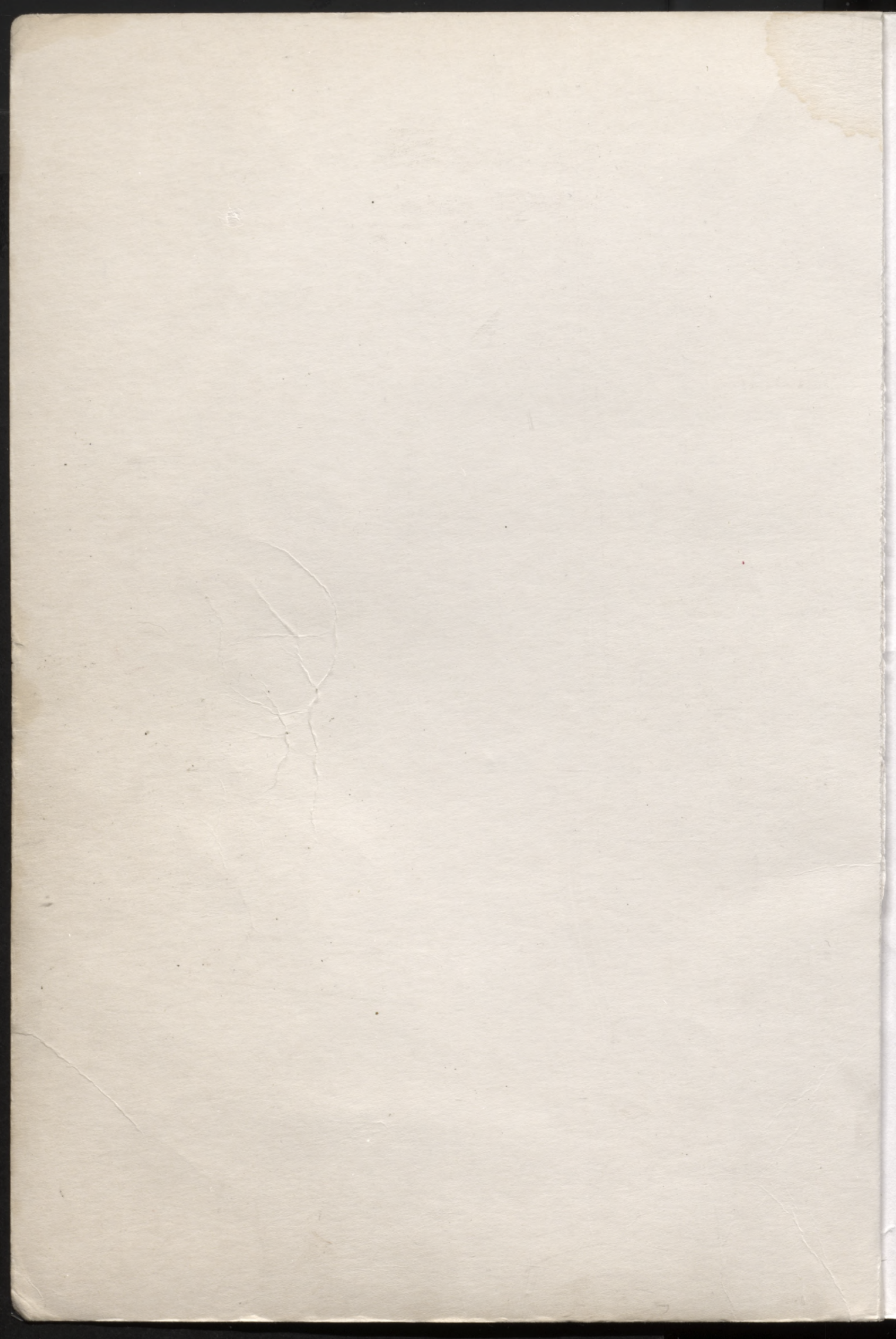

Latvijas zemju robežas 1000 gados

90.26
108

Latvijas Vēstures Institūts

**Latvijas zemju robežas
1000 gados**

Latvijas zemju robežas
1000 gados

Sastādījis Andris Čaure

Latvijas Vēstures Institūta Apģāds

Rīga 1999

Lv K4 B

Latvijas xēmiņi robežas
1000 gadus

L 99-6
108

9

Latvijas Vēstures Institūts
LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTS

Ievads

Latvijas zemju robežas 1000 gados

Sastādījis Andris Caune

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA APGĀDS

Rīga 1999

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

0300013324

UDK 908(474.3) + 947.43(082)
La 811

Redaktore *Vija Stabulniece*

Korektore *Brigita Vārpa*

Margaritas Stokas datormakets

Kartes zīmējis *Māris Zunde*

Ināras Jēgeres mākslinieciskais noformējums

ISBN 9984-601 61 7

© LU Latvijas vēstures institūts, 1999

Ievads

Ikvienā vēstures periodā cilvēku dzīve ir saistīta ar kādu konkrētu teritoriju, kurā tie apmetas uz palikšanu un kuru izmanto saimnieciski. Ilgstoši apdzīvotai ģeogrāfiskai vietai nostiprinās gan tradicionālās ārējās robežas, gan arī noteikta, vēsturiski pamatota, kultūrreģionāli veidojusies teritoriālā iedalījuma struktūra. Jauni teritoriāli veidojumi radās ne tikai cilvēku sabiedriskās un saimnieciskās darbības rezultātā, bet to rašanos noteica arī citi apstākļi, piemēram, atšķirīga iedzīvotāju etniskā izcelsme, dažādi dialekti, gadsimtos nostiprinājušās savdabīgi kultūrvēsturiskas, etnogrāfiskas īpatnības.

Vēstures avoti liecina, ka ikviens iekarojums, ikviena kādas zemes okupācija aizvien bijusi saistīta ar svešās varas izdarītām attiecīgās zemes ārējo robežu izmaiņām un arī ar lielākiem vai mazākiem teritoriāli administratīviem pārkārtojumiem. Taču ikviena jau iesakņojušās teritoriālās struktūras robežu izmaiņa savulaik izjauca iepriekšējo tradicionālo sabiedrisko dzīvestelpu. Tautas kultūras vēsturē sakņotā tradīcija – vairāku paaudžu ilga piederība noteiktai vietai – tika pašos pamatos deformēta. Līdz ar to katra uzspiesta teritoriālo robežu izmaiņa ir ieviesusi būtiskas izmaiņas tautas turpmākajā dzīvē un tās attīstībā. Tikai pārzinot visas kādā zemē notikušās teritoriālās izmaiņas, vēsturniekiem ir iespējams pilnībā izprast un atainot visas tajā notikušās vēstures parādības un procesus.

Latvijas zemju teritoriālā iedalījuma vēsture un robežu maiņa šodien mūs interesē gan jau minētās vēsturiskās izziņas dēļ, gan arī saistībā ar pašreiz plaši diskutējamiem priekšlikumiem par jauno Latvijas teritoriālā iedalījuma reformu.

Apkopojoši pētījumi par Latvijas zemju teritoriālā iedalījuma un robežu izmaiņām garākā laikposmā līdz šim nav veikti. Ziņas par pēdējos gadu simteņos notikušajām robežu izmaiņām īsi pieminētas literatūrā vai arī atrodamas savulaik izdotajos valsts normatīvajos aktos, reizēm arī kartēs un plānos. Šīs dažādos avotos izkaisītās ziņas pētniekiem ir grūti pieejamas un izmantojamas. Taču par viduslaikiem un senākajiem vēstures periodiem pat šādu materiālu trūkst. Šeit jāizlīdzas ar vēsturiskām rekonstrukcijām. Atrodot jaunus avotus un iegūstot jaunas ziņas par attiecīgo laikposmu, iepriekšējie robežu rekonstrukcijas plāni ir jāprecizē un jāpapildina.

Pirmo nozīmīgo pētījumu par senās Latvijas zemēm un to robežu rekonstrukciju 13. gs. devis vācbaltu zinātnieks Augusts Bilenšteins (*Bielenstein A. Die Grenzen des lettisches Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert.* – [St. Petersburg], 1892. – XVI + 548 S.). Zināmu ieguldījumu senās Livonijas zemju robežu noteikšanā devis arī otrs vācbaltu pētnieks Karls Lēviss of Menārs, 19. gs. beigās publicējot savu rūpīgi izstrādāto Livonijas valstiņu karti (*Levis of Menar K. Livland im Mittelalter. Eine kartographische Darstellung.* – Reval, 1895).

Pirmās kartes, kurās laikabiedri attēlojuši arī Latvijas zemju robežas, parādās tikai 17. gadsimtā. Lielu darbu 17. un 18. gs. kartogrāfiskā materiāla apkopošanā un publicēšanā un tālāka Latvijas zemju robežu noteikšanā veicis vēsturnieks Edgars Dunsdorfs, katram Latvijas novadam –

Kurzemei, Vidzemei un Latgalei – veltot savu vēsturisko karšu izdevuma sējumu (Kurzemes kara kartes 17. un 18. gadsimtenī. – Melburna, 1984; Lielvidzemes kartes 17. un 18. gadsimtenī. – Melburna, 1986; Latgales vēsturiskās kartes. – Melburna, 1991). Arī par 1918. g. nodibinātās Latvijas Republikas robežām nav plašāku pētījumu, izņemot vispārējo pārskatu Latviešu konversācijas vārdnīcā un atsevišķo nodaļu par Latvijas valsts robežu problēmām vēsturnieka Edgara Andersona sarakstītajā Latvijas vēsturē.

Padomju okupācijas gados notikušās administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas aplūkojuši Iveta un Pēteris Šķinķi (žurnālā "Latvijas Arhīvi", 1997. g. 1. un 2. nr.). Valsts arhīvu ģenerāldirekcija 1998. g. izdevusi arī grāmatu "Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums 1940–1941, 1944–1990". Tāpēc mūsu krājumā par izmaiņām Latvijas administratīvi teritoriālajā iedalījumā 50 okupācijas gados sniegts tikai vispārējs pārskats.

Šajā rakstu krājumā apkopoti dažādu zinātņu nozaru speciālistu (vēsturnieku, arheologu, antropologu, etnogrāfu un valodnieku) apcerējumi par Latvijas zemju robežām 1000 gados, t.i., sākot ar vēlo dzelzs laikmetu Senlatvijas teritorijā 11.–12. gs. līdz pat 20. gs. 80. gados okupācijas varas veiktajām Latvijas valsts un teritoriāli administratīvo robežu izmaiņām. Par katru minēto gadsimtu rakstījis sava izpētes perioda speciālists. Atkarībā no Latvijas vēstures attiecīgā gadsimta izpētes vispārējā līmeņa un autoram pieejamā materiāla atšķirīgs ir arī katras nodaļas apjoms un saturs. Šā iemesla dēļ krājums nepretendē uz Latvijas zemju robežu vēstures nosaukumu. Tas ir pirmais plašākais mēģinājums ieskicēt tos vēsturiskos notikumus, kuri noteikuši iepriekšējā teritoriālā iedalījuma un bijušo robežu izmaiņas. Kaut arī rakstu apjoms ir atšķirīgs, autori centušies gan parādīt attiecīgajā gadsimtā pastāvējušo lielāko administratīvo vienību ārējās robežas, gan arī raksturot sīkākos administratīvi teritoriālos veidojumus un to robežas. Katru nodaļu papildina vairākas kartoshēmas, kurām par pamatu ņemtas gan attiecīgajā laikposmā zīmētās kartes, gan arī publicētie materiāli. Kopumā tās raksturo Latvijas zemju robežu izmaiņas gadsimtu gaitā.

Tālāk nedaudz ieskicēsim, kādi jautājumi aplūkoti atsevišķu autoru rakstos.

Baltijas jūras austrumu piekrasti jau izsenis apdzīvojušas baltu un Baltijas somu tautas. Tagadējā Latvijas teritorijā atradās robežjosla starp abām minētajām etniskajām grupām. Senlatviešu tautas – latgaļi, kurši, zemgaļi un sēļi – veidojās uz baltu etnosa pamata, bet lībieši, vendi un igauņi – tagadējā Latvijas ziemeļdaļā uz Baltijas somu etnosa bāzes. Šo tautu galīgā izveidošanās noslēdzās viduslaikos, kad atsevišķas tautas vai to daļas asimilācijas rezultātā izzuda, saplūstot ar citām, bet pārējās saglabājās un nostiprinājās. Šo dažādu etnisko grupu atšķirīgās iezīmes cauri gadu simteņiem līdz pat mūsdienām vēl vērojamas Latvijas piecu etnogrāfisko novadu – Kurzemes, Zemgales, Sēlijas jeb Augšzemes, Vidzemes un Latgales – iedzīvotāju izskatā, valodas dialektā (izloksnē), kā arī tradicionālajā materiālajā kultūrā. Šo atšķirīgo iezīmju teritoriālo izplatību atklāj antropologa, valodnieka un etnogrāfa raksti krājuma sākumā. Par latviešu antropoloģiju kultūrvēsturisko teritoriju kontekstā rakstījusi Raisa Denisova. Latviešu valodas dialektu un izloksņu grupu cilmi un teritoriālo izplatību raksturojis Antons Breidaks. Latvijas vēsturisko etnogrāfisko novadu atšķirības parādījis Saulvedis Cimermanis.

Par Latvijas zemju zināmu sīkāku teritoriālu iedalījumu varam runāt, tikai sākot ar dzelzs laikmeta beigām. Iepriekšējos periodos, spriežot pēc atšķirīgām apbedīšanas tradīcijām senajos kapulaukos, iespējams noteikt tikai atsevišķu tautu apdzīvoto teritoriju aptuvenas robežas. Par Senlatvijas novadu robežām vēlajā dzelzs laikmetā, kā arī robežu veidošanos Livonijas valstī no 13. gs. līdz 16. gs. vidum rakstījis Ēvalds Mugurēvičs.

Pēc 350 gadu ilgās Livonijas valstiņu pastāvēšanas 16. gs. otrā pusē t. s. Livonijas kara rezultātā Latvijas zemes nonāca spēcīgāko kaimiņvalstu pakļautībā. Vidzeme un Latgale kļuva par Polijas-Lietuvas karalistes sastāvdaļu, bet Kurzemes un Zemgales hercogistes valdnieki kļuva par Polijas karaļa vasaļiem. Vēlāk, 17. gs., Vidzemi poļiem atkaroja zviedri un tā pārvērtās par Zviedrijas aizjūras provinci. Jaunajos dzīves apstākļos mainījās gan atsevišķu šo zemju ārējās robežas, gan veidojās jauns, no Livonijas perioda atšķirīgs administratīvi teritoriālais iedalījums. Visas šo robežu un teritoriālā iedalījuma izmaiņas no 16. gs. otrās puses līdz 17. gs. aprakstījusi Māriete Jakovļeva.

18. gadsimta sākumā Ziemeļu kara rezultātā Vidzeme kā pirmā nonāk Krievijas impērijas sastāvā. Līdz gadsimta beigām par Krievijas sastāvdaļām kļūst arī Kurzeme un Latgale. Jaunās guberņas, to robežas un administratīvo iedalījumu 18. gadsimtam veltītajā rakstā parāda Māriete Jakovļeva un Austra Mieriņa.

Visu 19. gadsimtu līdz pat 1917. gadam Latvijas teritorija ietilpst trīs cariskās Krievijas guberņu – Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas – sastāvā. Guberņu robežas plešas arī ārpus latviešu apdzīvotās teritorijas. Lai gan 19. gs. pamatā saglabājās jau 18. gs. beigās izveidojies administratīvi teritoriālais zemju dalījums, atsevišķas robežu izmaiņas notiek arī šajā periodā. Par tālaika Latvijas zemju robežām un administratīvo iedalījumu rakstījusi Austra Mieriņa.

Minētā autore nākamajos divos rakstos aplūkojusi jaunās 1918. g. 18. novembrī pasludinātās neatkarīgās Latvijas valsts robežas, sīkāk raksturojot, kā tās tikušas nospraustas ar kaimiņvalstīm Krieviju (PSRS), Poliju, Lietuvu un Igauniju. Bez tam viņa iztīrījusi arī jautājumu par Latvijas administratīvo iedalījumu un tā izmaiņām laikā no 1918. gada līdz 1940. gadam.

1940. gada vasarā sākās 50 gadus ilgusī Latvijas okupācija. Šai laikā notika gan Latvijas valsts ārējo robežu, gan administratīvi teritoriālā iedalījuma izmaiņas. Ļoti būtisks pārkārtojums notika 1944. g. augustā, kad Krievijas PFSR tika atdota Abrenes pilsēta un seši Abrenes apriņķa pagasti – Augšpils, Gauru, Kacēnu, Linavas, Purvmalas un Upmales.

Pēckara perioda teritoriālā iedalījuma reformu galvenā iezīme Latvijā bija to vēriens un nepastāvīgums. Tika realizētas radikālas reformas, kuru gaitā iepriekšējā teritoriālā sistēma tika pilnīgi mainīta, turklāt šādas izmaiņas notika vairākkārt. Katra teritoriālā vienība Latvijā tika reformēta vidēji gandrīz desmit reizi. Pavisam laikā no 1941. līdz 1990. g. ir bijuši 4898 teritorijas struktūras maiņas gadījumi (sk.: *Šķiņķis I., Šķiņķis P.* Reģionālās politikas atspoguļojums administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņās 1940.–1956. gadā // Latvijas Arhīvi. – 1997. – 1. nr. – 56. lpp.).

Latvijas laukos kolektivizācijas procesā tika sagrauta viensētu saimniecības sistēma. Izmainījās zemes īpašuma kontroles un izmantošanas struktūra. Līdz ar to mainījās arī apdzīvoto vietu nozīme un tika pilnīgi iznīcināts gadsimtos veidojies vēsturiskais, kultūrreģionālais teritorijas iedalījums. Visas šīs lielās pārmaiņas, kas notikušas Latvijas PSR ietvaros no 1940. līdz 1991. gadam, īsumā raksturojusi Dzintra Viksna.

Atsevišķā nodaļā aplūkots kāds sīkāks Latvijas administratīvais veidojums, kas gandrīz nemainīgi pastāvējis no 13. līdz 20. gadsimtam. Tas ir Rīgas patrimoniālais apgabals. 20. gadsimta beigās gandrīz visu šo teritoriju jau aizņēmusi Rīgas pilsēta. Par šo jautājumu raksta Margarita Barzdeviča. Pastāv uzskats, ka Latviju 20. gadsimta sākumā veidojuši trīs kultūrvēsturiskie novadi – simboliski trīs zvaigznes – Vidzeme, Latgale un Kurzeme kopā ar Zemgali. Vēlāk kā atsevišķu ceturto administratīvo apgabalu pirmās brīvvalsts laikā no Kurzemes nošķīra Zemgali. Bet Zemgales austrumdaļa, t.s. Augšzeme, ir senā sēļu zeme ar savu savdabīgu kultūrvēsturi un

dialektu. Sēlijas problēmai laikmeta skatījumā veltīts krājuma pēdējais raksts, kura autors ir Jānis Stradiņš.

Ceru, ka lasītājs, iepazīnies ar Latvijas zemju robežu veidošanos un notikušajām izmaiņām 1000 gadu ilgā laikposmā, labāk izpratīs, ka jebkuras esošās teritoriālās struktūras maiņa ir vietējo iedzīvotāju tradicionālās dzīvestelpas izjaukšana. Tās var gan uzlabot, gan traucēt saimniecisko dzīvi, gan arī iznīcināt gadsimtos veidojušos kultūrvēsturisko situāciju. Var likt rasties jaunām vai arī iznīkt un atmirt kādreiz plaukstošām un ziedošām apdzīvotām vietām.

Lai jaunā Latvijas teritoriālā iedalījuma reforma nestu labumu visai mūsu zemei un tās iedzīvotājiem, bet lai tās rezultātā neizzustu arī gadsimtos veidojusies atsevišķu novadu savdabība un īpatnības, kas piešķir mūsu dzimtenes pilsētām un pagastiem savu neatkārtojamu krāšņumu.

Andris Caune

Raisa Denisova

Latviešu antropoloģija kultūrvēsturisko teritoriju atspulgā

Mūsdienu latvieši no antropoloģiskā viedokļa nav pilnīgi viendabīgi. To sastāvā ir saskatāmi vairāki antropoloģiskie tipi ar savstarpēji nedaudz atšķirīgiem pazīmju kompleksiem. Šīs dažādības ir atkarīgas no tā, kādas un cik savstarpēji atšķirīgas ciltis kādreiz apdzīvojušas to vai citu Latvijas novadu. Tieši šā apstākļa ietekmē ir veidojies mūsdienu latviešu antropoloģiskais sastāvs. Šajā latviešu etnoģenēzes procesā ir piedalījušies dažādu hronoloģiski secīgu periodu iedzīvotāji, ja vien tie kādā laika posmā nav aizgājuši no Latvijas teritorijas vai kādu iemeslu dēļ panīkuši, neatstājot pēcnācējus. Protams, etnoģenēzes vai tautas veidošanās procesā svarīga loma ir arī labvēlīgai demogrāfiskajai situācijai, kas radusies kādā no periodiem un ļauj kādam etnosam palielināt skaitlisko sastāvu. Tas var notikt arī tīri "mehāniski" – ar dažu gadsimtu starplaiku vienas cilmes etnosa atkārtotas migrācijas, kas nostiprina šajā teritorijā attiecīgā etnosa valodu, kultūru un antropoloģisko tipu.

Tādējādi, ja Latvijas robežās ir izveidojušies vairāki kultūrvēsturiskie apgabali ar savu etnogrāfisko nokrāsu, tas var liecināt, ka to iedzīvotāju veidošanās vēsturē ir bijis kaut kas savdabīgs, neatkārtojams, kam vajadzētu atspoguļoties arī iedzīvotāju antropoloģijā. Pašreiz LU Latvijas vēstures institūtā uzkrātie vairāku hronoloģiski secīgu periodu Latvijas seno iedzīvotāju galvaskausi un skeleti, kā arī mūsdienu iedzīvotāju antropoloģiskie dati veido svarīgu avotu bāzi,¹ kas ļauj rekonstruēt gan latviešu etnoģenēzes procesu kopumā, gan to atšķirīgo, kas šajā procesā noticis atsevišķos kultūrvēsturiskajos novados.

Drošas ziņas par vairākiem etnosiem, kas apdzīvojuši Latvijas teritoriju, attiecas uz 9.–12. gadsimtu. Šo etnosu pašnosaukumi jeb etnonīmi tiek minēti senkrievu hronikas "Pagājušo laiku stāsts" divos dažādos sarakstos. Secība, kādā tiek nosauktas baltu ciltis un Baltijas somi, liekas, norāda uz šo cilšu vai tautu iespējamo ģeogrāfisko izvietojumu:

- 1) lietuvji, zemgaļi, kurši, norova, līvi;
- 2) lietuvji, zemgaļi, kurši, latgaļi, līvi.

Pirmajā sarakstā, kas, iespējams, ir senākais, pieminēts etnonīms *norova*, kamēr otrajā sarakstā tā vietā tiek nosaukti latgaļi. Ar ko tas izskaidrojams? Šo faktu viennozīmīgi skaidrot ir grūti, jo trūkst attiecīgas zinātniskās informācijas. Taču mēģināt izprast šo sarakstu atšķirību būs grūti, ja uzskatīsim, ka minēto cilšu apdzīvotās teritorijas un to robežas laika gaitā ir palikušas nemainīgas.

Šos cilšu sarakstus agrāk datēja ar 11. gadsimtu. Pēdējie pētījumi liecina, ka tie ir senāki un attiecināmi uz 9. gs. un 10. gs. pirmo pusi.² Tādējādi var pieļaut domu, ka dažus gadsimtus pirms vācu agresijas 12. un 13. gs. mijā Latvijas teritorijā ir notikusi gan cilšu pārvietošanās, gan izmaiņas dažādu etnosu apdzīvoto teritoriju robežās un tā attiecīgajā laika periodā ir bijusi parasta parādība.

Tās etniskās robežas, kas Latvijas teritorijā iezīmētas pēc Indriķa hronikā sniegtajām ziņām, laika gaitā vairs būtiski nemainās. Par to liecina arī arheoloģiskie dati. Īsi pirms vācu agresijas

Latviju apdzīvoja vairākas baltu un Baltijas somu tautas, kurām bija sava zeme un robežas. Taču bija arī etniski jauktas teritorijas, kur dzīvoja dažādas cilmes etnisi. Tieši šajā laika posmā veidojas pamati mūsdienu kultūrvēsturiskajiem apgabaliem, kas atšķirīgi ar savu etnisko tradīciju satvaru. Arī mūsdienu latviešu antropoloģiskā sastāva veidošanās pirmsākumi ir saistāmi tieši ar šo laiku, lai gan nav šaubu, ka šajā procesā zināma loma ir piederējusi arī Latvijas iepriekšējo periodu iedzīvotājiem.

Kā liecina seno kapulauku arheoloģiskajos izrakumos iegūtie galvaskausi (1. tab.), latgaļi, zemgaļi, sēļi un lībieši savā starpā ir atšķirušies antropoloģiski (1. att.). Tādēļ arī senajās cilšu teritorijās šīs atšķirības saglabājās ilgi un ar "antropologa aci" attiecīgas teritorijas iedzīvotājos ir saskatāmas gan viduslaikos, gan arī mūsdienās.

1. tabula

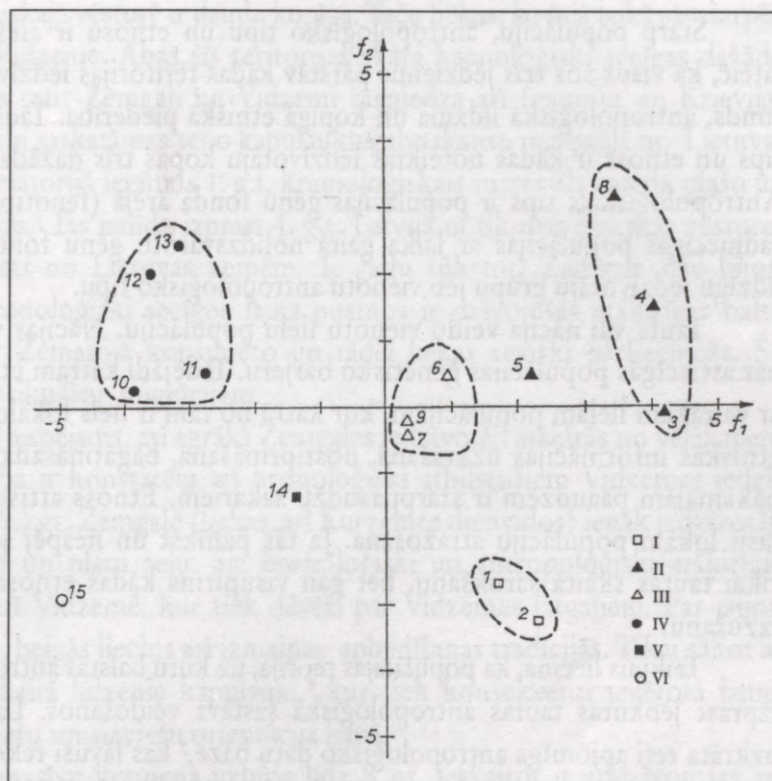
Latvijas cilšu un tautu kranioģiskie dati (vīriešu galvaskausi),
1. g.t. beigās – 2. g.t. sākums

Nr. (pēc R. Martina)	Pazīmes	Zemgaļi	Vidzemes latgaļi	Latgales latgaļi	Latgales Baltijas somi		Lejas-dopeles sēļi	Daugavas lībieši
		Čunkāni-Dreņģeri	Daugavas lībiešu kapulauki	Nukšu kapulauks	uzkalniņu kapulauki	Kivtu kapulauks		
	n	10	10	6	12	4	7	19
1.	Lielākais galvaskausa garums	196.1	195.9	189.1	186.3	185.3	187.6	183.9
8.	Galvaskausa platums	139.3	141.8	139.5	139.0	140.5	140.3	138.7
8:1	Galvaskausa indekss	71.2	72.4	73.7	74.8	75.8	74.8	75.5
9.	Mazākais pieres platums	98.9	99.1	100.8	98.2	96.8	97.6	95.6
17.	Galvaskausa augstums b-br	135.2	139.6	139.5	136.0	137.3	137.2	134.2
45.	Šejas platums zy-zy	130.6	140.0	135.5	135.8	139.0	132.2	130.8
48.	Šejas augšējais augstums n-al	73.8	77.3	74.8	66.0	69.3	67.8	70.2
48:45	Šejas augšdaļas indekss	56.5	55.3	55.4	48.8	49.9	51.4	53.8
52:51	Orbītas indekss	77.2	72.4	77.5	73.4	77.3	76.9	77.6
77.	Nazomalārais leņķis	134.3	135.2	136.1	137.5	144.0	134.0	137.3
< zm ¹	Zigomaksilārais leņķis	122.2	125.7	123.8	130.5	127.3	126.0	128.8

Dažādu kultūrvēsturisko apgabalu latviešu atšķirīgās antropoloģiskās pazīmes ir tiešām ļoti noturīgas. Atsevišķos rajonos tās ir izsekojamas vairāku gadsimtu garā laika posmā. Šai parādībai ir dabisks raksturs. Tās skaidrojums ir meklējams laulību sakaru tīkla veidošanās tradīcijā. Senatnē laulību sakaru tīkls veidoja salīdzinoši nelielu teritoriju. Vēl 19. gs. abi laulātie parasti bija viena pagasta vai vienas draudzes piederīgie. Jo lielāks bija šādu ģimeņu skaits, jo noturīgāks bija "tradicionālais" gēnu fonds viena pagasta vai draudzes iedzīvotājiem. Šādā situācijā ar katras jaunas paaudzes ataudzi tika pastāvīgi atjaunots pārmantojamais gēnu fonds. No antropoloģijas viedokļa tas nozīmē antropoloģisko pazīmju stabilu pārmantošanu daudz paaudžu laikā.

Šādu iedzīvotāju kopu, kur ar katru jaunu paaudzi vairums laulību tiek slēgti starp vietējiem iedzīvotājiem, antropoloģijā sauc par populāciju, kas ir bioloģisks jēdziens.³ Populācija stabilizējas,

1. att. 1. g.t. otrās puses – 2. gadu tūkstoša sākuma cilšu vai populāciju izvietojums 2 faktoru telpā: I – zemgaļi un tiem antropoloģiski līdzīgi iedzīvotāji, II – Vidzemes latgaļi, III – Latgales latgaļi, IV – Baltijas somi un tiem antropoloģiski līdzīgi iedzīvotāji, V – sēļi, VI – Vidzemes lībieši.

eksistē vai mainās pēc bioloģiskiem likumiem. Taču cilvēks vienlaikus ir arī sociāla būtne, tādēļ populācijas eksistēšanā liela nozīme ir sociālajai sfērai.⁴ Protams, šāda populācija nekad nemēdz būt pilnīgi noslēgta. Laulību sakari ir vienmēr notikuši arī starp kaimiņu pagastu iedzīvotājiem, taču viena pagasta robežās slēgto laulību skaits parasti ir bijis lielāks. Turklāt, ja kaimiņu populācijas ir vienas cilmes, laulību sakari starp tām neievieš izmaiņas gēnu fondā un paaudžu nomaiņā tas saglabājas nemainīgs.

Zinātnē šādas nelielas populācijas ar intensīvu laulību sakaru tīklu tiek sauktas par lokālām populācijām. Tādām lokālām populācijām vienmēr pastāv neredzamas robežas (senāk šo lomu pildīja pagasta vai draudzes robežas), kuras tiek dēvētas par ģenētisko barjeru.

Populācijām ir hierarhisks raksturs. Liels mazo populāciju skaits veido lielās populācijas, kuras ilgstoši pārstāvēja atsevišķu kultūrvēsturisko apgabalu iedzīvotāji. Senātnē lielas populācijas lomu pildīja arī atsevišķas ciltis vai cilšu apvienība. Paaudžu nomaiņā mazo populāciju robežas vienmēr atrodas nemitīgā mainībā. Lokālās kaimiņu populācijas laika gaitā var arī apvienoties, tādējādi veidojot lielākas lokālās populācijas, turpretī ar lielām populācijām tas notiek reti. Tādējādi kultūrvēsturiskajā apgabalā, kas vienlaikus pārstāv lielo populāciju, ģenētiskās līdzsvarošanās lomu pilda lokālās populācijas, un paaudžu nomaiņas rezultātā notiek laulību sakaru tīkla pārstrukturēšanās, pastāvīga gēnu plūsma, kas pakāpeniski vienādo starppopulāciju gēnu fondu.

Mainoties laulību sakaru tīklam, ar katru jaunu paaudzi var notikt izmaiņas arī populācijas gēnu fonda sastāvā. Tas īpaši raksturīgs tiem apvidiem, kur saplūst dažādi etnosi un kur katram no tiem ir savs gēnu fonds. Šo etnosu pilnīga savstarpēja asimilācija nozīmē lielās populācijas ietvaros sasniegtu ģenētisko līdzsvaru. Šis process notiek pakāpeniski, daudz un daudz paaudžu laikā.

Jāpiebilst, ka atsevišķs indivīds nekad neietver visu populācijas gēnu fondu kopumā. Tas pārstāv vienīgi viņam raksturīgu gēnu tipu. Tikai vienotas populācijas indivīdi veido tās gēnu fondu. Tādējādi gēnu fonds ir kādas populācijas gēnu tipu summārā izpausme.

Starp populāciju, antropoloģisko tipu un etnosu ir ciešs sakars. Runājot vispārinoši, ir jāteic, ka visus šos trīs jēdzienus pārstāv kādas teritorijas iedzīvotāju kopa, kurai ir vienots gēnu fonds, antropoloģiska līdzība un kopīga etniskā piederība. Tādējādi populācija, antropoloģiskais tips un etnoss ir kādas noteiktas iedzīvotāju kopas trīs dažādas, savstarpēji saistītas izpausmes. Antropoloģiskais tips ir populācijas gēnu fonda ārējā (fenotipiskā) izpausme. Kādas teritorijas radniecīgas populācijas ar laika gaitā nolīdzsvarotu gēnu fondu vienmēr veido antropoloģiski līdzīgu iedzīvotāju grupu jeb vienotu antropoloģisko tipu.

Tauta vai nācija veido vienotu lielu populāciju. Nācijas valsts robeža vienlaicīgi kļūst arī par attiecīgās populācijas ģenētisko barjeru. Tādējādi katram etnosam atbilst vienota populācija ar vairākām lielām populācijām, kur katrā no tām ir liels lokālo populāciju skaits. Īpaša nozīme etniskās informācijas uzkrāšanā, nostiprināšanā, bagātināšanā un etnisko tradīciju translēšanā nākamajām paaudzēm ir starppaaudžu sakariem. Etnoss attīstās un pilnveidojas tad, ja notiek visu lokālo populāciju atražošana. Ja tās panīkst un nespēj sevi atražot, tas nebūt nenozīmē tikai tautas skaita sarukšanu, bet gan visupirms kādas etnosa gēnu fonda sastāvdaļas pilnīgu izzušanu.

Teiktais liecina, ka populācijas teorija, uz kuru balstās antropoloģijas zinātne, palīdz objektīvi izprast jebkuras tautas antropoloģiskā sastāva veidošanos. Lai gan Latvijā kā nekad agrāk ir uzkrāta reti apjomīga antropoloģisko datu bāze,⁵ kas ļāvusi rekonstruēt daudzus latviešu etnoģenēzes posmus vairāku gadu tūkstošu laikā,⁶ vēl joprojām paliek neskaidri jautājumi gan atsevišķu periodu iedzīvotāju ģenēzē, gan Latvijas senvēstures pētniecībā kopumā.

No latviešu etnoģenēzes viedokļa to iedzīvotāju sastāvā, kas kultūrvēsturisko procesu rezultātā iekļāvās atšķirīgu novadu tapšanā, tika iesaistīti gan visai Latvijas teritorijai kopīgi, gan arī pēc savas cilmes stipri atšķirīgi antropoloģiskie komponenti. Pēdējie ir visvairāk ietekmējuši latviešu antropoloģiskā sastāva neviendabīgumu. Turpmākajā izklāstā, pamatojoties uz antropoloģiskajiem datiem, mēģināsim skaidrot 1. un 2. g.t. sākuma latviešu etnoģenēzes procesā to kopīgo un atšķirīgo, kas veidoja pamatu Latvijas kultūrvēsturisko novadu tapšanā.

Pirms pārejam pie dažādu Latvijas kultūrvēsturisko novadu iedzīvotāju antropoloģiskās analīzes, īsi pieminēsim 1. g.t. notikumus Eiropā, kuriem bijusi paliekoša nozīme arī latviešu tautas etnoģenēzē. Šā perioda notikumu plašāka analīze ir jau skaidrota vairākos pētījumos.⁷

1. g.t. pēc Kristus dzimšanas Eiropas vēsture bija notikumiem bagāta, saistīta ar dažādu cilšu un tautu migrācijām, kas bija nemitīgu kara darbību sekas. Šos notikumus ievadīja sarmatu sirojumī, kas sākās jau 3.–2. gs. priekš Kristus. Pēc tam 1.–2. gs. pēc Kristus dzimšanas notika gotu iebrukums prūšu, jātvingu un galindu zemēs, kas beidzās ar Melnās jūras stepju joslas iekarošanu un Ermariha valstības nodibināšanu. Nozīmīgākais 1. g.t. notikums bija huņņu iebrukums Eiropā 4. gs. beigās, ar kuru sākās Lielā tautu staigāšana (4.–8. gs.). Visi minētie notikumi bija par cēloni lielām izmaiņām Eiropas etniskajā kartē.

Kā liecina Baltijas reģiona 1. g.t. kranioloģisko datu analīze, tautu staigāšana nopietni skāra arī Lietuvu, Latviju un Igauniju, kur baltu ciltis, meklējot patvērumu no kara briesmām, vairākkārt virzījās uz ziemeļiem. Līdzīgi ir rīkojušies neuri, kas, pēc Hērodota ziņām, 1. g.t. vidū priekš Kristus atstājuši savas dzīvesvietas Melnās jūras stepju joslā un pārcēlušies ziemeļvirzienā uz budinu zemēm. Tādējādi Baltija 1. g.t. pēc Kristus nebūt nebija Eiropas dziļa province, bet gan tika cieši integrēta tās notikumos, kas nopietni ietekmēja baltu un Baltijas somu etnoģenēzes un etniskās vēstures norišu antropoloģisko satvaru.

1. gadu tūkstoī Latvijas etniskajā vēsturē ir daudz kopīga. Taču liekas, ka šajā laikā savstarpēji vairāk saistītas bija Zemgale un Vidzeme. Abas šīs teritorijas skāra hronoloģiski secīgas dažādu baltu cilšu migrācijas. Baltu ciltis caur Zemgali un Vidzemi sasniedza arī Igauniju un Krievijas ziemeļrietumus. Šīs migrācijas ir labi saskatāmas seno kapulauku galvaskausu materiālā no Lietuvas un Latvijas teritorijas. Lietuvas teritorijā iegūtais 1. g.t. kranioloģiskais materiāls sniedz plašu un zinātniski neatsveramu informāciju.⁸ Tas palīdz izprast 1. g.t. Latvijā notikušos etniskās vēstures procesus, kas tika stipri ietekmēti no Lietuvas zemēm. 1. gadu tūkstoī Zemgale nav bijusi antropoloģiski viendabīga. Te hronoloģiski secīgos laika posmos ir dzīvojušas atšķirīgas baltu ciltis. Šī aina pilnībā sasauca ar Žemaitijā konstatēto un tādēļ liekas sevišķi pārlicinoša. Šo situāciju var skaidrot vienīgi ar notikušām migrācijām.

7.–8. gadsimtā pēc Kristus (iespējams, arī agrāk) Zemgales iedzīvotāji atšķīrās no vēlākajiem ar krietni šaurāku seju. Šī īpatnība ir konstatēta arī hronoloģiski atbilstošiem Vidzemes iedzīvotājiem. Turpretī 10. (varbūt jau 9.) gs. Zemgalē (liekas, arī Kurzemes dienvidos) ienāk iedzīvotāji ar izteikti masīvu skeleta uzbūvi un platu seju. Šie hronoloģiski un antropoloģiski atšķirīgie iedzīvotāji kopš 10. gs. parādās arī Vidzemē, kur tiek dēvēti par Vidzemes latgaļiem. Par jaunu baltu cilšu ienākšanu Latvijā 1. g.t. beigās liecina arī izmaiņas apbedīšanas tradīcijās. Tikai sākot ar 9.–10. gs., Latvijā parādās lielā skaitā līdzēnie kapulauki,⁹ kur tiek konsekventi ievērota jauna apbedīšanas tradīcija – pretējā vīriešu un sieviešu orientācija kapā.¹⁰

Platsejainas baltu ciltis ar masīvu ķermeņa uzbūvi līdz 8. gs. ieskaitot ir apdzīvojušas arī Viduslietuvu un Austrumlietuvu. To izkustēšanās un pārvietošanās ziemeļu un ziemeļrietumu virzienā notiek jau 8.–9. gs. mijā. Tas labi saskatāms Lietuvas ziemeļdaļas antropoloģiskajā materiālā. Tur šaursejaino cilšu – sēļu, zemgaļu un žemaišu – saskares zonā 9. un 10. gs. parādās jaunas antropoloģiski atšķirīgas baltu ciltis, kas ļoti līdzīgas 9.–12. gs. latgaļiem Latvijas teritorijā. Šo cilšu pārvietošanos Lietuvas teritorijā pēc kranioloģiskā materiāla datiem ir saskatījis G. Česnis.¹¹ Šajā pārvietošanās laikā ienācēji Lietuvas ziemeļos un Latvijā savus piederīgos ir apbedījuši jau agrāk dibinātos vai no jauna iekārtotos kapulaukos. Tieši šādos kapulaukos ir iegūtas antropoloģiskas liecības par jaunu iedzīvotāju ienākšanu 9.–10. gadsimtā. Uz to norāda arī liels jauniekārtoto kapulauku skaits Latvijā. Līdzīgu baltu cilšu pārvietošanās ziemeļrietumu virzienā – uz Zemgales un Kurzemes dienvidiem – ir notikusi Lietuvā Ventas augštecē – kuršu, žemaišu un zemgaļu saskares rajonā – 10.–11. gadsimtā. Šo baltu cilšu pēcteči pēc antropoloģiskām iezīmēm ir labi saskatāmi Tērvetes un Saldus 15.–17. gs. iedzīvotājos.¹²

Tādējādi mūsdienu Zemgales iedzīvotāju sastāvā ir bijuši vismaz divi noteicoši komponenti, kuri jāņem vērā, nosakot zemgaļu antropoloģisko tipu. Protams, mūsdienu zemgaļu veidošanās vēsture ir bijusi daudz sarežģītāka, un tā sīkāk aplūkojama tikai speciālā pētījumā.

Arī mūsdienu Zemgales iedzīvotājiem sejas platums salīdzinājumā ar latviešiem citos rajonos ir mazāks. Protams, mūsdienu Zemgales latviešu seju par šauru var saukt tikai nosacīti, jo atšķirības nav būtiskas. Mūsdienu latviešiem lielākais sejas platums sasniedz 145 mm, bet Zemgales teritorijā šīs pazīmes vidējā vērtība ir 142 mm.

Te var runāt tikai par sejas platuma samazināšanās tendenci, jo Latvijā 30 izpētītajos rajonos (pa 100 indivīdiem katrā rajonā) sejas platuma variācija (vīriešu grupu vidējie lielumi) ir 142–145 mm robežās, kamēr Eiropā šīs pazīmes starpgrupu mainība atrodas 134–145 mm robežās. Tādēļ likumsakarīgi secināt, ka mūsdienu latviešiem ir platākās sejas Eiropā. Uz Eiropas antropoloģiskā fona arī Zemgales latviešiem raksturīgais sejas platums (ap 142–143 mm) ir vērtējams

kā liels. Taču, ja mēs šo pazīmi vērtējam no etniskās vēstures viedokļa, tad jāņem vērā jau iepriekš teiktais par 1. gadu tūkstoši, kad Latvijas un Lietuvas iedzīvotāju sejas platuma starpgrupu variācija pēc galvaskausu datiem sasniedza 14 mm. Tādējādi šeit reāli eksistēja šaursejinās un platsejinās iedzīvotāju grupas – dažādas cilmes ciltis. Latvijā 1. g.t. šaursejinie iedzīvotāji caur laulību sakariem tika asimilēti, tādēļ mūsdienu iedzīvotājiem šo cilšu apdzīvotajās teritorijās saglabājusies tikai tendence uz šaurāku seju. Taču no antropoloģiskā viedokļa šī tendence ir ļoti svarīga, jo tai nav gadījuma raksturs. Uz to norāda tas, ka minētā tendence saskatāma visā Zemgalē – Bauskas, Dobeles, Jelgavas un Tukuma rajonā – proti, tur, kur substrāta un superstrāta veidā saskārās divu hronoloģiski secīgu periodu antropoloģiski atšķirīgās ciltis.

Tādējādi visā Zemgalē mūsdienu iedzīvotājos ir saglabājies gēnu fonds, kas mantots no 1.g.t. pēc sejas platuma atšķirīgajām baltu ciltīm. To savstarpējā asimilācija, protams, notika populāciju ietvaros ar dibinātiem laulību sakariem. Raugoties no rasu diagnostikas viedokļa, sejas platums, kuram šeit veltīta tik liela uzmanība, ir viena no svarīgākajām pazīmēm antropoloģijā, jo Eiropā tai piemīt ne tikai liela starpgrupu variācija, bet arī izteikta ģeogrāfiskā mainība – sākot ar šaurākajām sejām Eiropas dienvidos un beidzot ar platākajām sejām tās ziemeļos, īpaši Baltijā un Skandināvijā.

Protams, sejas platums nav vienīgā pazīme, kas antropoloģiski nošķir Zemgales latviešus un palīdz saskatīt mūsdienu iedzīvotājos to cilšu raksturīgās īpatnības, kas Zemgali apdzīvoja 1. gadu tūkstoši. Mūsdienu Zemgales latvieši teritoriāli veido vienotu antropoloģisko pazīmju kompleksu, kas liecina par daudzu gadsimtu laikā nolīdzsvarotu gēnu fondu. Viņiem ir raksturīgs liels galvas garums, mēreni ieapaļa galvas forma (platuma-garuma indekss – 80.1–80.4) ar slīpu pieri, vidējs sejas platums, liels ķermeņa garums un Latvijā visbiežāk sastopama gaiša acu (zila, pelēka) un matu krāsa.¹³ Šis pazīmju komplekss ir ietekmējis arī Austrumkurzemes antropoloģisko tipu.

Mūsdienu Zemgales latvieši pēc antropoloģisko pazīmju kompleksa ir stipri līdzīgi igauņiem,¹⁴ kas apdzīvo Igaunijas rietumus un tās vidieni (2. tab.). Iespējams, ka par iemeslu šai līdzībai kļuvuši tieši senie zemgaļi, kas jau 1. g.t. otrajā pusē bija sasnieguši Igauniju. Neizvēršot šo domu

2. tabula

Mūsdienu Zemgales latviešu antropoloģiskie dati un salīdzināmais materiāls*

Pazīmes	Latvieši		Rietum- igauņi	Rietum- somi	Somijas zviedri	
	Bauskas rajons	Tukuma rajons	Hāpsalu	Kurika	Ålandu salas	Nerpe
Galvas garums	193,8	194,5	194,8	194,4	195,3	194,8
Galvas platums	155,7	155,7	157,3	154,5	154,2	154,6
Galvas platuma-garuma indekss	80,4	80,1	80,7	79,9	78,0	79,4
Sejas lielākais platums	142,7	143,1	142,8	139,8	141,2	141,4
Sejas platuma-augstuma indekss	89,5	89,1	89,1	93,6	92,5	91,5
Gaišas acis, sastopamība %	66,8	65,9	54,0	63,4	72,6	61,7
Ķermeņa garums	172,4	174,1	173,8	173,0	176,9	174,9

* Ķermeņa garums centimetros, pārējās pazīmes milimetros (apsekoti 18–65 g.v. vīrieši).

plašāk, minēšu tikai to, ka somugru valodā runājošie igauņi ir stipri "eiropēizēti" arī pēc daudzu asins grupu sistēmu gēniem, kas, iespējams, liecina par baltu cilšu lomu to etnoģenēzē. Šeit uzsvērsim arī Zemgales latviešu un igauņu lielo līdzību ar dienvidrietumu somiem un Somijas zviedriem.¹⁵ Tas liecina, ka Ziemeļeiropas populāciju bioloģiskajā vēsturē ir iekļāvušies kopējie antropoloģiskie komponenti (sk. 2. tab.). Baltijas tautas šo populāciju kontekstā iekļaujas ar tām raksturīgiem vairākiem morfoloģiskiem variantiem, starp kuriem ir daudz kopīga, kā arī atšķirīga. Zemgales latviešu morfoloģiskā forma (antropoloģiskais tips), liekas, ir vistuvāka tām formām, kas Baltijas reģionā ieņem ziemeļaustrumu reģionu no Lielupes baseina līdz Ālandu salām.

Īsumā aplūkojot zemgaļu antropoloģisko līdzību ar viņu tuvākajiem kaimiņiem, protams, jāmin arī Žemaitijas lietuvieši, kas senatnē ar Zemgales latviešiem ir veidojuši kopīgu antropoloģisko provinci. Tieši caur Žemaitiju un no tās ir notikušas migrācijas, kas Zemgalē nostiprinājušas vēl mūsdienu latviešiem atšķirīgo antropoloģisko pazīmju kompleksu. Taču jāpiebilst, ka mūsdienās Zemgales latviešiem raksturīgais pazīmju komplekss Žemaitijā ir krietni nonivelēts. No antropoloģiskā viedokļa šķiet, ka Žemaitijas lietuvieši gadsimtu gaitā ir stipri vairāk ietekmējušies no kaimiņiem. Te laulību sakaru tīkli ir pārkārtojušies intensīvāk nekā Zemgalē.

Zemgales latviešu antropoloģiskā līdzība ar Skandināvijas tautām, iespējams, skaidrojama ar stipri senāku kopīgo substrātu. Arī Skandināvijā, tāpat kā Baltijā, nav pilnīgas antropoloģiskas līdzības starp atsevišķu provinču iedzīvotājiem. Taču no antropoloģiskā viedokļa Skandināvija ir nesalīdzināmi tuvāka Baltijai nekā pārējās kaimiņu zemes.

Beidzot īso antropoloģisko pārskatu par Zemgales latviešiem, ir jāpiebilst, ka šo iedzīvotāju raksturīgajam pazīmju kompleksam nav krasi izteiktu teritoriālu robežu. Tās nebūt neiezīmē senās Zemgales robežas, jo starp Zemgali un pārējiem novadiem nav dabisku šķēršļu, kas daudzu gadsimtu laikā varēja ierobežot abpusēju gēnu plūsmu. Pastāv uzskats, ka tādējādi ir notikusi gēnu plūsma uz visai attālām teritorijām. Taču šo dabisko gēnu plūsmas procesu varēja nopietni koriģēt migrācijas, cilšu un tautu pārvietošanās uz attālākiem rajoniem. Kā piemēru šeit var nosaukt jau minēto tautu staigāšanu 1. gadu tūkstotī. Tādēļ arī Latvijā antropoloģiskās robežas starp novadu teritorijām nav precīzi novelkamas. Tikai antropoloģiski apsekoti vietējie iedzīvotāji, turklāt pēc iespējas vairākos rajonos, kas pētītajā teritorijā veido blīvu tīklu, ļauj izsekot antropoloģisko pazīmju mainībai, saskatot atšķirīgu pazīmju koncentrāciju centrus vai bijušo cilšu apdzīvotās zemes. Zemgale ir tā teritorija, kur diezgan skaidri saskatāms vietējiem iedzīvotājiem raksturīgais pazīmju komplekss. Interesanti ir tas, ka rietumos tā izplatību ierobežo Ventas upe, kas kādreiz it kā kalpojusi par dabisko šķērslī gēnu plūsmai no Zemgales uz Kurzemi.

Turpinot Latvijas etnogrāfisko novadu raksturojumu no antropoloģiskā viedokļa, pievērsīsim uzmanību Kurzemei. Diemžēl ir jākonstatē, ka par Kurzemes senajiem iedzīvotājiem antropoloģiskā informācija ir ļoti trūcīga. Tas izskaidrojams galvenokārt ar to, ka šā novada kapulauki ir vismazāk pētīti arheoloģiski. Turklāt 11.–14. gs. kuršu apbedīšanas tradīcija bija saistīta ar kremāciju.¹⁶ Šajā situācijā par svarīgu izziņu avotu kļūst mūsu rīcībā esošie mūsdienu Kurzemes latviešu antropoloģiskie dati. Tie palīdz saskatīt šā novada iedzīvotāju antropoloģisko pazīmju ģeogrāfisko mainību, kā arī skaidrot dažu saskatīto likumsakarību cēloņus.

60. gadu nogalē šo rindu autore antropoloģiski izpētījusi latviešus (vīriešus vecumā no 18 līdz 65 gadiem) gandrīz visos Kurzemes rajonos, apsekojot katrā no tiem pēc vairākām programmām ap 100 indivīdu. Lībiešu ciemos izdevās izpētīt 79 lībiešus. Pavisam tika apsekoti 845 vietējie kurzemnieki. Tādējādi izpētīto latviešu skaits, kas vienmērīgi pārstāv Kurzemes rajonus,

dod iespēju saskatīt tos iespējamus antropoloģiskos komponentus, kas iekļāvušies Kurzemes latviešu sastāvā. Šā raksta ietvaros iezīmēsim tikai dažas likumsakarības, kas izriet no iegūtajiem datiem.

Antropoloģiskie dati par Kurzemes latviešu galvas un sejas izmēriem norāda uz ģenētiski samērā nolīdzsvarotu ainu šajā teritorijā. Tos izvērtējot, rodas pārlicība, ka Kurzemes latviešu etnoģenēzē ir ņēmuši līdzdalību vismaz divi atšķirīgi antropoloģiskie komponenti. Uz to norāda vispirms sejas lielākā platuma (vaigu kaulu līmenī) pakāpeniska samazināšanās virzienā no dienvidiem uz ziemeļiem (3. tab.). Šī mēreni "plūstošā" sejas platuma ģeogrāfiskā mainība no 145,2 mm Liepājas rajona dienvidos līdz 142,1 mm Talsu rajonā – Kurzemes ziemeļos – norāda vismaz uz divu atšķirīgas cilmes etnosu līdzdalību šīs teritorijas etnoģenētiskajā procesā. Vienu no tiem – šaursejaino – neapšaubāmi ir pārstāvējuši Kurzemes lībieši, bet otru – platsejaino – kurši. Mūsdienu latviešiem Kurzemes dienvidos sejas platums 145 mm ir jāvērtē kā liels ne tikai Baltijas, bet arī Eiropas mērogā.

3. tabula

Mūsdienu Kurzemes latviešu un lībiešu antropoloģiskie dati*

Rajons	Sejas lielākais platums	Galvas garums	Galvas platums	Galvas platuma-garuma indekss	Ķermeņa garums
Liepājas rajona dienvidi	145,2	194,6	158,0	81.2	173,7
Liepājas rajona ziemeļi	144,5	195,2	157,4	80.8	174,3
Aizputes rajons	144,7	195,4	158,0	80.9	173,7
Kuldīgas rajons	145,1	193,7	156,2	80.7	173,1
Saldus rajons	143,7	194,2	156,6	80.7	171,6
Ventspils rajons	143,2	197,4	156,6	79.3	173,8
Talsu rajons	142,1	195,0	155,9	80.0	172,9
Piekrastes ciemu lībieši	143,3	193,8	155,7	80.2	174,8

* Ķermeņa garums centimetros, pārējās pazīmes milimetros (apsekoti 18–65 g.v. vīrieši).

Līdzīga aina ģeogrāfiskajā mainībā Kurzemē saskatāma arī pēc galvas platuma un attiecīgi galvas platuma-garuma indeksa. Būtībā šā indeksa ģeogrāfiskā mainība ir minimāla – no 81.2 Liepājas dienvidos līdz 79.3 Ventspils rajonā (sk. 3. tab). Tādējādi Kurzemes latviešiem galvas forma ir mēreni iegarena (mezokefāla), ar tieksmi uz ieapaļu (brahikefālu) tās formu Kurzemes dienvidos. Taču aiz šīs visai vāji izteiktās tendences slēpjas labi saskatāma likumsakarība. Šī tieksme uz vairāk ieapaļu galvu Kurzemes dienvidos sniedzas pāri novada robežai, un Lietuvas teritorijā tā jau ir izteikti brahikrāna un sasniedz 82–83 lielu indeksa vērtību. Tādējādi platāka seja un apaļāka galva, liekas, ir jāsaista ar kuršiem vai tiem radniecīgu etnosu, kura pārvietošanās no Lietuvas uz Zemgali un Kurzemi sākās 9. gadsimtā.

Kurzemes teritorijā ir novērota diezgan pārliecinoša antropoloģisko un arheoloģisko datu sakritība. Pēc prof. Ē. Mugurēviča datiem, Kurzemes dienvidrietumos, ko norobežo Ventas upe,

11.–14. gs. lielā skaitā ir izplatīti kuršu līdzenie kapulauki, kur minētajā laika posmā dominējošais apbedīšanas veids bijusi kremācija.¹⁷ Tieši šī teritorija nodalās arī antropoloģiski, jo tur apsekotajiem latviešiem ir novērota platākā seja Kurzemē. Par lībiešu un kuršu valodas un kultūras savstarpējo mijiedarbību, kas notikusi kuršu pārvietošanās rezultātā uz Kurzemes ziemeļiem, ir daudz rakstīts.¹⁸ Mūsdienu Kurzemes latviešu antropoloģisko pazīmju ģeogrāfiskā variācija liecina, ka šī mijiedarbība ir realizējusies arī laulību sakaros, ar abpusēju gēnu plūsmu. Vienmērīgi izteikta antropoloģisko pazīmju ģeogrāfiskā variācija liecina, ka šaursejinā antropoloģiskā komponenta īpatsvars, pakāpeniski mazinoties, sasniedz gandrīz Kurzemes dienvidus. Arī somugrisku toponīmu izplatības ģeogrāfija Kurzemē norāda uz to pašu.¹⁹

Antropoloģisko, arheoloģisko un valodniecības datu pilnīga sakritība liecina par kādu svarīgu faktu: galvenie etnoģenētiskie procesi, kuru rezultātā veidojās mūsdienu Kurzemes latvieši, iekļaujas 2. gadu tūkstoši pēc Kristus. Taču, vērtējot kopumā Kurzemes latviešu veidošanās vēsturi no antropoloģiskā viedokļa, mēs to pārāk vienkāršotu, ja šeit notikušo etnoģenēzes procesu uzskatītu par izsmeltu tikai ar divu minēto antropoloģisko komponentu mijiedarbību.

Diemžēl šo problēmu izprast visā tās daudzveidībā traucē antropoloģisko datu trūkums par Kurzemes senajiem iedzīvotājiem. Tādēļ pamēģināsim novērtēt latviešiem raksturīgas dažādu asins grupu gēnu koncentrācijas, kas var papildināt Kurzemes latviešu etnoģenēzes pilnīgāku izpratni.²⁰ Vispirms pievērsīsimies asins grupu ABO sistēmas gēnu sastopamībai Latvijā. Kurzemes latviešiem ir izteikti augsta gēna A (29,3%) un mērena gēna B (16,0%) koncentrācija. Šeit gēna A sastopamība pārsniedz latviešiem un lietuviešiem vidējo šā gēna koncentrāciju (attiecīgi 26,2% un 24,7%). Turklāt Kurzemes latviešiem ir saskatīta arī gēna A₂ koncentrācijas palielināšanās tendence. Novērotā Kurzemes latviešu gēna A koncentrācijas atšķirība no pārējiem latviešiem, kā arī lietuviešiem un igauņiem liek mums pievērst uzmanību minēto gēnu sastopamībai Zviedrijā, kur gēna A koncentrācija ir vēl augstāka (33%). Šajā sakarā izraisa interesi Kurzemes lībiešu asins grupu ABO un MN sistēmas dati, kurus man izdevās iegūt 1968. g. antropoloģiskajā ekspedīcijā Kurzemē. Lībiešiem ir konstatēta augstākā gēna A un zemākā gēna B un M sastopamība Latvijā (4. tab.), kas ļoti līdzīga attiecīgo gēnu koncentrācijai zviedru populācijās²¹. Ar šo gēnu koncentrāciju lībieši atšķiras arī no igauņiem. Tādējādi var pieļaut, ka lībiešiem raksturīgo gēnu koncentrāciju ir veidojusi gēnu plūsma, kas bija vērsta no Zviedrijas uz Kurzemi. Izteikta minēto gēnu koncentrācijas līdzība zviedriem un Kurzemes lībiešiem norāda uz šo divu etnosu ģenētisko saikni. To apstiprina arī krasas atšķirības asins grupu ABO un MN sistēmas gēnu koncentrācijā lībiešiem un pārējām Baltijas tautām. Gēnu plūsma pāri Baltijas jūrai, visticamāk, ir notikusi vairākkārt. Uz to norāda

4. tabula

Asins grupu ABO un MN sistēmas gēnu koncentrācija

Tauta	n	Gēna M koncentrācija	Gēnu koncentrācija			Autori
			A	B	O	
Lietuvieši	2549	0,6173	0,2470	0,1330	0,6178	R. Denisova
Latvieši	2174	0,6465	0,2622	0,1823	0,5556	R. Denisova
Igauņi	485	0,6237	0,2526	0,1591	0,5796	L. Heaposta
Lībieši	67	0,5074	0,3309	0,1105	0,5858	R. Denisova

gan jūras sirotāju kapenes ("Velna" laivas), kas atstātas jūras piekrastē ap 7. gs. pr.Kr.,²² gan arī vikingu laika aktivitātes, kad mūsu kaimiņi ģermāņi labi pazina gan Kurzemes pussalu, gan Daugavas ūdensceļu.

Vidzeme no etnoģenēzes viedokļa nepārprotami ir daudz sarežģītāka par Zemgali un Kurzemi. Vidzemes latviešus kopumā antropoloģiski vērtēt iespējams gan pēc arheoloģiskajos izrakumos iegūtajiem galvaskausiem un skeletiem, gan arī pēc mūsdienu iedzīvotāju antropoloģiskajiem datiem, kas savākti antropoloģiskajā ekspedīcijā. Visumā Vidzemes teritorijas antropoloģiskie materiāli pārstāv vairākus hronoloģiski secīgus arheoloģiskus un vēsturiskus periodus – no 7. g.t. pr. Kr. līdz 20. gs. ieskaitot. Šis pilnīgais antropoloģiskais materiāls ir ļāvis iedziļināties ne tikai Vidzemes, bet arī Latvijas un Baltijas etnoģenētiskā procesa norisē.

Tie divi antropoloģiskie komponenti, kas 1. g.t. ir konstatēti Zemgalē, nepārprotami iesaistījās gan Vidzemes latviešu, gan daļēji igauņu antropoloģiskā sastāva veidošanās procesā. Taču, vērtējot 1. un 2. g.t. kranioloģisko materiālu kopumā, ir jāatzīst arī spēcīga Baltijas somu loma Vidzemes latviešu etnoģenētiskajā procesā, kur svarīgāko vietu ieņēma lībieši.

Lībieši antropoloģiski ir bijuši visai viendabīgi (5. tab). Starp 11.–12. gs. Gaujas un Daugavas lībiešiem ir bijusi liela antropoloģiska līdzība,²³ lai gan to starpā ir pastāvējušas atšķirības apbedīšanas tradīcijās. Turklāt 11.–12. gs. lībieši pēc antropoloģisko pazīmju kompleksa ir bijuši stipri atšķirīgi gan no zemgaļiem, gan latgaļiem (sk. 1. tab.). Lībiešus nošķir izteikti gracila uzbūve: mazi galvaskausa izmēri, šaura, vidēji augsta un samērā profilēta horizontālā virzienā seja (sk. 1. att.). Jāpiebilst, ka lībiešu sejas platums (129–130 mm) uzskatāms par šauru arī Eiropas mērogā. Pāles kapulaukā iegūtie 14.–17. gs. galvaskausi, kas pārstāv senās Metsepoles lībiešu pēctečus,²⁴ ir pilnīgi analogiski Gaujas un Daugavas lībiešu galvaskausiem. Pārsteidzoši liela antropoloģiska līdzība starp Vidzemes lībiešiem liecina par šo cilšu vienoto cilmi visā izplatības teritorijā – Metsepolē, Gaujas baseinā un Daugavas lejtecē.

5. tabula

Vidzemes lībiešu kranioloģiskie dati (vīriešu galvaskausi)

Nr. pēc Martina	Pazīmes	Lībieši		
		Daugavas	Gaujas	Metsepoles
		Denisova, 1975	Veinbergs, 1902	Priņmanis, 1925
1.	Galvaskausa lielākais garums	183,9	185,7	182,6
8.	Galvaskausa platums	138,7	135,8	142,1
17.	Galvaskausa augstums b-br	134,2	132,2	131,2
9.	Mazākais pieres platums	95,6	97,8	97,0
45.	Sejas platums zy-zy	130,8	128,3	130,6
48.	Sejas augstums n-al	70,2	71,8	68,7
51.	Orbītas platums no mf	44,1	41,4	40,6
52.	Orbītas augstums	33,3	34,4	33,0
8:1	Galvaskausa platuma-garuma indekss	75,5	73,5	78,0
48:45	Sejas augšdaļas indekss	53,8	55,2	52,6
	Galvaskausu skaits	7	6	21

Lībiešu etnoģenēzes problēma paliek aktuāla joprojām un izraisa lielu zinātnisku interesi. Pēc manām domām, prof. Ē. Tenisons ir izvirzījis pamatotu uzskatu par Vidzemes un Kurzemes lībiešu (vai, precīzāk, – minēto teritoriju Baltijas somu) dažādo cilmi.²⁵ Par Baltijas somu, t.sk. arī Vidzemes lībiešu etnoģenēzi ir izteikts jauns uzskats arī antropoloģiskajos pētījumos. Šajā sakarā īpaši pieminams 1982. gadā publicētais R. Denisovas raksts,²⁶ kurā paustais viedoklis par Baltijas somu etnoģenēzi paliek spēkā arī šodien.

Etnoģenēzes problēmu pētniecības sakarā ir jāuzsver īpaši svarīgā antropoloģisko datu nozīme. Tas ir dabiski, jo antropoloģija sniedz tiešu informāciju par secīgu periodu iedzīvotāju raksturīgām pazīmēm, kas ļauj konstatēt to līdzību vai būtiskas atšķirības, iespējamo metisāciju – dažādas cilmes iedzīvotāju laulību sakariem, un tādējādi izsvērt ģenētiskās radniecības un kontinuitātes jautājumus starp vienas vai dažādu teritoriju ciltīm laika gaitā.

Uzskats par ķemmes un bedrīšu keramikas kultūras ciltīm kā Baltijas somu (igauņu, lībiešu, Somijas somu, karēļu u.c.) priekštečēm ir dziļi iesakņojies ne tikai zinātnieku uzskatos, bet arī sabiedrībā, kas interesējas par šo problēmu. Raugoties uz šo problēmu no pašreiz uzkrātās antropoloģiskās informācijas viedokļa, ir jāatzīst, ka minētais uzskats ir krasā pretrunā ar faktiskajiem datiem.

Neolīta ķemmes un bedrīšu keramikas kultūras ciltīm piemīt īpatnējs pazīmju komplekss, kas antropoloģijā ir pazīstams ar nosaukumu "laponoīdais" jeb protosāmu antropoloģiskais variants. Tas raksturīgs arī mūsdienu sāmiem. Sāmi vēl šodien apdzīvo visattālākos Ziemeļeiropas rajonus Norvēģijā, Zviedrijā, Somijā un Krievijas Kolas pussalu. Pēc antropoloģiskajiem un arheoloģiskajiem datiem jau tagad var saskatīt posmus, kas veido vienotu "ķēdi" starp neolīta ķemmes un bedrīšu keramikas kultūras ciltīm un mūsdienu sāmiem, kuru teritorija senatnē ir bijusi visai plaša un tās dienvidrietumos iesniegusies arī Baltijas zemēs. Protosāmi un to pēcteči sāmi ir tikuši atspiesti uz ziemeļiem un daļēji asimilēti (Somijā, Zviedrijā). Iespējams, ka sirmā senatnē protosāmu un protosomu valodas, tāpat kā mūsdienās, veidojušas radniecīgu valodu saimi. Taču protosāmu antropoloģisko pazīmju komplekss ir krasī atšķirīgs no lībiešiem vai citiem Baltijas somiem raksturīgā kompleksa. Lībiešu pazīmju komplekss nav atvasināms no protosāmiem, un tādēļ nav nekāda pamata lībiešus uzskatīt par ķemmes un bedrīšu keramikas kultūras cilšu tiešiem pēctečiem Latvijas teritorijā.

Lībieši pēc sava veidola ir ļoti līdzīgi sinhroniem un vēlākajiem igauņiem, kas apdzīvoja Igaunijas dienvidus, vidieni un austrumu teritoriju. Arī mūsdienu ziemeļrietumu Krievijas senajām somu cilmes tautām ir bijis gluži līdzīgs pazīmju komplekss. Šeit iezīmētā Vidzemes lībiešu, igauņu un ziemeļrietumu Krievijas somu tautu antropoloģiskā līdzība it kā veido vienotu teritoriju un norāda uz Baltijas somu vienotas cilmes slāni. Lībieši no antropoloģiskā viedokļa šajā slānī iekļaujas visai harmoniski un neveido šeit nekādu "svešķermeni". Turpinot šo domu tālāk, jāsecina, ka Vidzemes lībiešu ģenēzes problēma nav šķirama no igauņu ģenēzes. Šīm tautām ir kopīga cilme un līdzīga etniskā vēsture. Protams, etnisko procesu norise Igaunijas un Latvijas teritorijā nav bijusi identiska, taču šī problēma ir jārisina atsevišķā pētījumā. Šeit pieskarsimies tikai dažiem šīs problēmas aspektiem.

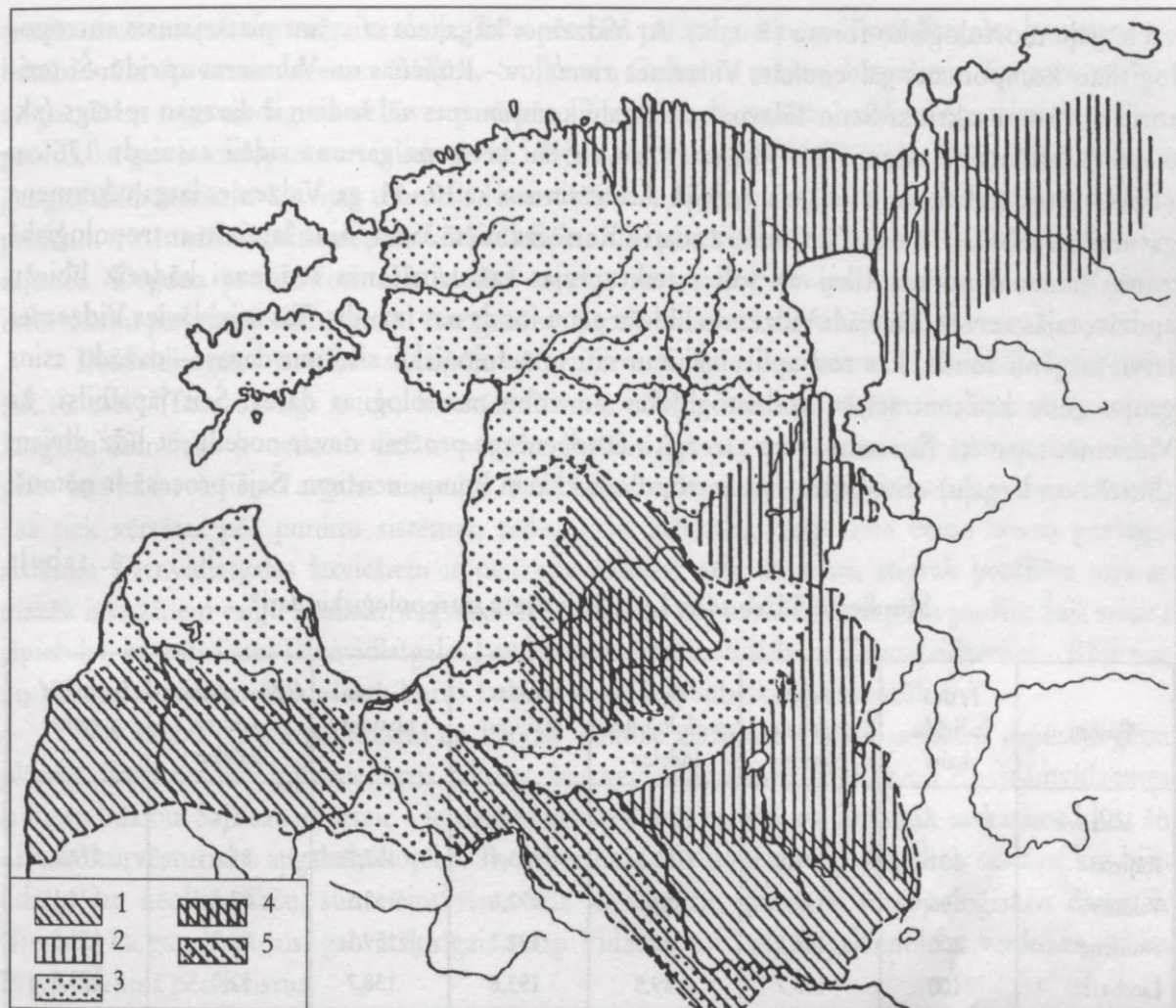
Iespējams, ka Baltijas somiem raksturīgie 1.–5. gs. akmeņkrāvumu kapi, kuru dienvidu perifērija ieņēma lielāko daļu Ziemeļvidzemes teritorijas (no Gaujas lejteces līdz Lubāna klāniem), ir piederējuši arī lībiešu priekštečiem. H. Moora izteica šādu domu bez stingras pārlicības, taču tagad tā neliekas neiespējama. Par to, iespējams, liecina Metsepoles, Gaujas un Daugavas

libiešu lielā līdzība. Akmeņkrāvumu kapi Latvijas teritorijā arheoloģiski tiek saistīti ar dienvidīgaunjiem, kuru antropoloģiskā līdzība ar libiešiem nav apšaubāma. Var pieļaut, ka šo divu Baltijas somu grupējumu pilnīga diferenciācija ir notikusi akmeņkrāvumu kultūras laikā. Vēlāk sakarā ar vikingu aktivitātēm austrumu virzienā, varēja notikt libiešu pārvietošanās lejup pa Gauju un Daugavas lejteci, kur tiem bija iespējas aktīvāk piedalīties gan tirdzniecības ceļu kontrolē, gan arī kļūt par tirdzniecības starpniekiem vai arī jūras sirotājiem. Šī situācija varēja sekmēt īpaši spilgtas, ar polietnisku nokrāsu libiešu kultūras veidošanos, kas liecina par ekonomisko uzplaukumu libiešu apdzīvotajā reģionā. Varbūt tādēļ šajā reģionā libiešu kultūrai nav iespējams saskatīt iepriekšējā perioda arheoloģisko ekvivalentu, jo ekonomiski labvēlīgos apstākļos jauna kultūras nokrāsa varēja izveidoties samērā ātri. Taču antropoloģiskie dati liecina, ka šo kultūru ir veidojuši galvenokārt vietējie Baltijas somu iedzīvotāji – libieši. To apliecina Daugavas libiešu dominante kapulauku antropoloģiskajā materiālā.

Kā jau tika minēts, Vidzemes libieši antropoloģiski ir stipri atšķirīgi no Vidzemes latgaļiem, kā arī zemgaļiem (sk. 1. att.). Šīs ciltis nošķirt antropoloģiski ir samērā vienkārši. Latgaļi un zemgaļi ir nesalīdzināmi masīvāki gan pēc ķermeņa uzbūves, gan arī pēc galvaskausa izmēriem. Īpaši tas sakāms par Vidzemes latgaļiem, kuru augums (176 cm) un masivitātes rādītāji ir nepārspējami (Daugavas latgaļi).²⁷ Tāpēc libiešu kapulaukos ir viegli atšķirt latgaļu cilmes iedzīvotājus. Diemžēl Daugavas libiešu kapulaukos iegūtais antropoloģiskais materiāls nav pietiekami plašs, lai pēc tā varētu vērtēt savstarpējo sakaru raksturu starp libiešiem un latgaļiem. Taču libiešu kapulaukos apbedīto indivīdu skaits, kurus var uzskatīt par latgaļiem, ir pietiekami liels. Interesantākais ir tas, ka arheoloģiski šie kapi ne ar ko neizceļas no pārējiem apbedījumiem. Latgaļi guldīti kapā tāpat kā libieši – ar galvu uz ziemeļrietumiem un ar libiešu kultūrai raksturīgām senlietām. Tādējādi attiecībā uz 10. gs. beigām un 11. gs. jau var runāt par latgaļu pilnīgu integrāciju libiešu etniskajā vidē. Protams, šī parādība ir detalizēti jāizsver no arheoloģisko datu viedokļa. Taču libiešu kapulauku pētniece A. Zariņa Daugavas libiešu kultūrā nesaskata latgalisko komponentu.²⁸ Varbūt Daugavas libiešu līdznieku kapulauki ir aizguvums no latgaļu apbedīšanas tradīcijām, jo Gaujas libiešiem galvenokārt bija raksturīgi uzkalniņkapi. Tomēr jāteic, ka libiskais komponents Daugavas labā krasta iedzīvotājos ir bijis visai spēcīgs, jo tas ir saskatīts gan viduslaiku, gan mūsdienu latviešu sastāvā.

Rodas jautājums, kad un kādu apstākļu rezultātā ir notikusi minētā integrācija. Šajā sakarā var izteikt tikai kādu no iespējamiem risinājumiem, kas visnotaļ jāapsver no vairākiem viedokļiem. Minēsim tikai dažus pieturas punktus, kas rosina latgaļu ienākšanu Vidzemē saistīt ar kādiem 8.–9. gs. mijas notikumiem Lietuvas austrumos un vidienē, kuru rezultātā tur notikusi vietējo baltu cilšu izkustēšanās no sen apdzīvotām vietām.²⁹ Par to liecina iepriekšminētā baltu cilšu pārvietošanās uz Lietuvas ziemeļiem, kā arī Zemgales un Kurzemes virzienā, kas rod apliecinājumu gan kranioloģiskajā materiālā, gan pēkšņā jaundibinātu līdzeno kapulauku skaitliskajā pieaugumā Latvijas teritorijā. Teiktais varētu nozīmēt pat latgaļu apmešanos Vidzemē libiešu apdzīvotajā teritorijā. Prof. Ē. Tenisons norāda, ka Gaujas libiešu arheoloģiskajā materiālā ir saskatāms latgaļu komponents.³⁰ Ar minēto situāciju nav pretrunā arī latgaļu apmešanās 9. gs. Āraišos, kur uz ezera salas tiek dibināta nocietināta pils.³¹ Tās tuvumā ir atklāts Uplantu kapulauks, kur bijusi Āraišu latgaļu pēcteču atdusas vieta.

Vidzemes latviešu antropoloģiskā sastāva veidošanās procesā ir bijuši iesaistīti arī sēļi, kuru etniskā teritorija tiek iezīmēta Sēlijā un Vidzemes dienvidaustrumos. Daugavas labajā

2. att. Latviešu un igauņu morfoloģisko formu ģeogrāfija (pēc kranioģijas un somatoloģijas datiem). Morfoloģiskās formas: 1 – masīva platsejaina; 2 – platsejaina, ar austrumsomu komponentu; 3 – mēreni masīva, ar šaursejaino komponentu; 4, 5 – jauktās zonas.

krastā tie acīmredzot nonāk tiešā saskarē ar lībiešiem. Sēļu un lībiešu antropoloģiskā līdzība (kas šoreiz neliecina par kopīgu cilmi) neļauj tos diferencēt pēc fiziskā tipa. Cik tālu sēļi ir pārvietojušies gar Aivieksti ziemeļu virzienā, pašreiz nav skaidrs. Taču šķiet, ka Gulbenes un Alūksnes mūsdienu latviešu antropoloģiskā sastāva veidošanās vēsturē ir iekļāvis lībiskais vai tiem radnieciskais kāds cits 1. g.t. somiskais substrāts, kas ietekmējis vietējo latviešu sejas platuma samazināšanos. Aplūkojot Vidzemes antropoloģisko karti, redzams, ka šaursejainajam komponentam šajā teritorijā ir bijusi liela loma (2. att.). Nav šaubu, ka Vidzemes latgaļi būtiski izmainījuši baltu un Baltijas somu skaitlisko attiecību. Tas laika gaitā ievirzīja somu integrēšanos baltu etnosā, bet vēlāk arī latviešu etniskajā vidē. Lībiešu integrēšanās latviešu etniskajā vidē varēja notikt divējādi: gan laulību sakaru rezultātā, kas attiecīgi ietekmēja latviešu un lībiešu antropoloģisko tipu, gan arī lībiešu valodas pakāpeniskas izzušanas dēļ. Laika gaitā laulību sakaru tīklā neizbēgami iesaistījās abu etnosu indivīdi, un šī parādība paaudžu nomainīšanas rezultātā veicināja ģenētisko barjeru izzušanu starp dažādu etnosu populācijām. Tieši tāpēc mūsdienu Vidzemes latviešu antropoloģiskajā sastāvā vairs nevar saskatīt apvidus ar krasi izteiktu lībiešu

vai latgaļu morfoloģisko formu (6. tab.). Ar Vidzemes latgaļiem saistāms platsejināis antropoloģiskais komponents galvenokārt Vidzemes ziemeļos – Rūjienas un Valmieras apvidū. Šī teritorija aptuveni sakrīt ar Seno Tālavu, kur latgaļu komponents vēl šodien ir diezgan spēcīgs (sk. 6. tab.). Minētajos rajonos 25–40 gadu vecu vīriešu ķermeņa garums vidēji sasniedz 176 cm (1964.–1968. g. dati) un ir lielākais Latvijā. Atcerēsimies, ka 10.–11. gs. Vidzemes latgaļu ķermeņa garums arī ir bijis 176 cm (G. Gerharda dati). Kartē iezīmētā šaursejaino latviešu antropoloģiskā zona Vidzemē norāda tikai uz vāji izteiktu sejas sašaurināšanās tendenci kādreiz lībiešu apdzīvotajās zemēs. Tādējādi Vidzemes lībiešu gēnu fonds nav izzudis. Tas ir iekļāvis Vidzemes latviešu gēnu fondā, kas rod apliecinājumu citu morfoloģisko sistēmu datos – dažādu asins grupu gēnu koncentrācijās, dermatoglifikas un zobu morfoloģijas datos. Šeit jāpiebilst, ka Vidzemē, tāpat kā Kurzemē, visu sarežģīto etnoģenēzes procesu nevar noreducēt līdz diviem (lībiešu un latgaļu) etniskajiem un antropoloģiskajiem komponentiem. Šajā procesā ir ņēmuši

6. tabula

Mūsdienu Vidzemes un Latgales latviešu antropoloģiskie dati*

Rajoni	Pētīto individu skaits	Sejas lielākais platums	Sejas morfoloģiskais indekss	Galvas garums	Galvas platums	Galvas platuma- garuma indekss	Ķermeņa garums
<i>Vidzeme</i>							
Rūjiena	101	144,8	89,5	193,4	157,7	81,6	172,8
Valmiera	96	144,8	89,7	192,6	158,5	82,4	174,1
Smiltene	100	144,7	88,9	192,2	159,1	83,0	171,8
Limbaži	100	143,7	89,9	193,6	158,7	82,0	173,8
Cēsis	98	143,6	89,3	193,2	158,2	82,0	173,1
Pļaviņas–Ērgļi	100	143,9	89,0	193,0	156,6	81,2	171,8
<i>Latgale</i>							
Viļaka	98	145,6	88,3	190,8	158,7	83,2	169,9
Preiļi	182	145,5	87,5	193,4	157,6	81,5	172,0

* Ķermeņa garums centimetros, pārējās pazīmes milimetros (apsekoti 18–65 g.v. vīrieši).

līdzdalību gan zemgaļi, gan citas cilmes Baltijas somi, kuru īpatsvars tomēr ir bijis vājāks. Taču viss teiktais liecina, ka antropoloģiskais materiāls sniedz ļoti svarīgu ģenētisko informāciju par 1.–2. g.t. latviešu veidošanās vēstures īpatnībām Vidzemes kultūrvēsturiskajā novadā.

Vidzeme cieši sakļaujas ar Latgali. Starp šiem diviem Latvijas kultūrvēsturiskajiem apgabaliem nav nepārvaramas ģeogrāfiskās barjeras, kas varētu traucēt savstarpējo gēnu plūsmu. Un tomēr Latgalei no antropoloģiskā viedokļa nav pilnīgas līdzības Vidzemei. Tai ir sava savdabīga antropoloģiskā “nokrāsa”, tāpat arī savs etnogrāfiskais satvars.

Mūsdienu Latgali antropoloģiski var sadalīt divās daļās. Protams, starp tām nav skaidri izteiktas robežas, jo to, kā vienmēr, ir nivelējusi gēnu plūsma. Latviešiem, kas apdzīvo rajonus uz ziemeļiem no līnijas Kārsava–Varakļāni, ir Latvijā mazākais augums (pieaugušajiem vīriešiem vidēji 169,5–171 cm), ieapaļa galvas forma (galvas indekss 82–83), mēreni augsta, plata seja ar

tendenci uz izvirzītiem vaigu kauliem. Taču pēc tām pašām pazīmēm Ziemeļlatgales latviešiem ir līdzība arī ar Austrumvidzemes (Valkas, Smiltenes, Gulbenes rajona) latviešiem. Tas pats sakāms arī par citām sejas un deguna uzbūves pazīmēm. Piemēram, latviešiem ir raksturīgs taisnais deguna profils, lai gan ir sastopams arī izliektais un ieliektais deguna profils. Vērtējot divu pēdējo pazīmju ģeogrāfisko variāciju Latvijas teritorijā, konstatējams, ka Latgales ziemeļos ieliektajam deguna profilam ir vienmēr skaitliskais pārsvars pār izliekto. Tas pats ir novērots arī dažos Austrumvidzemes rajonos. Deguna profila forma ir samērā svarīga antropoloģiska pazīme, kas sniedz papildu informāciju par vietējo iedzīvotāju etnoģenēzes procesā iesaistītajiem komponentiem.

Dienvidlatgales latvieši salīdzinājumā ar Ziemeļlatgales latviešiem ir nedaudz atšķirīgāki (sk. 6. tab.). Taču svarīgi ir tas, ka atšķirībām ir stingri izteikta pretēja nosliece. Latviešiem Latgales dienvidos ir nedaudz lielāks augums, lielāks galvas garums, nedaudz garāka, bet tikpat plata seja kā latviešiem Latgales ziemeļos. Salīdzinot šo divu reģionu latviešus pēc sejas pazīmēm, kas tiek vērtētas pēc punktu sistēmas, redzam, ka atšķirību starp tiem veido vesela pazīmju sistēma: Dienvidlatgales latviešiem ir nedaudz gaišākas acis un mati, stiprāk profilēta seja ar mazāk izvirzītiem vaigu kauliem, augstāka deguna sakne un reti ieliekts deguna profils. Šajā sakarā jāpiebilst, ka mūsdienu Dienvidlatgales latviešiem ir izteikta līdzība ar Ziemeļvidzemes – Rūjienas un Valmieras rajona – latviešiem, kurus Baltijas somu iespaids skāris vismazāk.

Nav šaubu, ka starp Vidzemi un Latgali daudzu gadsimtu gaitā ir notikusi abpusēja gēnu plūsma. Taču tas nav bijis vienīgais faktors, kas veicinājis Ziemeļlatgales un Austrumvidzemes latviešu līdzību. Šajā sakarā jāteic – jo dziļākā senatnē mēs raugāties, jo vairāk saskatāma kļūst šo divu kultūrvēsturisko apgabalu kopība. To apliecina iedzīvotāju antropoloģiskais sastāvs, kas bijis līdzīgs jau neolītā. Taču, summējot visus līdz mūsdienām uzkrātos antropoloģiskos datus, ir jāsecina, ka gan kopīgais, gan atšķirīgais starp Vidzemi un Latgali galvenokārt veidojies 1. un 2. g.t. sākumā pēc Kristus.

Vidzemi un Latgali antropoloģiski vieno galvenokārt latgaļi. Tieši latgaļiem šeit piederējusi izšķirošā loma baltu etnosa integrēšanās procesā. Latgales latgaļus, kas antropoloģiski bijuši tuvu radniecīgi Vidzemes latgaļiem, labi raksturo Ludzas rajona Nukšu kapulaukā atrastie 8.–12. gs. skeleti.³² Tiem ir bijis liels augums, masīva ķermeņa uzbūve, lieli sejas un galvas izmēri. Taču Latgales teritoriju pirms latgaļiem ir apdzīvojuši Baltijas somi, kas antropoloģiski atšķirušies gan no latgaļiem, gan Vidzemes lībiešiem. Tiem bijusi raksturīga ieapaļa (mezokrāna) galvas forma, plata un nedaudz ieplakana seja; šīs pazīmes stipri atgādina neolīta ķemmes un bedrīšu keramikas kultūras cilšu antropoloģiskās pazīmes (sk. 1. att., 1. tab.).³³ Šīs ciltis Latgales teritorijā ir iespaidojušas Latgales latgaļu antropoloģisko sastāvu.³⁴ Iespējams, ka Latgales dienvidos Baltijas somu komponents ir bijis vāji pārstāvēts. Tieši tādēļ mūsdienu latviešos tur visvairāk saglabāties latgaļiem raksturīgais antropoloģiskais tips (sk. 6. tab.).

Baltijas somu iesaistīšanos Latgales un Vidzemes latviešu antropoloģiskā sastāva veidošanās procesā nepārprotami apliecina mūsdienu latviešu dažādu asins grupu sistēmu gēnu koncentrācija un to ģeogrāfiskā variācija. Tieši Vidzemes un Ziemeļlatgales latviešiem raksturīgais daudzu gēnu koncentrācijas līmenis apliecina to lielo līdzību ar igauņiem, bet īpaši ar Somijas somiem.³⁵ Tādējādi Baltijas somu loma latviešu etnoģenēzes procesā tiek pierādīta arī ģenētiski.

1. un 2. gadu tūkstoša kapulauku arheoloģiskajos izrakumos iegūtie galvaskausi liecina, ka Baltijas somi Vidzemē un Latgalē ir bijuši antropoloģiski atšķirīgi. Šī atšķirība ir skaidri saskatāma pēc daudzām sejas uzbūves morfoloģiskajām pazīmēm. Galvenokārt tā izpaužas sejas platumā un tās

horizontālajā profilējumā. Latgales Baltijas somiem salīdzinājumā ar Vidzemes lībiešiem seja ir bijusi platāka un plakanāka (sk. 1. tab.). To apliecina Ludzas rajona Kivtu kapulaukā iegūtie galvaskausi. Latgalē šis platsejainais Baltijas somu antropoloģiskais tips ar samērā vāju sejas profilējumu ir pazīstams pēc šīs teritorijas 11.–12. gs. iedzīvotājiem, kas savus piederīgos te apglabājuši uzkalniņu kapulaukos. Arheoloģiskajos pētījumos tie tiek uzskatīti par latgaļiem. Taču no antropoloģiskā viedokļa tiem ir, pirmkārt, izteikta līdzība ar jau minētajiem Baltijas somiem, bet, otrkārt, krasa atšķirība no 9.–12. gs. latgaļiem, kas savus piederīgos apbedīja līdzējos kapulaukos (sk. 1. att., 1. tab.). Vidzemē Baltijas somi ar platu un ielakanu seju ir zināmi vienīgi Jaunpiebalgā, kur tie, tāpat kā Latgalē, atstājuši uzkalniņu kapus. Līdzīgi iedzīvotāji ir skaidri saskatāmi arī 13.–15. gs. Sēlpilī. Diemžēl to iedzīvotāju pašnosaukums un etniskā piederība nav skaidra, bet antropoloģisko pazīmju komplekss norāda uz viņu ģenētisko radniecību ar Latgales Baltijas somiem.³⁶

Tādējādi, vērtējot no antropoloģiskā viedokļa gan mūsdienu Vidzemes un Latgales latviešus, gan šo teritoriju 1. un 2. g.t. iedzīvotājus, nonākam pie secinājuma, ka te latviešu antropoloģiskā sastāva pamatu veido radniecīgas un antropoloģiski līdzīgas latgaļu ciltis, turpretī saskatītās atšķirības galvenokārt ir skaidrojamas ar baltu etniskajā vidē integrētiem dažādas cilmes Baltijas somiem, kas attiecīgi atspoguļojas arī mūsdienu Latgales un Vidzemes latviešu antropoloģiskajā sastāvā.

Šis atzinums, kas balstīts uz antropoloģiskajiem datiem, attiecināms uz visu Latvijas teritoriju (sk. 2. att.). Latviešu antropoloģiskā sastāva galveno komponentu pārstāv eiropēidās uzbūves masīvais platsejainais antropoloģiskais tips. Tā ģenēze ir saistīta ar vairākām radniecīgām 1. un 2. g.t. sākuma baltu ciltīm vai tautām.³⁷ Antropoloģiski līdzīgi baltu cilmes iedzīvotāji minētajā laikposmā apdzīvojuši Kurzemes dienvidus, Zemgali, Vidzemi un Latgali. Šis atzinums ir guvis zinātnisku pamatojumu jau 70. gados veiktajos pētījumos, kas veltīti latviešu etnoģenēzei.³⁸ Latviešu antropoloģiskā sastāva veidošanās procesā galveno vietu ieņēma baltu ciltis ar masīvu ķermeņa uzbūvi. Šo cilšu apdzīvotā teritorijā 1. g.t. pēc Kristus iesniegusies arī Polijā, Baltkrievijā un Ziemeļukrainā, kas vienlaikus norāda arī uz baltu cilšu senāko apdzīvotības teritoriju.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Denisova R. Antropoloģijas dati latviešu etnoģenēzes pētniecībā // Latvijas Vēsture. – 1997. – 4. nr. – 90.–93. lpp.
- ² Мачинский Д. А. Этносоциальные этнокультурные процессы в Северной Руси // Русский Север. – Ленинград, 1986. – С. 8.
- ³ Майр Э. Популяции, виды и эволюция. – Москва, 1974. – С. 96, 97.
- ⁴ Денисова Р. Я. Популяционно-антропологический аспект этногенеза // Советская этнография. – 1987. – № 6. – С. 37–47.
- ⁵ Denisova R. Antropoloģijas dati ..., 90.–93. lpp.
- ⁶ Денисова Р. Я., Граудонис Я. Я., Гравере Р. У. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы. – Р., 1985. – С. 112–164; Denisova R. Auklas keramikas cilšu kultūras ģenēze un ražotājsaimniecības rašanās Austrumbaltijā // Arheoloģija un etnogrāfija. – R., 1987. – 15. laid. – 110.–120. lpp.; Denisova R. Baltu cilšu etniskās vēstures procesi m.ē. 1. gadu tūkstoši // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1989. – 12. nr. – 20.–36. lpp.; Denisova R., Boiko M. Mūsu ēras 1. gadu tūkstoši baltu tautu etniskajā vēsturē un tā atbalsis tautas mūzikā // Grāmata. – 1990. – 3. nr. – 5.–13. lpp.; Denisova R. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauka veidošanās vēsture saistībā ar iegūtajiem radioaktīvā oglekļa datējumiem // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls (turpmāk: LVIŽ). – 1994. – 4. nr. – 28.–43. lpp.; Denisova R. Antropoloģiskie pētījumi Latvijas vēstures institūtā // LVIŽ. – 1995. – 3. nr. – 29.–52. lpp.; Denisova R. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauki: Iekšējā struktūra un hronoloģija // LVIŽ. – 1996. – 4. nr. – 5.–25. lpp.; Denisova R. Latvijas senākā apdzīvotība // LVIŽ. – 1997. – 3. nr. – 5.–15. lpp.

- ⁷ *Denisova R.* Baltu cilšu etniskās vēstures procesi ..., 20., 24., 32., 33., 36. lpp.; *Denisova R.* Austrumbaltu ciltis agrajā dzelzs laikmetā // *Latvijas Vēsture*. – 1991. – 1. nr. – 7.–15. lpp.; *Denisova R.* Baltu ciltis Baltijas somu teritorijā // *Latvijas Vēsture*. – 1991. – 2. nr. – 7.–11. lpp.; *Denisova R.* Aisti, sembji, prūši etniskās vēstures skatījumā // *Latvijas Vēsture*. – 1992. – 2. nr. – 9.–14. lpp.
- ⁸ *Чеснис Г.* Этническая антропология балтских племен на территории Литвы в 1 тысячелетии н.э. // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. – Вильнюс, 1985. – С. 144–158.
- ⁹ *Latvijas PSR* arheoloģija. – R., 1974. – 59., 90. attēls, 147. lpp.; *Denisova R.* Baltu cilšu etniskās vēstures procesi m.ē. 1. g.t. – 34.–36. lpp.
- ¹⁰ *Latvijas PSR* arheoloģija, 211., 213., 222. lpp.
- ¹¹ *Чеснис Г.* Этническая антропология балтских племен ..., с. 152–157.
- ¹² *Денисова Р. Я.* Этногенез латышей. – Рига, 1997. – С. 59–62; 122–123.
- ¹³ Šeit un turpmāk sniegtie antropoloģiskie dati par mūsdienu latviešiem un lietuviešiem ir savākti 1964.– 1968.g. Latvijas ZA organizētajā antropoloģiskajā ekspedīcijā R. Denisovas vadībā. Ekspedīcijā tika izpētīti 6000 indivīdi 29 Latvijas un 30 Lietuvas rajonos.
- ¹⁴ *Марк К.* Антропология прибалтийско-финских народов. – Таллин, 1975. – 131 с.
- ¹⁵ *Kajanoja P.* A Study in the Morphology of the Finns and its Relation to the Settlement of Finland // *Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. A. – Medica. – Vol. 5. – N 146. – Helsinki, 1971. – 61 p.*
- ¹⁶ *Мугуревич Э.* Некоторые вопросы этнической истории Курземе в X – XIV вв // *Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов*. – Рига, 1970. – С. 22, рис. 2.
- ¹⁷ Ibid.
- ¹⁸ Ibid.; sk. plašu bibliogrāfiju Ē. Mugerēviča rakstā.
- ¹⁹ *Rudzīte M.* Somugriskie hidronīmi Latvijas PSR teritorijā // *LVU Zinātniskie raksti*. – 1986. – 86. sēj. – 175.–197. lpp.
- ²⁰ Dati par mūsdienu Kurzemes latviešu un lībiešu dažādu asins grupu gēnu koncentrācijām tika savākti Latvijas ZA Vēstures institūta organizētajā antropoloģiskajā ekspedīcijā (R. Denisovas vadībā) 1964.–1968. g.
- ²¹ *Beckman L.* A Contribution to the Physical Anthropology and Population Genetics of Sweden // *Hereditas (Lund)*. – 1959. – N 45.
- ²² *Latvijas PSR* arheoloģija, 69. lpp.
- ²³ *Денисова Р. Я.* Прибалтийские финны на территории Латвии (I – II тысячелетия) // *Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов*. – Рига, 1970. – С. 7–19.
- ²⁴ *Prīmanis J.* Pāles galvaskausi // *Latvijas Universitātes Raksti*. – 1925. – 12. sēj. – 429.–480. lpp.; *Денисова Р. Я.* Этногенез латышей. – Р., 1977. – С. 49–51, табл.12.
- ²⁵ *Tenisons Ē.* Arheologu domas par lībiešu izcelsmi // *Lībieši*. – R., 1994. – 16.–33. lpp.
- ²⁶ *Денисова Р. Я.* О генезисе прибалтийских финнов // *LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. – 1982. – 7. nr. – 65–81. lpp.
- ²⁷ Pateicos G. Gerhardam par iespēju iepazīties ar nublicētiem datiem.
- ²⁸ Mutiska Dr. habil. hist. A. Zariņas informācija.
- ²⁹ *Ушинкас В. А.* Формирование раннегосударственной территории Литвы I–XIII вв. (по данным археологии) // *Автореферат канд. диссертации*. – Ленинград, 1988.
- ³⁰ *Tõnisson E.* Die Gauja – Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh.–Anfang 13. Jhs.). Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte. – Tallinn, 1974. – 200 S.
- ³¹ *Latvijas PSR* arheoloģija, 143.–145. lpp.
- ³² *Дайга И.* Антропологический материал Нукшинского могильника // *Нукшинский могильник*. – Рига, 1957. – С. 47–54; *Денисова Р. Я.* Антропология древних балтов. – Рига, 1975. – с. 150–180.
- ³³ *Денисова Р. Я.* Этногенез латышей, с. 131–146, табл. 35.
- ³⁴ *Денисова Р. Я.* Антропология древних балтов, с. 171–176.
- ³⁵ *Denisova R.* Antropoloģiskie pētījumi Latvijas vēstures institūtā // *LVIŽ* – 1995. – 3. nr. – 47. lpp.
- ³⁶ *Denisova R.* Sēlpils 13.–17. gs. kapulauka kranioģiskais materiāls un tā nozīme austrumlatviešu etniskās vēstures izpratnē // *Arheoloģija un etnogrāfija*. – 1973. – 10. laid. – 7.–26. lpp.
- ³⁷ *Денисова Р. Я.* Антропология древних балтов, с. 150–183.
- ³⁸ Turpat; *Денисова Р. Я.* Этногенез латышей, с. 116–130.

Antons Breidaks

Latviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu cilme un teritoriālā izplatība

Latviešu valodas vēsturē būtiski svarīgs ir jautājums par tā saukto senlatviešu cilšu valodu izcelsmi, proti, vai šo cilšu valodas ir latviešu pirmvalodas pēcteces vai arī laika gaitā attīstījušās no austrumbaltu un rietumbaltu pirmvalodām. Par šo jautājumu valodnieku vidū ir divi diametrāli pretēji viedokļi. Vieni valodnieki domā, ka senlatviešu (latgaļu, sēļu, zemgaļu un kuršu) cilšu valodas cēlušās no latviešu pirmvalodas. Šīs hipotēzes autori bija baltu salīdzināmi vēsturiskās valodniecības pamatlicēji J. Endzelīns un K. Būga. Saskaņā ar šīs hipotēzes sākotnējo versiju no latviešu pirmvalodas tieši attīstījušies mūsdienu latviešu valodas dialekti un izlokšnes (15, 138, 561; 11, 404, 408; 12, 102). Vēlāk J. Endzelīns šo hipotēzi modificēja. Neatteikdamies no latviešu pirmvalodas postulāta, viņš atzina arī senlatviešu cilšu valodu pastāvēšanu senatnē. Tās ir bijušas it kā starppakāpe starp latviešu pirmvalodu un mūsdienu latviešu valodas dialektiem un izlokšņu grupām (14, 5–9, 34, 94, 173, 179; 17, 480, 487, 489). J. Endzelīna un K. Būgas hipotēzi par latviešu pirmvalodu 20. gs. 30. gados atbalstīja P. Šmits (31, 71–72), bet 70.–90. gados – M. Rudzīte. Darbā “Latviešu valodas vēsturiskā fonētika” M. Rudzīte sīkāk paskaidroja savu viedokli šai jautājumā: “Tagadējā latviešu valoda, ko Latvijas Republikā un ārpus tās runā apmēram pusotra miliona cilvēku, ir radusies, saplūstot kopā valodām, kādās runājušas no vēstures avotiem zināmas baltu ciltis – latgaļi jeb latvieši, sēļi, zemgaļi, kā arī kurši, kam sava valoda bijusi vēl 16. gs.” (26, 4). Turpat, tikai vienu lappusi tālāk, M. Rudzīte rakstīja: “Šai darbā jautājumā par latviešu valodas izveidi paturēta J. Endzelīna koncepcija” (26, 5). Tātad hipotēze par latviešu pirmvalodu tomēr it kā paliek spēkā. Pret šo hipotēzi 20. gadsimta 30. gados uzstājās E. Blese un J. Plāķis (2, 54; 24, 46–49), bet 70. un 80. gados – arī A. Breidaks.

Neapšaubāmi bija zināms skaits izoglosu, kas apvienoja tā sauktās senlatviešu cilšu valodas (14, 170–171, 173, 177–181, 184–185). Tomēr, pamatojoties tikai uz šīm izoglosām, mēs nevaram postulēt latviešu pirmvalodu un atvasināt no tās senlatviešu cilšu valodas.

Augšzemnieku dialekta latgaliskās un sēliskās izlokšnes stipri atšķiras no leļzemnieku izlokšnēm. Latgaliskajām un sēliskajām izlokšnēm salīdzinājumā ar zemgaliskajām un Vidzemes vidus izlokšnēm, kas ir latviešu literārās valodas pamatā, ir pavisam cita fonētiskā un fonoloģiskā sistēma. Daudz atšķirību no zemgaliskajām un Vidzemes vidus izlokšnēm ir latgalisko izlokšņu morfoloģijā un leksikā.

Daudzas izofonas, izomorfas, izoleksas un izosēmas (kā arhaismi, tā inovācijas) augšzemnieku dialekta latgaliskās un sēliskās izlokšnes tuvina vidus dialekta kursiskajām izlokšnēm un lietuviešu valodai pretstatā vidus dialekta zemgaliskajām un Vidzemes vidus izlokšnēm. Pēc daudzām dialektālām pazīmēm vistuvākās latgaliskajām un sēliskajām izlokšnēm ir lietuviešu valodas žemaišu izlokšnes un vidus dialekta kursiskās izlokšnes. Vesela virkne izoglosu (izofonas, izomorfas un izoleksas) tuvina latgaliskās un sēliskās izlokšnes slāvu valodām (3, 27–33). Daudzas latgalisko un sēlisko izlokšņu īpatnības no tā sauktās latviešu pirmvalodas, ko postulēja daži baltu valodu pētnieki, vispār nav iespējams atvasināt.

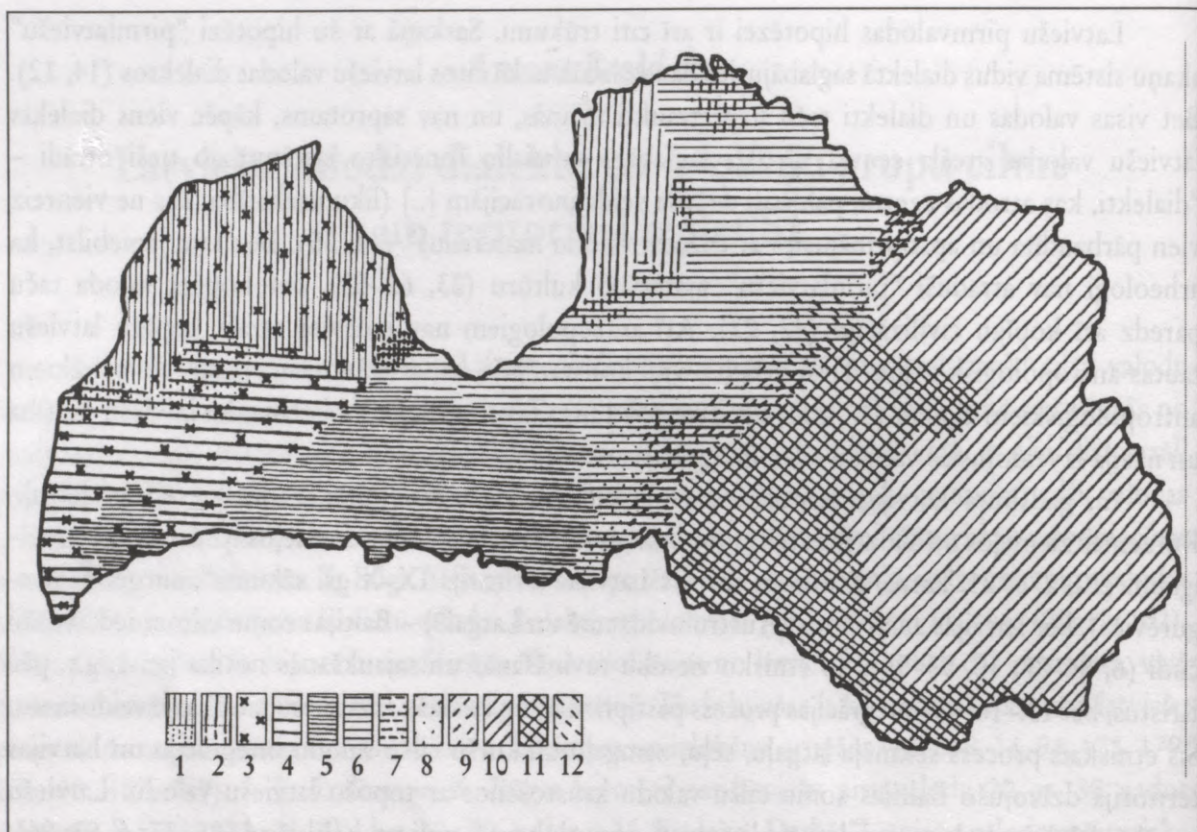
Latviešu pirmvalodas hipotēzei ir arī citi trūkumi. Saskaņā ar šo hipotēzi "pirmlatviešu" skaņu sistēma vidus dialektā saglabājusies daudz labāk nekā citos latviešu valodas dialektos (14, 12). Bet visas valodas un dialekti taču nepārtraukti mainās, un nav saprotams, kāpēc viens dialekts latviešu valodas areāla centrā tik ilgi saglabājis arhaisko fonētisko sistēmu, jo tieši otrādi – "dialekti, kas atrodas centrā, pakļauti dažāda veida inovācijām [...] (likumsakarība, kas ne vienreiz vien pārbaudīta un apstiprinājusies ar dažādu valodu materiālu)" (41, 35). Bez tam jāpiebilst, ka arheologi nav atraduši "pirmlatviešu" materiālo kultūru (23, 62–63), bet kopīga valoda taču paredz arī kopīgu civilizāciju (42, 23). Arī antropologiem nav izdevies atrast kopīgu latviešu tautas antropoloģisko tipu. Tieši otrādi – viņi konstatējuši, ka latviešu nācija sastāv no vairākiem antropoloģiskiem tipiem (37, 131; 98, 186; 39, 114). Tas neapšaubāmi liecina, ka latviešu tautība un nācija izveidojusies vairāku cilšu integrācijas rezultātā.

13. gadsimtā Latvijas teritorijā dzīvoja šādas baltu ciltis: kurši, zemgaļi, sēļi un latgaļi. Kurzemes ziemeļos un Vidzemes rietumos dzīvoja lībieši un Vidzemes ziemeļos Rūjienas apkaimē – igauņi (20, 276; 21, karte "Etniskais sastāvs Latvijas teritorijā IX–X gs. sākumā", autors Ē. Murgurēvičs), bet Latvijas austrumos (Austrumvidzemē un Latgalē) – Baltijas somu cilmes iedzīvotāji čūdi (6, 86–87; 10, 95–96). Šo etnisko vienību tuvināšanās un sajaukšanās notika jau 1. g.t. pēc Kristus, bet 13.–16. gs. integrācijas process pastiprinājās un beidzās ar latviešu tautības izveidošanos. Šis etniskais process sekmēja latgaļu, sēļu, zemgaļu un kuršu cilšu valodu integrāciju un Latvijas teritorijā dzīvojušo Baltijas somu cilšu valodu krustošanos ar topošo latviešu valodu. Latviešu tautībā daļēji ieplūda arī ieceļojušie lietuvieši, igauņi, krievi, poļi un baltkrievi (25, 27; 6, 93–96). Šo etnisko grupu valodas arī ietekmēja topošo latviešu valodu.

15.–16. gadsimta autori, piemēram, Ž. de Lanuā un B. Rusovs, vēl rakstīja par dažādām ciltīm Latvijas teritorijā (25, 25–26), bet P. Einhornam viņa darbos "*Historia Lettica*" (1636) un "*Reformatio gentis Letticae in ducatu Curlandiae*" (1645) Kurzemes un Zemgales hercogistes pamatiedzīvotāji jau bija latvieši. P. Einhorns jau rakstīja par vienu latviešu tautu un vienu latviešu valodu, kaut arī ar trim visai atšķirīgiem dialektiem (29, 569–604, 613–638). Par to, ka Kurzemē un Zemgalē latvieši agrāk nav dzīvojuši, liecina vietvārdi, piemēram, mājvārdi *Latvieši* Dobeles apkārtnē un *Latēv* Dundagas apkārtnē (14, 5; 18, 388).

Latviešu valodā ir trīs dialekti. Kurzemes ziemeļos un Vidzemes rietumos runā lībisko dialektu. Šai dialektā ir divas izlokšņu grupas. Kurzemes ziemeļu daļā runā tāmnieku izloksnes,* bet Vidzemes rietumos – Vidzemes lībiskās izloksnes. Vidus dialektu runā Vidzemes vidienē ap Valku, Valmieru, Cēsīm un Rīgu, Zemgalē ap Jelgavu un Dobeli un Kurzemes dienvidu daļā. Vidus dialektā ir trīs izlokšņu grupas: zemgaliskās izloksnes, Vidzemes vidus izloksnes un kursiskās izloksnes. Latvijas austrumos (Austrumvidzemē, Austrumzemgalē un Latgalē) runā augšzemnieku dialektu. Augšzemnieku dialektā ir divas izlokšņu grupas: latgaliskās izloksnes un sēliskās izloksnes. Tomēr nav jāaizmirst, ka "kāda apgabala izlokšņu īpatnībām nav visām vienādas robežas, [...] var gan nospraust robežas vienai kādai dialekta īpatnībai, bet ne dialektam" (13, 4). Tāpēc starp dialektiem paliek izloksnes, kas veido pārejas joslu. Šādās pārejas joslās sastopamas gan viena, gan otra dialekta pazīmes.

* "Sākumā par tāmnieku izloksnēm sauca visas Kurzemes izloksnes; pēc tam tiklab Kurzemē, kā arī Vidzemē runājamās lībiskās izloksnes. Tagad par tāmnieku izloksnēm sauc tikai Kurzemes lībiskās izloksnes" (25, 29).

3. att. Latviešu valodas dialekti un izlokšņu grupas:

1 – lībiskā dialekta tāmnieku izlokšnes; 2 – lībiskā dialekta Vidzemes lībiskās izlokšnes; 3 – Kurzemes izlokšnes ar kursisko substrātu resp. superstrātu; 4 – vidus dialekta kursiskās izlokšnes; 5 – vidus dialekta zemgaliskās izlokšnes; 6 – vidus dialekta Vidzemes izlokšnes; 7 – izlokšnes ar vidus dialekta iezīmēm; 8 – izlokšnes ar augšzemnieku intonācijām; 9 – izlokšnes ar vairākām augšzemnieku iezīmēm, ne tikai ar intonācijām; 10 – augšzemnieku dialekta latgaliskās izlokšnes; 11 – augšzemnieku dialekta sēliskās izlokšnes; 12 – izlokšnes ar lībiskā dialekta pazīmēm.

Augšzemnieku dialekta latgaliskās izlokšnes radušās uz austrumlatgaļu cilts valodas bāzes (17, 489).

Sakarā ar latgaļu etnoģenēzi ievēriību pelna doma, ko 20. gadsimta 80. un 90. gados izteikuši A. Tautavičs un V. Sedovs. Pēc viņu domām, švikātās keramikas pamatareāla rietumu daļā 1.–4. gs. pēc Kristus dzīvojuši viena no austrumbaltu (pēc V. Sedova terminoloģijas, vidusbaltu) cilšu savienībām. Rietumos šī cilšu savienība robežojās ar rietumbaltu izcelsmes kuršu cilti. 5. gadsimtā no šīs cilšu savienības izdalījās četras ciltis – žemaiši, zemgaļi, sēļi un latgaļi (32, 27–35; 47, 80–88). Sākot ar 5. gs., zemgaļi, sēļi un latgaļi sāka virzīties uz ziemeļiem un ziemeļaustrumiem, un 13. gs. sākumā šīs ciltis jau apdzīvoja tās teritorijas, kuras šīm ciltīm piedēvēja rakstītie vēstures avoti. Austrumlatgaļu un sēļu rietumu robeža bija tā Latvijas teritorijas josla, kas mūsdienās ir pārejas izlokšņu areāls starp augšzemnieku un vidus dialektu.

Ja mēs pieņemam A. Tautaviča un V. Sedova koncepciju par latgaļu un sēļu etnoģenēzi un topoģenēzi, tad kļūst arī saprotama daudzu izoglosu izcelsme, izoglosu, kas apvieno latviešu valodas latgaliskās un sēliskās izlokšnes ar lietuviešu valodas žemaišu dialektu un vidus dialekta kursiskajām izlokšnēm (9, 34–37; 4, 40–51).

Nozīmīga loma austrumlatgaļu dialekta un latgalisko izlokšņu vēsturē bija arī austrumlatgaļu un Austrumlatvijas Baltijas somu etnolingvistiskajiem sakariem.

Austrumlatgaļu virzīšanās uz ziemeļiem un ziemeļaustrumiem 1. g.t. 2. pusē pēc Kristus neizraisīja Austrumlatvijas Baltijas somu cilšu atkāpšanos. Vairums somiskās izcelsmes pamatiedzīvotāju palika uz vietas un turpināja dzīvot kaimiņos austrumlatgaļiem. Šie somiskās izcelsmes iedzīvotāji pakāpeniski sajaucās ar austrumlatgaļiem, pārņēma viņu kultūru un valodu. Arī Austrumlatvijas Baltijas somu cilšu valodas atstāja dziļas pēdas Austrumlatvijas toponīmijā un it īpaši hidronīmijā, kā arī austrumlatgaļu dialektā (5, 245–249; 6, 87–93; 7, 196; 8, 326–335; 10, 97–106). Tomēr ziemeļaustrumu Latvijā somiskās izcelsmes iedzīvotāji savu etnisko savdabību bija saglabājuši līdz pat 12. gs., un, kā liecina Novgorodas pirmā hronika, krievi tos dēvēja par čūdiem (Чюдъ, Чудь) (6, 87; 10, 96). Tāpēc jādomā, ka 12. gs. ziemeļaustrumu Latvijā iedzīvotāju vairākums bija somiskas izcelsmes un viņi vēl nebija asimilējušies.

Augšzemnieku dialekta sēliskās izlokšnes radušās uz sēļu cilts valodas bāzes.

Antropologi un arheologi ir konstatējuši sēļu sajaukšanos ar latgaļiem. Dienvidaustrumu Vidzemes sēļus jau līdz 12. gs. bija asimilējuši latgaļi. Arī Augšzemē bija spēcīga latgaļu antropoloģiskā tipa un materiālās kultūras ietekme (40, 79–80; 33, 73–74). Tāpēc skaidrs, ka latgaļu cilts valoda bija ietekmējusi gan Vidzemes, gan Zemgales sēļu dialektus. Šīs sēļu valodas latgaliskās pazīmes nepārprotami pārmantotas latviešu valodas sēliskajās izlokšnēs (27, 46).

Sakarā ar Vidzemes vidus izlokšņu cilmi būtiski svarīgs ir jautājums par to baltu izcelsmes ieceļotāju etnisko piederību, kas apmetās tai teritorijā, kura mūsdienās veido Vidzemes vidus izlokšņu areālu. Par šo jautājumu zinātnē ir trīs visai atšķirīgi viedokļi.

Pirmais viedoklis. Vidzemes vidus izlokšnes ir latgaļu cilts valodas turpinājums. Šo viedokli pamato ar rakstīto vēstures avotu ziņām par 13. gs., saskaņā ar kurām visā Vidzemes vidienes joslā no Igaunijas un Latvijas robežas ziemeļos līdz Daugavai dienvidos, t.i., tai teritorijā, kur mūsdienās runā Vidzemes vidus izlokšnes, dzīvojuši latgaļi (21, karte "Etniskais sastāvs Latvijas teritorijā IX–X gs. sākumā", autors Ē. Mugurēvičs, 14, 5).

Otrais viedoklis. Vidzemes vidus izlokšņu runātāji ir zemgaļu pēcteči, un Vidzemes vidus izlokšnes ir zemgaļu cilts valodas turpinājums. Šis viedoklis labi saskan ar arheoloģijas, dialektoloģijas un toponīmijas materiālu zinātnisko interpretāciju. Šo jauno pieņēmumu latviešu etnoģenēzē pauda H. Moora, J. Graudonis, V. Dambe un savas zinātniskās darbības beigu posmā arī J. Endzelīns (43, 30–32; 25, 33–34). Viņš savā darbā "Latviešu valoda Vidzemē" rakstīja: "Tā valoda, kas ir dzirdama Vidzemes vidienē un it īpaši dienvidrietumos, ir diezgan līdzīga tai valodai, ko runā Zemgales Lielupes baseinā. Atšķirību nav daudz, un var iedomāties laiku, kad tās vēl nav eksistējušas. [...]"

Liekas tāpat, ka senāk Vidzemes vidienē dzīvojusi tā pati cilts, kas bija Lielupes baseinā" (17, 479–480).

Otrajam viedoklim it kā runā pretī tie 13.–16. gs. vēstures avoti (hronikas un citi vēstures dokumenti), kuros etnonīmi *latgaļi* un *latvieši* un zemes vārdi *Latgale* un *Latvija* ir lietoti kā sinonīmi un attiecināti arī uz Vidzemes vidienes pamatiedzīvotājiem un uz Vidzemes vidieni un dienvidaustrumiem līdz pat Daugavas ietekai jūrā. Tā, piemēram, Indriķa Livonijas hronikā (13. gs.) rakstīts: *Letthos qui proprie dicuntur Lettgalli* 'latviešus, kas tuvāk tiek saukti par latgaļiem' (X, 3; 28, 96), *Letthi vel Lettgalli* 'latvieši jeb latgaļi' (X, 3; 28, 96) un *Henricus de Lettis* 'Indriķis

latvietis' (XVI, 3; 28, 170). Jāpiebilst, ka pats Indriķis dzīvoja un darbojās senās Latgales pašos rietumos – Imeras novadā (tagadējā Rubenē).

Trešais viedoklis. Par latgaļu etnoģenēzi jau kopš 1924. g. zinātnē pastāv arī trešais viedoklis (šai gadā publicēts K. Būgas raksts "Aistu pagātne vietu vārdu gaismā"). Šai rakstā K. Būga deva arī divas kartes. Pirmajā kartē par baltu cilšu teritoriālo izvietojumu 6. gs. viņš uzrādīja divas ciltis – latgaļus un latviešus (*latgaliai ir latviai*), kas tai laikā dzīvoja kaimiņos Lietuvas un Baltkrievijas teritorijā (12, 732). Tomēr otrajā kartē par baltu cilšu izvietojumu 13. gs. viņš jau uzrādīja tikai latviešu cilti, kas tai laikā dzīvoja Vidzemes vidienē un Latgalē (12, 739).

M. Rudzīte, atsaukdamās uz K. Būgu, rakstīja: "Rodas jautājums, vai senajās hronikās minētie latgaļi jeb latvieši ir bijuši valodas ziņā monolīta cilts, vai latvieši nav šķirami no latgaļiem, kā domājis K. Būga" (25, 30).

Tomēr sakarā ar K. Būgas un M. Rudzītes izteikto domu par divām iespējamām baltu izcelsmes ciltīm latgaļiem un latviešiem nepieciešams atgādināt, ka etnonīmi *latgaļi* un *latvieši* dažādos variantos (atkarībā no tā, kādā valodā dokuments rakstīts) visos 13.–16. gs. avotos doti kā sinonīmi viena etnosa nosaukšanai. Tāpēc ar šiem sinonīmiem nevar pamatot divu separātu cilšu – latgaļu un latviešu – pastāvēšanu.

Lai pierādītu divu separātu latgaļu cilšu (pēc viņu terminoloģijas, letgaļu un latgaļu) pastāvēšanu, K. Ancītis un A. Jansons izvirzīja citu lingvistisku argumentu. Pēc viņu domām, pilnīgi pieļaujama divu separātu etnonīmu *latgaļi* un *letgaļi* pastāvēšana senatnē. Šo etnonīmu līdzība nevar būt par šķērslī pieņemumam par diviem separātiem cilšu nosaukumiem. Tikpat tuvas saknes, viņuprāt, bija arī *let-* un *leit-* etnonīmos *letgalis* un *leitīs / lietuvīs* (ar *ie* no *ei*) (40, 73).

Lai atbildētu uz jautājumu, vai K. Ancīša un A. Jansona dotais etnonīma *letgaļi* un *latgaļi* skaidrojums ir korekts baltu valodu salīdzināmas gramatikas un latviešu valodas vēsturiskās gramatikas atziņu gaismā, analizēsim šā etnonīma fiksējumus dažādos 12.–15. gs. vēstures avotos un atvasinājumus no šā etnonīma latviešu valodā, arī mūsdienu latgaliskajās izloksnēs ziemeļaustrumu Vidzemē un Latgalē.

Etnonīms un zemes vārds *ЛѢТЬГОЛА* vispirms fiksēts "Pagājušo laiku stāstā" (45, 16). Garais *ē* saknē *let-* ieviesies, aizgūstot vārdu *Letgola*, kur uzsvērtā bija pirmā zilbe. Patskani *e* saknē *let-* atspoguļo arī Indriķa Livonijas hronika: *Letthi vel Lettgalli* 1206. g. (28, 96), vācu *Lette* 'latvietis' un igauņu *lätt* 'latvietis' (ar platu *e*). Patskani *a*, kas radies no *e* pozicionālās pārskaņas rezultātā, sastopam mūsdienu latgalisko izlokšņu formās, piemēram, *latuvīs* 'latvietis' Stāmerienā u. c., *latusks* 'latvisks' Ciblā, Pildā, Zvirgzdenē u. c. Patskanis *o* šai saknē ir Novgorodas pirmajā hronikā dotajās formās *въ ЛѢТЬГОЛУ* 1200. g. (44, 45, 239), *ЛѢТЬГОЛУ* 1228. g. un 1242. g. (44, 66, 78, 272, 297), Pleskavas hronikās fiksētajās formās *въ ЛѢТЬГОЛЕ* 1337. g. (46, 24), *въ ЛѢТЬГОЛУ* 1480. g. un mūsdienu latgalisko izlokšņu formās, piemēram, *lotuvs miele* 'latviešu valoda' Alūksnē, Apukalnā u. c., *lotuskeys* 'latvisks' Liepnā, Šķilbēnos u. c. Patskanis *a* saknē *lat-* no pirmbaltu *o* ir leļzemnieku etnonīma formās *latvis*, *latvietis*. Lai izprastu šā etnonīma vēsturi, jāatceras, ka analizējamie etnonīmi ar sakni *let-/lat-/lot-* bija sinonīmi. Visa etnonīma minēto formu daudzveidība reducējama uz pirmbaltu sakni **let-: *lot-* (ar patskaņu miju *e: o*). Etnonīma formas un atvasinājumi no tā ar sakni *lat-* jau atspoguļo fonētiskās pārmaiņas senlatviešu cilšu valodās (*let-* > *lat-* latgaļu un sēļu cilšu valodās un *lot-* > *lat-* zemgaļu un kuršu cilšu valodās).

Vēl jāpiebilst, ka latviešu valodā nav iespējama K. Ancīša un A. Jansona proponētā skaņu

mija *e: ei: ie* (13, 36), tāpēc saknes *let-* un *leit-/liet-* etnonimos *letgalis*, *leitīs*, *lietvis* nevar atzīt par radniecīgām.

Ja mēs pieņemtu, ka etnonīma dažādie varianti ar saknēm *lat-* (< *let*) un *lot-* (= pirmbaltu **lot-*) bijuši divu separātu cilšu nosaukumi, tad būtu jāatzīst, ka Latgalē un ziemeļaustrumu Vidzemē jaukti dzīvojušas divas baltu izcelsmes ciltis letgaļi un latgaļi. Tomēr šādam pieņēmumam K. Ancīša un A. Jansona rakstā "Daži seno sēļu etniskās vēstures jautājumi" trūkst korekta lingvistiska pamatojuma. Ņemot vērā visu iepriekš teikto par etnonīmu *latgaļi* u. c. tā variantiem, jāatzīst, ka K. Ancīša un A. Jansona proponētais divu separātu cilšu – letgaļu un latgaļu – lingvistiskais pamatojums ir tikai šķietams, tam trūkst stingras zinātniskās argumentācijas.

Trešo viedokli par latgaļu etnoģenēzi pārstāv arī R. Deņisova. Pamatojoties uz kranioģiskā materiāla analīzi, viņa atzīst, ka Latgales un Vidzemes latgaļi ir bijušas divas atsevišķas baltu izcelsmes ciltis. Tām bijuši raksturīgi atšķirīgi antropoloģiskie tipi, kas izveidojušies uz sākotnējā ziemeļeiropēidā antropoloģiskā tipa pamata. Šīs ciltis ienākušas Latvijā no dažādām vietām (Vidzemes latgaļi no dienvidiem, bet Latgales latgaļi no austrumiem) un, domājams, runājušas dažādās valodās (dialektos?) (13, 66–75). Tomēr jāatzīst, ka antropoloģes R. Deņisovas proponētā divu latgaļu cilšu robeža un austrumlatgaļu un rietumlatgaļu robeža, ko var secināt no 13.–14. gs. rakstītajos vēstures avotos fiksēto vietvārdu fonētisko īpatnību analīzes, krasi atšķiras. Tāpēc viņas secinājums par divām atsevišķām latgaļu ciltīm no valodniecības viedokļa nav korekts.

R. Deņisovas doma, ka Latgales latgaļi Latvijā ienākuši no austrumiem, ir pretrunā ar baltu salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atziņu. J. Endzelīns, izanalizējis daudzas latviešu augšzemnieku un lietuviešu zemaišu dialekta izogļos, secināja, ka augšzemnieku un žemaišu priekšteči senatnē dzīvojuši kaimiņos (15, 41–56). Tātad austrumlatgaļi Latvijā ieradušies no dienvidrietumiem un nevis no austrumiem. Par to liecina daudzi valodas vēstures fakti: gan latgaļu un sēļu valodu ciešie sakari ar žemaišu cilts valodu (9, 34–37), gan latgaļu un sēļu valodu kontakti ar kuršu valodu (4, 40–51).

Ņemot vērā gan rakstīto vēstures avotu liecības, gan baltu salīdzināmi vēsturiskās valodniecības un latviešu vēsturiskās dialektoloģijas atzinumus, jāatzīst, ka ir bijusi viena latgaļu cilts ar dialektāli stipri diferencētu valodu.

Hipotēze par divām latgaļu resp. latviešu ciltīm senajā Latvijā palīdz labāk izprast, kas bija Vidzemes vidus izlokšņu pamatā. Šīs izlokšnes radušās un attīstījušās uz rietumlatgaļu cilts bāzes. Tomēr Vidzemes vidus izlokšņu izveidi ietekmējusi arī zemgaļu cilts valoda. It īpaši tas sakāms par dienvidrietumu Vidzemes izlokšnēm, bet, pēc J. Endzelīna domām, arī Vidzemes vidienē bija zemgaļu cilts valodas ietekme (17, 479–480). Arheologi ir pierādījuši, ka 1. g.t. pēc Kr. dienvidrietumu Vidzemi apdzīvojuši zemgaļi (33, 65, 73, 74).

Sakarā ar dažu arheologu un valodnieku atzinumu par zemgaļu kādreizējo klātbūtni Vidzemē interesantas ir francūža Ž. de Lanuā ziņas par Vidzemes etnisko sastāvu viņa ceļojuma aprakstā (1413. g.), kurā viņš minējis zemgaļus arī Vidzemē (25, 25). Tātad šai Latvijas novadā zemgaļi savu etnisko savdabību bija saglabājuši līdz pat 15. gadsimtam.

Vidus dialekta zemgaliskās izlokšnes radušās uz zemgaļu cilts valodas bāzes (17, 479–480).

Vidus dialekta kursiskās izlokšnes radušās no kuršu cilts valodas: kuršu valodu vēl runāja līdz pat 16. gs., bet, jādāmā, jau stipri pārlatviskotu. Daži valodnieki, piemēram, J. Endzelīns un K. Būga, domāja, ka kuršu valodas pārlatviskošanās process aizsācies jau pirms krustnešu iebrukuma Baltijā 13. gs. (15, 454–465; 12, 174, 230).

Daļa Kurzemes dienvidu daļas izlokšņu, ko runā Nicā, Bārtā un citur, ļoti maz atšķiras no Zemgales vidus izloksnēm. Šai izlokšņu grupā līdzās kursisko izlokšņu pazīmēm ir arī zemgalisko izlokšņu pazīmes. Tāpēc šīs izloksnes var saukt par kursiski zemgaliskām (1, 91–91).

Francūzis Ž. de Lanuā savā ceļojuma aprakstā (1413. g.) zemgaļus minēja pirms kuršiem un lībiešiem Kurzemē. Tāpēc jādomā, ka zemgaļus viņš laikam sastapis Liepājas un Grobiņas apkārtnē (25, 25). Tomēr nav zināms, kad viņi tur ieceļojuši.

Lībiskā dialekta Vidzemes izloksnes radušās, Vidzemes vidus izloksnēm krustojoties ar lībiešu valodu, lībiskā dialekta tāmnieku izloksnes, kuršu valodai, vēlāk latviešu valodas kursiskajām izloksnēm krustojoties ar lībiešu valodu (25, 34).

Atsauces

- ¹ Ābele A. Gramzda draudzes izloksnes // Filologu biedrības raksti. – 1929. – 9. sēj. – 89.–113. lpp.
- ² Blese E. Latviešu valodas attīstības posmi // Latvieši. – 2. revidēts iespiedums. – R.: Valters un Rapa, 1936. – 1. d. – 54.–60. lpp.
- ³ Breidaks A. Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu dialektālās leksikas vēsturiskie sakari ar slāvu valodām // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1969. – 5. nr. – 25.–33. lpp.
- ⁴ Breidaks A. Latgaļu, sēļu un kuršu cilšu valodu sakari // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1969. – 9. nr. – 40.–51. lpp.
- ⁵ Breidaks A. Über das ostseefinnische Sprachsubstrat in Ostlettland // Baltistica. – 1977. – Bd. 13 (1). – S. 245–249.
- ⁶ Breidaks A. Baltijas somu un latgaļu – sēļu etnolingvistisko sakaru jautājumi // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1981. – 8. nr. – 85.–97. lpp.
- ⁷ Breidaks A. Ezera nosaukuma *Sivers* etimoloģija // Baltistica. – 1983. – 19. (2.) sēj. – 196. lpp.
- ⁸ Breidaks A. Baltijas somu cilmes hidronīmi Latgalē // Valodas aktualitātes – 1988. – R.: Zinātne, 1989. – 326.–335. lpp.
- ⁹ Breidaks A. Latgaļu, sēļu un žemaišu cilšu valodu senie sakari // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa. – 1992. – 8. nr. – 34.–37. lpp.
- ¹⁰ Breidaks A. Ethno-linguistic Contacts between Lettigallians and Selonians and Baltic Finns // Humanities and Social Sciences: Latvia. – 1997. – Vol. 3(16). – P. 43–113.
- ¹¹ Būga K. Rinkiniai raštai. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958. – T. 1.
- ¹² Būga K. Rinkiniai raštai. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961. – T. 3.
- ¹³ Endzelīns J. Latviešu valodas skaņas un formas. – R.: Latvijas Universitāte, 1938.
- ¹⁴ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R.: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.
- ¹⁵ Endzelīns J. Darbu izlase. – R.: Zinātne, 1974. – 2. sēj.
- ¹⁶ Endzelīns J. Darbu izlase. – R.: Zinātne, 1979. – 3. sēj., 1. d.
- ¹⁷ Endzelīns J. Darbu izlase. – R.: Zinātne, 1980. – 3. sēj., 2. d.
- ¹⁸ Endzelīns J. Darbu izlase. – R.: Zinātne, 1982. – 4. sēj., 2. d.
- ¹⁹ Latvijas padomju enciklopēdija. – R.: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984. – 5. sēj. 2. d.
- ²⁰ Latvijas PSR arheoloģija. – R.: Zinātne, 1974.
- ²¹ Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām / 3. pārstr. un pap. izd. – R.: Zinātne, 1986. – 1. sēj.
- ²² Lietuvių etnogenezė. – Vilnius: Mokslas, 1987.
- ²³ Moora H. Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. – R.: Latvijas Valsts izdevniecība, 1952.
- ²⁴ Plāķis J. Baltu tautas un ciltis // Latvieši. – 2. revidēts iespiedums. – R.: Valters un Rapa, 1936. – 1. d. – 45.–49. lpp.

- ²⁵ Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. – R.: Latvijas Valsts izdevniecība, 1964.
- ²⁶ Rudzīte M. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. – R.: Zvaigzne, 1993.
- ²⁷ Rudzīte M. Latviešu valodas sēliskās izlokšnes // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa. – 1996. g. – 50. sēj. 4./5. nr. – 45.–50. lpp.
- ²⁸ *Scriptores rerum Livonicarum*: Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. – Riga; Leipzig: Franzen und Co, 1853. – Bd. 1.
- ²⁹ *Scriptores rerum Livonicarum*: Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. – Riga; Leipzig: Franzen und Co, 1848. – Bd. 2.
- ³⁰ Sedovs V. Balti senatnē. – R.: Zinātne, 1992.
- ³¹ Šmits P. Valodas liecības par senajiem baltiem // Latvieši. – 2. revidēts iespiedums. – R.: Valters un Rapa, 1936. – 1. d. – 61.–75. lpp.
- ³² Tautavičius A. Žemaičių etnogenēzē (arheologijos duomenimis) // Iš lietuvių etnogenēzės. – Vilnius: Mokslas, 1981. – P. 27–35.
- ³³ Vasks A. The Cultural and Ethnic Situation in Latvia during the Early and Middle Iron Age (1st – 8th Century AD) // Humanities and Social Sciences: Latvia. – 1997. – N 3 (16). – P. 49–74.
- ³⁴ Анципус К. Я., Янсон А. Я. Некоторые вопросы этнической истории древних селов // Советская этнография. – 1962. – № 6. – С. 92–104.
- ³⁵ Брейдак А. Б. Прибалтийско-финские названия рек в Латгалии // Известия Академии Наук Латвийской ССР. – 1973. – № 2. – С. 97–102.
- ³⁶ Брейдак А. Б. Западная граница латгальского и селонского племен по данным языка в XIII–XIV в. // Балто-славянские исследования: 1986. – Москва: Наука, 1988. – С. 219–228.
- ³⁷ Гравере Р. У. Этническая одонтология балтов. – Р.: Зинатне, 1987.
- ³⁸ Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. – Р.: Зинатне, 1975.
- ³⁹ Денисова Р. Я. Этногенез латышей: По данным краниологии. – Р.: Зинатне, 1977.
- ⁴⁰ Денисова Р. Я. География антропологических типов балтских племен и этногенетические процессы в I – начале II тысячелетия н.э. на территории Литвы и Латвии // Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы. – Р.: Зинатне, 1990.
- ⁴¹ Макаев Э. А. Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики. – Москва; Ленинград: Наука, 1964.
- ⁴² Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1954.
- ⁴³ Моора Х. А. О древней территории расселения балтийских племен // Советская этнография. – 1958. – № 2. – С. 9–33.
- ⁴⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1950.
- ⁴⁵ Повесть временных лет. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. – Ч. 1.
- ⁴⁶ Псковские летописи. – Вып. 2. – Москва: Издательство АН СССР, 1955.
- ⁴⁷ Таутавичюс А. З. Балтские племена на территории Литвы в I тысячел. н.э. // Из древней истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). – Р.: Зинатне, 1980. – С. 80–88.

Saulvedis Cimermanis

Par Latvijas vēsturiski etnogrāfiskajiem apgabaliem

Ar vārdkopu "vēsturiski etnogrāfiskais apgabals" šajā rakstā apzīmēta Latvijas teritorijas daļa, 1) kuras 19. gadsimta iedzīvotāju pamatsastāvs veidojies no kādas agrajā feodālismā droši nosakāmas etniskas vienības pēctečiem un laika gaitā papildinājies ar citnovadiem un citetnosiem piederīgiem ļaudīm; 2) kuras iedzīvotājiem ir noteikta tradicionāla saimnieciskās darbības sistēma, dzīvesveida un tradicionālās kultūras formas, ar kuru atsevišķām būtiskām iezīmēm šī teritorija atšķiras no citām; 3) kuras pamatiedzīvotājus vieno valodas, dialekta vai vismaz izlokšņu grupas kopība; 4) kuras pamatiedzīvotājiem ir sava novadnieciskā apziņa. Tādā kārtā vēsturiski etnogrāfiskie apgabali ir ilgstošu, nereti visai sarežģītu etnokulturālu procesu veidojumi. Tajos notiek nepārtraukta attīstība un pārveidošanās, kas ņemamas vērā, runājot par secīgiem vēstures periodiem.

Latvijas teritorijā mūsu ēras otrā gadu tūkstoša daudzu gadsimtu gaitā saskārās baltu, Baltijas somu, ģermāņu un slāvu etnosi, bet vēl tālākā pagātnē – viņu senči. Te pārvietojās, satikās, sajaucās un saplūda etnosi vai to atsevišķas grupas. Starp šīm etnosu grupām pastāvēja attiecīgiem laikposmiem atbilstoši kultūras un saimnieciskie sakari, kuru gaitā notika kultūras vērtību apmaiņa un savstarpēja bagātināšanās. Latvija bija tā Austrumbaltijas daļa, caur kuru gāja svarīgi satiksmes un tirdzniecības ceļi no Viduseiropas un Ziemeļeiropas uz Austrumeiropas plašumiem. Citzemju saimnieciskās un kultūras dzīves strāvojumi dziļi ietekmēja Latvijas pamatiedzīvotāju dzīvesveidu, kultūru un saimniecisko darbību.

Laika gaitā Latvijā izveidojās vairākas atšķirīga lieluma teritorijas, kuru iedzīvotāju saimnieciskajā darbībā, dzīvesveidā, garīgajā un materiālajā kultūrā bija daudz kopīgu būtisku iezīmju. Šajās teritorijās bija arī ne mazums atšķirību, kas izpaudās iedzīvotāju etniskajā sastāvā, valodā, arī saimnieciskajā darbībā, dzīvesveidā, garīgajā un materiālajā kultūrā. Minētajās jomās lielākā vai mazākā mērā izpaudās katras procesā iesaistītās etniskās kopības savdabības.

No teiktā izriet, ka vēsturiski etnogrāfiskais apgabals jebkurā laikposmā ir sarežģīta, daudzpusīga sistēma, kas atrodas jau minētajā nepārtrauktajā attīstībā. Visas sistēmas sastāvdaļas ir savstarpēji cieši saistītas. Visnozīmīgākie apstākļi, kas nosaka sistēmas izveidošanos un tālāku attīstību, ir: 1) dabās, ģeogrāfiskā un etniskā vide (iedzīvotāju etniskais sastāvs un pārvietošanās, kultūrvēsturisko sakaru virzieni, saturs un intensitāte); 2) sociāli ekonomiskais stāvoklis (iedzīvotāju saimnieciskā darbība un tās rezultāti, to skaitā amatniecības nozaru attīstība un produkcijas nodošana patērētāju rīcībā), kuru lielākā vai mazākā mērā nosaka ģeogrāfiskā vide, dažādu apvidu saimnieciskie sakari, lauku un pilsētu sakari; 3) iedzīvotāju sociālā struktūra; 4) sabiedriski politiskā kārtība, kas ietver sevī dažādu iedzīvotāju slāņu tiesisko stāvokli; 5) teritorijas pakļautība un administratīvi politiskais iedalījums; 6) iedzīvotāju konfesijais sastāvs.

Viena vai otra apstākļa ietekme dažādos vēsturiskās attīstības posmos ir atšķirīga. Tās iezīmes, pēc kurām pieņemts noteikt vēsturiski etnogrāfisko apgabalu un citādu etnogrāfisko

teritoriālo vienību robežas, veidojas visu apstākļu kopdarbībā. Par visbūtiskākajām pazīmēm jeb izpausmes formām uzskata: 1) iedzīvotāju etnisko sastāvu; 2) valodu, tās dialektus un izloksnes; 3) saimnieciskās darbības virzienus un nozares; 4) materiālās kultūras objektu tipus un variantus, to izplatību; 5) garīgās kultūras parādības, to tipu un variantu izplatību; 6) iedzīvotāju konfesionālo piederību. Arī šīs pazīmes atrodas nepārtrauktā attīstībā, un katram vēstures posmam atbilst savas tipiskas iezīmes jeb kultūrvēsturiskie slāņi.

Vēsturiski etnogrāfisko apgabalu saturā un noturībā svarīga vieta ir kultūras tradīciju jeb tradicionālās kultūras vērtību pārmantošanai. No paaudzes paaudzē pāriet vērtības un to grupas (kopas), kuras ir sasniegušas tādu attīstības pakāpi, kura ilgu laiku atbilst cilvēku darba un dzīves praktiskajām iespējām, prasībām un gaumei. Šīs vērtības ir nozīmīgi pārmantojamās etniskās kultūras rādītāji.

Vēsturiski etnogrāfisko apgabalu veidošanās gaitas un satura izzināšanai izmanto un savstarpēji salīdzina daudzpusīgu avotu dotumus. Starp tiem kā nozīmīgākos minēsim: 1) arheologu, etnogrāfu un folkloristu ekspedīciju ieguvumus; 2) antropoloģijas dotumus; 3) valodniecības datus; 4) 13.–19. gadsimta autoru – laikabiedru liecības; 5) vēstures arhīvu dokumentus; 6) ikonogrāfiskos materiālus.

Šajā rakstā tā ierobežotā apjoma dēļ sniegsim tikai dažus pieturas punktus Latvijas 19. gadsimta vēsturiski etnogrāfisko apgabalu veidošanās mehānisma un satura izzināšanai. Jautājuma izsmelšanai izskaidrošanai vēl vajadzīgi dziļi speciāli pētījumi.¹

* * *

Vēsturiski etnogrāfisko apgabalu pamatā ir Latvijas iedzīvotāju seno etnisko kopību – baltu cilšu apvienībām piederīgo kuršu, latgaļu, sēļu, zemgaļu un Baltijas somiem piederīgo lībiešu un viņu valodu izvietojums.² Uz šo cilšu apvienību kultūras bāzes veidojās vēlāko laikposmu latviešu tradicionālā kultūra, bet uz valodu bāzes – latviešu valodas dialekti un izloksnes. Mūsu tēmai īpaši svarīga ir baltu un somugru senās saskares josla, kuras aptuvenā viduslīnija virzās no Sārnavas uz Rendu, Abavu, Ragaciemu, Saulkrastiem, Lubānu, Zilupi. Ziemeļkurzemē un Rietumvidzemē šī līnija visumā atbilst latviešu valodas lībiskā dialekta dienvidu robežai.

Vācu krustnešu iebrukuma laikā pašreizējās Latvijas zemes etnisko situāciju veidoja sešas teritorijās izvietojušās sešas etniskas vienības ar vēl vairākiem dažāda lieluma un nozīmes valstiskiem veidojumiem: Rietumlatvijā kurši un tās ziemeļdaļā – Kurzemes lībieši, Viduslatvijas Lielupes baseinā – zemgaļi, Dienvidaustrumlatvijā Daugavas kreisā krasta novados – sēļi, Rīgas līča austrumu krastā līdz aptuvenai līnijai Burtnieki–Aizkraukle – Vidzemes lībieši, uz austrumiem no tiem Daugavas labā krasta novados – latgaļi. Latgaļu apdzīvotajās zemēs Aiviekstes baseinā kā savdabīgs ķīlis no Daugavas apmēram līdz Lejasciemam iesniedzās latgaļu un sēļu jauktas apdzīves novadi. Šo teritoriju nomalēs bija izveidojušās joslas ar etniski jauktu iedzīvotāju sastāvu, piemēram, Gaujas vidustecē – latgaļu-lībiešu, Daugavas lejtecē – latgaļu-lībiešu-sēļu-zemgaļu, Abavas un Ventas lejtecēs – kuršu-lībiešu. Šajās teritorijās pastāvēja etniski novadnieciskā apziņa un dažādi valstiski veidojumi, kuri tiecās apvienoties ap lielākiem tālaika feodālajiem centriem, piemēram, Atzele, Jersika, Koknese, Mežotne, Sala, Tālava, Tērvete, Turaida. Bija radīta sava materiālā un garīgā kultūra ar daudzām visai Latvijai kopīgām iezīmēm un cilšu apvienību savdabībām.³ Attīstījās latviešu tautības veidošanās priekšnoteikumi.

Kopīgie kultūras elementi izrietēja no dažādo etnisko vienību apdzīvoto apvidu ģeogrāfiskajiem apstākļiem, kuri noteica saimnieciskās darbības virzienus, darbarīku un pārējo lietu izgatavošanai izmantojamus materiālus utt. Atsevišķo apvidu savdabības noteica dažādi vietējie apstākļi. Tās mantoja no apvidu iepriekšējām iedzīvotāju paaudzēm, aizguva no citiem etnosiem, nereti uzlūkoja par tautas jeb etniskām īpatnībām – savdabīgām pazīšanas zīmēm.

Tādā kārtā jau uz mūsu ēras 1./2. gadu tūkstoša miju varam attiecināt Latvijas vēsturiski etnogrāfisko rajonēšanu, kuras pamatā seno cilšu apvienību izvietojums, valstiskie veidojumi un kultūras iezīmes. Latvijā izdalās Kurša un Kurzemes ziemeļdaļas lībiešu apdzīvotie apvidi, Latgale, Sēlija, Zemgale, kā arī Daugavas, Gaujas, Idumejas un Metsepoles lībiešu zemes. Kurši, lībieši un zemgaļi kopumā apdzīvoja Latvijas rietumdaļu, latgaļi un sēļi – vidus un austrumdaļu. Robeža starp Austrumlatviju un Rietumlatviju, kaut arī visai nosacīti, saglabājās cauri gadu simteņiem un 19. gadsimtā kā aptuvena josla jeb Latvijas vertikālais zonējums velkama no Cirgaļiem–Zvārtavas pāri Skrīveriem–Aizkrauklei uz Skaistkalni–Kurmeni.

Vācu krustnešu iebrukums Latvijā 12./13. gs. mijā un tam sekojušie feodālie kari izraisīja vairākkārtēju Latvijas teritorijas administratīvi politisku un konfesionālu pārdalīšanu, kā arī zemi apdzīvojušo etnisko kopību sašķelšanu. Pirmais pārdalījums sašķēla kuršu zemes Livonijas ordeņa un Kurzemes bīskapijas valdījumos, latgaļu zemes – Livonijas ordeņa un Rīgas virsbīskapijas īpašumos, tādos pašos īpašumos arī Vidzemes lībiešu novadus.⁴ Etniskā un kultūrvēsturiskā ziņā šis sadalījums bija nepārprotams: visa Latvijas teritorija nonāca vācu varā un visās jomās tika orientēta uz vāciešu apdzīvotajām Viduseiropas teritorijām.

Daudz nelabvēlīgākas tālejošas sekas bija Latvijas teritorijas pārdalīšanai pēc Livonijas kara, kas ilga no 1558. g. līdz 1583. g., un it īpaši pēc Altmarkas 1629. g. pamiera, ar kuru noslēdzās turpat 30 gadus (1600–1629) ilgušais poļu-zviedru karš. Seno latgaļu pēctečus sadalīja starp divām naidīgām valstīm. Latgali ieguva katoliskā Polija un nosauca to par Inflantiju. Vidzemi saņēma protestantiskā Zviedrija. Zviedru pārvaldījumā nokļuva arī kādreizējo Daugavas, Gaujas, Idumejas un Metsepoles lībiešu pēcteči. Kādreizējās kuršu, Kurzemes lībiešu, sēļu un zemgaļu zemes ietilpa 1561. g. izveidotajā Kurzemes hercogistē, kura atradās spēcīgā Polijas un Vācijas ietekmē. Kā autonoma vienība Kurzemes hercogistē pastāvēja Piltenes apgabals (bij. Piltenes bīskapijas lielākā daļa). Tajā ietilpa Kurzemes lībiešu piekraste un vēl 13. gs. kuršu un lībiešu jaukti apdzīvotie apvidi. Daļu kādreizējās zemgaļu teritorijas dienvidos no Rīgas, kurā dzīvoja arī Daugavas lībieši, iekļāva Rīgas patrimoniālā apgabala sastāvā. Tas piederēja zviedru pakļautībā esošajai Vidzemei.

Kurzemes hercogiste konfesionālā ziņā bija neviendabīga. Reformācijas un kontrreformācijas rezultātā kā valdošā konfesija tur nostiprinājās luterticība, bet atsevišķos apvidos – it īpaši seno sēļu teritorijā un Alsungas apkārtnē – katoļticība.

Latvijas teritorijas un to apdzīvojušo etnisko kopību ilgstoša administratīvi teritoriālā, politiskā, konfesionālā un it īpaši ekonomiskā sadrumstalotība, nacionālā pakļautība svešzemniekiem un smagā tautas feodāli dzimtnieciskā izmantošana kavēja gan kultūras un saimniecisko saikņu attīstīšanos starp latviešu apdzīvotajiem apgabaliem, gan latviešu tautības veidošanos. Šī sadrumstalotība, no vienas puses, veicināja daudzu senu lokālu iezīmju saglabāšanos Latvijas iedzīvotāju garīgajā un materiālajā kultūrā, bet, no otras puses, ļāva ieplūst kultūras elementiem no tām zemēm un tautām, kurām bija pakļauti attiecīgie vēsturiski etnogrāfiskie apgabali. Tas sevišķi sakāms par Augšzemi un Latgali, kurā pastiprināti ieplūda Lietuvas un Polijas elementi, un par Kurzemi un Zemgali, kurā iesakņojās daudz vācisku elementu.

Pēc Lielā Ziemeļu kara (1700–1721) un pēc Polijas-Lietuvas valsts sabrukuma 18. gadsimta beigās latviešu un lībiešu apdzīvotās teritorijas tika pārdalītas. 1721. gadā pēc Nīstades miera līguma Krievija ieguva Vidzemi un izveidoja Vidzemes guberņu, kurā iekļāva arī Dienvidigauniju. 1772. gadā pēc Polijas pirmās dalīšanas Krievija ieguva Latgali. Sākumā to pievienoja Pleskavas guberņai, vēlāk – Polockas vietniecībai un, beidzot, – 1802. gadā Vitebskas guberņai. 1795. gadā pēc Polijas trešās dalīšanas Krievija ieguva arī Kurzemes hercogisti un tās robežās izveidoja Kurzemes guberņu.⁵

Latvijas teritorijas apvienošanai vienas valsts robežās teorētiski vajadzēja sekmēt latviešu tautības saliedēšanos un vienotākas tradicionālās kultūras veidošanos. Diemžēl tā nenotika, jo iepriekšējos gadsimtos bija radušās pārāk lielas atšķirības un joprojām pastāvēja apstākļi, kas veicināja atšķirību saglabāšanos un pat padziļināšanos. Būtiskākie no tiem bija Latgales un Augšzemes austrumdaļas tālāka orientēšana uz Baltkrievijas, Krievijas un Polijas administratīvajām, saimnieciskajām un kultūras struktūrām, bet Kurzemes, Vidzemes un Zemgales virzīšana uz Viduseiropas tipa administratīvajiem, saimnieciskajiem un kultūras dzīves principiem. Ģeogrāfiskās robežas starp minētajām dažādas virzības un intensitātes tendencēm visumā saskanēja ar agrākajām etnisko vienību robežām. Aiviekste un Pededze, tāpat kā agrāk, vairāk vai mazāk izteikti šķīra austrumu un rietumu latgaļus, Daugava – latgaļus no sēļiem un lībiešus no zemgaļiem. Kopš 18. gadsimta beigām šīs upes ar nelielām novirzēm bija arī guberņu robežas. Kurzemes, Vidzemes un Vitebskas guberņas robežas pamatos saskanēja ar jau minētā Altmarkas 1629. gada pamiera līguma administratīvi politisko veidojumu robežām un tādas pastāvēja līdz Latvijas pirmās brīvvalsts nodibināšanai.

Tādos apstākļos 1) iedzīvotāju etniskajā sastāvā, saimnieciskajā darbībā, garīgajā un materiālajā kultūrā, valodā un citās jomās radās jaunas vietējās īpatnības; 2) kaut arī lēnām, tomēr izlīdzinājās senās vēsturiski etnogrāfisko apgabalu savdabības saimnieciskajā darbībā un tradicionālajā kultūrā, kas attīstījās daudz maz vienoti. Izņēmums bija Latgalē un Augšzemes daļa uz austrumiem no Lauceses upes. Tur vispārējā attīstības gaita bija daudz lēnāka sakarā ar orientāciju Krievijas un Polijas virzienā, pastiprināti saglabājās senlaicīgās garīgās un materiālās kultūras parādības, kas pārējā Latvijā izzuda kā savu laiku pārdzīvojušas. Senlaicīgas saimniekošanas, kultūras un valodas iezīmes īpaši ilgi saglabājās arī atsevišķos citos nomaļos apvidos, piemēram, Bārtā, Dunikā, Nīcā, Pērkonē, Rucavā, Viduskurzemes katoliskajos Alsungas, Basu, Gudenieku, Jūrkalnes pagastos, Lubāna ezera apkaimē un citur.

Feodālisma periodā salīdzinājumā ar iepriekšējo laikposmu straujāk attīstījās ražošanas spēki, sabiedriskās attiecības, visas kultūras jomas. Vienlaikus norisinājās plašs etniskais process: saplūstot senlatviešu tautībām – kuršiem, latgaļiem, sēļiem, zemgaļiem –, veidojās latviešu tautība. Process turpinājās feodālo attiecību sairšanas un kapitālistisko attiecību veidošanās sākumposmā, un 19. gs. norišu gaitā izveidojās latviešu nācija ar savu nacionālo kultūru, pašapziņu un valodu. Bez tam feodālisma un kapitālisma periodā vienlaikus norisinājās arī lokāli etniskie procesi, piemēram, 1) Gaujas, Daugavas, Kurzemes un Salacas (Metsepoles) lībiešu saplūšana ar latviešiem, no kurām pēdējā beidzās 19. gadsimta 60.–70. gados;⁶ 2) Bauskas apkārtnes pagastos dzīvojušo votu, tā saukto krievīņu saplūšana ar latviešiem, kas beidzās 19. gs. 50. gados;⁷ 3) Dūres, Ilzenes, Lejasciema pagastā dzīvojušo igauņu saplūšana ar latviešiem, kuras beigu posms norisinājās 20. gs. pirmajos gadu desmitos; 4) Mērdzenes, Nautrēnu, Nirzas, Pildas un citos Ludzas apkārtnes pagastos dzīvojušo igauņu saplūšana ar latviešiem, kas beidzās 20. gs. 60.–70. gados.

Minēto plašo un vietējās nozīmes etnisko procesu gaitā kādreizējās 12.–13. gs. etniskajās teritorijās izveidojās dažāda lieluma apvidi ar savām saimnieciskās darbības, garīgās un materiālās kultūras, dzīvesveida, valodas un citām savdabībām. Attīstījās pilsētas ar etniski jauktu iedzīvotāju sastāvu, kurā pārsvarā bija cittautieši. Tie visās jomās orientējās uz ārzemēm. Veidojās lauku un pilsētu iedzīvotāju sakari, kas laukos veicināja citzemju sadzīves un kultūras elementu ieviešanos un pakāpenisku iesakņošanos latviešu un lībiešu zemnieku dzīvesveidā un kultūrā. Vēl izteiktāka loma šajā procesā bija Latvijas muižām, kurās koncentrējās laukos dzīvojošo cittautiešu vairums, kas visādi sekmēja cittautu kultūras elementu iesakņošanos latviešu un lībiešu dzīvesveidā un kultūrā. Diemžēl šo procesu mehānisms vēl nav līdz galam izziņāts un gaida pētniekus.⁸

Pētniekus gaida arī citas pietiekami neizzinātas vēsturiski etnogrāfisko apgabalu un sīkāku apvidu veidošanās problēmas, piemēram, baltkrievu, ebreju, igauņu, krievu, poļu, somu, vāciešu un citu tautību iedzīvotāju atsevišķu grupu brīvprātīga pārvietošanās vai vardarbīga (arī administrācijas sekmēta) noņemšana dažādās Latvijas vietās, viņu iesakņošanās tajās un sakari ar pamatiedzīvotājiem. Arī latvieši kā atsevišķas personas, ģimenes un ģimeņu grupas, neraugoties uz administratīviem un citādiem ierobežojumiem, pārvietojās no viena vēsturiski etnogrāfiskā apgabala vai apvidus uz citu, un šis process ir tikpat mazpētīts.

Turpmākajās lappusēs mēģināsim iezīmēt dažus pieturas punktus šo jautājumu skaidrošanai.

* * *

Vēsturiski etnogrāfisko apgabalu un it īpaši sīkāku novadu savdabību cilmē svarīga loma bija iedzīvotāju pārceļošanai. Katra pārceļotāju grupa nesa sev līdzīgu savas dzimtenes saimnieciskās darbības, dzīvesveida, garīgās un materiālās kultūras elementus. Viņi raibināja jaunās dzīvesvietas iedzīvotāju etnisko sastāvu un līdzās vietējām kultūras parādībām ieviesa savējās. Dažādos laikposmos un dažādos apstākļos pārceļošanai bija savas īpatnības. Piemēram, feodālisma apstākļos zemniekus – dzimtļaudis piespiedu kārtā pārvietoja no viena apvidus muižām uz citā apvidū esošām, mainīja, pārdeva. Zemnieki bieži bēga no viena dzimtkunga pie cita – tā bija viena no antifeodālās cīņas formām. Pēc dzimtbūšanas atcelšanas topošā kapitālisma apstākļos attīstījās brīvs darbaspēka un zemes tirgus. Tad cilvēki masveidā pārceļoja no viena apvidus uz citu, kur varēja nopirkt zemi, kur bija cerības atrast labākus darba un dzīves apstākļus. Savdabīga pārceļošanas forma bija ilgstoši peļņas darbi ceļu, dzelzceļu, pilsētu un citu objektu būvē.

Pārceļošanai ir divas kultūrvēsturiskas puses, kas lielākā vai mazākā mērā visādi izpaužas jaunajās dzīvesvietās: 1) pārceļotāji pārnes uz jaunajām dzīvesvietām savas dzimtenes saimnieciskās darbības, garīgās un materiālās kultūras elementus, kuri labvēlīgos apstākļos zināmā mērā iesakņojas vietējā kultūrā un bagātina to; 2) pārceļotāji un viņu pēcteči jaunajās dzīvesvietās aizgūst pamatiedzīvotāju kultūras elementus un ar laiku zaudē daļu no savas ierastās kultūras. Šis divpusīgais process ir ilgstošs un visai daudzveidīgs. Tā intensitāti noteica un joprojām nosaka daudzi apstākļi, piemēram, pārceļotāju un pamatiedzīvotāju ekonomiskais un sabiedriskais stāvoklis, viņu saimnieciskā darbība un tās specializācijas līmenis, pārceļotāju un pamatiedzīvotāju etniskās radniecības pakāpe, konfesionālā piederība, pārceļotāju un pamatiedzīvotāju sakaru aktivitāte u. c.

17.–19. gadsimtā no Novgorodas un Pleskavas guberņu dažādiem apvidiem uz Augšzemi un Latgali pārceļoja atsevišķas krievu vecticībnieku grupas. Dažreiz viņi apmetās jau esošajos latviešu zemnieku ciemos, kuri kļuva par etniski jauktām apdzīvotām vietām. Citviet vecticībnieki

dibināja jaunas apmetnes, kurās dzīvoja vienīgi viņi. Šajās apmetnēs viņi gadsimtiem ilgi, nereti pat līdz mūsdienām saglabāja no dzimtenes mantotos dzīvesveida un kultūras elementus.⁹ Vecticībnieki nodarbojās ar zemkopību, zveju, dažādiem rūpaliem, sevišķi ar namdaru amatu. Namdaru un zvejnieku kopā krievu vecticībnieki Augšzemē un Latgalē ieņēma vadošo vietu. Viņu darbu augstu vērtēja arī citos Latvijas vēsturiski etnogrāfiskajos apgabalos.¹⁰

Vecticībnieku aktīvās saimnieciskās darbības gaitā daļa no viņu materiālās kultūras elementiem un to nosaukumiem izplatījās visā Latgalē, it īpaši tās dienvidu un vidus daļā, kur dzīvoja vecticībnieku vairums. Šie elementi iesakņojās arī latviešu vidū, kļuva par viņu dzīvesveida un kultūras pastāvīgu sastāvdaļu. Kā piemērus minēsim zvejas rīku slāviskos nosaukumus,¹¹ dzīvojamās mājas un kūts ciešo paralēlo divrindu saikni.¹² Nozarēs, kurās vecticībnieku darbība bija nenozīmīgāka, piemēram, aušanā, biškopībā, lauksaimniecības transporta līdzekļu gatavošanā un citur, viņu ietekme attiecīgi bija daudz mazāka un pat niecīga. Šajās saimniecības nozarēs vērojami daudz jaunāki – apmēram 100 gadu veci – aizguvumi no pareizticīgajiem krieviem, kuru atsevišķas grupas apmetās Latgalē 19. gs. 2. pusē.¹³

Ziemeļlatgalē 19. gs. 2. pusē apmetās uz pastāvīgu dzīvi daudz vidzemnieku no Lejasciema, Piebalgas, Smiltenes un citiem apvidiem.¹⁴ Viņi tur nopirka zemi un ierīkoja savas saimniecības. Vidzemnieki savas ēkas cēla pēc dzimto vietu būvparauga, lietoja ierastos mājas iedzīves priekšmetus, apstrādāja zemi ar ierastajiem darbarīkiem. Kā piemērus minēsim Vidzemes tipu rijas ar nolaidenajiem jumtiem un slēgtos podnieku ceļus Balvu rajonā. Savukārt Dienvidlatgalē pārceļotāji no Augšzemes un Dienvidaustrumvidzemes ieviesa savu dzimto novadu materiālās kultūras elementus, piemēram, latgalieši dzīvojamās mājas neapkurināmo namu pārdalīja ar garensienu, tā dziļākajā daļā ierīkojot virtuvi. Domājams, ka arī dzīvošanai piemērotās rijas Krustpils novada Mežmuižas, Ungurmuižas un Krustpils pagastā saistāmas ar tur ieceļojušo vidzemnieku dzīvesveidu. Arī šo ieceļošanas vilni labi atspoguļo Krievijas impērijas 1897. gada pirmās vispārējās tautas skaitīšanas sākotnējās anketas.¹⁵

Sava loma citnovadu kultūras elementu aizgūšanā bija arī Latgales iedzīvotāju jaunākās un kustīgākās daļas peļņas darbiem Augšzemes, Kurzemes, Vidzemes un Zemgales lauku sētās, ražošanas uzņēmumos, mežos un citur. Viņi iepazinās ar turieniešu dzīvesveidu un kultūru, aizguva tās elementus un, atgriezušies mājās, ieviesa savā dzimtajā pusē.

20. gadsimta 20.–30. gados Pāvilostas apkārtne esošajos Grīņu mežos uz pastāvīgu dzīvi apmetās un iekārtoja savas jaunsaimniecības ap 80 Dienvidlatgales latviešu ģimeņu. Viņu kopā atradās arī labi namdari, kuri veica būvdarbus gan pārceļotāju, gan vietējo zemnieku sētās. Vēl 80. gados gan Grīņu rezervāta, gan plašākas apkārtnes ēkās bija redzami Austrumlatvijas tautas celtniecībai raksturīgi elementi (apaļbaļķu guļbūves krusta pakšos, kokgriezumiem rotātas logu apmales, dekoratīvi veidoti dzīvojamo māju zelmiņi u. c.).¹⁶ Līdzīgu parādību attiecībā uz zemkopības darbarīkiem novērojusi I. Leinasare: 19. gs. 2. pusē un 20. gs. sākumā uz Krustpils novadu pārcēlušies vidzemnieki un Dienvidzemgalē apmetušies lietuvieši sekmēja savas dzimtenes atsevišķu darbarīku iesakņošanos jaunajās dzīvesvietās.

Savu dzimto novadu tautas kultūras elementus gadsimtiem ilgi pārmantoja arī krieviņi – to votu pēcteči, kurus Livonijas ordenis 1445. gadā kā karagūstekņus atveda no Ingermanlandes uz Latviju un nometināja Bauskas apkārtnes pagastos viņiem svešā etniskā vidē. Voti pakāpeniski saplūda ar latviešiem, tomēr no paaudzes paaudzē saglabāja atsevišķus savas valodas un kultūras elementus. Votu apdzīvoto pagastu tautas kultūrā izveidojās dažas savdabības, kas saglabājās 19. un pat 20. gadsimtā.¹⁷

Dažādu apvidu iedzīvotāju materiālajā kultūrā savas dzimtenes savdabības ieplūdināja arī citetnosu amatnieki un amatnieku grupas, kas kādu laiku dzīvoja Latvijā. Tā, piemēram, Rietumvidzemes latviešu audēju leksiku jūtami ietekmējuši tur ieceļojušie igauņi.¹⁸ 19. gadsimta 2. pusē Dundagas novada tautas celtniecībā savas pēdas atstāja Sāmsalas igauņu namdari un Tallinas zivju konservu fabrikanti. Pirmo darbības vispamanāmākie piemēri bija staba tipa vējdzirnavas Košraga Kine Dīļos, Pitraga Delniekos un Niteļos, otro – brētliņu konservu darbnīcas jeb kūri, kuras cēla gandrīz visos piekrastes ciemos.¹⁹ Rietumvidzemē līdzīga loma bija igauņu namdariem, kas strādāja muižās, zemnieku un zvejnieku sētās.²⁰

Bija arī tādas migrācijas, kuras aptvēra lielāku ļaužu skaitu un plašus apvidus. Piemēram, 17. gs. 1. pusē daudzi Kurzemes hercogistes latvieši un arī citu etnosu – igauņu, krievu – pārstāvji apmetās uz dzīvi Vidzemē. Valodnieki Krišjānis Ancītis un Aleksandrs Jansons, izskaitļojuši Vidzemes 1638. g. arklu revīzijas dotumus, noskaidroja, ka Piedaugavas un Rietumvidzemes 17 pilsnovados 11,1–35,1% vīriešu bija ieceļojuši no Kurzemes hercogistes. Astoņos no šiem pilsnovadiem kurzemnieki bija vairāk nekā 20% no tajos dzīvojušo vīriešu kopskaita. Vidzemes vidienes pilsnovados kurzemnieku īpatsvars bija krietni mazāks un svārstījās no 4,7% līdz 9,1%. Austrumvidzemes pilsnovados šis īpatsvars bija vēl niecīgāks – 0,3–4,4%. Izņēmums bija vienīgi Gulbenes pilsnovads, kurā kurzemnieku īpatsvars sasniedza 7,1%. Salīdzinājumam iegaumējams, ka tikai Cēsu un Gulbenes pilsnovadā ienācēju no citiem Vidzemes pilsnovadiem bija vairāk nekā 10% no vīriešu kopskaita. 25 pilsnovados no citiem Vidzemes novadiem ienākušo vīriešu īpatsvars svārstījās no 0,4% līdz 4,7%.²¹

Igauņi Vidzemē 17. gs. apmetās galvenokārt tās rietumu daļā, kur dzīvoja tiem etniski radniecīgie lībieši, kā arī Gaujienas un Gulbenes pilsnovadā, kas atradās Igaunijas robežas tuvumā. Abos pēdējos vēl m.ē. 1./2. g.t. mijā dzīvoja somugru cilšu grupas.²² Turpat tās dzīvoja un uzņēma jaunpienācējus no Igaunijas arī vēlākajos gadsimtos. Apukalna draudzes mācītājs J. Zāmens ap 1816. g. par šiem senajiem igauņiem, starp citu, rakstīja: “No Valkas caur šo draudzi pāri Bormaņmuižai caur Alūksnes draudzi iet josla, kuru apdzīvo igauņi. Viņu skaits sasniedz dažus tūkstošus. Nav zināms, kad viņi tur ienākuši un apmetušies.”²³ 19. gadsimta beigās un 20. gs. sākumā Ziemeļvidzemē bija simtiem igauņu sētu, kuras veidoja gan seniedzīvotāju pēcteči, gan 19. gs. ieceļotāji. Ieceļošanas procesu labi ataino Krievijas impērijas 1897. gada pirmās vispārējās tautas skaitīšanas sākotnējās anketas.²⁴ 1897. g. Valkas apriņķī dzīvoja 5120 igauņu, Valmieras apriņķī – 3573.²⁵

Krievi 17. gs. apmetās galvenokārt Austrumvidzemē esošajos Alūksnes, Bērzaunes un Gulbenes pilsnovados, kur dzīvoja 63,6% no visiem 1638. gada arklu revīzijā atzīmētajiem krieviem. Kaut cik nozīmīgs viņu īpatsvars – 12,1% – izskaitļots vienīgi Alūksnes pilsnovadā. Pārējos 17 pilsnovados apmetušos krievu īpatsvars svārstījās no 0,3% līdz 2,8%. Līdzīga aina saglabājās arī turpmākajos gadsimtos – liels krievu tautības iedzīvotāju blīvums Valkas apriņķa Pededzes pagastā un rets izklaidus izvietojums pārējā Vidzemē.²⁶

Kā Latvijas iedzīvotāju nesenas pārvietošanās piemēru minēsim Dundagas pagasta iedzīvotāju došanos uz citām dzīvesvietām 19./20. gs. mijā. No 549 aizbraucējiem pilsētās apmetās 59,92%, lauku apvidos – 40,08%. Visvairāk viņus pievilka strauji augošā rūpniecības pilsēta Rīga (27,86%), tuvējā plaukstošā ostas pilsēta Ventspils (11,65%) un apriņķa centrs Talsi (3,82%). No lauku apvidiem vislielākā piekrišana bija tuvējiem Ventspils (15,67%) un Talsu (17,67%) apriņķa pagastiem – sevišķi Dundagai kaimiņos esošajiem Ārlavas (10,89%)

un Popes (2,73%), kā arī Sarkanmuižas (10,38%) pagastam Ventspils pievārtē. Piebilstams, ka uz Dundagas pagastu no Ārlavas pagasta savukārt nāca dažādi amatnieki un tirgotāji, kuru kopā nozīmīgu vietu ieņēma pagasta centrā Sasmakā (Valdemārpils) dzīvojošie ebreji.²⁷ Dundadznieku pārcelšanās uz Latvijas pārējo vēsturiski etnogrāfisko apgabalu lauku apvidiem bija nenozīmīga: uz Vidzemi, galvenokārt uz Rīgas apkārtni un Rietumvidzemes pagastiem, bija aizgājuši 3,46% migrantu, uz Zemgali – 3,82%, uz Augšzemi un Latgali – 0,18%.²⁸ Zīmīgi, ka plašajos Svētcieņa un Vecsalacas mežos strādāja mežcirtēji – iebrāucēji no dažādiem Ziemeļkurzemes pagastiem, to skaitā arī no Dundagas.²⁹ Līdzīgi vietējas migrācijas procesi dokumentēti visā Latvijā: Sāmsalas igauņu nākšana sezonas darbos uz Ziemeļkurzemi kopš 16. gs., lietuviešu apmešanās uz dzīvi Augšzemē un Dienvidzemgalē, baltkrievu ieceļošana Augšzemē un Dienvidlatgalē, Ziemeļvidzemes latviešu nodibinātā Lauru kolonija Pleskavas apgabalā netālu no Latvijas robežas u. c.

* * *

Latvijas vēsturiski etnogrāfisko apgabalu un to savdabību pastāvēšanu vismaz kopš 16. gadsimta apliecina līdz šim apzinātie fragmentārie viduslaiku pirmavoti. Tie ļauj pārmest zināmu tiltu starp 19.–20. gs. ziņu plašo kopu un visu iespējamo, kas pastāvēja pirms 16. gs. un ko apliecina arheologu atrastie materiālās kultūras fragmenti.

Visplašāko uzskatāmo ziņu kopu šajā jomā sniedz Šveices mākslinieka Johana Rūdolda Šturna ceļojuma albumā iekrāsotās skices, kas tapušas 1661. g. pavasarī. Vācu ķeizara Leopolda I delegācijas sastāvā mākslinieks toreiz brauca no Vīnes uz Maskavu, šķērsojot arī Kuršu kāpas, Rietumlietuvu, Dienvidkurzemi, Zemgali, Augšzemes ziemeļrietumstūri un Austrumvidzemi. Kuršu kāpās un Rietumlietuvā viņš uzskicēja 4 apdzīvotas vietas, Latvijā – 35. Neraugoties uz skiču nepilnībām, to ticamība ir visai augsta.³⁰ No Šturna skicēm izriet, ka 17. gs. vidū, tāpat kā agrajā dzelzs laikmetā un 13. gs., Latvijas iedzīvotāju materiālajā kultūrā, šajā gadījumā tautas celtniecībā, pastāvējuši gan visai Latvijai kopīgi elementi, gan novadu savdabības. Daļa šo savdabību pilnā mērā atbilda tām iezīmēm, kādas 18., 19. un pat 20. gs. varēja saskatīt tradicionālajās lauku celtnēs. Turklāt šo iezīmju izplatība 17. gs. vidū kopumā saskan ar to izplatību 19.–20. gs. tradicionālajās celtnēs. Šo domu apstiprina arī L. Dumpes pētījumi, kuros analizēti Latvijas zemnieku lopu mītņu tipi un to izplatība 17.–18. gadsimtā.³¹ J. Šturna skicēs attēloti rūpīgi izveidoti ēku būvķermeņi un to detaļas, kas nogājušas garu attīstības ceļu. Tādēļ tādu objektu pastāvēšanu varam droši attiecināt uz krietni agrāku laikposmu – vismaz uz 16. gadsimtu.

J. R. Šturna skiču sniegtās ziņas papildinot ar dotumiem, kas izriet no J. Branda, J. K. Broces, O. Hūna, R. Lentilija un pārējo 17. gs.–19. gs. sākuma autoru devuma, varam secināt, ka Latvijas vēsturiski etnogrāfiskie apgabali, kas noteikti pēc arheologu atradumiem 12.–13. gs. apmetnēs un kapulaukos, pēc 19.–20. gs. masveida etnogrāfiskajām ziņām un pēc latviešu valodas dialektiem, bija realitāte visā feodālisma periodā. Visi minētie dotumi liecina, ka Latvijā pastāvēja ilgstošas un stabilas saimnieciskās darbības, materiālās un garīgās kultūras, valodas un citādas tradīcijas. Tajās izšķirami gan ar noteiktu etnosu saistāmi elementi, gan tādas iezīmes, kas lielākā vai mazākā mērā skaidrojamas ar iedzīvotāju etniskā sastāva izmaiņām, ar atsevišķu etnisku grupu saliedēšanos, ar starpetnosu kultūras sakariem un ar citiem procesiem.

Piemēram, Šturna zīmējumos attēlotas divdaļīgas un trīsdaļīgas dzīvojamās mājas (istaba + nams un istaba + nams + istaba) ar apkurināmu namu, leņķveida saimniecības ēkas, kurās zem kopīga jumta dažādās variācijās apvienotas kūtis, staļļi, lopbarības glabāšanas telpas, ratnīcas lauksaimniecības inventāra glabāšanai. Šāda tipa ēkas raksturīgas gan Rietumlietuvai (Žemaitija), gan Dienvidlatvijai (Augšzeme, Kurzeme, Zemgale), t.i., teritorijām, kuras pagātnē apdzīvoja žemaiši, kurši, sēļi un zemgaļi. Vientelpas apaļbaļķu guļbūves dūmistabas krusta pakšos un divdaļīgas (nams + istaba) dūmistabas ar neapkurināmu namu Austrumvidzemē liecina par Latgales latviešu un slāvu tautu tradicionālās celtniecības ietekmi. Līdzīgi secinājumi izriet no tiem Šturna zīmējumiem, kuros redzamas dažādas ēku apdares detaļas un visai shematiski uzskicētie vietējo iedzīvotāju darba rati.

Aplūkojot šos 17. gs. vidus faktus un paužot principiālo viedokli par materiālās kultūras tradīciju ilgstošu stabilitāti, vienlaicīgi jāņem vērā, ka tautu materiālā kultūra ir sarežģīta un nepārtrauktā attīstībā esoša sistēma, kas pilnveidojas dažādu apstākļu ietekmē, un ka ikvienam vēsturiskās attīstības posmam atbilst tam raksturīgi materiālās kultūras elementi. Minēsim dažus piemērus.

Kurzemes zemnieki savu darba ratu – oru – taisīšanai līdz pat 18./19. gs. mijai izmantoja vienīgi dažādu šķirņu kokmateriālus, kuru īpašības vislabāk nodrošināja detaļu izturību. 19. gadsimtā atsevišķas vislielāko slodzi nesošas detaļas – asis, riteņu rumbu bukses, riteņu loku apkalumus, priekšējo asi un plāci savienojošo tapu –, kā arī koka detaļu savienojumus nostiprinošās skavas un tapas arvien biežāk izgatavoja no dzelzs. Vienlaikus joprojām saglabāja kopš 17. gs. vidus zināmo ratu principiālo virsbūvi – redeles un apakšējo saturkoku jeb zaroto treilēni, kāds Ziemeļeiropā pazīstams kopš 1. gadu tūkstoša pirms mūsu ēras.³²

Līdzīgu tradīciju noturību un attīstības ainu rāda latviešu tautas celtniecība. Rietumlietuvā, Rietumlatvijā un Viduslatvijā (Kurzemē, Vidzemē, Zemgalē) neatkarīgi no būvju konstrukcijām, apkures ierīču izveidojuma un atsevišķu telpu izkārtojuma jau vismaz kopš 17. gs. pastāv divdaļīgas (nams + istaba) un trīsdaļīgas (istaba + nams + istaba) dzīvojamās mājas ar apkurināmu namu. Spriežot pēc Egila Skalagrimsona sāgas, būves variants ar atklātu pavardu namā kā attīstīts būvveids Rietumkurzemē pastāvējis jau 10. gadsimtā.³³ Pagaidām nezinām, kad Rietumlatvijā un Viduslatvijā radusies pēc etnogrāfijas materiāliem labi aprakstāmā vairāktelpu dzīvojamā māja, kuras istabā iebūvēto krāsni kurināja no nama un visas ugunsnedrošās apkures ierīces arī atradās namā. Tas varēja notikt laikā, kad no māla blietētās vai no akmeņiem un ķieģeļiem mūrētās krāsnis bija kļuvušas tik ugunsdrošas, ka tās drīkstēja izlaist caur baļķu sienu, kura atdalīja istabu no nama. Iespējams, ka tādus apkures ierīču izveidojuma principus Latvijas pamatiedzīvotāji aizguvuši no vācu bruņinieku mūra pilīm un muižām, kuras cēla 14. un vēlākajos gadsimtos un kurās atrastajām krāsnīm³⁴ ir uzbūves līdzība ar latviešu zemnieku dzīvojamo riju un dzīvojamo māju krāsnīm.³⁵

Latvijas arheoloģiskajā materiālā līdz 13. gs. zināmas tikai no māla blietētas un no akmeņiem krautas krāsnis, kas kurinātas no savas atrašanās telpas.³⁶ Te jāpiebilst, ka divdaļīgās dzīvojamās mājas, no kurām Latvijā vēlāk attīstījās kopš 17.–19. gs. labi pazīstamās Rietumlatvijas tipa dzīvojamās mājas, tikušas celtas jau 10.–12. gadsimtā.³⁷ Mūsu tēmai ir svarīgi divi principiāli arheologu secinājumi: 1) "Latgaļu apdzīvotās teritorijas austrumdaļa, tagadējā Latgale, saglabājusi tiešas paralēles ar Asotes pilskalnu (13. gs. – S. C.) celtniecības paraugiem savos tautas celtniecības pieminekļos"³⁸ un 2) "Laukskolas lībiešu 10.–12. gs. ciemu vietās pārsvarā saskatāmas iezīmes, no kurām vēlākajos gadsimtos veidojās Vidus- un Rietumlatvijai raksturīgais dzīvojamo māju plānojums un iedalījums".³⁹

Arheologa A. Caunes vadītajos izrakumos Rīgas vecpilsētā atrastās apaļo guļbaļķu ēku paliekas nepārprotami liecina, ka vietējiem iedzīvotājiem jau 12.–13. gs. bijušas divdaļīgas dzīvojamās mājas, kuru istabā stāvēja no māliem blietēta, no istabas kurināma krāsns, bet namu apsildīja ar tā centrā esošu atklātu pavardu. Vienlaikus apdzīvoja arī senlaicīgāku divdaļīgu mājokli, kurā apkurināja tikai istabu, bet namā nebija nekādu apkures ierīču.⁴⁰ Tādā kārtā Rīgā minētajos gadsimtos skaidri saskatāma pāreja no Austrumlatvijas mājokļu tipa uz Rietumlatvijas un Viduslatvijas tipu.

Augšzemes austrumdaļā, Latgalē un dažviet Austrumvidzemē līdz 20. gs. saglabājās viendaļīgas un divdaļīgas dzīvojamās mājas ar bezdūmeņa, t.s. krievu krāsni un neapkurināmu namu. Šīs būves attīstījās no 8.–9. gs. viendaļīgajiem un divdaļīgajiem mājokļiem, kuru dzīvojamās telpas vidū atradās apkures ierīce – atklāts pavards vai no māliem blietēta krāsns.⁴¹ Iespējams, ka Latgalē un Vidzemē vēl 20. gs. sastopamās dūmu pirtis, kuru vidū vai vienā stūrī atradās no laukakmeņiem sakranta krāsns, uzskatāmas par senā vientelpas mājokļa – dūmistabas atskaņām. 19. gadsimta vidū robeža starp Austrumlatvijas un Viduslatvijas, un Rietumlatvijas tipu dzīvojamām mājām bija dažāda platuma pārejas josla, kuras ass visumā saskanēja ar Pededzes un Aiviekstes plūdumu un iedomātu tā turpinājumu Augšzemē.⁴²

Līdzīgu ainu rāda arī riju un pārējo saimniecības ēku tipu un variantu izplatība, kas īpaši izceļ iepriekšminētā Latvijas vertikālā zonējuma iespējamību. To apstiprina arī dotumi par tradicionālajiem lauksaimniecības transportlīdzekļiem⁴³ un par tradicionālajiem zvejas rīkiem.⁴⁴ Latviešu tradicionālajiem tērpiem Latvijas teritorijā ir pieci tipoloģiskie kompleksi, kuru izplatība visumā saskan ar senlatviešu cilšu apvienību apdzīvotajiem apvidiem. Tajos ar dažām savdabībām izceļas Kurzemes un Vidzemes lībiskie novadi.⁴⁵

Ir zināmi vairāki 18.–19. gs. materiālās kultūras svarīgu objektu tipi un varianti, kuru izplatība visumā iekļaujas jau minēto seno administratīvi teritoriālo veidojumu robežās. Augšzemē, sevišķi tās rietumu daļā, Kurzemē un Zemgalē, t. i., kādreizējās Kurzemes hercogistes (1561–1795), kopš 1795. g. – Kurzemes guberņas robežās, zemnieki jau vismaz kopš 18. gs. cēla dzīvojamās mājas ar ugunsdrošu apvalkdūmeni. Tā mūrēšanu visādi sekmēja muižu administrācija: apvalkdūmenis lielā mērā mazināja ugunsbriesmas. Iespējams, ka apvalkdūmeņus atsevišķās zemnieku mājās mūrēja arī agrāk: jau minētā J. R. Šturna zīmējumos apvalkdūmenim līdzīgas apkures ierīces redzamas Emburgas, Lieliecavas un Vecumnieku muižās.⁴⁶ Tautā to sauca “dižais skurstenis, kukņa, mantelis, manteliskurstenis, melnā kukna, skurstenšams, uguņšams” un citādi. To mūrēja namā no laukakmeņiem un ķieģeļiem. Apvalkdūmeņa forma bija dažāda – asimetriska un simetriska piramīdveidīga, kas augšgalā noslēdzās kā taisns dūmenis, ar mucveida velvi, virs kuras pacēlās dūmenis, un citāda. No dūmeņa kurināja istabā vai istabās esošās krāsnis, uz atklātiem pavardiem gatavoja ēdienu, telpā veica dažādus saimniecības darbus. Kopš 19. gs. 60. gadiem dūmeņos sāka iemūrēt plītis un katlus, un tie ieguva mūsdienīgas virtuves izskatu.⁴⁷ Apvalkdūmeņus kā parastus zemnieku mājokļu apkures centrus mūrēja arī Rietumlietuvās jeb Žemaitijas vēsturiski etnogrāfiskā apgabala zemnieku dzīvojamās mājās *trobās*. Latvijas zemnieku dzīvojamo māju apvalkdūmeņu izplatības ziemeļu robeža praktiski ir Daugava, t. i., Kurzemes hercogistes (Kurzemes guberņas) ziemeļu robeža.

Vidzemē apvalkdūmeņi bijuši galvenokārt muižu un muižas kalpu dzīvojamās mājās, retumis arī zemnieku būvēs, kuras celtas pēc muižu administrācijas norādījuma. Vidzemes zemnieku mājokļos apvalkdūmenim funkcionāli atbilst ugunsdrošs rovis, kas tāpat mūrēts no

laukakmeņiem un ķieģeļiem, bet konstruktīvi diezgan būtiski atšķiras no apvalkdūmeņa. Ir zināmas vairākas pārejas formas no klasiskā Kurzemes apvalkdūmeņa uz tikpat klasisko Vidzemes rovi.⁴⁸

Apvalkdūmeņu kā apkures centru izmantošanā ir zināmas teritoriālas savdabības. Piemēram, Austrumzemgalē un Augšzemē apvalkdūmeņos neiemūrēja istabas sildāmās un maizes cepamās krāsns kurtuvi, bet ierīkoja tikai vienu vai vairākus atklātus pavardus. Visu krāsni mūrēja istabā pie apvalkdūmeņa sienas un arī kurināja no istabas, kā tas pieņemts stipri slāviskajos Latgales un Austrumaugšzemes zemnieku mājokļos. Šāda apvalkdūmeņa un krāsns savienojuma rietumu robeža pagaidām zināma pa aptuvenu līniju Birzgale–Valle–Skaistkalne.

Apvalkdūmeņu daudzveidīgo variantu izplatība no Augšzemes, Kurzemes un Zemgales turpinās dienvidu virzienā: Rietumlietuva – Žemaitija, Austrumprūsija, Rietumpolija un Vācija,⁴⁹ no kurienes tie, domājams, ienāca Austrumbaltijas muižās un no tām zemnieku sētās. Apvalkdūmeņi bija pazīstami arī Rietumigaunijas salu zemnieku mājokļos, bet pēc to formas mūrētas vasaras virtuves – Rietumigaunijā.⁵⁰ Dzīvojamās mājas ar apvalkdūmeni un rovi pieder pie Rietumbaltijas iedzīvotāju tradicionālo mājokļu tipa, kuram raksturīgs apsildāms nams. Šā tipa mājokļu izplatības austrumu robeža visumā sakrīt ar bijušās poļu un zviedru Vidzemes (Latgales un Vidzemes), kopš 1772. g. – ar Pleskavas (kopš 1806. g. – Vitebskas) un Vidzemes guberņas robežu, t.i., ar Latgales un Vidzemes vēsturiski etnogrāfisko apgabalu robežu.

Ar apvalkdūmeņu izplatību Latvijā visumā saskan jau minēto leņķveida saimniecības ēku izplatība. Šādas ēkas Kurzemes zemnieku saimniecībās celtas jau 17. gs., bet 19.–20. gs. sastopamas Augšzemē, Kurzemes vidus un dienvidu daļā, arī Zemgalē. Ziemeļkurzemes lībiskajos apvidos tās nav atrastas. Vidzemē tādas būves aprakstītas tikai vietumis. Tās cēlušī galvenokārt ienācēji no Kurzemes guberņas. Turpretim muižās leņķveida kūtis cēla visā Latvijā. Leņķveida saimniecības ēku izplatība dienvidu virzienā turpinās Lietuvā.⁵¹

Jau minētās kādreizējās zviedru Vidzemes, vēlākās Vidzemes guberņas robežās visumā iekļaujas zemnieku dzīvojamo riju izplatība, kas ziemeļu virzienā turpinās Igaunijā un tās salās. Ārpus Vidzemes guberņas šis mājokļu tips nelielā skaitā atrasts dažos Bauskas un Krustpils apkaimes, kā arī Ziemeļlatgales Vidzemes pierobežas pagastos. Krustpils novadā un Ziemeļlatgalē tās visticamāk ieviesuši pārceļotāji no Vidzemes.⁵²

Secinājums: ilgstoši pastāvējušas administratīvi politiskas robežas vienas tautas apdzīvotā teritorijā zināmos apstākļos var būt arī materiālās kultūras un citādu tautas dzīvesveida parādību tipu un variantu izplatības robežas. Administratīvi politiskas robežas var pat traucēt progresīvāku parādību izplatīšanos no attīstītākām teritorijām atpalikušākās.⁵³ Tas īpaši bieži novērojams gadījumos, kad administratīvi politiskās robežas sakrīt ar konfesionālajām, kā tas bija Latgales un Vidzemes gadījumā 18.–19. gadsimtā.

Šādu robežu tuvumā mēdz izveidoties savdabīgas izejas pozīcijas (teritorijas), no kurām progresīvākas dzīvesveida un tradicionālās kultūras parādības sāk virzību uz jauniem apvidiem. Tā, piemēram, Vidzemes Piedaugavā jeb Kurzemes hercogistes robežas pievārtē 18. gs. sākās no rijām nošķirtu zemnieku dzīvojamo māju celtniecība, kas 19. gs. izvērtās visā Vidzemē. 19. gadsimta 2. pusē Augšzemes un Vidzemes zemnieku mājokļu ietekmē Piedaugavā sākās Latgales zemnieku dzīvojamo māju neapkurināmā nama pārveidošana apkurināmā. Viens no procesu veicinošiem apstākļiem bija jau minētā augšzemnieku un vidzemnieku iesakņošanās Dienvidlatgalē.

* * *

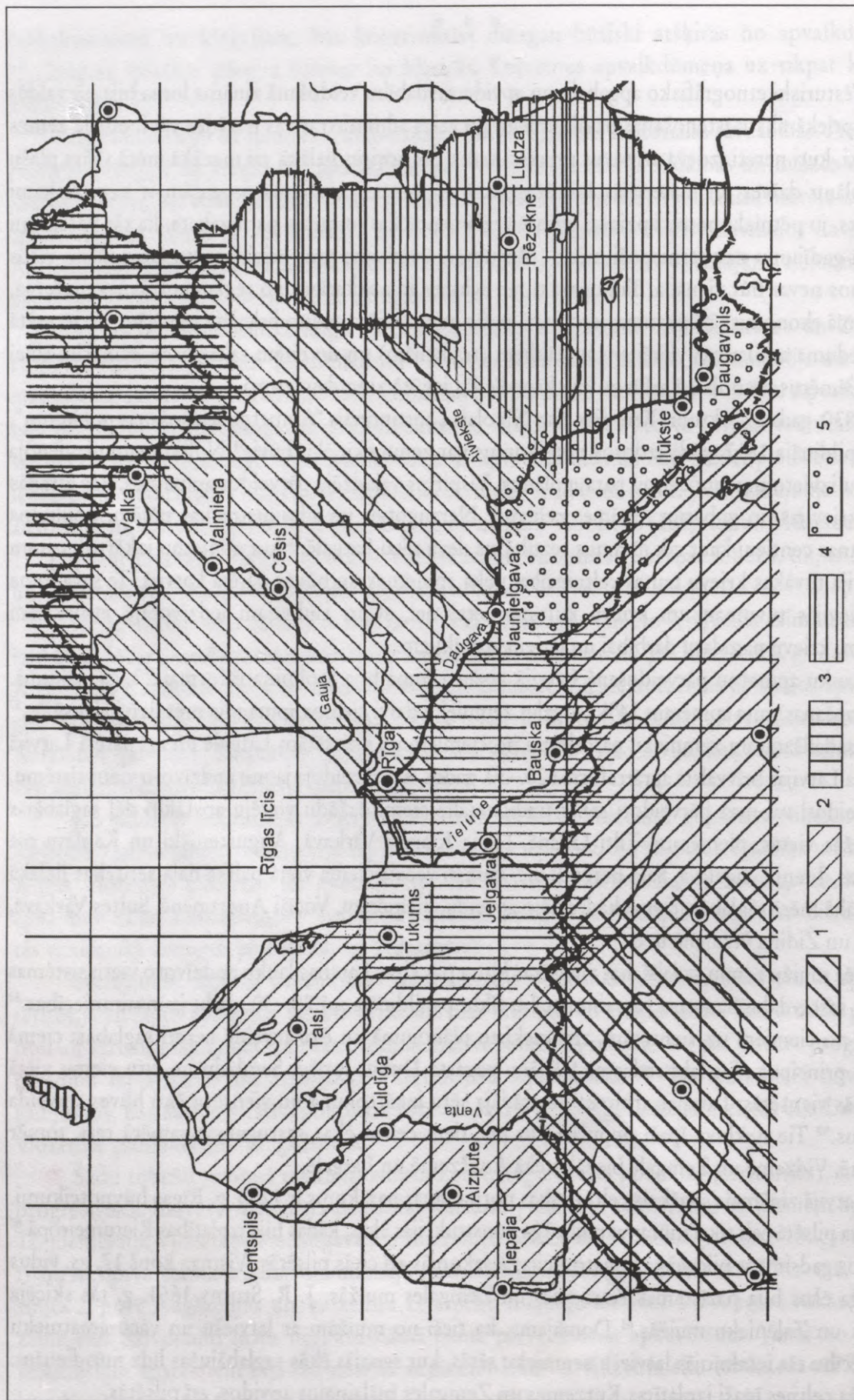
Vēsturiski etnogrāfisko apgabalu un apvidu savdabību veidošanā zināma loma bija pārvaldes orgānu priekšrakstu īstenošanas pasākumiem, ko veica administratīvās iestādes vai feodālie zemes īpašnieki, kuri nereti izdeva arī savus priekšrakstus. Šīs norises lielākā vai mazākā mērā skāra plašu tautas slāņu dzīves un materiālās kultūras dažādas jomas. Jautājums pagaidām ir nepietiekami skaidrots, jo pētnieki nereti apzināti ignorē reglamentācijas lomu un pat uzskata, ka tās pasākumi vairumā gadījumu nav sasnieguši mērķi. Mūsaprāt, attieksme pret priekšrakstu īstenošanu visos gadījumos nevar būt vienāda. Tādu pasākumu sekmes bija atkarīgas no reglamentēšanas plašuma, paredzamā ekonomiskā ieguvuma, ierosinātāju ekonomiskajām un juridiskajām iespējām, no iecerētā jaunieveduma atbilstības vietējiem apstākļiem (tradīcijām) un no citām sakarībām. Minēsim tikai dažus piemērus no milzīgā arhīvos un ekspedīcijās iegūtā ziņu daudzuma.

1830. gada 27. oktobrī Krievijas cars Nikolajs I apstiprināja "Apmetņu ierīkošanas nolikumu", kurš papildināja 1817. gadā izdotos noteikumus par zemnieku ēku būvi.⁵⁴ Nolikumam pievienoja apmetņu izvietojuma un celtnu paraugplānus. Vispirms vajadzēja pārveidot apmetnes, kas atradās pie Viskrievijas un guberņu nozīmes ceļiem.⁵⁵ Neraugoties uz administrācijas pūlēm, nolikuma īstenošanas centieni kaut cik jūtamus rezultātus deva tikai Latgalē,⁵⁶ kur apmetņu izkārtojums un būves bija tuvākas krievu tautas celtniecībai nekā apmetnes un būves pārējā Latvijā. Te sava loma bija Krievijas tuvumam un krievu kultūras ietekmei, stipri jauktajam iedzīvotāju etniskajam sastāvam, krievu namdaru darbībai un citiem apstākļiem.

Lauku apmetņu pārveidošanā Latvijā zināma loma bija Stolipina reformai 20. gs. sākumā. Tās īstenošanas gaita apmēram 14% Latgales zemnieku dzīvi ciemos apmainīja pret dzīvi viensētās.⁵⁷ Ciemu sadalīšanu un zemnieku pārcelšanu no ciemiem uz viensētām Latgalē un arī pārējā Latvijā pabeidza Latvijas brīvvalsts agrārreforma 20.–30. gados, kas izveidoja jaunu apdzīvoto vietu sistēmu. Nepārveidoti vai maz pārveidoti senie tradicionālie ciemi dažādu vietēju apstākļu dēļ saglabājās tikai dažās vietās, piemēram, Tilti Līksnā, Lielie Klapari Vārkavā, Augustenišķi un Kaplava pie Krāslavas, Īdeņi Gaigalavā, Sala Bērzipilī u.c. Parasti vecajā ciema vietā palika daļa sētu, kas lielākā vai mazākā mērā saglabāja ciema kādreizējo apveidu, piemēram, Vociši Andrupenē, Šultes Vārkavā, Slutišķi un Židina Naujenē u. c.

Pēc muižu zemju sadalīšanas viensētas kļuva par visas Latvijas lauku apdzīvoto vietu sistēmas galveno sastāvdaļu. Senseno vecsaimniecību tiklu papildināja arī 20.–30. gadu jaunsaimniecības.⁵⁸ Aizejot no ciemiem uz viensētām, zemnieki to plānojumā un ēku izveidē nereti saglabāja ciemā ierastos principus. Tas labi redzams Silajāņu pagasta Dubu, Jurišu, Šembeļu un citu ciemu vietā uzceltajās viensētās. Latvijas arhitekti izstrādāja sētu izkārtojuma un viensētu ēku būves tipveida projektus.⁵⁹ Tie nekļuva īpaši populāri, un pēc tiem celtas ēkas sastopamas samērā reti, tomēr Kurzemē, Vidzemē un Zemgalē biežāk nekā Augšzemē un Latgalē.

Latvijā zināmais senākais celtniecības normēšanas pasākums ir 1293. g. Rīgas būvnoteikumi. Tie atļāva pilsētā celt tikai mūra vai pildrežģa konstrukcijas ēkas, kādas bija izplatības Rietumeiropā.⁶⁰ Vēlākajos gadsimtos pildrežģa konstrukcijas iesakņojās arī citās pilsētās. Vismaz kopš 17. gs. vidus pildrežģa ēkas bija pazīstamas Kurzemes un Zemgales muižās: J. R. Šturns 1661. g. tās skicēja Rucavas un Zaļenieku muižās.⁶¹ Domājams, ka tieši no muižām ar latviešu un vācu amatnieku starpniecību tās iesakņojās latviešu zemnieku sētās, kur senajās ēkās saglabājušās līdz mūsdienām. Pildrežģa celtnes īpaši izplatītas Kurzemes un Zemgales mālainajos apvidos, arī pilsētās.

4. att. Latvijas vēsturiski etnogrāfiskie apgabali. 1 – Vidzeme; 2 – Kurzeme; 3 – Zemgale; 4 – Latgale; 5 – Augšzeme.
 (Apzīmējumi doti tikai Latvijas teritorijai.)

Jau 17. gs. 1. pusē tika izteikti priekšlikumi normēt zemnieku ēku būvi, raudzīties, lai zemnieki celtu tikai tik daudz ēku, cik nepieciešams sētu apsaimniekošanai.⁶² Visā 18.–19. gs. muižnieki centās normēt zemnieku sētās ceļamo ēku skaitu un lielumu, piešķirot viņiem jau iepriekš aprēķinātu noteikta garuma baļķu daudzumu. Piemēram, Dundagas muižas administrācija pat 19. gadsimta beigās slēgtajos zemnieku sētu nomas tipveida līgumos noteica, ka 1) "vai jaunbūves un pārlabošanas būs vajadzīgas un kādā mērā, to nolems arendes devēja kgs" un 2) "nomnieki piešķirto būvmateriālu drīkst izlietot tikai tās ēkas būvei, kurai tas bija paredzēts saskaņā ar mežu valdes grāmatām".⁶³ Šie noteikumi beidza pastāvēt tikai pēc tam, kad zemnieki izpirka mājas un tās kļuva par viņu privātīpašumu. Daudzi muižnieki mēģināja noteikt, lai zemnieki atsevišķas ēkas celtu kopīgi, visbiežāk pirtis un rijas, kā to paredzēja Vidzemes guberņas valdes 1822. g. 18. maija patente. Zemnieku koplietošanā esošas saimniecības ēkas kā parasta parādība ir ierakstītas Latgales privātmuižu 19. gs. 40. gadu inventāros.⁶⁴ Ziemeļkurzemē pierakstīti vecākās paaudzes ļaužu stāstījumi par to, ka muižnieki noteikuši, kādas dzīvojamās mājas ceļamas zemnieku sētās. Domājams, ka tieši tāpēc vienāda lieluma un rakstura lauku sētās vismaz vienas muižas robežās bieži redzamas viena tipa un vienāda izmēra dzīvojamās un saimniecības ēkas. Kā spilgtu piemēru minēsim 19. gs. 2. pusē celtās Dundagas, Popes un citu novadu zemnieku dzīvojamās mājas, kas bija paredzētas saimnieka un 2–5 kalpu, un vaļinieku ģimeņu dzīvei.⁶⁵

Visai negatīvi vērtējami muižnieku 18.–19. gs. centieni uzspiest Vidzemes zemniekiem dzīvojamo riju celšanu un dzīvi tajās, t.i., vai nu labības un lina žāvēšanai paredzētajā telpā, vai tās galā piebūvētās istabās.⁶⁶ Saasinoties zemnieku cīņai pret dzimtbūšanas slogu, valdošās aprindas nāca pie atziņas, ka jāuzlabo zemnieku dzīves apstākļi. Sekoja vairāki augstākās administrācijas rīkojumi, ar kuriem zemniekiem aizliedza celt dzīvojamās rijas un noteica termiņus dzīvojamo telpu atdalīšanai no rijām.⁶⁷ Liela daļa muižnieku nostājās pret šiem rīkojumiem, un dzīvojamo riju celšana turpinājās. Tā strauji samazinājās tikai 19. gs. 2. pusē, kad zemnieki izpirka mājas privātīpašumā un kļuva neatkarīgāki no muižas. Dzīvojamās rijas ir viena no spilgtākajām Vidzemes vēsturiski etnogrāfiskā apgabala iezīmēm.

* * *

Visi mūsu rīcībā esošais publicētais materiāls un it īpaši pirmavotu dotumi nepārprotami liecina, ka Latvijas 19. gs. vēsturiski etnogrāfisko apgabalu pamatā ir baltu seno etnisko vienību – kuršu, latgaļu, sēļu, zemgaļu –, arī Baltijas somiem piederīgo lībiešu 12.–13. gs. apdzīvotās teritorijas. Gadsimtu gaitā, neraugoties uz visai sarežģītām situācijām, šajās teritorijās saglabājās noturīgas iezīmes, kas saistāmas ar minētajām senajām etniskajām vienībām (latviešu valodas augšzemnieku dialekta sēliskās izloksnes Aiviekstes baseinā Vidzemē un Dienvidrietumlatgalē, Augšzemē uz austrumiem no aptuvenas līnijas Jaunjelgava–Kurmene; lībiskie valodas un materiālās kultūras elementi gar Daugavu posmā no Doles salas līdz Pļaviņām, Rietumvidzemē pa aptuvenu līniju Gaujiena–Doles sala, Ziemeļkurzemē par aptuvenu līniju Užava–Abavas tecējums–Ragaciems; kursiskie elementi Dienvidkurzemē un Rietumlietuvā; slāviskoti materiālās kultūras elementi visā Latgalē un Augšzemes austrumdaļā u. c.).

Minētie dotumi liecina par jauniem procesiem, kas 2. g.t. notika Latvijas iedzīvotāju etniskajā sastāvā, un par jaunām iezīmēm, kas šo procesu, arī cilvēku pārvietošanās gaitā veidojās dažādu apvidu apdzīvotāju garīgajā un materiālajā kultūrā (lībiešu saplūšana ar latviešiem visā

Rietumvidzemē, Vidzemes Piedaugavā un Ziemeļkurzemē, ko izraisīja arvien intensīvāka baltiskā (latviskā) etniskā elementa ienākšana minētajos lībiskajos apvidos vismaz kopš 12. gs.; Baltijas somiem piederīga etniska elementa votu jeb krievīņu parādīšanās Bauskas apkārtnē 15. gs. vidū un saplūšana ar seno sēļu un zemgaļu pēctečiem; Sāmsalas igauņu ienākšana Ziemeļkurzemē, vismaz Dundagas un Popes novadā, ne vēlāk kā kopš 16. gs. vidus; igauņu ienākšana Ziemeļvidzemē vismaz kopš 16. gs. sākuma un Ludzas apkārtnē kopš 17. vai 18. gs. (?); slāviskā elementa – baltkrievu, krievu, poļu pastiprināta ieplūšana Latgalē un Augšzemes austrumdaļā kopš 16. gs. 2. puses, bet it īpaši kopš 17. gs. beigām; Kurzemes hercogistes, vēlāk guberņas latviešu samērā masveidīga pārceļošana uz Vidzemi un vidzemnieku pārceļošana vismaz kopš 17. gs. sākuma u.c.).

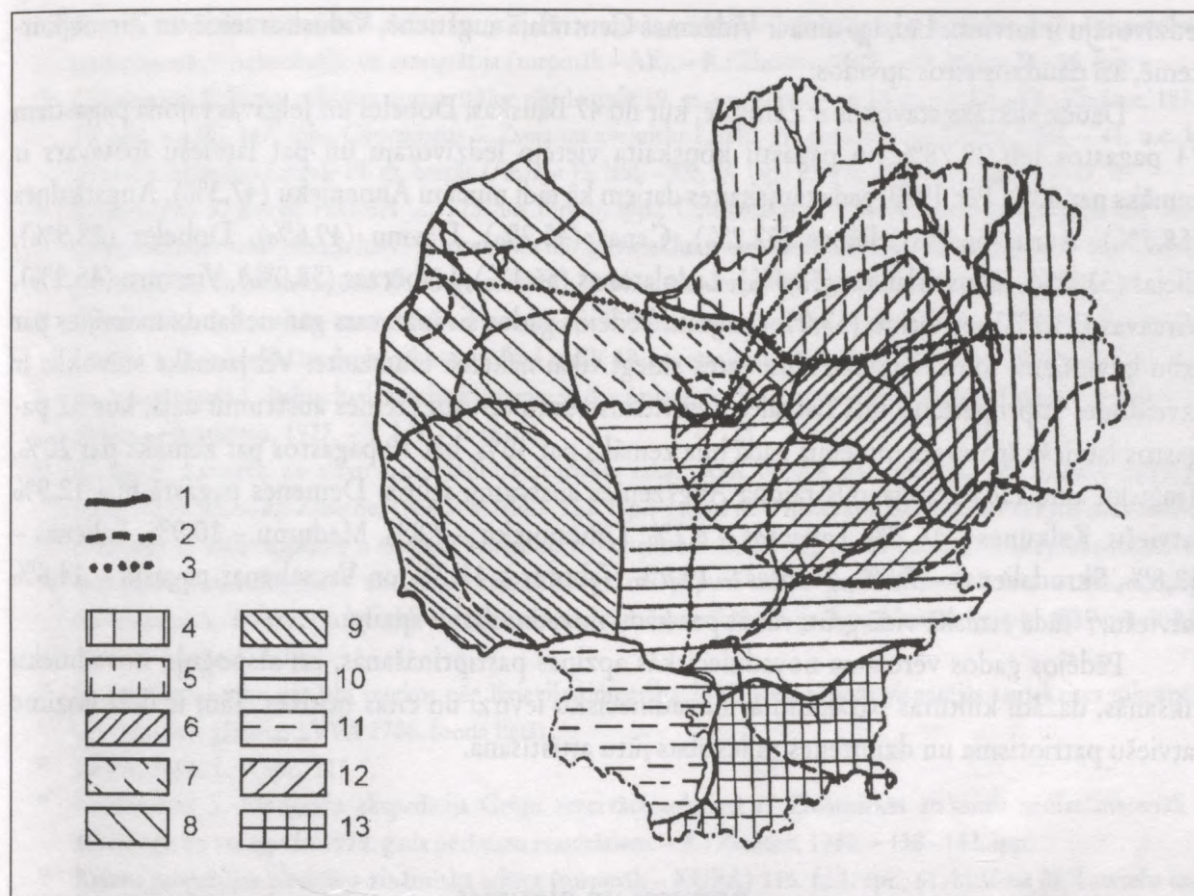
Tāpat šie dotumi stāsta arī par latviešu un kaimiņu tautu ilgstošu kultūrvēsturisku sakaru virzieniem un intensitāti, jo arī iecerotāji nereti devās uz apvidiem, par kuriem viņiem bija kaut kas zināms. Te gribētos minēt Dienvidlatvijas iedzīvotāju senos sakarus ar Ziemeļlietuvas iedzīvotājiem un lietuviešu ieceļošanu Latvijā, kura tos vilināja ar augstāku saimnieciskās darbības un dzīves līmeni. Tādu kustību veicināja arī Kurzemes hercogistes zināma atkarība no Polijas-Lietuvas valsts, kas turpinājās vairāk nekā 230 gadus, un ļaužu apziņā uzturēja kaut kādu kopības sajūtu arī gadu desmitiem ilgi pēc hercogistes likvidēšanas 1795. gadā.⁶⁸ Dažviet cittautiešu apdzīvotajiem apvidiem, pat atsevišķām sētu grupām latvieši deva savdabīgus nosaukumus, piemēram, *Leitiši* – Nīcas pagasta Dunikas gals ar tur izsenis dzīvojušiem lietuviešiem,⁶⁹ *Melnais gals* – dienvidigauņu apdzīvotais apvidus Dūres, Ilzenes, Kalncempju un Lejasciema pagastā,⁷⁰ *Igaunīši* – lauku sētu grupa Bejas pagastā u. c.

Visa mūsu rīcībā esošā vēsturiski etnogrāfisko ziņu kopa ļauj izšķirt 19. gs. 2. puses Latvijā piecus vēsturiski etnogrāfiskus apgabalus: Augšzemi jeb Sēliju,⁷¹ Kurzemi, Latgali, Vidzemi un Zemgali. Šie apgabali pastāvēja arī agrākajos gadsimtos. Starp apgabaliem atradās dažāda platuma robežjoslas jeb pārejas joslas (4. att.). Apgabalu dažādu pazīmju izplatības robežas ne vienmēr sakrīt visā pilnībā, jo dažādu dzīvesveida un materiālās kultūras parādību attīstību vieni un tie paši apstākļi ietekmē atšķirīgi.

Katrā vēsturiski etnogrāfiskajā apgabalā vietējo savdabību dēļ izšķirami atsevišķi dažāda lieluma apvidi (lībiskie apvidi Rietumvidzemē, gar Daugavas lejteci un Ziemeļkurzemē; sēliskie apvidi Latgales dienvidrietumos un Vidzemes dienvidaustrumos; Latgales ziemeļi un Vidzemes ziemeļaustrumi; Kurzemes dienvidrietumi; Alsungas apkārtnē; Piebalga u.c.) (5. att.).

Līdzās vēsturiski etnogrāfiskajiem apgabaliem un apvidiem izceļas Latvijas vertikālais etnogrāfiskais zonējums austrumu un rietumu daļā. Austrumdaļas iedzīvotāju tradicionālajā kultūrā sastopami daudzi ar slāvu tautām kopīgi elementi, rietumdaļas iedzīvotāju tradicionālajā kultūrā turpretim šie elementi ir kopīgi ar Baltijas somu un ģermāņu tautām. Labi saskatāms ir arī Latvijas horizontālais etnogrāfiskais zonējums. Ziemeļkurzemes, Vidzemes un Ziemeļlatgales iedzīvotāju tradicionālajā kultūrā ir daudz elementu, kam paralēles Igaunijā, igauņu salās un Krievijas Federācijas ziemeļrietumu apgabalos. Augšzemē, Dienvidlatgalē, Dienvidkurzemē, Viduskurzemē un Zemgalē savukārt ir daudz elementu, kam paralēles Baltkrievijā, Lietuvā, Polijā un Viduseiropā.

Vēsturiski etnogrāfisko apgabalu atzīšanas svarīga sastāvdaļa ir apgabala apziņas – augšzemnieks, kurzemnieks, latgalietis, vidzemnieks, zemgalietis – pastāvēšana plašās iedzīvotāju aprindās. Jo noturīgāka ir novadnieciskā apziņa, jo nodrošinātāka ir šo apgabalu pastāvēšana. Daudzus gadu desmitus novadnieciskā apziņa pārgāja no paaudzes paaudzē, jo iedzīvotāju pamatsastāva paaudzes galvenokārt palika uz dzīvi dzimtajā novadā. Lauku sētas mantošanas ceļā nonāca attiecīgās

5. att. Vēsturiski etnogrāfisko apgabalu un rajonu (novadu) izvietojums Latvijā un Lietuvā (pēc: Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. – Рига, 1980. – С. 41).
 Apzīmējumi: 1 – vēsturiski etnogrāfisko apgabalu robežas; 2 – vēsturiski etnogrāfisko rajonu robežas; 3 – vertikālā un horizontālā zonējuma robežas; 4 – Latgale; 5 – Vidzeme; 6 – Augšzeme; 7 – Zemgale; 8 – Kurzeme; 9 – Žemaitija; 10 – Augštaitija; 11 – Aiznemuna; 12 – iespējamā senā sēļu apdzīvotā teritorija; 13 – Dzūkija.

dzimtas vecāko pēcnācēju rokās, jaunākie palaikam atrada darba un dzīvesvietu citnovados un pilsētās, bet tomēr saglabāja saites ar dzimtas kodolu savās mājās. Līdz ar to saglabājās arī saites ar dzimto apvidu.

Apstākļi būtiski mainījās pēckara gados. Padomju varas īstenotās izsūtīšanas retināja latviešu vecsaimnieku kopas pagastos, pārvietojot tūkstošiem ģimeņu uz attāliem PSRS apvidiem. Bēgdami no vardarbīgi dibinātajām kolektīvajām saimniecībām, daudzi laucinieki pameta savas sētas un pārcēlās darbā uz pilsētām. Iedzīvotāju sastāva būtiskām izmaiņām bija arī citi cēloņi, kuru skaidrošana šā raksta ietvaros nav iespējama. Tukšajās sētās ienāca pārnovadu latvieši, bet it īpaši cittautieši no pārējām bijušās PSRS republikām. Līdz ar iedzīvotāju sastāva maiņu mainījās un atsevišķos apvidos pat izzuda novadnieciskā apziņa, jo ienācējiem tās nebija un daļa no viņiem par to pat neinteresējās.

Mūsdienās visnoturīgākā novadnieciskā apziņa ir Latgales katoļticīgajiem latviešiem, it īpaši Madonas rajona austrumdaļā – Barkavas, Murmastienes, Varakļānu pagastā, Preiļu rajona rietumos – Rožkalnu, Saunas, Upenieku, Upmalas pagastā, Rēzeknes rajona ziemeļos – Bērzgales, Dricānu, Gaigalavas, Lendžu, Nagļu pagastā, kā arī pārējos Latgales pagastos, kuros vairāk nekā 80%

iedzīvotāju ir latvieši. Līdzīga aina ir Vidzemes Centrālajā augstienē, Viduskurzemē un Ziemeļkurzemē, arī daudzos citos apvidos.

Daudz sliktāks stāvoklis ir Zemgalē, kur no 47 Bauskas, Dobeles un Jelgavas rajona pagastiem 14 pagastos jeb 29,78% no pagastu kopskaita vietējo iedzīvotāju un pat latviešu īpatsvars ir zemāks par 60%. Pēc 1989. gada tautskaites datiem kā tādi minami Annenieku (47,3%), Augstkalnes (58,7%), Auru (56,7%), Bēnes (52,2%), Cenas (45,2%), Dāviņu (49,6%), Dobeles (28,9%), Elejas (53,7%), Jaunsvirlaukas (52,4%), Lielplatones (56,1%), Līvberzes (58,0%), Viesturu (45,9%), Vircavas (53,2%) un Vītiņu (57,0%) pagasti. Pēdējos gados šis īpatsvars gan nedaudz mainījies par labu latviešiem, tomēr precīzu ainu varēs sniegt tikai nākamā tautskaite. Vēl jaunāks stāvoklis ir izveidojies stipri pārtautotajā Latgales dienvidaustrumu un Augšzemes austrumu daļā, kur 32 pagastos latviešu īpatsvars minētajā gadā bija zemāks par 40%, bet 19 pagastos pat zemāks par 20%. Traģisku ainu rāda Daugavpils rajona Augšzemes austrumu stūris: Demenes pagastā bija 12,9% latviešu, Kalkūnes – 16,7%, Lauceses – 8,2%, Līdumnieku – 7,8%, Medumu – 10,9%, Salienas – 13,8%, Skrudalienas – 7,0%, Sventes – 19,9%, Tabores – 11,7% un Vecsalienas pagastā – 14,6% latviešu.⁷² Tādā etniskā vidē grūti runāt par kādu novadniecisku apziņu.

Pēdējos gados vērojama novadnieciskās apziņas pastiprināšanās, ko atspoguļo novadnieku tikšanās, dažādi kultūras pasākumi ar novadniecisku ievirzi un citas norises. Tām ir liela nozīme latviešu patriotisma un dzimtenes mīlestības jūtu attīstīšanā.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Izsmelošāku sākotnējo informāciju var gūt izdevumos, kuros publicēta arī samērā plaša bibliogrāfija: Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов (turpmāk – Аспекты). – Рига: Зинатне, 1980. – 166 с.; Историко-этнографический атлас Прибалтики: Земледелие. – Вильнюс: Мокслас, 1985. – 139 с. – 59 карт; Историко-этнографический атлас Прибалтики: Одежда. – Рига: Зинатне, 1986. – 173 с. – 70 карт, 185 цв. илл.
- ² Par to plašāk sk. šajā krājumā ievietotajos A. Bredaka un Ē. Mugarēviča rakstos.
- ³ *Latvijas PSR vēsture*. – 1. sējums: No vissenākajiem laikiem līdz 1860. gadam. – Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1953. – 62. un turpm. lpp.; *Latvijas PSR arheoloģija*. – R.: Zinātne, 1974. – 177. un turpm. lpp.
- ⁴ *Latvijas PSR vēsture*, 1. sēj., 88. un turpm. lpp.
- ⁵ Par Latvijas teritorijas administratīvi politisko pārdalīšanu 17.–18. gs. plašāk sk.: *Latvijas PSR vēsture*, 1. sēj., 254. un turpm. lpp.
- ⁶ Plašāk sk.: Cimermanis S. Libieši // Mazākumtautību vēsture Latvijā: Eksperimentāls metodisks līdzeklis. – R.: Zvaigzne ABC, 1998. – 18.–42. lpp.; Cimermanis S. Par libiešu saplūšanu ar latviešiem: Jautājuma izzināšanas ievirzei // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – LZAV). – 1998. – 3. nr. – 21.–38. lpp.; Winkler E. Salislivische Sprachmaterialien // Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. – Serie C: Band 21. – München, 1994. – 443 S.
- ⁷ Winkler E. Krewinisch: Zur Erschliessung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997. – 468 S.
- ⁸ Plašas sākotnējas ziņas tādām darbam sniedz ārsta un novadpētnieka Oto Hūna personālais – 6810. fonds Latvijas Valsts vēstures arhīvā (turpmāk – LVVA).
- ⁹ Par vecticībnieku ieceļošanu un dzīvi Latvijā plašāk sk.: Заварина А. Из истории поселения старообрядцев в Латгалии // Атеизм и религия: Некоторые проблемы атеистического воспитания в Латвийской ССР. – Р.: Зинатне, 1969. – С. 153–172; Заварина А. Из истории формирования русского старожильского населения в Латвии // LZAV. – 1977. – 2. nr. – 70.–84. lpp.; Заварина А. Русское население Восточной Латвии во второй половине XIX – начале XX века: Историко-этнографический очерк. – Р.: Зинатне, 1986. – 247 с.; Заварина А.

- Krievu zemnieku dzīvojamās mājas Latgalē: Par etniskās tradīcijas saglabāšanos dzīvojamo māju celtniecībā un iekārtojumā // Arheoloģija un etnogrāfija (turpmāk – AE). – R.: Zinātne, 1979. – 13. laid. – 76.–90. lpp.
- ¹⁰ *Cimermanis S.* Zvejas raksturs un svarīgākie rīki Latgalē 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. // AE. – R.: Zinātne, 1973. – 10. laid. – 116., 117. lpp.; *Cimermanis S.* Zveja un zvejnieki Latvijā 19. gadsimtā. – LZAV, 1998. – 44. u.c. lpp.; *Kronis V.* Namdari Latgalē 19. gs. beigās // AE. – 13. laid. – 93., 94. lpp.; LVVA, 6810. f., 1. apr., 13.–17. l.
- ¹¹ *Cimermanis S.* Zvejas raksturs ..., 125. un turpm. lpp.; *Cimermanis S.* Die Bedeutung ökologischer, sozial-ökonomischer und ethnischer Faktoren für die Entwicklung der traditionellen Fischereigeräte der Letten // Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte. – Berlin: Akademie-Verlag, 1986. – Bd. 29. – S. 120–129.
- ¹² *Cimermanis S.* Latviešu tautas dzīves pieminekļi: Celtnes un to iekārta. – R.: Zinātne, 1969. – 86.–88. lpp.; *Dumpe L.* Lopkopība un lopkopības tehnika Latgalē 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā // AE. – 10. laid. – 64.–66. lpp.; *Dumpe L.* Baltisch-slawische Elemente in der Anlage der Stallbauten Ostlettlands (Latgale) // Ethnologia slavica. – Bratislava, 1977. – T. 8/9. – P. 45–60.
- ¹³ *Alsupe A.* Latviešu un slāvu tautu kultūrvēsturiskie sakari XIX un XX gs.: Audumu un aušanas darba rīku materiāli // AE. – R.: Zinātne, 1968. – 8. laid. – 152. lpp.; *Алсуе А.* Отражение культурных связей латышского и соседних с ним народов в лексике ткачества // Аспекты. – С. 62–75; *Cimermanis S.* Biškopības raksturs un svarīgākie piederumi Balvu un Ludzas rajonā 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. // AE. – 10. laid. – 141.–155. lpp.; *Cimermanis S.* Transporta līdzekļi Latgales zemnieku saimniecībās 19. gs. beigās un 20. gs. pirmajā pusē // AE. – 10. laid. – 189.–214. lpp.
- ¹⁴ Šo ienākšanas vilni var labi izsekot pēc Krievijas impērijas 1897. gada pirmās vispārējās tautskaites sākotnējām anketām, kas glabājas LVVA 2706. fonda lietās.
- ¹⁵ LVVA, 2706. f., 1. apr., 115. l.
- ¹⁶ *Cimermanis S.* Etnogrāfu ekspedīcija Grīņu rezervāta apkaimē // Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1979. gada pētījumu rezultātiem. – R.: Zinātne, 1980. – 138.–142. lpp.
- ¹⁷ Krievu ģeogrāfijas biedrības zinātniskā arhīva (turpmāk – KĢBA) 116. f., 1. apr., 61. l.; *Slava M.* Latviešu tautas tērpi. – R.: Zinātne, 1966. – 48., 82., 112. lpp.; *Алсуе А.* Отражение культурных связей..., с. 70, 71.
- ¹⁸ Par igauņiem Rietumvidzemē plašāk sk.: *Cimermanis S.* Igauņi Vecsalacā 19./20. gs. mijā // LZAV. – 1993. – 6. nr. – 23.–26. lpp.; *Алсуе А.* Отражение культурных связей..., с. 70, 71.
- ¹⁹ LU Latvijas vēstures institūta Etnogrāfijas nodaļas zinātniskā arhīva (turpmāk – E) 1973.–1998. gada ekspedīciju pieraksti.
- ²⁰ LVVA, 1779. f., 1. apr., 7. l., 127., 138., 141., 146. lp. u. c. dok.
- ²¹ *Ancītis K., Jansons A.* Vidzemes etniskās vēstures jautājumi // AE. – R.: LPSR ZA izdevniecība, 1963. – 5. laid. – 66., 67. lpp.
- ²² *Moora H.* Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. – R.: Latvijas Valsts izdevniecība, 1952. – 162. lpp.
- ²³ LVVA, 6810. f., 1. apr., 17. l., 401. lp.
- ²⁴ Par igauņu ieceļošanu un armešanos Vecsalacas pagastā pēc minēto anketu datiem plašāk sk.: *Cimermanis S.* Igauņi Vecsalacā..., 23.–26. lpp.
- ²⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. (турpmāk – Перепись). – Т. 21: Лифляндская губерния. – Спб., 1905. – С. 3.
- ²⁶ *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji. – R.: A. Gulbja apgādniecība, 1927. – 302. lpp.
- ²⁷ LVVA, 894. f., 1. apr., 1. l.
- ²⁸ Aprēķināts pēc LVVA, 874. f., 1. apr., 80. l. esošajām vēstulēm, kurās Dundagas pagasta valde lūdz citu pašvaldību vadību iekasēt no tur dzīvojošiem kādreizējiem dundadzniekiem viņu nenomaksāto galvasnaudu un citus nodokļus.
- ²⁹ LVVA, 1184. f., 3. apr., 38. l., 175. lp., 1870. gads; 1779. f., 1. apr., 9. l., 74. lp., 1872. gads; 2706. f., 1. apr., 227. l., 1204., 1205. u. c. lp., 1897. gads.
- ³⁰ Albuma pilns nosaukums "Pictura itineris legatorum S. C. M. Leopoldi M. Augustini de Mayern et Wilhelmi Calvucci ad Russorum Imperatorem Alexium Michaelowitz, iussu Dom. de Mayern a pictore aulico studia confecta. Unicum in orbe exemplar" (turpmāk – PI). Tas glabājas Maskavas Arhitektūras un rekonstrukcijas muzejā. – Par avotu, tā ticamību un izmantošanas iespējām plašāk sk.: *Cimermanis S.* Die Reiseskizzen Johann Rudolph Sturns als

- Quelle für die Geschichte der materiellen Kultur Lettlands: Zur Glaubwürdigkeit des Reisealbums von Meyerbergs Gesandtschaftsreise (1661/62) // Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte. – Bd. 13: Kunsthistorische und volkskundliche Beiträge. – Berlin: Akademie-Verlag, 1971. – S. 143–186, Tafel 27–30; *Cimermanis S.* Celtnes Latvijā 17. gs. 60. gados (Pēc J. R. Šturna ceļojuma albuma skicēm) // AE. – 13. laid. – 30.–44. lpp.
- ³¹ *Думне Л.* Животноводческие постройки на западе и юге Латвии (XIX в.) // Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики. – Москва: Наука, 1975. – С. 105–124; *Dumpe L.* Par lopkopības ēku galvenajiem tipoloģiskajiem areāliem Latvijā 19. gs. vidū // LZAV. – 1977. – 7. nr. – 101.–120. lpp.; *Dumpe L.* Kūts pamattipu attīstība Latvijā līdz 18. gs. beigām // AE. – 13. laid. – 45.–57. lpp.
- ³² *Montelius O.* Kulturgeschichte Schwedens: Von den ältesten Zeiten bis zum elften Jahrhundert nach Christus. – Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1906. – S. 86, 159.
- ³³ *Klaustiņš R.* Kā Egils Skalagrimesons braucis vikingos uz Kurzemi // Druva. – 1914. – 1. nr. – 53. lpp.
- ³⁴ *Latvijas PSR* arheoloģija, 290. lpp.
- ³⁵ *Plašāk sk.: Ārends P.* Latviešu istabas apkure: Pavards un krāsns // Latviešu aizvēstures materiāli. – R.: Latviešu Filologu biedrības izdevums, 1936. – 2. sēj. – 31.–63. lpp. – I–XXV lpp., il.; *Krastiņa A.* Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē klaušu saimniecības sairšanas un kapitālisma nostiprināšanās laikā. – R.: LPSR ZA izdevniecība, 1959. – 34. un turpm. lpp.
- ³⁶ *Šnore E.* Asotes pilskalna krāsns // AE. – 1957. – 1. laid. – 5.–20. lpp.; *Zariņa A.* Krāsns Salaspils Laukskolas lībiešu 10.–13. gs. ciemu vietās // AE. – 1978. – 12. laid. – 76.–99. lpp.; *Цауне А.* Жилища Риги XII–XIV вв.: По данным археологических раскопок. – Р.: Зинатне, 1984. – С. 64 и сл.
- ³⁷ *Karnīps A.* Izrakumi Talsu pilskalnā 1936. g. // Senatne un Māksla. – 1936. – 4. nr. – 75. lpp.; *Latvijas PSR* arheoloģija, 220., 257. lpp.; *Цауне А.* Жилища Риги, с. 73 и сл.
- ³⁸ *Šnore E.* Asotes pilskalna krāsns. – 12. lpp.
- ³⁹ *Zariņa A.* Krāsns ..., 87. lpp.
- ⁴⁰ *Цауне А.* Жилища Риги, с. 141 и сл.
- ⁴¹ *Apals J.* Āraišu ezera pils dzīvojamās ēkas (jūgstūra konstrukcija) // AE. – 1974. – 11. laid. – 143.–153. lpp.; *Stubavs A.* Ķentes pilskalns un apmetne. – R.: Zinātne, 1976. – 48. un turpm. lpp.
- ⁴² *Terentjeva L.* Dzīvojamās mājas Latgalē laikā no 19. gs. otrās puses līdz 20. gs. 30. gadiem // AE. – 13. laid. – 59. lpp.
- ⁴³ *Viires A.* Talurahva veovahendīd: Baltimaade rahvapāraste pōllumajanduslike veokite ajalugu. – Tallinn: Valgus, 1980. – 269 lk.
- ⁴⁴ *Цимерманис С., Моркунас В.* Об историко-этнографических областях в Латвии и Литве во второй половине XIX в. // Аспекты. – С. 19–31.
- ⁴⁵ *Slava M.* Latviešu tautas tērpi, 21. lpp.
- ⁴⁶ *PI.*, Bl. 48–50; *Cimermanis S.* Celtnes Latvijā 17. gs. 60. gados, 30.–44. lpp.
- ⁴⁷ Latviešu periodikā jau 19. gadsimta 60. gados lasāmi sludinājumi par plīts virsmu (riņķu) pārdošanu veikalos, piemēram, Latviešu Avīžu 1867. gada 20. nr. un citur.
- ⁴⁸ Par rovjēm, to uzbūvi un citiem ar tiem saistītiem jautājumiem plašāk sk.: *Ārends P.* Latviešu istabas apkure, 28. lpp.; *Ārends P.* Kuršu sēta // Senatne un Māksla. – 1936. – N° 2. – 86.–89. lpp.; *Cimermanis S.* Latviešu tautas dzīves pieminekļi, 31. un turpm. lpp.; *Krastiņa A.* Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē ..., 34. un turpm. lpp.
- ⁴⁹ *Baumgarten K.* Das Bauernhaus in Meklenburg. – Berlin: Akademie-Verlag, 1965. – S. 66 u. folg.; *Fiedler A., Helbig J.* Das Bauernhaus in Sachsen. – Berlin: Akademie-Verlag, 1967. – S. 28 u. folg.; *Lietuvių* etnografijos bruožai. – Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1964. – P. 216. et al.; *Radig W.* Das Bauernhaus in Brandenburg und im Mittelbegebiet. – Berlin: Akademie-Verlag, 1966. – S. 40 u. folg.; *Schmolitzky O.* Das Bauernhaus in Thüringen. – Berlin: Akademie-Verlag, 1968. – S. 44 u. folg.
- ⁵⁰ *Habicht T.* Rahvapārane arhitektuur // Eesti rahvakunst. – 2. – Tallinn: Kirjastus "Kunst", 1977. – Lk. 37, 43.
- ⁵¹ *Меркене Р.* Развитие планировки помещений для скота в Литве в период капитализма в 1861–1940 гг. // Этнографическое картографирование ..., с. 125–146.
- ⁵² Par šo mājokļa tipu, dažādām domām par tā cilmi un attīstību, arī par citiem ar dzīvojamo riju celšanu un izmantošanu saistītiem jautājumiem plašāk sk.: *Kundziņš P.* Dzīvojamā rija Latvijā // Latvijas Universitātes raksti: Arhitektūras fakultātes sērija. – I. 7. – R.: Valstspapīru spiestuve, 1934. – 377.–624. lpp.; *Kundziņš P.* Latvju sēta. –

- Stokholma: Daugava, 1974. – 449 lpp.; *Krastiņa A.* Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē ..., 67. un turpm. lpp.; *Krastiņa A.* Lauku celtniecības veidošanās Gulbenes rajonā // AE. – 1962. – 4. laid. – 77.–86. lpp.; *Krastiņa A.* Zemnieku celtnes Vidzemē 19. un 20. gs. // AE. – 1963. – 5. laid. – 170.–174. lpp.; *Cimermanis S.* Latviešu tautas dzīves pieminekļi, 47.–61. lpp.; *Cimermanis S.* Läänemeresoomlaste probleem Nõukogude Lāti etnograafide töödes // Etnograafiamuseumi Aastaraamat. – Tallinn: Valgus, 1973. – Kd. 27. – Lk. 230, 231.
- ⁵³ Šo jautājumu īpaši pētīja somu etnogrāfs K. Vilks: *Vilks K.* Sprachgrenze, ethnische Grenze, kulturelle Grenze // Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum Budapestini habitus. Anno 1975. – Pars 1: Acta sessiorum. – Budapest: Akadémiai kiadó, 1975. – P. 49–58.
- ⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. – Т. 5, отделение 2-е. – Спб., 1831. – № 4037. – С. 219–227.
- ⁵⁵ Par šo nolikumu un tā noteikumu iesakņošanas mēģinājumiem Latvijā plašāk sk.: *Cimermanis S.* Latviešu tautas dzīves pieminekļi, 13., 14. lpp.
- ⁵⁶ *Terentjeva L.* No Latgales lauku apmetņu vēstures (18. gs. – 20. gs. sākums) // AE. – 10. laid. – 223. lpp.
- ⁵⁷ *Latvijas PSR* vēsture. – 2. sēj.: No 1861. gada līdz 1917. gada martam. – R.: LPSR ZA izdevniecība, 1955. – 297. lpp.
- ⁵⁸ *Latvijas agrarā reforma: Agrarās reformas izvešanas darbu noslēgums.* – R.: Zemkopības ministrijas izdevums, 1938. – 142. un turpm. lpp.
- ⁵⁹ *Latvijas agrarā reforma ...*, 478.–528. lpp.; *Norādījumi* mazēku būvētājiem pilsētās un ciemos. – R.: Latvijas hipotēku bankas izdevums, 1938. – 103 lpp. – 36 lp. il.
- ⁶⁰ *Zandberga R.* Rīgas 1293. gada būvnoteikumi // Arhitektūra un pilsētbūvniecība Latvijas PSR. – R.: Zinātne, 1971. – 2. sēj. – 59.–75. lpp.
- ⁶¹ *PI.*, Bl. 38, 45.
- ⁶² *Gubert S.* Stratagema oeconomicum oder Akkerstudent. – Rīga, 1757. – S. 6.
- ⁶³ LVVA, 6999. f., 13. apr., 330. l., 1., 5. u. c. lp.
- ⁶⁴ Baltkrievijas Valsts vēstures arhīvs, 2635. f., 1. apr.
- ⁶⁵ E 1973.–1997. g. ekspedīciju pieraksti.
- ⁶⁶ LVVA, 1779. f., 1. apr., 17. l., 1. lp.; 3345. f., 1. apr., 35. l., 175. lp.; 5533. f., 1. apr., 8. l., 61. lp.
- ⁶⁷ Vidzemes guberņas valdes 1816. g. 17. jūnija un 1822. g. 18. maija patentes. Par šīm norisēm plašāk sk.: *Cimermanis S.* Latviešu tautas dzīves pieminekļi, 58.–61. lpp. Dzīvojamo telpu piebūvēšana rijām un atsevišķi stāvošu mājokļu celšana labi atspoguļojas LVVA 6810. fonda 1. apraksta lietās.
- ⁶⁸ Par lietuviešu un citu tautību ļaužu ieceļošanu Latvijā gandrīz visā 19. gadsimtā sniedz ieskatu jau minētā LVVA 2706. fonda lietas.
- ⁶⁹ *Janševskis J.* Nīca. – R.: Valstspapīru spiestuves izdevums, [1928]. – 17. lpp.
- ⁷⁰ *Zemzare D.* Valodas liecības par Lejasciema novadu. – R.: VAPP Praktisko zinātņu apgādniecība, 1940. – 3. lpp.
- ⁷¹ Šis nosaukums literatūrā sāk iesakņoties pēdējos gados kā zināms poētisms, jo Augšzemē dzimušie ļaudis pastiprināti sāk domāt par dzimtā novada likteņiem, apzināties savu cilmi no turienes. Vārdi “Sēlija” un “sēlis” sāk kļūt par novadnieciskās apziņas izpausmēm. Turklāt vārds “sēlis” nekādā ziņā netiek lietots kā seno, sen izzudušo sēļu pastāvēšanas apstiprinājums mūsdienās.
- ⁷² Par latviešu un cittautiešu skaitu Latvijas pagastos plašāk sk.: *Mežs I.* Latvieši Latvijā: Etnodemogrāfisks apskats. – R.: Zinātne, 1994. – 51.–64. lpp.

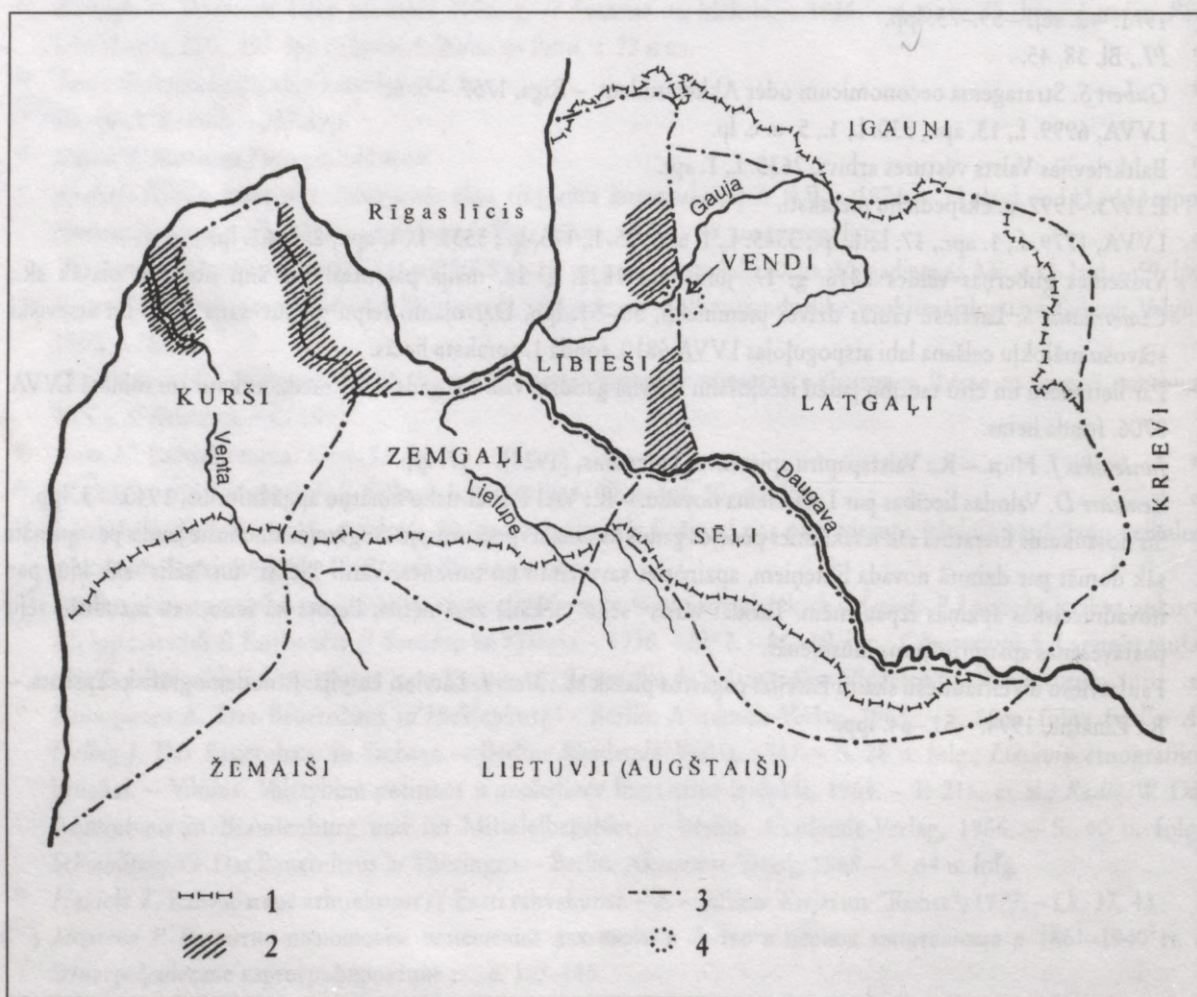
Ēvalds Mugurēvičs

Novadu veidošanās un to robežas Latvijas teritorijā (12. gs.–16. gs. vidus)

Ievads

Dzelzs laikmets baltu un Baltijas somu etniskajā vēsturē ir iezīmīgs ar to, ka 1. g.t. 2. pusē šajos etnosos jau skaidri saskatāmas atsevišķas tautas. Ir vispārzināms fakts, ka latvieši, tāpat kā lietuvji un senprūši, veidojušies uz baltu etnosa pamata, savukārt libieši, igauņi, voti u. c. Baltijas somu tautas – uz somugru etnosa bāzes. Taču šo tautu formēšanās process beidzās tikai viduslaikos, kad atsevišķas tautas izzuda, asimilācijas rezultātā saplūstot ar citām, kamēr citas saglabājās un nostiprinājās, ieņemot kaimiņu teritorijas.

Rakstītie avoti nosauc šo tautu vārdus, bet pēc arheoloģijas pieminekļu, īpaši kapulauku rakstura dzelzs laikmeta beiguposmā var noteikt atsevišķu tautu izplatības robežas (6. att.).

6. att. 12. gs. Senlatvijā dzīvojušās tautas: 1 – tagadējā Latvijas robeža; 2 – etniski jaukts apgabals; 3 – tautu apdzīvoto zemju robežas; 4 – vēndu apdzīvotā zeme.

Latvijas teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā dzīvoja kurši, zemgaļi, sēļi, latgaļi, libieši un vendi. Šo tautu kapulauku izplatība rāda, ka 12./13. gs. mijā kurši, zemgaļi un sēļi apdzīvojuši arī pašreizējās Lietuvas ziemeļu daļu, kamēr igauņi atsevišķos novados dzīvojuši libiešu un latgaļu vēlāk kolonizētajā pierobežā. Etniski jaukts iedzīvotāju sastāvs konstatējams Latvijas austrumu robežas zonā, kur latgaļu pieminekļi novērojami pašreizējās Krievijas teritorijā, savukārt Latgalē reģistrēti senkrieviem raksturīgi kapulauki. Teritoriālā iedalījuma ziņā tālaika administratīvajā sistēmā mazākā vienība bija ciems, kuru veidoja vairākas savrupsētas. Savukārt apkārtējie ciemi bija apvienoti pilsnovadā, kura centrā atradās pilskalns. Pašlaik Latvijas teritorijā zināmi vairāk nekā 450 pilskalni, no kuriem 12.–13. gs. varēja būt apdzīvoti 250–300. Tātad agrajos viduslaikos, spriežot pēc līdzšinējo pētījumu rezultātiem, varēja būt ap 250–300 piļu, kuru vidū bija valstu, zemju vai novada centri, jo pilsnovadi bija apvienoti zemēs, bet novadu vai zemju konfederācija veidoja kādas tautas augstāko sociālekonomisko institūciju – valsti (7. att.). No rakstītajos avotos minētajām agro viduslaiku valstīm Latvijas teritorijā var atzīmēt daļu Kursas, Jersiku, Koknesi u. c.

Spriežot pēc 13. gs. vietējo tautu padošanās dokumentiem, zemju sadales un apmaiņas aktīm, tālaika robežas iezīmējuši dažādi dabas objekti – upes, ezeri, meži, purvi.

Krusta karu rezultātā 13. gs. vietējās tautas zaudēja savu politisko neatkarību, koka pilis pakāpeniski nomainīja mūra nocietinājumi. Tā kā daļa krustnešu celto piļu atradās vietējo iedzīvotāju pilskalnos, daudzi agrākie pilsnovadi arī 13.–16. gs. saglabāja vecās robežas. Administratīvā ziņā lielākas izmaiņas skāra tos novadus, kur tika ierīkoti jauni centri.

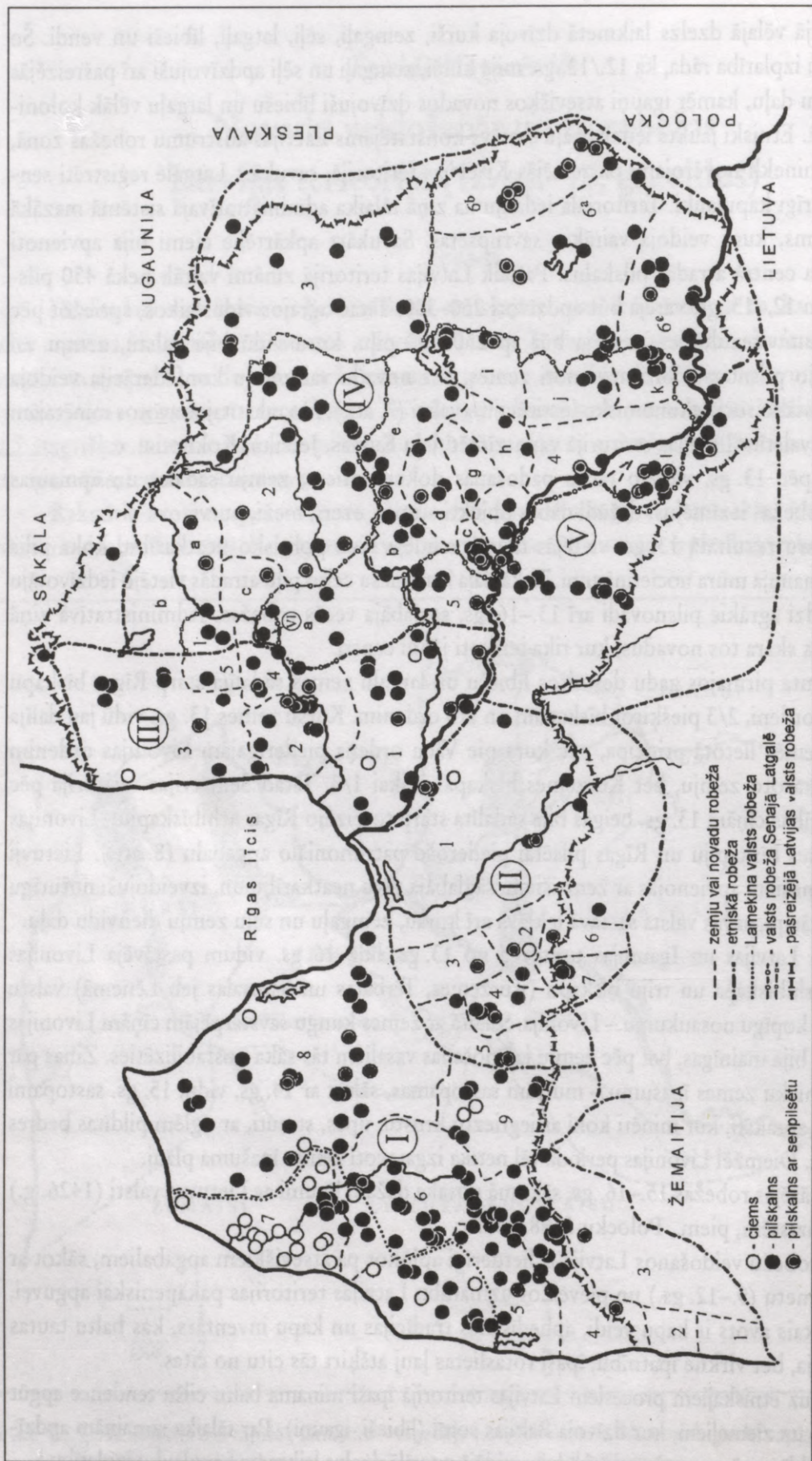
13. gadsimta pirmajos gadu desmitos libiešu un latgaļu zemes sadalīja starp Rīgas bīskapu un Zobenbrāļu ordeni, 2/3 piešķirot bīskapam un 1/3 ordenim. Kuršu zemes 13. gs. vidū jau dalīja pēc senprūšu zemēs lietotā principa, pēc kura pie Vācu ordeņa piederīgajam Livonijas ordenim pienācās 2/3 iekaroto zemju, bet Kurzemes bīskapam tikai 1/3. Tātad Senlatvijas teritorija pēc zaudētajām brīvības cīņām 13. gs. beigās bija sadalīta starp toreizējo Rīgas arhibīskapiju, Livonijas ordeni, Kurzemes bīskapiju un Rīgas pilsētai piederošo patrimoniālo apgabalu (8. att.). Lietuvji cīņās pret krustnešiem apvienojās ar žemaišiem, saglabāja savu neatkarību un, izveidojuši noturīgu zemju konfederāciju, savas valsts sastāvā iekļāva arī kuršu, zemgaļu un sēļu zemju dienvidu daļu.

Pašreizējā Latvijas un Igaunijas teritorijā no 13. gs. līdz 16. gs. vidum pastāvēja Livonijas ordeņa, Rīgas arhibīskapa un triju bīskapu (Kurzemes, Tērbatas un Sāmsalas jeb Lēnemā) valstu konfederācija ar kopīgu nosaukumu – Livonija. Sakarā ar zemes kungu savstarpējām cīņām Livonijas iekšējās robežas bija mainīgas, bet pēc zemju izlēņošanas vasaļiem tās sāka nostabilizēties. Ziņas par vasaļu jeb muižnieku zemes īpašumu – muižām sastopamas, sākot ar 14. gs. vidu, 15. gs. sastopami īpašuma robežu apraksti, kur minēti koki ar iegrieztu krustu, upes, strauti, ar oglēm pildītas bedres un robežakmeņi. Diemžēl Livonijas periodā vēl netika izgatavoti zemju īpašuma plāni.

Livonijas ārējās robežas 15.–16. gs. sākumā nosaka dažādi līgumi ar Lietuvas valsti (1426. g.) un Krievijas kņazistēm, piem., Polocku 1398. gadā.

Novadu robežu veidošanos Latvijā ir lietderīgi aplūkot pa atsevišķiem apgabaliem, sākot ar vēlo dzelzs laikmetu (9.–12. gs.) un pievēršot uzmanību Latvijas teritorijas pakāpeniskai apguvei. Šai ziņā svarīgākais avots ir kapu veidi, apbedīšanas tradīcijas un kapu inventārs, kas baltu tautas lielā mērā vienoja, bet virkne īpatnību, īpaši rotaslietas ļauj atšķirt tās citu no citas.

Attiecībā uz etniskajiem procesiem Latvijas teritorijā īpaši minama baltu cilšu tendence apgūt jaunas teritorijas uz ziemeļiem, kur dzīvoja Baltijas somi (libieši, igauņi). Par tālaika izmaiņām apdzīvotības areālā un blīvumā var spriest, ja salīdzina vidējā un vēlā dzelzs laikmeta kapulauku izplatību.¹

7. att. Zemes un pilsnovadi Senlatvijā 12.-13. gs. I - Kursa; 1 - Pilsāts; 2 - Megava; 3 - Ceklis; 4 - Duvzare; 5 - Piemare; 6 - Bandava; 7 - Ventava; 8 - Miera Kursa; 9 - zeme starp Skrundu un Zemgali. II - Zemgale; 1 - Upmale; 2 - Tērvete; 3 - Dobeļe; 4 - Spārmene; 5 - Dobene; 6 - Silene; 7 - Žagare. III - Livzeme; 1 - Piedaugava; 2 - Turaida; 3 - Metsepole; 4 - Idumeja; 5 - Rozula. IV - Senā Latgale; 1 - Imera; 2 - Tālava (a - Trikāta; b - Rameķa zeme; c - Satekla); 3 - Atzele; 4 - Jersika (a - Autīne; b - Negeste; c - Alene; d - Mārciena; e - Cesvaine; f - Asote; g - Gerdene; h - Lepene; i - Varka; j - Preiļi; k - Dubna; l - Beberme); 5 - Koknese; 6 - Latigola (a - Rēzekne; b - Ludza; c - Novene). V - Sēlija. VI - Vendi.

Kurzeme

No visiem Latvijas apgabaliem tieši Kurzemē vēlajā dzelzs laikmetā vērojama vislielākā dažādība apbedījumu ziņā. Te konstatējami līdzenie skeletkapi un ugunskapi, uzkalniņi ar individuālajiem skeletkapiem un ugunskapiem, kā arī apbedījumi akmeņu krāvuma kapos. Šī kapu dažādība lielā mērā izskaidrojama ar to, ka te jau vidējā dzelzs laikmetā gadsimtiem ilgi saskārās etniski atšķirīgas cilšu grupas. Kuršiem vēl 9.–10. gs. raksturīgi līdzenie skeletkapi, kur mirušie guldīti 1–1,3 m dziļās bedrēs ar ZA–DR un ZR–DA orientāciju. Mirušie ierakti samērā ciešās rindās – vīrieši ar galvu uz dienvidiem, bet sievietes – uz ziemeļiem. Tas novērots arī Lietuvas teritorijas ziemeļrietumu daļā, kur atradās kuršu 9.–10. gs. skeletkapu kultūras centrs. Šo kapu areāls ziemeļu virzienā sniedzās līdz Tebras upei, bet austrumu virzienā – līdz Ventai. Šo kapulauku izplatība aptuveni atbilst tam apgabalam, ko Latvijas teritorijā ieņēmuši kurši, par kuriem atrodamas liecības tālaika avotos (Rimberta hronika).

Sākot ar 10.–11. gs., kuršu skeletkapus pakāpeniski nomainīja ugunskapi, kas tolaik jau bija sastopami visā pašreizējā Kurzemes teritorijā un ietvēra Ventas vidusteces baseinu, ziemeļu virzienā šaurā joslā sniedzās līdz Dundagai un austrumu virzienā – līdz Abavas augšteces apgabalam. Ugunskapi Kurzemē bija sastopami līdz 15. gs. sākumam, ko apliecina kapos iegūtais arheoloģiskais materiāls un franču bruņinieka Žilbēra de Lanuā novērojumi.²

Uzkalniņu kapulauki konstatēti Abavas krastos (Sabiles Krievu kapi, Tojāti). Tie uz mesti no smiltīm un ir 0,5–2 m augsti, 5–18 m diametrā, pēc senlietām datējami ar 10.–11. gs. sākumu. Tā kā Vidzemē (Gaujas un Daugavas baseinā) konstatētie pēc formas līdzīgie 11.–13. gs. uzkalniņi droši saistāmi ar lībiešiem, tad ar zināmu varbūtību arī Abavas baseina uzkalniņus var uzskatīt par piederīgiem lībiešiem. Baltijas somiem – arī lībiešiem raksturīgie akmeņu krāvuma kapi aplūkojamā periodā jau ir izzuduši, izņemot kapulauku Kandavas Reinās.

Raksturīgākais lībiešu kapu veids Kurzemes ziemeļu daļā (11.–13. gs.) ir līdzenie skeletkapi ar ZA–DR orientāciju. Vislielākā līdzība pēc apbedījuma veida un piedevām šiem kapiem ir ar kapulauku Cēsīs, kur dzīvoja vendi. Tāpēc var uzskatīt, ka Ventas lejtecē apbedījumi ar šāda veida inventāru piederējuši vendiem.³ Kuršu un lībiešu saskares rezultātā 13.–14. gs. radies jauns apbedījuma veids – skeletkapi ar DR–ZA un ZR–DA orientāciju. Šādi kapulauki sastopami Ziemeļkurzemē un Daugavas lejtecē (Rīga). Kapulaukos konstatētie apbedījumi izceļas ar kursiskas formas rotām, tāpēc šādos kapos apbedītos iedzīvotājus sauc par kuronizētiem lībiešiem.⁴ 10.–13. gs. atšķirīgo Kurzemes kapulauku areālu salīdzināšana, rakstīto avotu un valodniecības materiāla pētījumi liecina, ka Kurzemē norisinājušies intensīvi etniskie procesi, kuru rezultātā kurši pārvietojušies ziemeļu virzienā, pastiprināti sajaukušies ar lībiešiem, bet daļa šo iedzīvotāju pārcēlusies uz Vidzemes rietumu daļu.

Senkapi liecina par kāda etnosa iedzīvotāju aizņemtās teritorijas vispārējām robežām, bet kapu inventāra analīze ļauj spriest par sociālo stāvokli, kādu ieņēmuši šajos kapos apbedītie cilvēki. Par administratīviem centriem var spriest pēc dzīvesvietu veida 12.–13. gs. sākumā ne tikai Kurzemē, bet arī pārējā Latvijas teritorijā. Izšķirami vairāki dzīvesvietu tipi – pilskalni, senpilsētas, nocietinātās patvēruma vietas, lauku apmetnes – ciemi un savrupētas. Tā kā ne visi reģistrētie pilskalni minētajā laikā ir tikuši apdzīvoti, turklāt arheoloģiski pētīto skaits ir niecīgs, tad būtiska nozīme ir tam, vai attiecīgā pilskalna tuvumā ir vēlā dzelzs laikmeta apbedījuma vieta. Bez tam visdrošākā liecība par apdzīvotību ir pils pieminēšana 9.–13. gs. rakstītajos avotos,⁵ kur tā dēvēta

par *castrum*, *burg*. Senpilsētas apzīmējums ir *villa*, *urbs*, *civitas pylsaten* un *hackelwerk*. Apmetnes, kuras neatradās pie pilskalniem, bet kuru platība reizēm ir vairākus hektārus liela, sauc par ciemiem (*villa*, *dorp*). Senākā rakstīto avotu norāde (10. gs. sāk.) par kādu kuršu piekrastes ciemu (*byggd*) ir Egila Skalagrimsona sāgā.

Kā liecina 13. gs. sarakstītās Indriķa un Atskaņu hronikas, tad pils un senpilsēta īpašu nozīmi ieguva kara vai ienaidnieka sirojumā laikā, kad tās kļuva par patvēruma vietu pilsnovada iedzīvotājiem. Katru pilsnovadu veidoja vairāki ciemi. Ciems ir dzīvesvieta, kas sastāvēja no vairākām nelielā attālumā izvietotām sētām. Mazāks nocietinājums, ko ietvēra koka mietu žogs, varēja būt arī ciema iedzīvotājiem. Spriežot pēc 13.–14. gs. dokumentos minētiem vietvārdiem, Kurzemē varēja būt ap 150 ciemu.⁶ Ciemu apvienības veidoja tā sauktās kiligundas un borhsokingas. Ziemeļkurzemē par kiligundām dēvēja apdzīvotas vietas, kas bija pielīdzinātas mazciemiem vai karadraudzes teritorijai. Piemēram, Igaunijā kiligunda ietvērusi vairākus ciemu novadus un šā vārda etimoloģija skaidrota ar Baltijas somu vārdiem: igauņu *kihl*, somu *kihla* – ķīla, igauņu *kond*, somu *kunta* – kopība. Šais zemēs kiligunda bijusi viduslaiku draudzes administratīvā teritorija.⁷ Kursas 1253. gada dalāmajās grāmatās administratīvās teritorijas apzīmēšanai parādās viduslejasvācu termins *borchsokinga* (*borghsukynghē*), kam latīņu valodā atbilst vārds *castellatura* pilsnovada nozīmē.⁸ Salikteņa *borghsukynghē* pamatā ir senskandināvu (islandiešu) vārdi *borg* – pils, *soku* – ienākums vai *soken* (anglosakšu) – tiesas vara, draudze. Tātad borhsokinga varētu apzīmēt valdnieka pārvaldītu pilsnovadu. Šai gadījumā vārda *borchsokinga* lietošana pilsnovada nozīmē atspoguļo skandināvu ietekmi Kursas sociālekonomiskajā vēsturē.⁹

Vairāki pilsnovadi savukārt veidoja lielākas teritoriālas apvienības, kas 13. gs. dokumentos sauktas par zemēm (*terra*, *land*). Kurzemē bijušas deviņas šādas zemes, kas minētas 1253. g. dalāmajās grāmatās, – Miera Kurša, Ventava, Bandava, Piemare, Duvzare, Megava, Pilsāts, Ceklis un zeme starp Skrundu un Zemgali.

Sabiedrības augstākā sociālās organizācijas forma senlatviešiem, tāpat kā kaimiņu tautām, ir bijusi valsts, protams, tās agrīnajā formā. Ka valsts organizācijai Kursā ir senas saknes, apliecina 9. gs. vidū sarakstītā Rimberta hronika. Tā stāsta par kuršu valsti (*regnum*) ar piecām civitātēm.¹⁰ Latīņu vārda *civitas* nozīme tiek dažādi tulkota. Kā rāda šā vārda analīze Austrumeiropas vēstures kontekstā, tad ticamākais ir skaidrojums, ka *civitas* nozīmēja plašāku apgabalu, kam atbilda jēdziens “zeme”.¹¹ Spriežot pēc 9.–10. gs. kapulauku izplatības, ir izteikts apsvēruma, ka šīs piecas kuršu civitātes varētu identificēt ar 13. gs. dokumentos minētajām piecām Kursas dienviddaļas zemēm – Pilsātu, Megavu, Duvzari, Cekli un Piemari, jo Kurzemes vidus un ziemeļu daļā vēl nav konstatēti tālaika kuršu pieminekļi.

Kuršu apdzīvotās teritorijas dienvidu galā Dangas upes baseinā atradās Pilsāts, mazākā no šīm piecām zemēm (ap 150–170 km²).

Pilsāts. Te zināmi apmēram 25 vēlā dzelzs laikmeta pieminekļi, no tiem 10 pilskalni. Svarīgākie ir Žardes–Laistu komplekss un pieminekļi pie Klaipēdas.¹² No 13. gs. minētajiem apdzīvoto vietu nosaukumiem identificējami ir četri – Ekite, Žarde, Kalote un Peleķi. Spriežot pēc arheoloģisko pieminekļu izvietojuma, var izšķirt 5–6 iespējamās pilsnovadus (borhsokingas). Svarīgākā loma ir bijusi Klaipēdas pilsnovadam ar Kalnišķu pilskalnu pie Dangas ietekas Baltijas jūrā.¹³ Tieši tur arī Vācu ordenis pēc Kursas sadalīšanas 13. gs. 2. pusē sāka celt savu Klaipēdas (Mēmeles) pili. Pilsāta zeme dienvidos robežojusies ar Lamatas zemi, kuras iedzīvotāji etniskā ziņā atradušies starp kuršiem un skalvjjiem. No rietumiem Pilsātu norobežoja piejūras purvi un smilšainas zemienes.

Megava bijusi ap 250 km² liela kuršu zeme gar Baltijas jūras krastu Tenžes un Akmenas upju baseinos. Megavas zemē atradušies ap 30 vēlā dzelzs laikmeta arheoloģisko pieminekļu (20 kapulauki, 10 pilskalns, kas veidojuši 5 pilsnovadus).¹⁴ Rakstītajos avotos minētas 10 apdzīvotas vietas,¹⁵ starp tām kā svarīgākais centrs izceļama Palanga, nozīmīga tirgus vieta Baltijas jūras krastā.

Lielākā no Dienvidkursas zemēm bijusi Ceklis (ap 1400 km²). Tās teritorijā, pēc 1253. g. kuršu zemju dališanas dokumentiem, uzskaitītas vairāk nekā 40 apdzīvotas vietas, kas gandrīz visas atrodas pašreizējā Lietuvas teritorijā. Cekļa robežās bijuši vairāki desmiti vēlā dzelzs laikmeta kapulauku un ap 10 pilskalnu.¹⁶ Lielākais no tiem bijis Apūles pilskalns, kas minēts jau Rimberta hronikā. Tā kā zviedri taisni šai pilī pieprasījuši no dāņiem iegūto sudrabu, nav šaubu, ka Apūles pilskalns ir bijis ne tikai Cekļa, bet visas tālaika kuršu valsts svarīgākā pils. Uz Latvijas teritoriju no Cekļa apdzīvotām vietām varētu attiekties tikai Vidvide, kas atradusies pie tāda paša nosaukuma upes Aizviķos. Jāatzīmē, ka 1 km uz ziemeļiem no Aizviķiem Vidvides krastā atrodas Aizviķu pilskalns¹⁷ pie Pileniekiem un 2 km attālumā no tā – kuršu ugunskaņi pie Tiltiņiem.

Straujas izmaiņas Dienvidkursas zemēs notika 13.–14. gs., kad sakarā ar Vācu ordeņa un žemaišu cīņām šī teritorija tika stipri izpostīta. Daudzi kurši bija spiesti pamest Baltijas jūras piekrastes rajonu un pārcelties dziļāk žemaišu teritorijā, par ko liecina kuršu apmetnes, piem., Dubīsas augštecē pie Bridvaišiem.¹⁸ Savukārt žemaiši ieņēma kuršu pamestās vietas, kur konstatēts Kuršu substrāts. Krusta karu rezultātā lielā mērā veidojās arī neapdzīvoti rajoni. Agrākajā Dienvidkursā konstatētas tikai divas 14.–15. gs. pils – Klaipēda un Vindenburga pie Minijas ietekas Kuršu jomā,¹⁹ kā arī pavisam nedaudz 14.–15. gs. vietējo iedzīvotāju kapulauki.²⁰ Notika agrākās Dienvidkursas lituanizācijas process, kurš atspoguļojas lietuvju valodas žemaišu dialekta un antropoloģiskajās īpatnībās. Kuršu valoda šeit izzuda 16. gadsimtā.²¹

Duvzare ir pirmā no Dienvidkursas zemēm, kas gandrīz pilnīgi atrodas Latvijas pašreizējās robežās Liepājas rajona dienvidu daļā. Tās teritorija ir bijusi ap 300 km² liela. Tā kā Duvzares mazākā daļa pašlaik atrodas Lietuvas teritorijā, svarīgi ir noteikt dažu grūtāk identificējamu 1253. g. dokumentos minētu apdzīvoto vietu lokalizāciju. Starp tām ir *Pretzele*, *Loke* bīskapa daļā un *Patteycias* ordeņa daļā. *Pretzele*, šķiet, identificējama ar Pricelu, kas atspoguļojas 19. gs. 1. puses Aizviķu pagasta vietvārdos un upes Spreceles nosaukumā.²² Spreceles upīte tek cauri Aizviķu un Gramzdas pagastam, un vietā, kur tā ietek Runā, atrodas pilskalns.²³ Pilsnovada teritorijā ap 6 km uz ziemeļiem atrodas karalaika paslēptuve jeb pilene Pilspurvā pie Saulītēnu mājām,²⁴ turpat ir arī kuršu ugunskaņi pie Dārzniekiem.

Loki, kas minēta 13.–16. gs. 1. puses rakstītajos avotos, varētu identificēt ar Dunikas Lukņiem.²⁵ Faktiski šī apdzīvotā vieta bijusi abpus Luknes upei. Upes kreisajā krastā pašreizējās Lietuvas teritorijā apdzīvotās vietas Luknes (Skodas raj.) tuvumā konstatēts 9.–17. gs. kapulauks.²⁶ Jāatzīmē, ka Dunikas apkārtnē Piemares zemē minēta kā atsevišķs novads (*terra, lande to Duvenikes, Dugenekes*).²⁷

Vietvārds *Patteycias, Pacleten*, iespējams, saistāms ar Kalētiem, kuru vārds *Kaletenn* pirmo reizi parādās tikai 1560. g.²⁸ Šis vietvārds varētu attiekties uz nocietinājumu Apses upes krastā, kas pieskaitīts pie pilenēm.²⁹ Uz ziemeļiem no šā pilskalna, kas atrodas uz robežas ar Lietuvu, Kalētu apkārtnē zināmas vairākas vēlā dzelzs laikmeta senlietu atradumu vietas (Mazkāļi, Žagaru lanka), bet Ozolos ir kuršu ugunskaņi.

Pavisam Duvzares zemē 13. gs. vidū minētas 14 apdzīvotas vietas, kas atrodas Rucavas, Nīcas, Dunikas, Kalētu, Gramzdas, Aizviķu pagastā. Duvzarē kopumā reģistrēts ap 10 pilskalnu

un tikpat daudz vēlā dzelzs laikmeta kapulauku. Mūsdienās vairākas Duvzares senvietas atrodas Lietuvas Kretingas un Skodas rajonā. Diemžēl starp tām ir Duvzares lielākais pilskalns Impilte,³⁰ kas minēts Atskaņu hronikā sakarā ar kuršu brīvības cīņām 13. gs. 2. pusē. Ka Impilte arī pēc Kursas sadalīšanas saglabāja pilsnovada statusu, liecina tās apzīmējums 13. gs. beigās – *castellatura Ampilten*.³¹

Kas attiecas uz Dienvidkursas pakļauto zemju pārvaldi, tad tās tika sadalītas pēc Prūsijas zemju parauga. Divas trešdaļas ieguva ordenis, vienu trešdaļu – bīskaps. Šā dalījuma iekšējām robežām, ņemot vērā ordeņa dominējošo stāvokli, bija formāla nozīme. Svarīgākas bija Livonijas valstu konfederācijas robežas ar Lietuvas valsti. Jāteic, ka 13.–15. gs., t. i., laikā, kad ordenis cīnījās par Žemaitijas pakļaušanu, Livonijas robežas ar Lietuvu bija mainīgas. Pēc 13.–15. gs. vidus dokumentiem šīs robežas noteicis un kartogrāfiski attēlojis Lēviss of Menārs, bet no rakstīto avotu viedokļa detalizēti aprakstījis V. Biļķins.³² Dienvidkursas zemēs šīs izmaiņas skāra Cekli un Duvzari. Līdz 1420.–1426. gadam³³ robeža atdalīja lielu Cekļa daļu par labu Livonijai, bet 15. gs. 20. gadu otrajā pusē robeža sāka līdzināties pašreizējai Latvijas–Lietuvas robežai.

Šai ziņā zīmīgs ir 1328. gada Vācu ordeņa lielmeistra lēmums,³⁴ ka Klaipēdas pili ar tās novadu (*cum castro et territorio Memlensi*) turpmāk pārvaldīs Vācu ordenis Prūsijā. Tā kā šai ģenerālkapitula sēdē bija pieaicināti Kuldīgas un Ventspils komturi, var secināt, ka līdz tam par dalītajām Dienvidkursas zemēm atbildīgi bija Livonijas ordeņa komturi. Robežu starp Vācu un Livonijas ordeņa zemēm noteica, sākot ar Sventajas upi (*fluvius Heiligena*), kas arī pašlaik ir Latvijas un Lietuvas robežupe.

Piemare. Piemares zemēs 13. gs. rakstītie avoti piemin vairāk nekā 50 apdzīvotu vietu, kuru identifikācija rāda to izvietojumu pašreizējā Liepājas un Aizputes rajonā. Te atrodas ap 25 pilskalniem, un tiem atbilst līdzīgs vēlā dzelzs laikmeta kapulauku skaits. Tātad Piemares zemē ir bijuši daudzi dažādas platības pilsnovadi ar rakstītajos avotos minētām ievērojamām pilīm Grobiņu, Vārtaju, Dzintari u. c. Lai gūtu priekšstatu par šādu pilsnovadu struktūru un izmaiņām 13.–16. gs., tuvāk jāaplūko viens no tiem, kam zinātniskajā literatūrā līdz šim veltīta mazāka vērība, – Sakas pilsnovads.

Sakas pilsnovads, kuru kurši kolonizēja vēlajā dzelzs laikmetā, 9.–10. gs., ienākot Tebras un Rivas baseinā, atradās Piemares ziemeļu daļā. Par to liecina tas, ka uz ziemeļiem starp šīm upēm un Ventu nav drošu vēlā dzelzs laikmeta pirmā posma kuršu pieminekļu, bet toponīmikā dominē Baltijas somu izcelsmes vietvārdi.³⁵

Sakas vārds (*Saceze, Saccze*) rakstītajos avotos pirmo reizi parādās 1230. gadā.³⁶ Šā gada 28. XII pāvesta legāta Otona uz Rīgu aizsūtītais cisterciešu klostera mūks Alnas Balduīns noslēdza līgumu ar acīmredzot dižciltīgajiem kiligundu pārstāvjiem, ķēniņu Lamekinu un Kursas pagāniem no Esestuvās, proti, Durbes, un Sagaras zemēm, un 14 vārdā nosaukti novadiem (kiligundām). Kā izriet no šā dokumenta un minēto 14 novadu lokalizācijas, tie ir veidojuši kuršu zemju – Esestuvās, Sagaras (vēlākās Ventavas) un Bandavas rietumdaļas – konfederāciju valdnieka Lamekina vadībā. Spriežot pēc dokumentā minētajiem vietvārdiem, Piemares zemē kopā ar Saku ietilpa arī Dzintares, Cīravas, Vērgales, Dunalkas un Durbes pilsnovads.

Zinātnieki ir daudz lauzījuši galvu par Esestuvās vārda semantiku. Esestuva skaidrota gan kā ezeru zeme, ņemot vērā, ka tās robežas pletās līdz Durbes un Liepājas ezeram, gan kā iesēstuve kuģu braucieniem, gan kā ežģu, ježu (karpu suga) ķeršanas vieta.³⁷ Citos dokumentos šo īpatnējo zemes nosaukumu aizstāj vāciskais *Bihavelanc* (*bi + have + lang* = pieostas rajons). Latviski to

parasti sauc par Piemari – piejūras apgabalu. Kuršu zemju dalījuma grāmatā redzams, ka Piemarē 1253. g. ietilpa virkne ciemu un novadu, no kuriem Sakas novadā bija Pievika (*Pewe*) un Saliene.³⁸ Rivas upe ziemeļos šķīra Sakas novadu no Alsungas Bandavā, mežainie apvidi rietumos – no Dzintares un Cīravas pilsnovadiem, bet dienvidos purvains un mežains apvidus – no Vērgales pilsnovada. Sakas pilsnovada (ap 250 km²) priekšrocība bija 30 km garā robeža ar jūru. Tātad Sakas novads lieluma ziņā līdzinājās dažām atsevišķām Dienvidkursas zemēm (Pilsāts, Megava).

Minētais 1253. g. dokuments noteica arī bīskapam un ordenim piederošos novadus. Sakas pilsnovads līdz ar kaimiņos esošo Dzintari un Cīravu pilnībā nonāca bīskapa pārvaldē. Pēc šā dalījuma bīskapam piederošās zemes Durbes un Tebras baseinos atradās ordeņa īpašumu (Alsunga, Durbe, Grobiņa) ielenkumā. Svarīgi piebilst, ka ezeri, to vidū arī Durbes ezers, līdz kuram sniedzās bīskapa īpašumi, palika nedalīti, kamēr upes (šai gadījumā Durbe, Tebra, Alokste) tika atstātas attiecīgā novada kuršiem. Ar 1253. g. dokumentu kurši vēl paturēja savas īpašuma tiesības uz tīrumiem, pļāvām, zvejas ūdeņiem, mežiem un bišu kokiem. Savukārt Kurzemes bīskaps un ordenis ieguva gruntskunga tiesības, 1/10 no zvejas u. c. nodevas. Jau tajā pašā gadā sākās Sakas novada zemju izlēņošana.³⁹ Lēņvīru vidū minēts kāds Valters un Nikolajs Kursis, kuri Sakā ieguvuši muižas. Domājams, ka Nikolajs Kursis bijis vietējais dižciltīgais, jo viņš dēvēts par tulku (*Nicolaus Curo, interpres; Claus Cure, die tolk*).

Kuršu Sakas pils atradusies Durbes un Tebras satekā un kopā ar senpilsētu aizņēmusi 1,5 ha teritorijas. Dienvidos no pilskalna aiz pārrakuma atrodas Baznīcas kalns, iespējams, sena kulta vieta. Te, jādoma, pēc Kursas pakļaušanas celta viena no pirmajām baznīcām Kursā, jo 1252. g. Kursas bīskaps Heinrihs ar Vācu ordeņa lielmestra vietnieku Sainas Eberhardu vienojās par 11 baznīcu celšanu.⁴⁰ No tām 3 baznīcām bija jāatrodas Piemarē (2 – ordeņa, 1 – bīskapa daļā). Tā kā Saka 13. gs. 2. pusē kļuva par Piemares bīskapa daļas centru, nav šaubu, ka šai baznīcai bija jābūt Sakā.

Vācu mūra pils (*Sackenhausen*)⁴¹ uzcelta Tebras upes labajā krastā iepretim kuršu Sakas pilij. Pils kopā ar priekšpili, ko aizsargājis mākslīgs diķis, aizņēmusi 0,5 ha lielu teritoriju. Pie pils atradusies vietējā osta ar pilsapmetni, bet jūras krastā, sākot ar 14. gs., bijusi osta un bāka, kādas Kurzemes piekrastē šai laikā zināmas vēl tikai Ventspilī un Dundagā.⁴² Kuģojot pa Tebras upi, Sakas ostu (*Sackemünde*) pie upes ietekas jūrā izmantoja arī Aizputes namnieki.⁴³ Sakas pils un osta panīka 17. gs. 2. pusē.⁴⁴

Atšķirībā no senajiem nocietinājumiem vietējo iedzīvotāju lauku apmetnes (ciemi) pastāvēja vēl 13.–14. gs., līdz to lielākajā daļā ierīkoja muižas. 1291. gadā Piemares bīskapa daļā notika tālāka zemju pārdale starp bīskapu un tā domkapitulu. Saka kopā ar Dzintari, Karkeli (*Carkele* – šķiet, Cīravas pag. Kārkli) paliek bīskapa pārziņā.⁴⁵

1305. gadā Kurzemes bīskaps savus īpašumus Sakas un Dzintares pilī tālāk izlēņoja vairākiem vasaļiem.⁴⁶ No šā dokumenta izriet, ka Sakas un Dzintares pilstiesās blakus citām vārdā nenosauktām bijušas šādas apdzīvotas vietas – Prūsenieki (*Prusse*, Dzērves pag.), Kārkli (Cīravas pag.), Adze (Gudenieku pag.).

Salīdzinot Sakas pilsnovadu 12.–13. gs. un Livonijas periodā, redzam, ka tā robežas paplašinājušās tikai austrumu virzienā, ietverot agrāk patstāvīgos Dzintares un Cīravas novadus. Šīs robežas pastāvēja arī 16.–17. gadsimtā. Sakas pilsnovada robežās atradās Sakas draudze. Viduslaikos agrākajā Piemares zemē vēl bija Aizputes, Durbes un Grobiņas pilsnovadi un draudzes. Jāatzīmē, ka Durbes un Grobiņas robežas dienvidu pusē iesniedzās agrākajā Duvzares zemē. Piemarei austrumos un ziemeļos atradās Bandavas zeme.

Bandavai atšķirībā no Duvzares un Piemares robeža ar jūru ir īsāka, un daži autori (P. Johansens, F. Beninghofens) savās kartēs to pat neparāda. Bandava gan pilnībā ietvēra visu Ventas vidusteces apgabalu ap 3000 km² lielā platībā. Spriežot pēc kapulauku datējuma, kuršu kolonisti, virzīdamies gar Ventu, Bandavu apguvuši tikai vēlā dzelzs laikmeta otrajā pusē. Iespējams, ka vārdā "Bandava" atspoguļojas šis lauksaimnieciskajai darbībai, proti, tīrumu iekārtošanai, nepieciešamais mežu izciršanas process, jo, piemēram, vārdam "banda" pamatā ir indoeiropiešu *bhen* (sist, cirst).⁴⁷ Pēc šīs etimoloģijas Bandava tātad būtu "izcirstā" kuršu zeme. 13. gadsimta rakstītie avoti Bandavā piemin vismaz 60 apdzīvotas vietas, kurām atbilst tikpat liels skaits arheoloģisko pieminekļu (ap 35 pilskalniem un 25 vēlā dzelzs laikmeta kapulaukiem). No Bandavas lielākajiem centriem minama Kuldīga, Alsunga, Embūte, Aizpute u. c. Pēc 13. gs. vidus dokumentiem spriežot, Bandava, līdzīgi citām kuršu zemēm, tika sadalīta starp Livonijas ordeni un Kurzemes bīskapu. Ordeņa daļā par lielāko centru kļuva Kuldīga, kur uzceltā pils (ar 1242. gadu) kļuva par spēcīgu ordeņa atbalsta punktu Kursas dienvidu daļas pakļaušanā, bet pilsnovads ar laiku ietvēra stratēģiski svarīgo Ventas upes daļu, Abavas lejteci ieskaitot. Bandavas dienvidu daļu ieguva Kurzemes bīskaps, kur Aizputes pilī uzturējās domkapituls, kamēr Tebras otrā krastā ordenis bija uzcēlis savu pili. Pie Kuldīgas un Aizputes pilīm izveidojās viduslaiku pilsētas. Agrākajā Bandavas zemē viduslaikos bija uzceltas pavisam septiņas mūra pilis, bez jau minētajām ordeņa daļā – Alsunga (14. gs. 1. puse), Skruna (14. gs. 2. puse), bīskapa daļā – Embūte 13. gs. 2. pusē un Valtaiķi 14. gs. 1. pusē.

Ventas kreisā krasta vācu valdījumos noteicošā loma bija Kuldīgas komturejai, jo visi ordeņbrāļi Kurzemē bija pakļauti Kuldīgas komturam.⁴⁸ Laikā no 1252. līdz 1560. g. ir ziņas par 47 komturim, no kuriem ievēlēšanai par Livonijas ordeņmestru bieži tika izraudzīti Kuldīgas pils komturi.⁴⁹

Ventava. Ventas lejtece rakstītajos avotos sākotnēji (1230. g.) saukta par Sagaru. No 1253. g. Kursas dalīšanas dokumentiem, kur minētas Ventas lejteces apgabala Ventavas (Vinda) apdzīvotās vietas (18), var izlobīt, ka 1230. g. dokumentā ķēniņa Lamekina pārvaldē no 14 minētām vietām puse attiecas uz šo Sagaru (kā Užava, Sārinate, Normis u. c.).

Sagaras vietvārdu analīze liecina par stipru Baltijas somu substrātu. Sakarā ar kuršu pārvietošanos ziemeļu virzienā Ventas lejteces apgabalu Baltijas somu apdzīvotajā teritorijā 11. gs. sasniedza kuršiem raksturīgā ugunskaņu kultūra (Pasilciems, Užava, Vendzava, Vārve). Te jāatzīmē, ka Zlēku apkārtnē, kur saglabājušies Baltijas somiem raksturīgie atradumi, izceļas ar seno nocietinājumu bagātību, to vidū ir pilskalns pie Paventu mājām, Karātavkalns, Pabēzkalns un vairāki kapulauki. Vikingu laika atradumi (bruņurupuču saktas, važiņas, aproces),⁵⁰ kā arī Pabēzkalna īpatnējie, Kurzemes pilskalniem neraksturīgie nocietinājumi ar diviem garenvirzienā orientētiem paralēliem vaļņiem⁵¹ liecina, ka šajā apvidū īslaicīgi uzturējušies skandināvi. Četru pilskalnu un trīs vēlā dzelzs laikmeta kapulauku (Brasliņi, Pasilciems, Dzikļi) koncentrācija nelielā (ap 30 km²) teritorijā savukārt liecina, ka te bijis Sagaras–Ventavas administratīvais centrs un Lamekina iespējamā rezidence vienā no iepriekšminētajiem pilskalniem.

13. gadsimtā šīs teritorijas nosaukums bijis Normis, ko virkne pētnieku (A. Švābe, V. Kiparskis, P. Johansens) uzskata par Zlēku novada abpus Ventai (*Normen op beiden siden der vlute Winda*) seno nosaukumu. Lamekina vārdu un etnisko piederību valodnieki ir skaidrojuši dažādi, ticamāk, ka tas ir Baltijas somu izcelsmes personvārds, jo līdzīgi vārdi sastopami arī Igaunijā (*Lemmekinus* – 14. gs.) un Somijā – *Lemminkäinen* (viens no galvenajiem Kalevalas varoņiem).

Taču iespējams arī, ka 13. gs. autori Lamekina vārdu latinizējuši vai ģermanizējuši.⁵² 14. gadsimtā Alsungas un Kuldīgas pilsnovados šis vārds fiksēts kā Lammike. Zlēkām tuvākais personvārds Lammike ir bijis Abavas muižā kalpojušam lauksargam.⁵³ Lamekina vārds līdz mūsu dienām ir saglabājies, šķiet, vienīgi bij. Zlēku muižas teritorijas māju vārdā Lamiki 6 km uz ziemeļiem no Abavas. Ka šai mežainajā apvidū Lamiku māju tuvumā cilvēki dzīvojuši ļoti sen, liecina šeit 70. gadu ekspedīcijas laikā konstatētais viduslaiku kapukalniņš.

No citu Ventavas apdzīvoto vietu toponīmiem 13. gs. var minēt Cirkaļus (*Cervikal*), Laidzesciemu (*Laydze*), Vendzavas (*Venetis*) Ziras (*Sirien*), Ēdoli (*Edaalia*), Lagzdieni (*Lessede*), Tārgali (*Thargole*) u. c. – vairāk nekā 20, no kuriem puse ir Baltijas somu izcelsmes. Tādējādi šie latīņu valodā sarakstītie dokumenti rāda, ka senā Ventava ietvērusi Ventas lejteces apgabalu, t.i., pašreizējo Vārves, Užavas, Zīru, Ēdoles, Zlēku pagastu un Piltenes pilsētas teritoriju. Tur atrodas ap 20 vēlā dzelzs laikmeta pieminekļu (kapulauki, pilskalni un ciemu vietas).

Ventavā dzīvojuši Indriķa hronikā minēti vendi, kas, kuršu padzīti, pārcēlušies vispirms uz Rīgas apkaimi, pēc tam patvērumu atraduši pie Cēsu latgaļiem. Spriežot pēc materiālās kultūras, vendi ir bijuši saistīti ar Kurzemes Baltijas somiem.⁵⁴

Šis apraksts par Kursas zemēm Ventavu, Piemari un Bandavu ar tajās lokalizētiem 1230. g. vietvārdiem liecina, ka Lamekina pārvaldē bija visa Ventava, Piemares ziemeļu daļa un Bandavas rietumu daļa.

Kad Ventas lejtece nonāca krustnešu varā, Ventavu sadalīja starp Livonijas ordeni un Kurzemes bīskapiju. Ordeņa rokās nonāca divas trešdaļas Ventavas – visa piekraste (Užava, Vendzava, Vārve, Ūdrande, Lūžņa u. c.). Pie Ventas ietekas jūrā 13. gs. beigās ordenis uzcēla savu pili (*Windau*), kas kļuva par komturejas centru. Te ierīkoja ostu, kas kontrolēja satiksmi pa Ventu. Laikā no 1290. līdz 1560. g. zināms 21 komturs. 14. gadsimtā pie pils izauga pilsēta (zīmogs no 1369. g.)⁵⁵.

Pārējā Ventava – zemes abpus Ventai līdz Abavas ietekai (Zlēkas, Cirkale, Tārgale, Ēdole u.c.) – bija bīskapa pārziņā. Tāpat kā Ventpils ordeņa daļā, arī bīskapijas teritorijā radās jauns centrs – Piltene, kurai bija lemts kļūt par Kurzemes bīskapijas rezidenci.⁵⁶ Iesākumā Kurzemes bīskaps uzturējās savos īpašumos Kurzemes dienvidu daļā Aizputes vai Embūtes pilī. 14. gadsimtā pie Piltenes pils sāka veidoties pilsēta. Kad 15. gs. Piltenei pievienoja Dundagas pilsnovadu, 3 daļās sadalītā Kurzemes bīskapijas teritorija aizņēma 4500 m². Pēc 1559. g., kad pēdējais Kurzemes bīskaps Johans Minhauzens bīskapiju pārdeva Dānijai, Piltene sāka zaudēt savu lielā administratīvā centra nozīmi.

Vanemā – Miera Kursā. Lielākā no Kursas zemēm tās ziemeļu daļā bijusi Miera Kursā (*Vredcuronia*)⁵⁷, kas aizņēmusi ap 6800 km² – tikai drusku mazāk, cik visas pārējās Kursas zemes kopā pašreizējā Latvijas teritorijā. Te jāatzīmē, ka Miera Kursā ir krustnešu dots nosaukums tai Kursas daļai, kas tika izveidota ar 1231. g. 17. janvāra līgumu starp Alnas Balduīnu un 12 Kursas šaipus Ventas ciemiem, kas ietilpa Bandavas un Vanemā zemēs.⁵⁸ Tātad Miera Kursā sastāvēja no divām zemēm. Kas attiecas uz Bandavu, tad tās apdzīvotās vietas ir zināmas pēc 1253. g. līgumiem, kuros gan neparādās neviens no 1231. g. minētiem ciemiem. No tā izriet secinājums, ka Miera Kursā ietilpusi Bandavas austrumu daļa. A. Švābe⁵⁹ ir izteicis hioptēzi, ka šī Bandavas austrumu daļa atradusies Abavas baseinā un varējusi sniegties līdz Talsiem. Pēc iepriekšminētā materiāla spriežot, Bandavas kā jaunapgūtas Kursas zemes iedzīvotāji bija kurši, kamēr Vanemā zemes – kā tas uzsvērts speciālos A. Bilenšteina, P. Johansena, V. Kiparska pētījumos – Baltijas somu izcelsmes iedzīvotāji. Ņemot to vērā, Bandavas un Vanemā zemju iekšējo robežu noteikšanā varētu palīdzēt

arheoloģiskā materiāla analīze etniskā plāksnē. Vēlā dzelzs laikmeta pirmā posma pieminekļi (Kandavas Reinas, Sabiles Krievu kapi) liecina, ka Abavas baseinā līdz 11. gs. dzīvojuši Baltijas somi, acīmredzot lībiešu senči. Līdz ar kuršu pārvietošanos ziemeļu virzienā un lībiešu daļēju pārceļšanos uz Daugavu un Gaujas lejteces apgabalu Abavas baseinā 11.–12. gs. mainās etniskā situācija,⁶⁰ kas beidzās ar palikušo lībiešu pakāpenisku asimilāciju. Tā kā starp Rendu un Kandavu 1. g.t. pēc Kristus konstatēti senākie Baltijas somiem raksturīgie akmens krāvuma kapi (10.–12. gs. tos aizstāj uzkalniņu un skeletu kapi Sabilē), šis apgabals somiskajiem iedzīvotājiem skaitījās Vanemā jeb Senā zeme (lībiešu *vana* – vecs, igauņu, somu *maa* – zeme, novads). Kuršu spiediena rezultātā pamatiedzīvotāji pārcēlās uz vietām, kas viņiem kļuva par “Jauno zemi”. Šajā sakarībā atzīmējams, ka daži valodnieki Usmas ezera (*Ūs + man*) un tā apkārtnes nosaukumā saskata jaunās zemes jēdzienu.⁶¹

Par šīm etniskajām izmaiņām liecina arī Ziemeļkurzemes dzīvesvietas.⁶² 11.–12. gadsimtā virs agrākās lībiešu pilskalnu apdzīvotības slāņiem (Sabile, Talsi) konstatējama kuršu apdzīvotība. Lībiešu pārvietošanās notikusi virzienā uz jūras un ezeru (Usmas, Engures) piekrastes rajoniem. Ņemot vērā šo faktu, hipotētiski var uzskatīt, ka Miera Kursa ietvēra arī to Bandavas daļu, kas atradās Abavas kreisā krasta pieteku baseinā.

1253. gada Kursas sadalīšanas dokumentos⁶³ Pieabavas apdzīvoto vietu (Renda, Valgale, Pedevale, Sabile, Kandava, Vāne, Pūre, Tukums) uzskaitījumā atrodama piebilde, ka tās ir kopā ar “pamestajām zemēm starp Kandavu un Zemgali” (*cum terris desertis inter Candow et Semigalliam, mit der wiltnisse tussche Candowe und Semigallen*). Vai tas nevarētu būt nesen pamests, jau mežiem aizaudzis apgabals, kas veidojies 20 gadu laikā pēc 1231. gada? Līdz tam tas piederējis pie Bandavas, bet pamests, kad daļa ar 1231. g. līgumu neapmierināto kuršu no tā aizgāja. Kā izrietēja no iepriekšējā materiāla analīzes, Bandavai 12.–13. gs. bija tendence paplašināties ziemeļu virzienā, līdz ar to vietējo iedzīvotāju vidū ieplūda kuršu kolonisti. Šis etniski jauktais iedzīvotāju sastāvs ar lielu pamatiedzīvotāju – Baltijas somu – īpatsvaru varēja radīt zināmu neskaidrību 1231. gada dokumentu sastādītājiem. Tāpēc, rakstot par Miera Kursu, Vanemā un Bandavas apdzīvotās vietas nav šķirtas, bet uzskaitītas kopā. Tātad Vanemā varēja būt tā Kursas zeme, kas atradās uz ziemeļiem no Abavas, dienvidos robežojās ar Bandavu, bet rietumos – ar Ventavu.

13. gadsimta vidū arī Miera Kursu skāra tās zemju sadale starp ordeni un bīskapu. Ordeņa rīcībā nonāca visas Abavas baseina apdzīvotās vietas – Renda, Valgale, Sabile, Vāne, Pūre, Tukums, arī Kurzemes ziemeļu daļa, ieskaitot Talsus līdz Rīgas licim Upesgrīvas (Uguņciema) rajonā.⁶⁴ Bīskaps ieguva Irbes upes un tās pieteku baseinā esošo Popi, Puzi, Ugāli, Ārlavu u. c. 13.–14. gadsimtā ordenis savā teritorijā cēla pilis Tukumā, Kandavā un Sabilē, kuras viduslaikos palīdzēja nodrošināt svarīgo ceļu no Rīgas uz Vācu ordeņa zemēm Prūsijā. Drošas ziņas par Vācu ordeņa pili Talsos ir tikai no 15. gadsimta. Iepriekšminēto četru vācu piļu vidū centrālā vieta bija Kandavai – fogtejas centram.

1434. gadā Kurzemes bīskapa daļā nonāca arī Dundagas novads,⁶⁵ kas sākotnēji bija Rīgas domkapitula īpašums. Te 13./14. gs. mijā celta mūra pils. Dundagas pils kopā ar 15. gs. celtajām Rendas un Ārlavas pilīm veido kādreizējās Vanemā zemes Kurzemes bīskapijas daļu.

Zeme starp Skrundu un Zemgali ir pēdējā no senās Kursas zemēm, kas minēta 13. gs. dokumentos. Vēsturnieku starpā nav vienprātības par šīs zemes statusu tālaika Senlatvijas administratīvajā sistēmā. Zeme starp Skrundu un Zemgali (*terra inter Scrunden et Semigalliam; lande tusschen Scrunden und Semigallen*) ir uzskatīta gan par atsevišķu zemi (A. Bīlenšteins), gan

tikai par mežainu joslu, kas pieder pie Bandavas (A. Švābe, P. Johansens). Par zemi starp Skrundu un Zemgali kā vienu no kuršu valstīm stingri iestājās E. Dunsdorfs, kas pats dzimis Saldū un par sava novada vēsturi uzrakstījis plašu pētījumu. Viņš autoritatīvi apgalvo, ka pašreizējais Saldus rajons atbilstot minētajai 13. gs. teritorijai.⁶⁶ Zemes robežās viduslaiku dokumenti uzskaita 14 vietvārdus, 9 pilskalnus un 3 vēlā dzelzs laikmeta kapulaukus. Neapšaubāmi, ka zemes centrs bijis Saldus, kur nelielā attālumā cits no cita atrodas divi pilskalni un divi kapulauki.

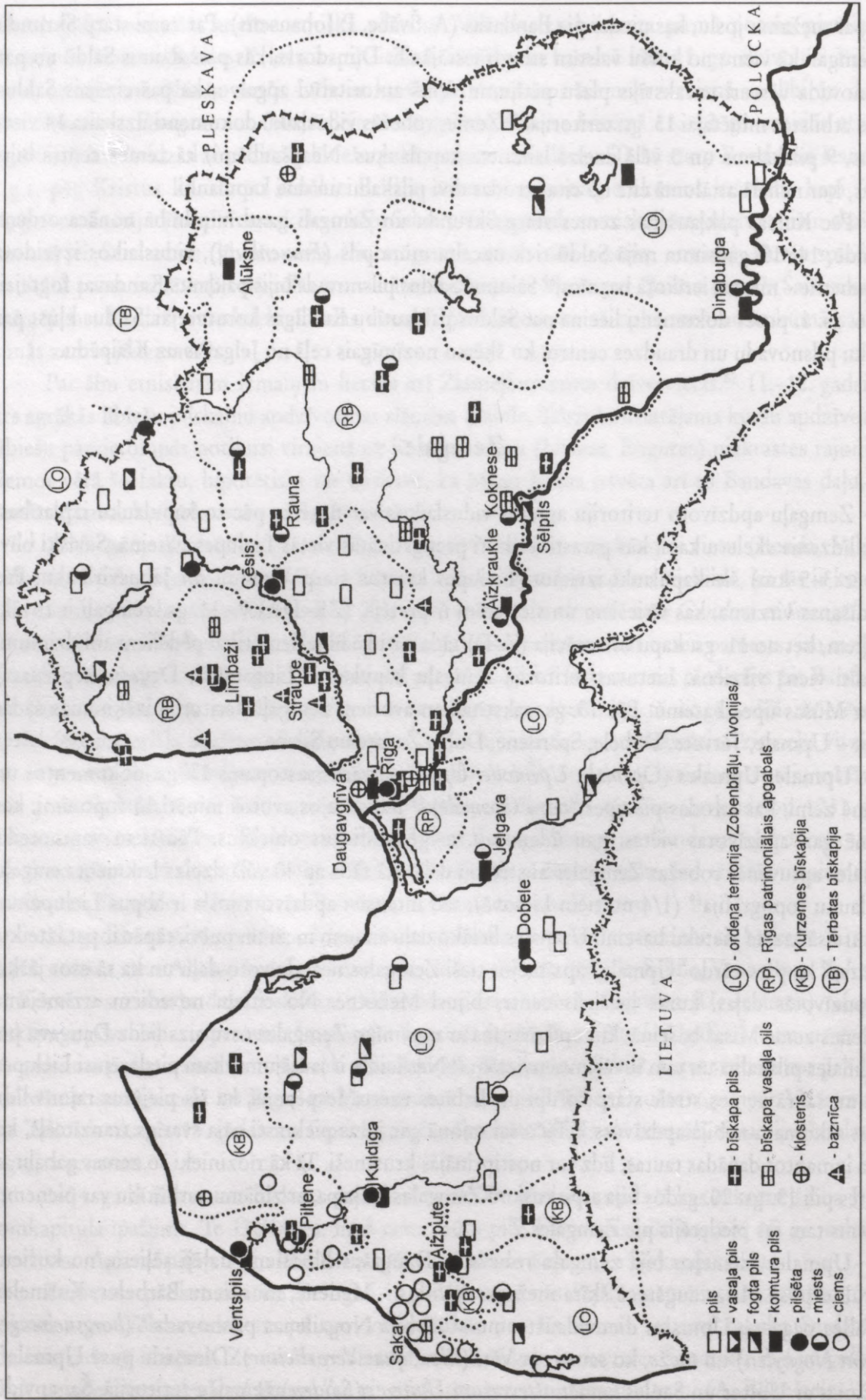
Pēc Kursas pakļaušanas zemes starp Skrundu un Zemgali gandrīz pilnībā nonāca ordeņa pārvaldē. 14./15. gadsimta mijā Saldū tiek uzcelta mūra pils (*Frauenburg*), viduslaikos izveidota pilsapmetne – miests, ierīkota baznīca.⁶⁷ Sākumā Saldus pilsnovads bijis pakļauts Kandavas fogtejai, bet 16. gs. 1. puses dokumenti liecina par Saldus pakļautību Kuldīgas komturejai. Saldus kļūst par plašāku pilsnovadu un draudzes centru, ko šķērso nozīmīgais ceļš no Jelgavas uz Klaipēdu.

Zemgale

Zemgaļu apdzīvoto teritoriju agrajos viduslaikos var noteikt pēc to kapulauku izplatības. Tie ir līdzenie skeletu kapi, kas parasti ierīkoti paaugstinātās vietās Lielupes baseinā. Sevišķi blīvi (ik pēc 3–5 km) šie kapulauki izvietoti Lielupes krastos starp Vecsauli un Jaunsvirlauku. Pēc apbedīšanas virziena, kas vīriešiem un sievietēm ir pretējs, (ZR–DA) 9.–11. gs. zemgaļi ir tuvāki latgaļiem, bet no 11. gs. kapu orientācija (Z–D) tāda pati kā libiešiem, tikai pēdējiem abi dzimumi apbedīti vienā virzienā. Lietuvas teritorijā zemgaļu kapulauki (Lingsmūči, Degesi, Lepši u.c.) aptver Mūšas upes baseinu. Pēc 13. gs. rakstītajiem avotiem zemgaļu teritorijā izšķiramas šādas zemes – Upmale, Tērvete, Dobele, Spārnene, Dobe, Žagare un Silene.

Upmale. Upmales (*Opemele, Upemolle, Uppemel*) vārds sastopams 13. gs. dokumentos un nozīmē zemi, kas atrodas pie upes (*terra Opemele*).⁶⁸ Rakstītajos avotos minēti 15 toponīmi, kas apzīmē gan apdzīvotas vietas, gan ūdeņus u. c. ģeogrāfiskus objektus. Pēc tiem var noteikt Upmales aptuvenās robežas Zemgales austrumu daļā. Kā rāda ap 40 vēlā dzelzs laikmeta zemgaļu kapulauku topogrāfija⁶⁹ (1/4 no tiem Lietuvā), tad intensīvi apdzīvota josla ir abpus Lielupei un upes kreisā krasta pieteku baseini. Upmales lielāko daļu aizņem meži un purvi, tāpēc ir pat izteikts uzskats,⁷⁰ ka pats vārds “Upmale” apzīmējot tieši Zemgales neapdzīvoto daļu un ka tā esot jāšķir no apdzīvotās daļas, kuras lielākais centrs bijusi Mežotne. No citiem novadiem atzīmējama Putelenes zeme Misas baseinā, kur apdzīvotība ar nozīmīgo Zemgales ostu aizsniedz Daugavu pie Daugmales pilskalna un tam tuvējām senvietām.⁷¹ Neskaidrs ir jautājums, kam piederējusi Lielupes grīva un šaurā zemes strēle starp šo upi un Babītes ezeru. Iespējams, ka šis piejūras rajons līdz 13. gs. sākumam nebija apdzīvots.⁷² Taču šai rajonā gar jūras piekrasti gāja svarīgs tranzītcēļš, ko varēja izmantot dažādas tautas, līdz tur nostiprinājās krustneši. Tā kā rīdzinieki šo zemes gabalu ar Babates pili 13. gs. 20. gados bija atpirkuši no Zemgales bīskapa, ar zināmu varbūtību var pieņemt, ka pirms tam tas piederējis pie Zemgales.⁷³

Upmales ziemeļos bija zemgaļu robeža ar Daugavas libiešiem, daļēji sēļiem, no kuriem austrumu pusē Misas augštecē šķīra mežains apvidus – Medene, mūsdienu Bārbeles, Kurmeles un Valles pagasts. Upmales dienvidaustrumu stūrī bija Nogailenas pilsnovads⁷⁴ (*borgsuchunge, genannt Nogaylen*) un mežs, ko sauca par Vēri (*silva, quae Vere dicitur*). Dienvidu pusē Upmale⁷⁵ robežojās ar Upītes un Saules zemēm (*terrarum Upiten et Saulen*) žemaišu teritorijā. Šai apvidū

8. att. Livonijas zemes 13.–16. gadsimtā.

atrodas Aužeļu pilskalns, kas, jādodomā, bija Nogailenes centrs. Upmalē atradusies vēl kāda zeme, ko sauc par Plāni (*terra, que Plane dicitur*). To var lokalizēt Īslīces baseinā, kur ir upīte Plānīte.⁷⁶ No šā apvidus zināms Kamārdes pilskalns un vairāki vēlā dzelzs laikmeta kapulauki.⁷⁷ Izrakumi Kamārdes pilskalnā⁷⁸ apstiprināja tā apdzīvotību 13. gs., tāpēc var pieņemt, ka šis pilskalns bijis Plānes zemes centrs.

Sidrabenēs pils⁷⁹ rakstītajos avotos ir minēta kā vistālāk uz dienvidiem situētā zemgaļu pils Upmales teritorijā (pašreizējie Jonišķi, Lietuva). Rietumu pusē Upmale robežojās ar virkni zemgaļu pilsnovadu, starp kuriem kā Mežotnes kaimiņu novads (*vicina provincia*) ir atzīmēta Tērvete.⁸⁰

Ar 13. gs. Zemgales zemju sadali lielākā daļa Upmales nonāca ordeņa pārvaldē, lai gan tas nenotika uzreiz. No sākuma iniciatīva piederēja Rīgas bīskapam, jo, sadalot Daugavas lībiešu zemes 13. gs. sākumā, etniski jauktā Daugavas kreisā krasta josla ietilpa starp bīskapam piešķirtām zemēm. Nodibinot Zemgales–Sēlijas bīskapiju, garīgā vara Upmalē piederēja bīskapam, kura sēdeklis bija Mežotnes pili.

Ar 1254. gada Upmales sadalīšanu trīs daļās Lielupes krastos pakāpeniski nostiprinājās Livonijas ordenis, kam no sākuma bija tikai 1/3 zemju. 1265. gadā sāka celt Jelgavas (Mitavas) pili, kas krustnešiem kļuva par atbalsta punktu pārējās Zemgales pakļaušanā. Viduslaiku periodā Jelgavas pils bija komturejas centrs, kur uzturējušies 17 komturi.⁸¹ 14. gadsimtā pāris gadu desmitu (1321–1346) pastāvējusi Mežotnē ordeņa uzceltā koka pils, ko nopostījuši lietuvji.⁸² Tikai 1443. gadā agrākajā Upmales teritorijā uzcelta otra ordenim piederoša mūra pils – Bauska, kas Livonijas periodā kalpojusi kā fogtejas centrs.⁸³

Tērvetei Rietumzemgales novadu vidū ir bijusi centrālā loma. Par to liecina Indriķa un Atskaņu hronikas ziņas, kas norāda, ka tieši Tērvetes pils bijusi Zemgales valdnieku Viestarta un Nameiša rezidence. Tas nav pretrunā ar plašu 12.–13. gs. arheoloģisko materiālu, kas iegūts izrakumu gaitā.⁸⁴ Neparasti ir tas, ka Tērvetes pilskalna kā nocietināta centra tuvumā nav attiecīgu vēlā dzelzs laikmeta apbedījumu starp Tērvetes un Skujaines upi Tērvetes un Zaļenieku pagastā. Tuvākie senkapi (Gauriņi) varētu būt Zaļeniekos, 5 km attālumā no Tērvetes. Novada robežās ir vēl reģistrētas pāris senās dzīvesvietas – 7 km attālumā no Tērvetes neliels nocietinājums – Kamradžu pilskalns⁸⁵ un Tērvetes pilskalna izrakumu laikā atklāta vēlā dzelzs laikmeta apmetnes vieta Pļavniekos. Lai gūtu pārsvaru cīņā pret tērvetiešiem un apkārtējo novadu zemgaļiem, krustneši blakus Tērvetes pilskalam uzcēla savu Heiligebergas (Svētkalna) pili, kas kā koka nocietinājums pastāvēja tikai 13. gs. 80.–90. gados.⁸⁶

14. gadsimtā Tērvetē dažus gadus (1339–1345) pastāvēja Livonijas ordeņa koka pils, ko nopostīja lietuvji.⁸⁷ Livonijas perioda beiguposmā Tērvetes pilskalna priekšpili uzcelta mūra pils *Hof zum Berge*, kas arī kā nocietinājums nodērējusi neilgu laiku.⁸⁸

Dobeles. Dobeles pilsnovads⁸⁹ ietvēris Bērztes upes vidusteci, kur dienvidos no Tērvetes pilsnovada to atdala Auces upe. Austrumos Dobeles novads robežojas ar Upmali, ziemeļos – Miera Kursu, bet rietumos – Spārneni. Novada centrs ir Dobeles pils, kas atkārtoti minēta Atskaņu hronikā (*Doblen, Dobelenen*), bet Zemgales sadalīšanas 1254. gada dokumentā ar vārdu Dubelone.⁹⁰ Dobeles pilsnovadā zināmi tikai divi kapulauki (Šķērstaiņi, Jēgeri), kaut gan novada teritorija ir lielāka nekā Tērvetei.

Pēc Zemgales sadalīšanas 13. gs. vidū Dobeles kopā ar Tērveti nonāca Livonijas ordeņa pārvaldījumā. Sākumā tam nebija liela nozīme, jo Dobeles pili zemgaļi kopā ar plašu senpilsētu turpināja izmantot kā savu atbalsta punktu līdz pat 13. gs. 80. gada beigām.⁹¹ Tikai 14. gs. Dobeles

kļuva par Livonijas ordeņa komturejas centru, kur ap 1335. g. sāka celt mūra pils.⁹² Laikā no 14. gs. 2. puses līdz 16. gs. vidum no Dobeles zināmi 15 komturi. Dobeles komtureja kļuva par agrāko Rietumzemgales pakļauto zemju centru, tāpat kā tas bija noticis Austrumzemgalē ar Jelgavas pili.

Spārnene. Spārnene ir minēta trijos 13. gs. 2. puses dokumentos, sākot ar Zemgales sadalīšanu un vēlāku pārdalīšanu. Svarīgākā nozīme ir 1272. gada 7. oktobra dokumentam,⁹³ kur uzskaitītas apdzīvotas vietas ar tām piederīgo – cilvēkiem, laukiem, upēm, ezeriem u. c. Uz tām attiecināts provinces apzīmējums (*ad castrum vero Sparnene istae provinciae*).

Novadu robežu noteikšanu atvieglo zīmīgi hidronīmi – Bēzres upe, Zebrus un Auces ezers, taču apdzīvoto vietu nosaukumi, izņemot dažus – *Bayena* (Bēne), *Arine* (Ariši), nav droši nosakāmi. Spārnenes novads aptuveni varētu atbilst pašreizējo Zebrenes, Bēnes, Bikstu, Īles, daļēji Auces pagastu teritorijai.

Novadā atrodas pilskalns ar senpilsētu – Spārnu kalns,⁹⁴ kas uzlūkojams par tālaika centru. Zebrus ezera krastā un austrumos no Spārnes ezera reģistrēti divi pauguri ar pilskalna tradīcijām, bet bez kultūrslāņa. Novada robežās ir 4–5 vēlā dzelzs laikmeta kapulauki.

Dobene. Tajos pašos 13. gs. 2. puses dokumentos, kur minēta Spārnene, atrodamas ziņas par Dobeni (Dobene, Dubene). 1272. gada dokumentos ir uzskaitītas pie Dobenes pilsnovada robežas esošās 16 “provinces”, acīmredzot ciemi (*cum terminis*), no kuriem identificējami – Auģi (*Augegua*), Āre (*Aren*), Eglones upe (*Eglonene*),⁹⁵ Ķērklīņa ezers (*stagnum Scemovis*), Blīdene (*Blidenen*) u. c. mazāk pārlicinoši toponīmi. Dobenes centrs atradies Incēnu pilskalnā, ko, tāpat kā blakus esošo Mežakalnu, mūsdienās sauc par Dobeskalniem.⁹⁶ Incēnu pilskalnā atradusies 13. gs. dokumentos minētā zemgaļu “*castrum Dobene*”, bet Mežakalnā acīmredzot bijusi 1258./1259. g. ziemā krustnešu celtā Dobes koka pils, kas pastāvējusi tikai zemgaļu pakļaušanas gaitā 13. gs. 2. pusē. Dobenes novadā minētā *Babutua* acīmredzot ir Atskaņu hronikā 1279. g. minētā Babotes pils.⁹⁷

Dobenes pilsnovads ietvēris pašreizējos Blīdenes, Jaunpils, Vītiņu, Vadakstes un Lielauces pagastus. Tā teritorijā atrodas vismaz pāris vēlā dzelzs laikmeta kapulauki.

Ar 1254. gada Zemgales dalījumu⁹⁸ Spārnenes un Dobenes zemes tika piešķirtas Rīgas domkapitulam. Taču, kad 1271. gadā starp Rīgas arhibīskapu un Livonijas ordeni bija noslēgta vienošanās par ordeņa nocietinājumu celtniecību Tērvetē, tad, lai segtu izdevumus, arhibīskaps no savas puses atteicās no Dobenes un Spārnenes zemēm par labu ordenim.⁹⁹ Par ordeņa pili, kas celta 14. gs. beigās vai 15. gs. sākumā kādreizējā Dobenes zemē, var uzskatīt Jaunpili (*Neuenburg*)¹⁰⁰ netālu no domājamās Babotes pils.

Silene un Žagare. Šie abi zemgaļu pilsnovadi dažos 13. gs. 2. puses dokumentos minēti blakus.¹⁰¹ Kad 1254. gadā Zemgali sadalīja starp Livonijas ordeni, Rīgas arhibīskapu un domkapitulu, tad Silene un Žagare ar savām robežām (*Silene et Sagare cum suis terminis*) nonāca arhibīskapa valdījumā. Taču laikā, kad Tērvetē cēla pili (acīmredzot Heiligebergas nocietinājumus), arhibīskapam vajadzēja atteikties no vienas savas pils – Silenes vai Žagares (*unum de castris suis Syrene scilicet aut Sagare*)¹⁰² ordenim par labu celtniecības izdevumu segšanai. Diemžēl nav nekādu ziņu par to, kuru no pilīm arhibīskaps nodeva ordenim, tāpat kā par citām apdzīvotām vietām šajos pilsnovados. Droši varam identificēt tikai šo novadu centrus. Žagares pilsvieta lokalizējama Žagares pilsētā, t.s. Žvelgaiču kalnā, kur pārbaudes izrakumos iegūti 13.–17. gs. atradumi.¹⁰³ Turpat Svētes upes pretējā krastā atrodas Raktuves kalns, kas identificējams ar Atskaņu hronikā vairākkārt minēto zemgaļu

pili – Rakti (*Ratten, Racken, Racketen*).¹⁰⁴ Raktes kalns (*berg Rattow, Rattowschen bergh*) minēts vēl 1426. gadā, nosakot robežu starp Livoniju un Lietuvas valsti.¹⁰⁵ Žagares pilsnovads rietumos robežojās ar Dobeni, bet dienvidos tā robeža 13. gs. acīmredzot sniedzās līdz Mūsas upes augšgalam,¹⁰⁶ jo trūkst datu, ka starp Žagares pilsnovadu un Saules zemi bijis vēl kāds novads.

Otram zemgaļu novadam divi nosaukumi – Silene un Sirene, kas vai nu tā īstenībā bijis, vai arī tā ir pārrakstīšanās kļūda. Abi gan labi skaidrojami no baltu valodas viedokļa (Silene – sils, Sirene – dzira) un apzīmē dažādus meža veidus. Silenes centrs ir pilskalns (Augstais kalns) dienvidaustrumos no bij. Mežamuižas (*Grenzhof*) Augstkalnes pagasta Vilces mežniecības robežās. Silakalna mežā¹⁰⁷ Silenes kalnu (*Szylany gora*) min vēl kāds 1529. gada Livonijas robežu regulēšanas raksts, kur noteikta jaunizveidoto administratīvu vienību Šauļu un Biržu apriņķa robeža.¹⁰⁸ Tādējādi Livonijas periodā gandrīz visa zemgaļu teritorija bija nonākusi ordeņa pārvaldē, izņemot Lielupes un Daugavas lejteci, kur bija Rīgas patrimoniālā apgabala un dažī arhibīskapa īpašumi. Tur gan 11.–13. gs. pārsvarā dzīvoja lībieši.

Līvzeme

Apdzīvotība Daugavas un Gaujas lejteces apgabalos 10.–13. gs. strauji pieauga, par ko liecina lībiešu pieminekļu parādīšanās īpaši Daugavas labajā krastā starp Rīgu un Aizkraukli, bet Gaujas baseinā – Siguldas un Turaidas apvidū. Tur atrodas divas ārēji atšķirīgas kapulauku grupas: līdzenie un uzkalniņu kapi. Atsevišķi kapulauki ir ļoti plaši, piemēram, Salaspils Laukskolas kapulauks aizņem 5–6 ha (atsegti vairāk nekā 600 apbedījumi), Aizkraukles – 6–8 ha utt. Kapulaukos, kas atrodas robežapgabalos ar latgaļiem, konstatējami etniski jaukti apbedījumi (Aizkraukle, Mazstraupe u.c.). Tur blakus lībiešu kapiem atsegti latgaļu apbedījumi. Daugavas lībieši mirušos parasti apglabājuši līdzenajos kapulaukos, kur izpētīti 10.–11. gs. ugunskaņi ziemeļaustrumu–dienvidaustrumu virzienā orientētās bedrēs. Vēlākā periodā ugunskaņus nomaina skeletkaņi, kur mirušie neatkarīgi no dzimuma guldīti ar galvu ziemeļrietumu virzienā. Mirušie guldīti bluķa šķirstos un viņiem aiz galvas nolikts ēdiens māla traukā, tāpat kā tas novērots Kurzemē. Rituāla nozīme bijusi sunim kā mirušā pavadonim, par ko liecina vesela dzīvnieka skeleta vai tikai galvaskausa atradumi. Baltijas somu tautām raksturīgo akmeņu krāvumu senu tradīciju atspoguļo pie kapiem konstatētie akmeņi, taču ne tik blīvi nokrauti, kā tas bija iepriekšējā periodā.

Lai gan uzkalniņkapi vairāk raksturīgi Gaujas lībiešiem, tomēr četrās vietās tādi zināmi arī Daugavas lībiešiem (Vampenieši, Rauši, Kābeles, Lielpēči). Uzkalniņu kapulauki attiecas uz 11.–13. gadsimtu. Viena kapulauka ietvaros uzkalniņi novietoti cieši cits citam blakus. Katrā uzkalniņā ir viens apbedījums, taču sastopami gadījumi, kad 2–3 mirušie guldīti vienā uzkalniņā (Bīriņi). Gaujas baseinā apzināti 16 uzkalniņu kapulauki (ap 800 uzkalniņu), galvenokārt Krimuldas un Siguldas apkārtnē. Uzkalniņos mirušie apglabāti kā sadedzināti, tā nesadedzināti. Tāpat kā Daugavas baseinā, arī pie Gaujas ugunskaņi ir senāka parādība, taču, sākot ar 12. gs., tur dominē skeletkaņi. Gaujas baseinā vienlaikus ar uzkalniņiem sastopami līdzenie kapi, kas atradušies arī ūdensšķirtnē starp Daugavas un Gaujas lejteci (Mālpils Īdiņi).

Pēc savas kultūras piederības atšķiras līdzenais kapulauks Cēsīs ar apbedījuma ziemeļ–dienvidu orientāciju kapā. Spriežot pēc apbedījumu piedevām, ar pārliecību var apgalvot, ka te

apglabāti izceļotāji no Ziemeļkurzemes, kuri saistāmi ar Indriķa hronikā minētajiem vendiem. Vidzemē izšķirami četri lielāki lībiešu apdzīvotie apgabali (Daugavas, Gaujas, Metsepoles un Idumejas).

Daugavas lībiešu apdzīvotā teritorija ieņēma apgabalu no upes lejteces augšup līdz Aizkrauklei. Saskaņā ar Indriķa hroniku un 13. gs. dokumentiem, te šķirami vairāki novadi, jo runa ir par Rīgas, Salaspils, Ikšķiles, Lielvārdes un Aizkraukles lībiešiem.

Rīgā 13. gs. sākumā bijuši divi ciemi, osta, divi kapulauki un pilskalns – Senais kalns, kas, šķiet, bijis pamests. Bez lībiešiem Rīgā dzīvojuši arī zemgaļi un kurši.¹⁰⁹

Salaspils senais centrs bijis Mārtiņsalā,¹¹⁰ kur augšpus Doles salai atradies lībiešu ciems (4–5 ha) ar nocietinājumiem. Iepazīstoties ar 13. gs. 1. puses Daugavas lībiešu zemju sadali, var spriest par Salaspils (*Holme*) novada aptuvenām robežām, kas ietvērušas Doles salu (*insula Regis*), kā arī ciemus abpus Daugavai. Spriežot pēc Mellīna 18. gs. beigu kartes, kur iezīmētas tālaika Salaspils un Doles draudzes robežas, var pieņemt, ka tās kopumā atbilst 12./13. gs. Salaspils novada teritorijai.¹¹¹ Ziemeļos novadam vajadzēja sniegties līdz Mazās Juglas krastiem, bet dienvidos – līdz Mīsas labā krasta pietekām pašreizējās Ķekavas apkārtnē. Grūtāk nosakāmas robežas ar Rīgas (rietumos) un Ikšķiles (austrumos) novadiem, jo 13. gs. krustnešu jauno centru rašanās (Rīga, Ikšķile) varēja ietekmēt robežu izmaiņas. Salaspils novadā atradies pilskalns vēlākās ordeņa pils vietā un virkne lībiešu ciemu un kapulauku (Laukskola, Vējstūri, Rēznes, Vampenieši, Rauši, Lauri u. c.).¹¹²

Ikšķile. Pirmsvācu nocietinājums atradies Spolišķalna pilskalnā, bet novadam piederīgie ciemi un kapulauki bijuši Lipši, Kābeles, Jaunzemji, Zēvaldi, Freimaņi, Zariņi, Nariņi, kā arī pašā Ikšķilē ciems un kapulauks Rumuļi.¹¹³ Tāpat kā Salaspilij, arī Ikšķiles novadam ziemeļu robeža sniegusies līdz Mazajai Juglai, bet dienvidos mazliet pāri Daugavai. Austrumu pusē, ietverot Ogres lejteci, Ikšķiles novads robežojies ar Lielvārdes pilsnovadu.

Lielvārdes centrs atradies līdzīga nosaukuma pilskalnā ar vairākus hektārus lielu senpilsētu. Turpat atrodas kulta vieta – t. s. Dievu kalns, bet 0,5 ha attālumā no pilskalna bijis kapulauks, kur atsegti vairāki desmiti 11.–13. gs. apbedījumu.¹¹⁴ Lielvārdes pilsnovads, kas Indriķa hronikā saukts par "*provincia*", pēc platības bijis lielāks par Ikšķiles novadu. Ziemeļos tas robežojies ar Sidgundas novadu gar Ogres upes krastiem, austrumos – ar Aizkraukles novadu. Lielvārdes robežās vēl atradies Lindes pilskalns Daugavas kreisajā krastā, kara laika paslēptuve uz ziemeļiem no Lielvārdes pils un virkne citu apdzīvotu vietu. Lielvārdes novada robežās atrodas vismaz trīs vēlā dzelzs laikmeta kapulauki (Lielpēči, Pārceltuve, Bajāri).

Aizkraukle¹¹⁵ 10.–13. gs. bijusi viens no lielākajiem Daugavas lībiešu centriem stratēģiski izdevīgā vietā un ietvērusi pilskalnu, priekšpili, 3 ha lielu senpilsētu un 2 kapulaukus (Palāta, Lejasžagari). Pilsnovadu no rietumiem un ziemeļiem norobežoja Dīvajas upe, aiz kuras mežainā apvidus un Ogres upes atradusies Remines pils. Austrumu pusē Aizkraukle robežojās ar Kokneses valsti, no kuras to šķīra purvainas apvidus virzienā no Lobes ezera uz Daugavas pusi. Pie Aizkraukles novada piederēja arī zemes josla Daugavas kreisajā krastā.

Pēc krustnešu iebrukuma un Daugavas lībiešu zemju pakļaušanas jau 13. gs. pirmajā gadu desmitā notika tā sadale starp Zobenbrāļu ordeni (1/3) un Rīgas bīskapu un tās domkapitulu (2/3).

Ar pirmo misionāru un bīskapu darbību 12. gs. un 13. gs. sākumā jau bija lielos vilcienos izšķirts Daugavas lejteces lībiešu apmetņu liktenis, jo Ikšķilē, Mārtiņsalā un Rīgā tika celtas pirmās bīskapa pilis. Pēc Zobenbrāļu ordeņa nodibināšanas (1202. g.) šī militārā organizācija pretendēja uz savu daļu un ieguva to Salaspils un Aizkraukles novadā.¹¹⁶ Savukārt, bīskaps bez

Ikšķiles un Mārtiņsalas pils vēl pārņēma Lielvārdi un Doles salu, pēdējo vēlāk novēlēdams domkapitulam. Šajos krustnešu īpašumos tika organizēta mūra piļu celtniecība. Līdz mūsdienām nonākušie agrākie centru nosaukumi – Ikšķile, Lielvārde, Aizkraukle – ļauj domāt, ka saglabājās arī novadu robežas.

1226. gadā pāvesta legāts Modēnas Guljelmo apstiprināja Rīgas pilsētas patrimoniālā apgabala robežas,¹¹⁷ kas ietvēra visu teritoriju starp Daugavu un Lielupi no Doles salas lejasgala līdz Misai un no turienes taisnā līnijā uz Babītes ezeru. Robeža starp Rīgas patrimoniālo apgabalu un Salaspils novada ordeņa daļu gāja pa purvaino apvidu no Doles salas uz Juglas ezeru.¹¹⁸ Ordenim sākotnēji bija mūra pils Vecrīgā pie Jura baznīcas un nocietinātās Bertolda dzirnavas Ķengaragā.

Ordeņa pils Salaspilī (*Kirchholm*) Daugavas labajā krastā droši zināma tikai no 14. gs. 2. puses, turpretī Aizkrauklē ordenis savu nocietinājumu lībiešu pilskalnā cēlis jau 13. gs. pirmajā gadu desmitā.¹¹⁹

Ar bīskapa vasaļa pils (*Alt-Dahlen*) celtniecību Doles salā 13. gs. pirmajos gadu desmitos un pēc tās nopostīšanas ar otrās pils celtniecību 14. gs. vidū bija panākta kādreizējā Salaspils novada sadalīšana divās draudzēs. Labā krasta zemes palika aptuveni vecajās Salaspils novada ziemeļu daļas robežās, bet Doles sala un Daugavas kreisā krasta zemes veidoja Doles pilsnovadu un draudzi.

Par apdzīvotām vietām lībiešu teritorijā starp Daugavas un Gaujas baseinu rakstītajos avotos ir diezgan maz ziņu. Reto apdzīvotību mežainā apgabala dēļ apliecina arī pilskalnu un kapulauku mazais skaits.

Austrumu virzienā tālākie lībiešu apdzīvotie novadi atradušies Mālpilī un Sidgundā. Mālpils pagastā reģistrēti divi pilskalni – viens Mālpils centrā, otrs kā patvēruma vieta bez nocietinājumiem. Pagasta robežās pētīti lībiešu vēlā dzelzs laikmeta apbedījumi pie Īdiņu mājām. 13. gadsimta pirmajā gadu desmitā minēta vecā Idoves pils (*castrum antiquum Idove*), jādodomā, vietējo iedzīvotāju nocietinājums, kas droši saistāms ar Mālpilī, jo te Zobenbrāļu ordenis bija tiesīgs veikt zemju izlēņošanu.¹²⁰ Ordenis savu pili Lembergu gan uzcēla tikai īsi pirms 1413. gada.¹²¹

Mālpils novads atradās Lielās Juglas augšteces apgabalā, un to no trim pusēm norobežoja ordeņa īpašumi Siguldā, Nītaurē un Zaubē, bet dienvidu pusē atradās arhibīskapam piederošie Suntaži. Austrumos Mālpils novadam atradās seno latgaļu zemes, bet ziemeļos (Siguldā) un dienvidos (Sidgundā) dzīvoja lībieši.

Sidgunda ir viena no retajām vietām šai apvidū, kas minēta Indriķa hronikā (X, 4). Sidgunda lokalizējama pilskalnā, kas atradās Sudas un Mergupes satekā, vietā, kur sākas Lielā Jugla. Ar Sidgundas novadu var saistīt vēlā dzelzs laikmeta kapu uzkalniņus pie Vecrubenīšiem. Dienvidos no Sidgundas atradās Suntažu viduslaiku pilsnovads. Tas piederēja arhibīskapam un lībiešu zemju sadales rezultātā ietvēra arī pirmsvācu perioda Sidgundu. Senais lībiešu ciems Suntažos droši vien bija pie Briežiem, kur Baznīcas kalnā konstatējams kultūras slānis. Suntažu viduslaiku novadā pie Ķoderiem ir arī pilskalns "Lielā vīra gulta", taču tas atrodas 10 km uz rietumiem no Suntažu centra un pirmsvācu periodā veidojis citu pilsnovadu. Vienīgā drošā vēlā dzelzs laikmeta apbedījuma vieta konstatēta pie Jučiem, pusceļā starp Suntažu centru un Ķoderu pilskalnu.

Etniskā robeža starp lībiešiem un latgaļiem gājusi uz austrumiem no Suntažiem Kastrānes apkaimē. Senkapos pie Skubiņiem ir atrasts latgaļiem raksturīgs inventārs ar atsevišķām lībiešu senlietām (bruņrupuču sakta). Uz dienvidiem no Sidgundas un uz ziemeļiem no Lielvārdes un Aizkraukles novada vajadzētu atrasties rakstītos avotos minētajai Remines pilij.¹²²

Uzmanību varētu saistīt Madlienas apkārtnē, jo viduslaikos (jau 13. gs.) Madliena (*Sissegal*) bija kļuvusi par ievērojamas draudzes centru.¹²³ Te celta baznīca, veidojusies pilsētiņa (*palte*). Arheoloģiskie atradumi pie Madlienas baznīcas un kapulauks Vērenē liecina par viduslaiku apbedījumiem un etniski jauktu iedzīvotāju sastāvu (latgaļi, lībieši). Madlienai tuvākie pilskalni ir Plāterē un pie Vecūžāniem Ogres upes krastā.¹²⁴ Vienā no tiem droši vien atradusies Remines pils.

Daugavas un Gaujas lejteces starppagalbā, kas bija ordeņa pārziņā, viduslaikos vēl atradās trīs pils – Ropaži, Ādaži un Daugavgrīva.

Ropaži (*Rodenpoys*) kā apdzīvota vieta minēta Indriķa hronikā (IX, 1, 3). Ropažu senais centrs, jādūmā, atradies Lielās Juglas labajā krastā, kur 14. gs. celta ordeņa pils. Spriežot pēc reljefa īpatnībām, šī pils uzcelta seno lībiešu nocietinājuma vietā.¹²⁵ Dienvidos Ropažu novads robežojās ar Salaspils un Ikšķiles novadu, austrumos – ar Suntažu, ziemeļos – ar Siguldas novadu, bet rietumos – ar Rīgas patrimoniālo apgabalu un Ādažu pilsnovadu. Ādažu viduslaiku ordeņa pils (*Neuermühlen*) veidojās uz sākotnējo nocietināto dzirnavu bāzes, kamēr pārējās Rīgas apkārtnes nocietinātās dzirnavas pat dabā ir grūti atrodamas.¹²⁶ Pils pastāvēja visu Livonijas periodu līdz pat 17. gs. vidum. Ādažu pilsnovads ietvēra visu Gaujas lejteces apgabalu, sākot ar Juglas ezeru un Ķīšezeru dienvidu daļā līdz Vangažiem austrumos un Rīgas līcim ziemeļos. Pirmsvācu periodā šajā novadā pie Buldurpangas Ķīsezera ziemeļaustrumu krastā atradies viens pilskalns, ko varētu uzskatīt par novada centru, ja pētījumi apstiprinātu šādu hronoloģiju.

Ordeņa pils Daugavgrīvā (*Dünamünde*) izauga uz 13. gs. sākumā dibinātā cisterciešu klostera bāzes. Livonijas ordenis to ieguva 14. gs. sākumā un pārvērtā par vienu no savām komturejām. Laikā no 1305. gada līdz 1560. gadam zināmi 22 komturi un 4 landmaršala pils komturi.¹²⁷ Balstoties uz to, ka Daugavgrīva latviešu valodā dažkārt dēvēta par Jūraspili, daži vēsturnieki uzskata, ka arī pirmsvācu periodā te pastāvējis nocietinājums. Uz Daugavgrīvas novadu attiecas tā piejūras teritorija, kas atradās ziemeļos no Rīgas patrimoniālā apgabala un rietumos no Ādažu pilsnovada.

Gaujas lībieši rakstītajos avotos tiek dēvēti arī par Turaidas lībiešiem, kaut gan ar otro vārdu šaurākā nozīmē tiek saprasti tikai Turaidas novada iedzīvotāji. Īstenībā jēdziens "Gaujas lībieši" attiecas arī uz Siguldas, Kubezeles un Lēdurgas novada iedzīvotājiem.¹²⁸

Šajā teritorijā zināmi ap 30 apdzīvotu vietu vārdi, kas minēti 13. gs., 7 pilskalni un 14 kapulauki. Lielākā arheoloģisko pieminekļu koncentrācija (3 pilskalni, 2 kapulauki) konstatējama Turaidas novadā ar Indriķa hronikā (XXV, 3) minēto lībiešu valdnieka Kaupo lielo pili kā centrālo nocietinājumu, kur vēlāk celta bīskapa pils.¹²⁹ Otrs novads bija Ķizbele (Kubezele), kas atbilst vēlākajai Krimuldas draudzei,¹³⁰ kura ietvēra Gaujas labo krastu līdz tās ietekai jūrā. Novada robežās Krimuldā, Bīriņos u.c. atrodas 3 pilskalni un 5 kapulauki. Uz ziemeļiem no Ķizbeles bija Lēdurgas novads (*Lethegore*). Tur bijuši vairāki vēlā dzelzs laikmeta kapulauki. Šķietamais pilskalns Inciema mežā varēja būt karalaika paslēptuve.¹³¹

Lēdurgai cauri plūdusi Aģes (*Adia*) upe, bet novada rietumdaļā bijuši Vidriži (*Vitisele*). Abi toponīmi minēti Indriķa hronikā (XXV, 5; XVIII, 8; XXIX, 3). Vidrižu tuvumā atradies Kaniņu pilskalns, bet 12.–13. gs. apdzīvotību apliecina kapulauki pie Unkšām un Laļļiem.

Pēc Gaujas lībiešu teritorijas sadalīšanas 1207. gadā labā krasta zemes nonāca bīskapa pārvaldē.¹³² Bīskapa pils tika celtas Turaidā (*Treiden*) un Krimuldā (*Kremon*), bet baznīcas – Kizbelē un Lēdurgā. Tādējādi Gaujas lībiešu novadi kļuva par viduslaiku draudžu un mūra piļu novadiem, un kā tādi tie pastāvēja līdz 13.–16. gs. sākumam.

Gaujas kreisā krasta zemes veidoja Zobenbrāļu ordeņa trešo daļu, kur tika uzcelta ordeņa pils Siguldā (*Segewolde*). Viduslaikos tas bija nozīmīgs ordeņa komturejas centrs (zināmi 11 komturi), kur uzturējās Livonijas ordeņa landmaršāls.¹³³ Pirmsvācu periodā te bija Satezeles pilsnovads un lībiešu vecākā Dabreļa rezidence t. s. Lībju kalnā. Satezeles pilsnovads dienvidu virzienā sniedzās līdz Allažiem, kur tuvāk pētīti divi lībiešu uzkalniņkapulauki.

Metsepole. Pēc lībiešu teritorijas sadalīšanas 1207. gadā bīskapam starp 2/3 iegūto zemju pienācās arī Metsepole. Tā ir daudzkārt minēta Indriķa hronikā (X, 14; XI, 2, 3; XIV, 10, 12 u.c.). Spriežot pēc vietvārda etimoloģijas, tā bija mežaina, mazapdzīvota teritorija gar Vidzemes jūrmalu. Tur reģistrēts maz vēlā dzelzs laikmeta pieminekļi. Metsepoles nozīmīgākie centri, kur atradās pilskalns, bija Skulte, Liepupe, Limbaži un Salacas upes baseins. Acīmredzot Metsepoles galvenajam centram vajadzēja atrasties pie lielā ceļa gar jūru, kas vairākkārt minēts hronikā. Metsepoles pils (*castrum Mezepol*), kas minēta 1226. g.,¹³⁴ nav lokalizēta. No vietvārdu viedokļa par pieturas punktu varētu noderēt 16. gs. 1. pusē minētais Meszekules ciems pie Aģes upes.¹³⁵ Tā tuvumā ir neliels Stārastu pilskalns, bet viduslaikos Skultē konstatējama sena baznīca. Pie citiem Metsepoles centriem pieskaitāmi Limbaži¹³⁶ (*Lemesele*), kur ir pilskalns. Jāatzīmē, ka viduslaikos tieši Limbaži kļuva par Rīgas arhibīskapijas lībiešu gala centru,¹³⁷ kur uzcelta mūra pils, baznīca, franciskāņu klosteris, izveidojās Hanzas savienībā uzņemtā pilsēta.

Lai gan vēlā dzelzs laikmeta savrupatradumi Metsepolē konstatēti vairākās vietās, droši zināmi kapulauki ir retums. No tiem var atzīmēt uzkalniņu kapus Umurgas Krastiņos, kuriem tuvākais centrs ir Limbaži, un Vainižu Zviedros (tuvumā ir pilskalns). Vainižos 14. gs. vidū celta mūra pils, bet Umurga (*Ubbenorm*) 15. gs. sākumā kļuva par draudzes centru. Par draudžu centru 15.–16. gs. kļuva arī Liepupe (*Pernigel*) un Aloja (*Allendorf*). Bīskapa pils 14. gs. celtas Nabē un Salacā, bet Ungurpili izlēno bīskapa vasalim. Ziemeļu pusē Metsepole robežojās ar igauņu Sontaganu.

Ka Orojēgi upe uz ziemeļiem no Salacas bijusi robeža starp lībiešiem un Sontaganas igauņiem, to kādā 1259. g. robežstrīdā apliecina Indriķa hronikas autors, kas pirms tam tur uzturējies. Šī robeža saglabājusies arī viduslaikos un vēlāk šķīrusi Valmieras apriņķi no Pērnavas apriņķa.¹³⁸ Ziemeļaustrumos Metsepole robežojusies ar Tālavas Rameķa zemi pie Burtnieku ezera, tālāk uz dienvidiem – ar Rozulu un Idumeju, bet dienvidos – ar Lēdurgas novadu.

Idumeja atradās Gaujas labajā krastā Braslas lejteces baseinā. Indriķa hronikā idumieši ir nošķirti kā no lībiešiem, tā arī Idumejai austrumu pusē dzīvojošiem latgaļiem. Spriežot pēc arheoloģiskajiem kapu pieminekļiem (Lielstraupes Pūricas un Jātnieki, Mazstraupes Zvejnieki), Idumejas iedzīvotāju sastāvs bijis etniski jaukts, ar lībiešu un latgaļu kultūras iezīmēm. Neraugoties uz etniskajām atšķirībām, bet gan pamatojoties uz kopīgām ekonomiskajām un sociālajām interesēm, iedzīvotāji te bija saliedējušies atsevišķā novadā.¹³⁹ Idumejā atrodas 5 pilskalns, no tiem 3 Straupē. Tieši Straupe arī viduslaikos paturēja novada centra funkcijas. Te jau 13. gs. sākumā celta baznīca Baukalnā. Straupes draudze ietvēra ne tikai visu Idumeju, bet arī Rozulu uz ziemeļiem no tās. Straupe (*Roop*) viduslaikos izveidojās par Hanzas savienības pilsētu, pie kuras bija divas mūra pils – Lielstraupe un Mazstraupe. Citas pils, kas pastāvēja no pirmsvācu perioda, proti, Urele (pie Unguru ezera) un Metimne (Kvēpenes pilskalns), savu nozīmi zaudēja.

Rozula ir viens no Indriķa hronikā minētajiem novadiem (XXVII, 1), kas sastopams zemju uzskaitījumā starp Trikātu un Metsepoli. Saskaņā ar valodnieku atziņām,¹⁴⁰ Rozulas vārds saistāms nevis ar muižnieku Rozenu uzvārdu, bet gan ar senas baltu cilmes toponīmiem, kuru pamatā ir – *ruoz* –, kā Augstroze, Rozbeķe, Rožupīte u. tml. Tāpēc arī Rozula varēja atrasties tag. Limbažu,

Cēsu un Valmieras rajona robežjoslā. Te atrodas Augstrozes pilskalns (Umurgas pag.), Rozbeķu viduslaiku pils (Stalbes pag.) u. c. dzelzs laikmeta Baltijas somu izcelsmes pieminekļi. Jādomā, ka Rozulu, kas atradās starp Metsepoli, Idumeju un Imeru, apdzīvoja lībieši un vēlā dzelzs laikmeta beigās ienācēji latgaļi. Pēc lībiešu zemju sadales Rozula nonāca bīskapa īpašumu t. s. lībju galā.

Senā Latgale

Latgaļu zemes – Imera, Tālava, Atzele, Koknese, Jersika u. c. – vēlajā dzelzs laikmetā atradās pašreizējā Latgalē un Vidzemes ziemeļu un austrumu daļā. 9.–10. gadsimtā vienīgais latgaļu apbedījuma veids ir lidzenie kapulauki. Šo kapulauku skaits Latgalē un Vidzemes austrumu daļā pārsniedz 200. Atsevišķi kapulauki ir ļoti plaši, piemēram, Ludzas Odukalnā atsegti 400 apbedījumi. Mirušo vairums apglabāti nesadedzināti, atsevišķi ugunskaņi atspoguļo austrumu un dienvidu kaimiņu iespaidus. Tāpat kā zemgaļiem, arī latgaļiem konstatējama apbedījumu pretējā orientācija – vīriešu ar galvu uz austrumiem un sievietes ar galvu uz rietumiem.

Sākot ar 11. gs., latgaļu apdzīvotās teritorijas austrumu daļā parādās uzkalniņu kapulauki, kuru skaits ir ap 50, kopumā vairāk nekā 4000 pauguru. Rietumu virzienā šie uzkalniņi ietver Aiviekstes baseinu. Atsevišķos uzkalniņu kapulaukos pauguru skaits var sniegties simtos (piemēram, Ciblas – 691, Rikopoles – 354 u. c.). Katrā uzkalniņā guldīts viens, retāk – divi mirušie. Pēc kapu piedevām uzkalniņu kapi no līdzinajiem kapiem neatšķiras.

Savdabīgs kapu veids seno latgaļu teritorijas ZA daļā konstatēts Daņilovkā, kur kapa vieta zemes virspusē iezīmēta ar laukakmeņu vainagu. Šī kapu forma atgādina Krievzemes ziemeļrietumu daļā sastopamos žalnikus, bet inventārs ir tīri latgalisks.

Imeras kā novada novietnes jautājums pašlaik ir uzskatāms par izšķirtu – tas ir latgaļu apdzīvotais apgabals Gaujas labajā krastā Jumaras upes baseinā.¹⁴¹ Imera dienvidrietumos robežojusies ar Idumeju, rietumos – ar Rozulu, bet no pārējām pusēm to ietvērusi cita latgaļu zeme – Tālava. Tāpat kā citos Gaujas labā krasta novados (Idumeja, Rozula, teritorija ap Burtnieku ezeru), arī Imerā latgaļi Baltijas somu vidē ir iespiedušies tikai kādu pusgadsimtu pirms vācu krustnešu parādīšanās. Tāpēc arī te konstatētie 13. gs. sākuma nocietinājumi un kapu vietas ir vēl maz apgūtas. To ņemot vērā, Gaujas labajā krastā meklēt Indriķa hronikā minētās latgaļu lielās pils Autīnu, Beverīnu un Satekli nav pamata, jo šādi meklējumi ir pretrunā ar kristianizācijas gaitu šajā teritorijā 13. gs. pirmajā gadu desmitā. Par neveiksmīgu uzskatāms nesenais mēģinājums Beverīnas pili meklēt pie Jumaras (Imeras) upes – Cimpēnu pilskalnā.¹⁴² Hronikā taču nav nevienas vietas, kur Beverīna un Imera būtu minētas blakus, lai gan notikumi Imerā detalizēti aprakstīti. Pēc Gaujas baseina zemju pakļaušanas krustnešu pārvaldē Imera nokļūst bīskapa rokās. Jau 13. gs. pirmajā gadu desmitā tiek celtas baznīcas Baznīcas kalnā netālu no kulta vietas – Zilākalna un Cimpēnu pilskalna. Pēc tam 14. gs. 2. pusē radusies bīskapa vasaļa muiža, vēlāk pils Mujānos (*Mojahn*).

Otrs vācu centrs veidojās pie Vaidavas ezera. Rubenē (*Papendorf*) celta baznīca un ierīkots sākotnējais vācu nocietinājums Vaidavas pilskalnā. Viduslaikos gandrīz visa Imera (izņemot tās ziemeļu daļu, kas piederēja ordenim) ietilpa Rubenes draudzē un teritoriāli atradās bīskapa lībju galā. 1213.–1214. gadā agrākais Pleskavas kņazs Vladimirs, būdams fogts Idumejā un Imerā (priesteris Heinrihs viņam maksāja nodevas), acīmredzot lika pamatus Valmierai, kas ietilpa

Imeras ziemeļu daļā. Vēlāk šī teritorija nonāca ordeņa daļā, kur uzcelta pils, baznīca, veidojās pilsēta, kas ietilpa Hanzas savienībā.¹⁴³

Tālava. Svarīgākie rakstītie avoti par Tālavu ir Indriķa hronika, 1224. un 1259. g. dokumenti. Tie Tālavā piemin vairāk nekā 20 apdzīvotu vietu. No šīm ziņām var spriest, ka zeme, ko saukuši par Tālavu¹⁴⁴ (*terram, que Tolowa dicitur*), ietvērusi Gaujas baseina vidusdaļu un augšdaļu un aizņēmusi tag. Valkas, Gulbenes un daļu no Cēsu un Valmieras rajona. Vidējā dzelzs laikmetā (5.–8. gs.) šai teritorijā dominēja Baltijas somu iedzīvotāji, ko apliecina akmens krāvuma kapu izplatība. Tikai vēlajā dzelzs laikmetā latgaļi apguva vēlāko Tālavas zemi, respektīvi, teritoriju, kas atrodas Gaujas kreisajā krastā, jo tās labajā krastā nav reģistrēti pat droši vēlā dzelzs laikmeta latgaļu kapu pieminekļi. Rietumos Tālava robežojās ar lībiešu un latgaļu novadiem (Cēsis, Idumeja, Imera), ziemeļu pusē, sākot ar Burtnieku ezeru, tai bija robeža ar igauņu Sakalu un Ugauniju, kur Sedas upe un Gauja latgaļus šķīra no igauņiem.¹⁴⁵ Austrumu pusē Tālava saskārās ar Atzeli. Abas zemes acīmredzot vienoja valstiska konfederācija, jo to sadale 1224. gadā fiksēta vienā dokumentā. Tam par labu liecina toponīmiskas norādes, jo Tālavas vārds sastopams latgaļu zemju pierobežā ar Pleskavas kņazisti. A. Švābe¹⁴⁶ te vērš uzmanību uz to, ka Pleskavas ezeru sauca arī par Tālavas (*Talabskoe*), tātad Tālava un Atzele bijuši šīs latgaļu valsts divi gali, jo ar Pleskavu taču robežojās Atzele, nevis Tālava. Grūtāk nosakāma Tālavas dienvidu robeža ar Jersikas valsti, kas acīmredzot bija mainīga atkarībā no atsevišķu latgaļu pilsnovadu konfederācijas vienā gadījumā ar Jersiku, citā – ar Tālavu. Par lielākajiem orientieriem var noderēt Lubāna ezers, Cesvaine, Piebalga un Cēsis, jo robeža starp Jersiku un Tālavu bija uz ziemeļiem no šīm vietām.

Tālavas centrālais novads bijusi Trikāta ar Beverīnas pili, jo Indriķa hronikā (XII, 6; XVII, 2; XVIII, 3) ar Tālibalda vārdu, kas bija šā novada vecākais (*senior provincie*), saistīta gan Tālava (*Thalibald de Tolowa*), gan Beverīnas pils (*Talibaldus de Beverin*). Trikātas centrā ir pilskalns, kur vēlāk celta ordeņa pils, latgaļu kapulauks pie Ķikutiem, kulta vieta – Jēņukalns. Uz austrumiem no Trikātas (Beverīnas pilsnovads) atradies Vijciema pilsnovads (pilskalns Celitkalnā), kas sniedzies līdz Gaujas lokam ar apdzīvoto vietu Cirkaļiem (*Cirvigule*). To apliecina latgaļu kapulauks pie Jaunbemberiem.

Kā izriet no 1224. g. un 1259. g. dokumentiem, uz ziemeļiem no Trikātas atradušās Tālibalda dēla Rameka zemes, kas sniegušās acīmredzot līdz Burtnieku ezeram, kur īpašumi bijuši Tālibalda otram dēlam Drivinaldam.¹⁴⁷ Tā kā latgaļi tur iespiedušies vēlu, ir gan zināmas apdzīvotas vietas, piemēram, ciemi – *Balaten*, *Kallia*, bet par to nocietinājumiem un apbedījumu vietām drošu ziņu nav. Ir tikai atsevišķi latgaļu senlietu savrupatradumi Rencēnu, Jercēnu u. c. pagastos.

Sadalot Tālavu, 1224. gadā Trikātas novads un visas zemes ap Burtnieku ezeru nonāca ordeņa pārvaldē. Trikāta un Burtnieki kopā ar jau iepriekšminēto Valmieru kļuva par nozīmīgiem ordeņa zemju centriem jauniegūto latgaļu zemju pārvaldei abpus Gaujai. Tur 13. gs. beigās celtās baznīcas kļūst par viduslaiku draudžu centriem. Burtnieku un Trikātas novada ziemeļu daļa zināmā mērā iezīmē tālaika etnisko robežu starp latgaļiem un igauņiem. Pašreizējā Latvijas teritorijā viduslaikos ordeņa zemēs vēl celtas Rūjienas, Lugažu un Ērgemes pils (14.–15. gs.) un 14. gs. veidojusies Valkas pilsētiņa. Faktiski šīs vietas jau atrodas toreizējā latgaļu un igauņu jaukti apdzīvotajā teritorijā. Piemēram, Rūjienas pilij bija kopīgs fogts ar Karkus un Helmēs pilīm (Igaunija).¹⁴⁸

Lielāko Tālavas daļu veidoja bīskapa īpašumi. Spriežot pēc pilskalnu un tiem tuvumā esošo kapulauku novietojuma, par lielākajiem pirmsvācu centriem uzskatāma Rauna, Smiltene, Gulbenes

un Piebalgas apkārtnē. Raunas Tanīsakalnā¹⁴⁹ atradusies latgaļu vecākā Varidota Satekles pils. Tur starp Raunu un Launkalni nelielā teritorijā ir četri vēlā dzelzs laikmeta kapulauki. Viduslaikos Rauna (*Ronnenburg*) kļūst par vienu no svarīgākajām pilīm Livonijā, tā ir Rīgas arhibīskapa rezidence t. s. latviešu galā.

Plašākie Tālavas ziemeļu daļā bija Smiltenes un Gulbenes novadi, kas ietvēra lielāko daļu Gaujas baseina augšteces apgabala. Smiltenes novads aizņēma samērā mežainu un mazapdzīvotu teritoriju, kur atrodas tikai viens lielāks t. s. Cērtenes pilskalns, turpretī Gulbenes novadā ir vairāki pilskalni un ap 15 kapulaukiem. Lielākie centri bijuši Gulbenes un Beļavas apkārtnē. Smiltēnē (*Smilten*) 14. gs. uzcelta arhibīskapa pils, pie kuras veidojusies pilsapmetne – miests ar baznīcu kā draudzes centru. Līdzīgi procesi ap to pašu laiku notikuši arī Gulbenē (*Schwanenburg*), tikai Gulbenei kā arhibīskapa īpašumu robežpilij bija lielāka nozīme Livonijas karalaika notikumos. Mazāks nocietinājums – arhibīskapa vasaļa pils bijusi arī Tīrzā, ziņas par to ir tikai 16. gs. 1. pusē. Pēc platības mazāki bija Piebalgas un Dzērbenes novadi. Tur atrodas ap 10 latgaļu vēlā dzelzs laikmeta kapulauku un tikpat pilskalnu, taču dažu hronoloģija gan nav noteikta. Piebalgā 14. gs. sākumā celta arhibīskapa pils, kas kādu laiku bija ordeņa okupācijā, pēc tam vasaļu Tīzenhauzenu valdījumā.¹⁵⁰ Viduslaikos baznīcas draudzes novads aizņēma pašreizējo Vecpiebalgas, Jaunpiebalgas, Zosēnu un Rankas pagastu teritoriju. 16. gadsimtā Ranka ar Jaunpiebalgu veidoja atsevišķu draudzi.¹⁵¹ Dzērbenes novads viduslaikos skaitījās arhibīskapa īpašums, taču tur celtā pils *Serben* 15.–16. gs. uz kādu laiku nonāca ordeņa pārvaldē. Dzērbenes baznīcas draudzes novads bija mazs, tas ietvēra tikai pašreizējo Dzērbenes un Drustu pagastu un atradās zināmā atkarībā no plašā Raunas diakonāta.¹⁵²

Atzele. Atzele ir sena latgaļu zeme, kas, kā jau iepriekš minēts, ietilpusi vienā valstiskā organizācijā ar Tālavu. Atzele Pleskavas hronikās minēta kā Očela (Очела),¹⁵³ ko 12. gs. atkārtoti postījis novgorodiešu karaspēks.

Par Atzeles robežām var spriest pēc 13.–16. gs. sākumā minēto apdzīvoto vietu identifikācijas. Ziemeļos Atzele robežojusies ar igauņu novadu Ugauniju, austrumos – ar Novgorodas–Pleskavas kņazisti, dienvidos – ar Rēzeknes un Ludzas latgaļu novadiem, bet rietumos – ar Jersikas un Tālavas atsevišķu piļu novadiem. Atzeles zemes teritorijā reģistrēti kādi 12 pilskalni, ap 25 vēlā dzelzs laikmeta kapulaukiem.

Arheoloģisko pieminekļu koncentrācija vērojama Alūksnes apkārtnē, kur ir vairāki pilskalni un kapulauki. Alūksne ar vārdu Alista, Volista (Алыст, Волыст) minēta Pleskavas hronikās 13. gs. 2. pusē sakarā ar krievu un vācu savstarpējiem tirdznieciskajiem konfliktiem.¹⁵⁴ Sadalot Atzeli, Alūksnes novads ar mežaino, mazapdzīvoto teritoriju līdz Gaujai nonāca ordeņa rokās. Atzeles vārdu (*Adsel*) ieguva 13. gs. celtā ordeņa pils Gaujienā, kas sākotnēji bija ordeņa komturejas centrs.¹⁵⁵ Pēc Alūksnes pils (*Marienburg*) uzcelšanas 14. gs. vidū (1342. g.) Gaujiena kļuva par Alūksnes komtura palīgpili. Viduslaikos šajos ordeņa īpašumos pastāvēja divas draudzes – Gaujienas un Alūksnes. Alūksnē 16. gs. sākumā bija izveidojusies ievērojama pilsapmetne – miests. Alūksnes komturejai, kur zināmi 24 komturi (1342–1560), bija nozīmīga loma Livonijas ziemeļaustrumu robežas sargāšanā.

No Atzeles bīskapam pienācās tagadējās Latgales ziemeļu daļa, kur 13.–14. gs. minētas četras apdzīvotas vietas un novadi. Bīskapa īpašumu ziemeļu galā bija Purnavas (*Pornuove*) novads. Tā teritorijā pirmsvācu periodā atradās pāris pilskalnu un 10 kapulauki. Arhibīskapa teritorijas aizsardzībai pret krievu karaspēka iebrukumiem 15. gs. beigās celta sākumā koka, pēc tam mūra

Viļakas pils (*Willack, Marienhausen*). Šī Livonijas robeža 15.–16. gs. bija ļoti nedroša, jo krievu karaspēks te iebruka atkārtoti un 15. gs. 2. pusē bija okupējis samērā lielu teritoriju uz rietumiem no Opočnas upes, kas pirms tam bija izsenā robeža starp latgaļiem un krivičiem. Anektētās zemes atradās Veļikajas kreisā krasta pieteku Utrajas, Kuhvas, Ladas u. c. baseinos, kur krievi uzcēla savu Augšpili (*Вышгород*).¹⁵⁶ Šīs teritorijas, tagad uz austrumiem no Pitalovas (Krievija), iedzīvotājus – latgaļus spieda pāriet pareizticībā, veicinot pārkrievošanu. Jāpiebilst, ka tas ir t. s. Abrenes rajons, ko pievienoja Krievijai arī pēc 2. pasaules kara. Uz dienvidiem no Purnavas netālu cita no citas atradās vēl trīs vietas, kas minētas dokumentos. Viena no tām ir Bērzpils (*Berezne*) pie Ičas, kur ir divi pilskalni. Viduslaikos uz ziemeļaustrumiem no Lubāna ezera tur bija Bēzres pagasts (*Bersen*), kādu laiku arhibīskapa vasaļu Tīzenhauzenu īpašums.¹⁵⁷

Divas pārējās apdzīvotās vietas – Abelene un Abrene – meklējamas Baltinavas apkārtnē.¹⁵⁸ Tur atrodas divi pilskalni un vairāki vēlā dzelzs laikmeta kapulauki.

Viduslaikos tā Atzeles daļa (Purnava, Abrene, Abelene), kas ietilpa Latgales teritorijā, skaitījās pie Viļakas pilsnovada, izņemot Berezni, kas bija nonākusi ordeņa rokās. Tas pats sakāms par 16. gs. 60. gadiem, kad Bērzpils (*Berzen, Bezen*) ir Rēzeknes pilsnovada teritorijā.¹⁵⁹

Jersika un Koknese

Šīs abas latgaļu zemes ir tās, kas 13. gs. dokumentos sauktas par valstīm.

Jersikas valsts (*regnum Gerceke*), kā to dēvē Indriķa hronika (XII, 4), spriežot pēc 1209. g. padošanās akta Rīgas bīskapam Albertam, kā arī 1211. un 1213. g. līgumiem starp bīskapu un Zobenbrāļu ordeni,¹⁶⁰ ieņēma plašu teritoriju starp Tālavu, Atzeli, Koknesi, Sēliju un latgaļu austrumdaļas novadiem. Jersikas sastāvā dažādā laikā ietilpa Autīnes, Cesvaines, Alenes (Olinas), Gerdenes, Negestes, Mārcienas, Varkas, Lепенes, Asotes, Dubnas, Preiļu un Bebernīnes novads.

Autīne bija vistālāk no Jersikas centra situētais pilsnovads. Lai gan par Autīnes pils novietni ir izteiktas stipri atšķirīgas hipotēzes,¹⁶¹ pašlaik pētnieku vairums uzskata, ka tā lokalizējama Priekuļu Sārunkalnā, kura tuvumā ir plašāks latgaļu kapulauks Priekuļu Kampi–Ģūģeri. Arī viduslaikos tur bija liels pilsnovads, taču centra funkcijas bija pārgājušas uz Cēsu ordeņa pili¹⁶² (*Wenden*), vairākkārtēju Livonijas ordeņa mestra rezidenci. Pie pils izveidojās nocietināta pilsēta, Hanzas savienības locekle. Netālie Āraiši¹⁶³ viduslaikos bija Cēsu palīgpils un draudzes centrs. Tiek uzskatīts,¹⁶⁴ ka pirmsvācu periodā Cēsis bija patstāvīgs novads, kas nepiederēja pie Autīnes, ar centru pilskalnā – Riekstu kalnā. Tur latgaļu teritorijā bija apmetušies no Kurzemes ieceļojušie vendi. Autīne ir minēta kopā ar Cesvaini kā tādi Jersikas novadi, kas jau pirms pareizticīgā Jersikas karaļa Visvalža padošanās 1209. g. bijuši pievērsti katoļticībai. Tas liecina par šo novadu lielāku patstāvību, kas izpaužas Autīnes Varidota līgumā ar Cēsu pils pārvaldnieku Bertoldu jau 1208. gadā.

No Autīnes Priekuļos līdz Cesvainei kā pilsnovada centram ir ap 70–80 km, kas ir par lielu, lai tos varētu uzskatīt par kaimiņu novadiem, tāpēc ir noskaidrojams, kādas zemes vēl šai teritorijā atradās. Ordeņa teritorijā uz dienvidiem no Autīnes 14.–15. gs. tika celtas Nītaures (*Nitau*) un Skujenes (*Schujen*) pils¹⁶⁵ un baznīcas, kas kļuva par divu patstāvīgu draudžu centriem. Līdz 13. gs. šai teritorijā reģistrēti divi pilskalni Nītaurē un Skujenes pagasta Kosā pie Doļiem. Šajos pagastos ir arī vēlā dzelzs laikmeta senkapi. Vai šī teritorija ir piederējusi pie Autīnes novada vai bijusi patstāvīga, grūti nosakāms. Ticamāk tomēr, ka tā piederējusi pie Autīnes novada, kas sakarā

ar 1213. g. līgumu nonāca ordeņa pārziņā. Tikai tā var izskaidrot faktu, ka Nītaures un Skujenes apkārtnē vēlāk izrādījās ordeņa īpašums.

Tie vēsturnieki,¹⁶⁶ kas nav bijuši īsti pārliecināti par Jersikas Autīnes novietni, ir izteikuši hipotēzi par divu Autīņu pastāvēšanu, otra, viņuprāt, atradusies pilskalnā pie Pilsezera Liezeres (agr. Mēdzulas) pagastā.¹⁶⁷ Izsakot šaubas par to, vai Jersikas valsts robeža sniegusies līdz Gaujai, šie vēsturnieki to iezīmē Ogres augšteces un Jumurdas ezera apkārtnē. Kas attiecas uz Cesvaines (*Zessowe*) lokalizāciju, tad par to vēsturnieku starpā šaubu nav bijis. Tas ir pilskalns Cesvainē ar plašu novadu, kas, jādodomā, ietvēris pašreizējo Madonas rajona ziemeļu daļu (Dzelzava, Lubāna, Meirāni, Barkava). Šajā teritorijā starp Lubāna ezera rietumu krastu, Aiviekstes augšteci un tās pietekām Kujū un Liedi atrodas vairāki pilskalni un ap desmit kapulauku. Viduslaikos Cesvainē celta arhibīskapa pils (*Sesswegen*),¹⁶⁸ pie tās 15. gs. veidojās pilsapmetne. Cesvaines draudze viduslaikos ietvēra arī daļu agrāko Tālavas zemju, robežojoties ar Piebalgas, Rankas un Gulbenes draudzēm.

Uz dienvidrietumiem no Cesvaines novada atradusies 1211. un 1213. gada dokumentos minētā *Negeste* (*Negeste, Egeste*). Šā novada centrs, jādodomā, atradies Viesienas Dārznīcas kalnā,¹⁶⁹ kur netālu sastopams toponīms Nigeste. Negestes novadā, kas varēja aptvert Vidzemes centrālās augstienes vidusdaļu (pašreizējie Vestienas, Sausnējas, Jumurdas un Ērgļu pagasti), atrodas 4–5 pilskalni un ap 10 kapulauku.

9. att. Livonijas perioda ordeņa zemju robežakmeņi: a) robežakmens Cēsu–Āraišu ceļa malā; b) uz Brīvdabas muzeju pārvests robežakmens. (A. Caunes 1959. gada fotouzņēmumi.)

10. att. Livonijas perioda Rīgas bīskapijas vasaļu zemju robežakmens pie Stukmaņiem. (A. Caunes 1959. gada fotouzņēmums.)

Viduslaikos¹⁷⁰ par novada centru 14. gs. kļuva Ērgļi (*Erlaa*), ko arhibīskaps izlēņoja Tīzenhauzeniem. Otra arhibīskapijai piederošā pils bija Baltova (*Baltow*), kas minēta tikai 14. gadsimtā. Vai pilsnovads ziemeļu–dienvidu virzienā ap 40 km garumā stiepās no Piebalgas līdz Kokneses robežām,¹⁷¹ nav droši nosakāms.

Mārciena (*Marxne*) ietvērusi novadu Aiviekstes labajā krastā tās pieteku – Aronas un Vesetas – baseinos. Šajā teritorijā atrodas 3–5 pilskalni, ap 10 kapulaukiem. Par novada centru uzlūkojams pilskalns Aronas kalns, spēcīgs nocietinājums ar senpilsētu un netālo Oliņu kapulauku Aronas krastos. Iespējams, ka pilskalns apdzīvots vēl 14. gs. 1. pusē, jo par Mārcienas pili (*Castrum Marxen*) ir rakstītas liecības. Viduslaikos par novada centru 14. gs. 2. pusē kļūst netālā Bērzaune (*Bersohn*), arhibīskapa vasaļu Tīzenhauzenu galvenā pils.¹⁷²

Agrākajā Mārcienas novadā celtas vēl divas viduslaiku pils – Kalsnava un Ļaudona. Kalsnava (*Kalzenau*), kas radusies tikai 16. gs. 1. pusē, bija cieši saistīta ar Tīzenhauzenu Bērzauni, turpretī Ļaudona (*Laudon*) 14.–15. gs. bija arhibīskapa īpašums, kur viņš mēdza uzturēties vasaras mēnešos.

Ļaudonas draudze¹⁷³ aptvērusi plašu teritoriju abpus Aiviekstei līdz pat Lubāna ezera rietumu un dienvidu krastiem (Sāviena, Odziena, Saikava, Prauliena). Jādomā, ka līdz 15. gs. vidum pie Ļaudonas skaitījās arī arhibīskapa īpašumi agrākajā Varkas zemē, kamēr tie nonāca Livonijas ordeņa bruņinieku Borhu pārziņā, proti, Rēzeknes pilsietī.¹⁷⁴ Varkas bija latgaļu novads Lubāna ezera dienvidu pusē, ko no austrumiem norobežoja Maltas un Rēzeknes upju lejteces apgabals, dienvidu pusē Preiļu un Lepenes zemes, kur dabisks šķērslis bija lielie purvi (Kņovu un Teiču). Neskaidrāka ir rietumu robeža, kas acīmredzot gāja pa mežaino apvidu starp Lubāna ezerā ietekošajām Malmutas un Lisinas upēm. Par novada centru uzlūkojams viens no pilskalniem starp

Viļāniem un Varakļāniem. Novada robežās ir vairāki pilskalni un 6–7 kapulauki. Sākot ar 15. gs. 2. pusi, par arhibīskapa un ordeņa zemju robežu kļuva Aiviekste.

Lubāna, kas no sākuma bija Ļaudonas draudzes sastāvā, tikai 1838. gadā kļuva patstāvīga draudze.

Aiviekstes lejtece un Daugavas labais krasts pašreizējās Pļaviņu pilsētas, Aiviekstes un Klintaines pagastu robežās veidojis citu pilsnovadu, kura centrs bijis viens no Latvijas lielākajiem pilskalniem – Oliņkalns. Te atradusies 13. gs. sākuma dokumentos minētā *Alenes pils* (*castrum Alene*), bet novadu vēl 14. gs. 2. puses avoti sauc par Olinas zemēm.¹⁷⁵ Bez Oliņkalna novadā zināmi 5 dažādu periodu pilskalni, 4 kapulauki. Par šā stratēģiski izdevīgā novada iegūšanu savā varā 13. gs. cīņijās kā bīskaps, tā ordenis. Olinas zemes starp Daugavu un Aivieksti tiek iekļautas arhibīskapam piederošā Kokneses pilsnovada robežās. Arhibīskapa vasaļu pils tiek celta Lokstenes pilskalnā 14. gs. 2. ceturksnī, taču pastāv tikai vienu gadsimtu, jo sakarā ar muižu saimniecības attīstību novada centrs pārvietojās uz pāris kilometru attālajiem Stukmaņiem. Tā kā Lokstenes–Stukmaņu novada tālākā attīstība cieši saistīta ar Koknesi, tad lietderīgi aplūkot ar šo novadu saistītos notikumus.

Koknese 13. gs. rakstītos avotos (Indriķa hronika) minēta kā valstiskas organizācijas (*regnum Kukenoys*) pārvaldīta zeme, kur priekšgalā stāvējis ķēniņš jeb kņazs Vetseke (IX, 10; XI, 8, 9). Koknese gan saukta par krievu pili, un tas izskaidrojams ar diviem apstākļiem. Vetseke kā valdnieks bijis cieši saistīts ar Krievzemi (krievu avotos Vjačko), un iedzīvotājus par krieviem saukuši arī tāpēc, ka tie bija kristīti tālaika Krievzemē valdošajā pareizticībā. Kokneses valsts robežas var noteikt, vadoties pēc apkārtējo novadu platības. Rietumu pusē Koknese robežojusies ar Daugavas lībiešu pilsnovadiem, konkrēti, ar Aizkraukli, Lielvārdi un Remini, ziemeļos ar Jersikas pilsnovadiem – Autīni, Negesti un Aleni, bet dienvidos ar Sēliju, sniedzoties nedaudz viņpus Daugavai. Kokneses valstī atrodas 4–5 pilskalni un aptuveni tikpat daudz kapulauku.

Pēc Kokneses sadalīšanas un zemju apmaiņas 1211., 1213. g., kas notika vienlaicīgi ar Aiviekstes labā krasta Jersikas novadu dalīšanu, dokumentos tos apvienoti sauca par latgaļu jeb letu zemi – Letiju (*terra, que Lettia dicitur*), Koknese pilnībā nonāk Rīgas bīskapa pārvaldīšanā. Viduslaikos Koknese (*Kokenhusen*), sākot ar 1209. g., tika izveidota par vienu no svarīgākajiem centriem vēlākajā Rīgas arhibīskapijā, kur bija mūra pils ar priekšpili un plašu, nocietinātu senpilsētu.¹⁷⁶ Pilsēta ietilpa Hanzas savienībā, 16. gs. 1. pusē tur bijusi naudas kaluve.

Asotes novads bijis Aiviekstes kreisajā krastā, kur atradusies Asotes pils kā Jersikas valsts sastāvdaļa. Plašie pētījumi Asotes pilskalnā,¹⁷⁷ rakstīto avotu un arheoloģisko materiālu analīze ļauj precīzi noteikt pils lomu novada dzīvē. Asotes pilsnovada teritorijā atradušies 3 pilskalni, ap 10 kapulauku (11.–13. gs.). Viduslaikos novads nonāca bīskapa pārvaldē, un 14. gs. sākumā par novada centru kļuva Krustpils.

Krustpils novadā un draudzē tika iekļauti arī citi Jersikas valsts dienvidaustrumu gala novadi – Lepene, Preiļi, pats Jersikas centrs, daļēji Dubna un Gerdene.

Gerdenes novads atradies Aiviekstes kreisajā krastā uz austrumiem no Mārcienas un ziemeļiem no Asotes pilsnovada. Par to, ka šajā teritorijā varēja atrasties Gerdenes pils, liecina zīmīgs hidronīms – Gardaunes ezers un 14. gs. minētā Gardones zeme¹⁷⁸ (*terra Gardonen*). Viduslaikos Gerdenes novada ziemeļu daļa tika iekļauta Ļaudonas pilsnovadā, bet dienvidu daļa palika pie Krustpils (tag. Variēšu pag.).

Lepene. Lai gan Lepenes novada lokalizācija nav īsti skaidra, pašlaik ticamāk to meklēt uz austrumiem no Gerdenes un uz ziemeļaustrumiem no Asotes. Pēc E. Šnores domām, Lepeni

varētu saistīt ar pieminekļu grupu mūsdienu Atašienes tuvumā (pilskalns, divi kapulauki), kur ir arī vietvārds Lipušķi.¹⁷⁹ Lepenes zeme (*terra Lepen*) 14. gs. vidū ir minēta vienā dokumentā¹⁸⁰ ar Jersiku un Preiļiem.

Preiļi. Preiļu zemes robežas droši vien atradušās Dubnas upes pieteku Ošas, Feimankas un Jašas baseinos. Šajā teritorijā ir tikai daži pilskalni. Preiļu zemes centrs atradies uz dienvidaustrumiem no Preiļiem, kur reģistrēti divi pilskalni¹⁸¹ (Plivdu un Anspoku). Jādomā, ka Preiļu zemēm pieskaitāmi Aizkalnes, Varkavas un Riebiņu pagasti, kas ir bagāti ar vēlā dzelzs laikmeta kapulaukiem.

Dubna (*Dubena*) minēta rakstītajos avotos¹⁸² – Atskaņu hronikā un kādā 1348. gada dokumentā, kur uzskaitīti Ikšķiļu dzimtas īpašumi, t. sk. Dubnas pils (*castrum Dubena*). Dubna ir Daugavas labā krasta pieteka, kuras krastos sastopami toponīmi ar nosaukumu Dubna. Agrākajā historiogrāfijā vietvārdu “Dubna” attiecināja uz Dignāju, kur pilskalns apdzīvots tikai līdz 11. gs., bet šis vārds attiecībā uz draudzi zināms no 16. gadsimta. Ticamāk ir pieņemt, ka vietvārds “Dubna” attiecināms uz Dubnas augšteci Višķu apkārtnē, kur nelielā teritorijā (15 x 8 km) ir ap 10 pilskalnu. Ka šie pilskalni varētu būt apdzīvoti 12.–13. gs., liecina aptuveni vienāds kapulauku skaits, sena, liela centra esamību šeit apstiprina 13. gs. vidus iecere dibināt Višķu bīskapiju¹⁸³ (*episcopatum Wersoviensem*). Lai gan šā vietvārda rakstība – *Wersowensis* jeb *Weskowensis* – ir strīdīga, M. Helmanis¹⁸⁴ domā, ka šādas bīskapijas dibināšanas iecere nav realizēta sakarā ar politiskajiem sarežģījumiem Livonijā 13. gs. 2. pusē. Atskaņu hronikā minēta 1272. gada kauja pie Dubnas (Dubenes), kur ordeņa karaspēka sīkstā cīņa ar lietuvjiem lika ordeņa vadībai labāk rūpēties par Livonijas dienvidaustrumu flangu, 20 km uz dienvidiem no Dubnas Daugavas krastā uzceļot Dinaburgas pili (13. gs. 80. gadi). Līdz ar to arī Dubnas zemes nonāca Livonijas ordeņa pārziņā.

Bebermine. Arī par Bebermines novada novietni vēsturnieku starpā nav vienprātības,¹⁸⁵ jo tās centrs ir meklēts gan uz ziemeļiem no Kokneses (Bebri), gan uz ziemeļaustrumiem no Krustpils, pat Tālavā, identificējot to ar Beverīnas pili. No arheoloģisko pieminekļu koncentrācijas viedokļa Bebermine būtu varējusi atrasties Augšzemes Bebreņē.¹⁸⁶ Tē nelielā teritorijā ir 9 pilskalni, kuru hronoloģija gan nav droši zināma, bet ir reģistrēti vēlā dzelzs laikmeta kapulauki.

Jersikas pilsnovads. Valsts centrs bijis Jersikas pilskalns uz dienvidiem no Līvāniem, ar plašu senpilsētu (*civitas*) un kapulauku. Jersikas valsts kodols bija pilsnovads (100 km² platībā), kas stiepās ap 20 km garā joslā gar Daugavas abiem krastiem no Neretas upes ziemeļos līdz Liksnai dienvidos.

Izanalizējot Jersikas valstī apvienoto pilsnovadu likteņus, var konstatēt, ka Jersiku veidoja atsevišķu pilsnovadu konfederācija, kuras robežas 13.–14. gs. mainījās.¹⁸⁷ Pirmais trieciens Jersikas valstij bija 1209. g. vācu krustnešu uzbrukums, kura rezultātā Jersikas karalis Visvaldis (*rex Wiscewalde de Gercike*) bija spiests kļūt par bīskapa Alberta vasali, paturot sev valsts trīs novadus. 1224. gadā bīskaps tālāk izlēņo Jersikas atlikušās valsts pusi Ikšķiles pils bruņiniekam Konrādam.¹⁸⁸ 1230. gadā Visvaldis dāvina kādu salu un zemi pie Liksnas cisterciešu Daugavgrīvas klosterim.¹⁸⁹ Ka Jersikas valsts tikusi likvidēta 13. gs. 30. gada beigās, liecina 1239. g. vienošanās starp Rīgas bīskapu Nikolaju un Livonijas ordeņmestru par Jersikas kā kopīpašuma nocietināšanu,¹⁹⁰ turklāt ordeņbrāļiem piederētu puse no Jersikas pilsnovada. Ordeņbrāļi apņemas segt divas trešdaļas no izdevumiem, kas būtu nepieciešami novada teritorijā esošo piļu (*castra*) uzturēšanai. Sakarā ar Livonijas ordeņa aizņemtību 40.–50. gadu cīņās turpmāko Jersikas pilsnovada un tuvāko zemju

pārvaldi 13.–14. gs. ieguva Rīgas arhibīskaps¹⁹¹ un viņu vasaļi – Ikšķīli. Ka Jersikas pils (*castrum Gertzene*) vēl 1375. gadā pastāvējusi, liecina Vartberģes Hermaņa hronika.¹⁹²

Rakstītajos avotos minēto latgaļu zemju lokalizācija liecina, ka agrākais pieņēmums par visas Latgales austrumu daļas piederību Jersikas valstij nav attaisnojies.

Vēlākās ordeņa zemes Daugavpils (Dinaburgas), Rēzeknes un Ludzas pilsnovados nav ietilpušas ne Atzeles, ne Jersikas sastāvā, tāpēc tās jāaplūko atsevišķi. Vai šīs zemes nebūtu uzskatāmas par to Latgolu¹⁹³ (*Латыгола, Лотыгола*), kas pēc Ledus kaujas (1242. g.) vāciešiem bija jāatdod kā iekarota ar zobenu?

Jāatceras, ka 20.–30. gados Zobenbrāļu ordenim bija atļauts, nedaloties ar bīskapu, pakļaut tālāk Letiju tādā apjomā, kādi bija bīskapa ieguvumi Varkas zemē.¹⁹⁴ Šī Letija, krieviski Latigola, faktiski varēja būt Latgales vidusdaļas novadi starp Tālavu, Atzeli un Jersiku. Ar šo Latigolu nevajadzētu saprast ne Tālavu, ne Jersiku, jo to vārdi arhibīskapa īpašumos minēti vēl 1255. g. vidū.

Rēzeknes novads. Rēzeknes (*Rositen*) vārds rakstītajos avotos pirmo reizi parādās 13. gs. 80. gados kā Livonijas ordeņa bruņinieku atbalsta punkts. Tā kā mūra pils Rēzeknē celta tikai 14. gs. sākumā, jādomā, ka vācieši vēl izmantoja latgaļu ierīkotos koka nocietinājumus Rēzeknes pilskalnā.¹⁹⁵ Tā kā līdz 13.–14. gs. latgaļu zemju austrumu daļā rakstītajos avotos ir minēts ļoti maz apdzīvoto vietu, Rēzeknes novada robežu noteikšanā retrospektīvi jāvadās no viduslaiku ziņām par šo novadu. Kad 13.–14. gs. starp arhibīskapu un ordeni izcēlās domstarpības iekaroto latgaļu zemju dēļ, ordeņa pārstāvji atbildēja, ka Lubāna ezers ar apkārtni piederot ordenim un tas šīs zemes pārvaldot dēļ Rēzeknes pils, ko tam ar visām tiesībām un piederumiem piešķīris Polockas kņazs.¹⁹⁶

Sākotnēji (13.–14. gs.) Rēzeknes pilsnovadam kā ordeņa zemei tiešā robeža bija ar arhibīskapa zemēm rietumos un ziemeļos, austrumos un dienvidaustrumos ar krievu un lietuvju zemēm, jo vēl nebija uzcelta Rēzeknes palīgpils Ludzā, dienvidos – 60. gados ar Padebeškalna (*Wolkenburg*), 80. gados ar Dinaburgas komtureju. 15. gs. 2. pusē Rēzeknes fogtejas pārziņā nonāk arī agrākie arhibīskapa vasaļu Tīzenhauzenu īpašumi. Tikai pēc 16. gs. beigu poļu revīzijām Rēzeknes pilsnovada robežas var noteikt precīzāk – austrumos tās bijušas ar Ludzas pilsnovadu, tālāk gar Sarjankas (Sares) upi līdz Osvejai, dienvidos Asūnes–Rušonu, Vārkavas–Preiļu apkārtne bijusi robeža ar Dinaburgas pilsnovadu. Rietumu pusē par dabisku šķirtni no arhibīskapa īpašumiem noderējis plašais Teiču purvs, Aiviekste un Lubāna ezers, ziemeļu pusē Viļakas novads. Aprakstītajā teritorijā vēlajā dzelzs laikmetā atradušies 60 kapulauki, un šis skaitlis varētu norādīt uz aptuveni tikpat daudzām apdzīvotām vietām, jo gandrīz sakrīt ar 15.–16. gs. feodālo valdījumu skaitu (65). Liels ir arī pilskalnu skaits, taču, spriežot pēc izrakumiem un savrupatradumiem, piļu skaits novadā 12.–13. gs. nevarētu pārsniegt 10.¹⁹⁷ Viduslaiku periodā novada robežās 13. gs. atradusies Padebeškalna pils.¹⁹⁸ Vēlāk 14.–16. gs. sākumā par novada centru stabili kļūst Rēzekne, kur bijusi mūra pils ar priekšpili, izveidojusies pilsapmetne, uzcelta baznīca. 13. gs. kādu laiku kā centri vēl pastāvējušas vietējo dižciltīgo pilis Madalānu¹⁹⁹ un Piziču pilskalnā.²⁰⁰

Ludzas novads. Ludzas vārds *Ludzen* rakstītajos avotos parādās tikai 15. gs. Nepamatota izrādījusies kopš N. Karamzina laikiem vēstures literatūrā sastopamā hipotēze, pēc kuras Ludzas pilsēta ar apzīmējumu *Лучин* sastopama jau 12. gs. krievu hronikās.²⁰¹ Ludzas pilsnovads (*borck-sokinge to Ludzen*) minēts kādā 15. gs. 2. puses dokumentā.²⁰²

Pirmsvācu periodā Ludzas centrs, jādomā, bijis Ķīšukalna pilskalns Ludzas Lielā ezera krastā, jo turpat netālu atrodas vēlā dzelzs laikmeta dažādiem atradumiem bagātais Ludzas

Odukalns. Desmit kilometru rādiusā ap Ludzu atrodas arī citi tālaika kapulauki – Ņukšas, Ķivti, kuru tuvumā nav citu spēcīgu nocietinājumu.²⁰³ Ludzas novadā ir vairāk nekā 20 pilskalnu, kas varētu attiekties uz vēlo dzelzs laikmetu, taču droša hronoloģija zināma labi ja pusei. Ludzas novadam līdz vācu krustnešu agresijai bija svarīga loma latgaļu zemju aizsardzībā pret austrumslāvu iespiešanos. Taču pieņēmums,²⁰⁴ ka Ludzas novads atradies Jersikas valsts sastāvā, nav pierādāms.

Viduslaikos Ludza saglabā savu novada centra stāvokli. Tur celts ordeņa nocietinājums, kas ir Rēzeknes fogta palīgpils²⁰⁵ (*Rositen mit sinem underslote Ludsen*). Pie pils atradusies baznīca, Ludzas draudze minēta kopš 16. gs. sākuma.

Ludzas novadam bija gara robeža ar Krieviju. Jau vēlajā dzelzs laikmetā pierobežā parādās uzkalniņu kapi, kuros vērojamas austrumslāviem raksturīgas apbedīšanas iezīmes, taču visumā latgaļu apdzīvotās teritorijas austrumu robeža²⁰⁶ lielos vilcienos sakrīt ar pašreizējo Latvijas austrumu robežu Ludzas rajonā. Principā tā saglabājas arī viduslaikos.²⁰⁷

Novenes–Dinaburgas novads aptuveni nosakāms pēc tiem 13.–16. gs. rakstītajiem avotiem, kas saistīti ar ordeņa Dinaburgas pili. Pēc tā sauktā Mindauga dāvinājuma 13. gs. 60. gados Daugavpils apkārtnē nonāk vācu ordeņa pārvaldē.²⁰⁸ Pirms tam tur bijis Novenes pils (*Burchwalle, vallas Nowenene*) novads, ko šķērsojis svarīgs tirdzniecības ceļš (*Köpweck*). Kā rāda arheoloģiskie izrakumi,²⁰⁹ Novenes pils ar senpilsētu atradusies Naujenes pilskalnā, kur ordeņmestra Rācburgas Ernesta laikā (1274–1279) celta Dinaburgas pils. Vēl 15.–16. gs. krievu un lietuvju avoti Dinaburgu dēvē par *Nowin* jeb *Neugin*. Šie fakti ļauj domāt, ka Novenes pilsnovada robežām vajadzētu aptuveni sakrist ar viduslaiku Dinaburgas novadu. Rietumu pusē Līksnas apkārtnē šis novads robežojās ar Jersikas valsti un vēlākajiem Rīgas arhibīskapa īpašumiem. Ziemeļos tas sniedzās līdz Rēzeknes novada dienvidu robežai. Austrumos Dinaburgas novadam bija robeža ar Polocku pa Indricas upi – atšķirībā no 19. gs. beigām, kad robeža gāja vairāk uz austrumiem pa Sarjankas upi.²¹⁰ Par Dinaburgas dienvidu robežu viduslaikos tiek pieņemti Daugavas kreisā krasta mazo pieteku (Poguļankas, Pakrāces u. c.) baseini. Aprakstītajā Dinaburgas viduslaiku teritorijā atrodas vairāk nekā 30 dažādu periodu pilskalnu, apmēram tikpat daudz vēlā dzelzs laikmeta latgaļu kapulauku. Tas norāda, ka novadā bijuši daudzi centri, kuru vārdus, izņemot dažus, diemžēl nezinām.

Viduslaikos Dinaburgas pils bija svarīgs ordeņa komturejas centrs Livonijas dienvidaustrumu robežu aizsardzībai. Pie pils pastāvēja pilsapmetne, kas turpināja pastāvēt agrākās Novenes senpilsētas vietā. Sakarā ar muižu veidošanos novadā 15. gs. 2. pusē radās nocietināti centri, kuru izveidē, kā tas redzams Indricas²¹¹ piemērā, pie komturejas austrumu robežas izmantoti sākotnējo ordeņa piļu aizsardzības paņēmieni (grāvji, koka sēta). Šādas nocietinātas muižas zināmā mērā iezīmē robežu ar tālaika kaimiņu valstīm. Indricā (*Nederitcze*)²¹² 1471. gadā Dinaburgas komturs, Rēzeknes fogts un Polockas vojevoda izšķir dažus strīdīgus ieinteresēto pušu tirdzniecības nodrošināšanas jautājumus.

Pirmsvācu periodā ievērojams latgaļu centrs bijusi Krāslava, kur atrodas divi pilskalni. Par Livonijas ordeņa laikā celto pili, no kuras palikušas drupas, Krāslavā trūkst tuvāku ziņu.²¹³ Skaidrs gan ir tas, ka 16. gs. beigās tur bijusi baznīca. Krāslava kā pilsētas tipa apdzīvota vieta straujāk attīstīties gan sāk tikai 18. gs. 1. pusē, kad Plāteru dzimta no Indricas pārceļas uz Krāslavu un tā tiek apstiprināta par miestu (1729. gadā).²¹⁴

Sēlija. Sēļi ir viena no baltu tautām, kas viduslaikos piedalījusies latviešu tautas izveides procesā. Vēlajā dzelzs laikmetā sēļi savus mirušos apglabājuši gan līdzenos skeletkapos ar mirušo

orientāciju kā latgaļiem, gan uzkalniņu kapos, kas kā atsevišķu ģimeņu kolektīvais apbedījumu veids tik vēlā periodā ir sēļu īpatnība. Daudzas senlietu formas sēļiem un latgaļiem ir kopīgas, bet to novietojums kapā – atšķirīgs (darbarīku ziedojumi kājgālī). Sēļu arheoloģiskie pieminekļi koncentrējas Augšzemē, taču, ņemot vērā faktu, ka agrajā un daļēji vidējā dzelzs laikmetā līdz 6. gs. sēļu kultūra konstatējama arī Vidzemē Aiviekstes baseinā, var secināt, ka sēļi vēl 13. gs. bijuši sastopami abpus Daugavai, īpaši tās kreisajā krastā līdz pat Rīgas apkārtni. Dienvidu virzienā sēļu pieminekļi sastopami pašreizējā Lietuvas ziemeļaustrumu daļā²¹⁵ līdz Šventājas upei, kur tā no ziemeļiem pagriežas austrumu virzienā, ietverot Pandeļu, Roķišķu, Obeļu, Dusetu, Zarasu, daļēji arī Utenu un Kupišķu rajonu.²¹⁶ Seno sēļu apdzīvotajā teritorijā Latvijā un Lietuvā reģistrēti ap 50 dažādu periodu pilskalni un 40 vēlā dzelzs laikmeta kapulauki. Tātad, spriežot pēc kapulauku kopskaita, sēļu teritorijā 9.–13. gs. varēja būt ap 40 apdzīvotu vietu, no kurām rakstītajos avotos minētas tikai kādas 10. Pēc Indriķa hronikas datiem (XI, 6; XII, 1; XVII, 5), sēļu galvenais politiskais un militārais centrs atradās Sēlpilī pie Daugavas, kur patvērumu varēja atrast sēļu sabiedrotie lietuvji. Tie kopā ar latgaļiem minēti arī Koknesē. Livonijas ordeņa tiesības uz Sēliju pāvests apstiprināja 1254. gadā. Galvenais centrs Sēlijas zemju pārvaldē bija Sēlpils (*Selburg*), kur 14. gs. Livonijas ordenis uzcēla fogta pili. Tur no 1422. gada līdz 1559. gadam zināmi 12 fogtu vārdi. Arheoloģiskie atradumi²¹⁷ Sēlpilī ordeņa pils vietā atklāja arī drošu sēļu pilskalna kultūras slāni. Pie pils izveidojusies pilsapmetne un ierīkota kapsēta. Viduslaiku Sēlpils robežas ar lietuvjiem nosaka 13.–14. gs. dokumenti, to starpā t. s. Mindauga dāvinājums 1255. gadā, uz ko Livonijas ordeņa mestrs atsauca 1392. g. vidū.²¹⁸ Šajā 14. gs. beigu dokumentā paskaidrots, ka Sēlijas zeme sadaloties mazākās zemēs (*terra, quae Zeloniam muncupatur, continet in se terrulas*). Lietuvju uzceltās pilis²¹⁹ Uzpaļos, Utenā, Tauraģē un Linkmeņos aptuveni apstiprina jau agrāk pēc arheoloģiskajiem materiāliem nosprausto robežu. Bez Sēlpils ordeņa pārvaldītās sēļu zemes vēl sargāja Aizkraukles, Altenes un Dinaburgas pilis, kuru novadi iesniedzās pāri Daugavai samērā dziļi Sēlijā.²²⁰ Kā liecina Atskaņu hronikā²²¹ aprakstītie 13. gs. notikumi, tad pie Lietuvas valsts ziemeļaustrumu robežas atradās Nalsene (Nalšas zeme – *terra Nalsen*) tagadējos Dūkštu, Ignalinas un Svenčoneļu rajonos. Nalša²²² ietilpa Mindauga apvienotajā Lietuvas valstī, un no šīs zemes nāca tādi pazīstami kunigaiši kā Lengvīns, Gerdenis un Daumants. Lietuvas valsts ziemeļu daļā tagadējos Pasvales un Pakrojas rajonos atradās lietuvju kunigaišu – brāļu Tūša, Miļģerīna un Ģingeika pārvaldītās teritorijas. Šie kunigaiši, cīnoties pret Nalsenes Lengvīnu, to sagūstīja un pārgāja Livonijas ordeņa Aizkraukles komtura dienestā.²²³

13.–14. gadsimtā visa senās Latvijas teritorija bija pakļauta Livonijas ordeņa un bīskapu valstīm, bet Lietuva savas atsevišķo novadu zemes bija spējusi apvienot spēcīgā dižkunigaišu valstī. Šīs pie Livonijas dienvidu robežām radušās valsts vēsturiskais nopelns viduslaikos ir tas, ka tā kļuva par barjeru vācu kolonistiem – zemniekiem, kas būtu varējuši ieplūst Livonijā pa sauszemes ceļu, tā veicinot vietējās tautas pārvācošanu, kā tas bija noticis ar prūšiem. Savukārt par Livonijas valstu konfederācijas vēsturisko misiju 14.–16. gs. sākuma karos ar augošo Maskavas krievu valsti uzskatāma sekmīgā cīņa pret krievu karapulku spiešanos uz rietumiem, tādējādi Livonijas iedzīvotājus pasargājot no pārkrievošanas.²²⁴

Atsauces un piezīmes

- ¹ *Latvijas PSR* arheoloģija (turpmāk: LA). – R., 1974. – 59., 90. att.
- ² Šturms E. Hroniku un senrakstu ziņas par baltu tautu bēru paražām 13. un 14. gs. // *Tautas vēsturei*. – R., 1938. – 93.–96. lpp.
- ³ Мугуревич Э. Проблема вендов в период раннего феодализма в Латвии // *Berichte über den II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*. – Berlin, 1973. – Bd. 2. – S. 291–294.
- ⁴ Šturms E. Zur Vorgeschichte der Liven // *Eurasia Septentrionalis Antiqua*. – Helsinki, 1936. – Bd. 10. – S. 47–50; Мугуревич Э. Некоторые вопросы этнической истории Курземе в X–XIV вв. // *Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов*. – Рига, 1970. – С. 21–38.
- ⁵ Мугуревич Э. Kurlands Siedlungsplätze in frühgeschichtlicher Zeit // *Archaeologia Baltica*. – Vilnius, 1997. – Vol. 2 – P. 85–93.
- ⁶ Kiparsky V. Die Kurenfrage // *Annales academiae scientiarum Fennicae. Ser. B.* – Helsinki, 1939. – Vol. 42. – P. 72–250.
- ⁷ Moora H., Ligi H. Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. – Tallinn, 1970. – S. 54–67.
- ⁸ *Latvijas vēstures avoti* (turpmāk: LVA II). – R., 1940. – 2. sēj. – 258., 371. nr.
- ⁹ Šterns I. Vikingu institūciju atspulgs viduslaiku Latvijas vēstures dokumentos // *Arheoloģija un etnogrāfija* (turpmāk: AE). – 1996. – 18. laid. – 131.–136. lpp.
- ¹⁰ Vita Anskarii auctore Rimberto accedit Vita Rimberti. Recensuit G. Waitz. – Hannoverae, 1884. – Cap. 30.
- ¹¹ Hellmann M. Civitas bei den Slawen // *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. – Berlin; New York, 1982. – Bd. 5. – S. 14.
- ¹² Žulkus V. Klaipēdas istorijos ir topografijos bruožai XIII–XVII a. // *Acta historica universitatis Klaipedensis*. – Klaipėda, 1994. – Vol. 1. – Fig. 1.
- ¹³ Žulkus V. Die Kuren im 13.–15. Jahrhundert // *Preussen, Kuren und Masuren*. – Weissenburg, 1991. – S. 16.
- ¹⁴ *Ibid.*, S. 16.
- ¹⁵ Bielenstein A. Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. – St. Petersburg, 1892. – S. 234–245; Kiparsky V. Die Kurenfrage, Karte 5.
- ¹⁶ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. – Kn. 2 (turpmāk: LAA II). – Piliakalniai. – Vilnius, 1975. – Žeml. 1; Lietuvos TSR archeologijos atlasas. – Kn. 3 (turpmāk: LAA III). – I–XIII a. pilkapynai ir senkapiai. – Vilnius, 1977. – Žeml. 3.
- ¹⁷ Brastiņš E. Latvijas pilskalni. Kuršu zeme. – R., 1923. – 71.–72. lpp. Grāmatā “*Urtāns J., Asaris J. Latvijas rietumu daļas jaunatklātie pilskalni*. – R., 1998” doti starpkaru periodā un pēc kara konstatēto seno nocietinājumu apraksti un uzmērījumi.
- ¹⁸ Gudavičius E. Baltramiejaus Hionekės Kronikos duomenys apie Šiauliu Zeme // *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Ser. A.* – 1988. – T. 2. – P. 56–65.
- ¹⁹ Mortensen G. Preussen und Livland um 1400 // *Zeitschrift für Ostforschung*. 9. Jg. 1960. Karte: Beiträge zur Kenntnis des nordöstlichen Mitteleuropas um 1400.
- ²⁰ LAA III, p. 74, 86.
- ²¹ *Lietuvių etnogenezė*. – Vilnius, 1987. – P. 246, 247.
- ²² Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. 1. daļa. Kurzemes vārdi // *Latvijas Universitātes Raksti* (turpmāk: LUR). – Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija 4, 1. – R., 1936. – 18., 19., 34. lpp.
- ²³ Brastiņš E. Latvijas pilskalni. Kuršu zeme, 79., 80. lpp.
- ²⁴ Stepiņš P. Liepājas vēstures un mākslas muzeja izrakumi 1964. g. // Referātu tēzes zinātniskai sesijai, veltītai 1964. gada arheoloģiskiem izrakumiem un etnogrāfiskai ekspedīcijai (turpmāk: RT). *Arheoloģijas sekcija*. – R., 1965. – 16. lpp.
- ²⁵ Kiparsky V. Die Kurenfrage, S. 122.
- ²⁶ LAA III, p. 65.
- ²⁷ LVA II, № 371.
- ²⁸ Kiparsky V. Kurenfrage, S. 108, 134.

- ²⁹ *Brastiņš E.* Latvijas pilskalni. Kuršu zeme, 132. lpp. 1963. g. šo vietu dabā apmeklējot, esmu konstatējis kultūras slāni, bet Kaletu apkārtnē lokalizējis vairākas vēlā dzelzs laikmeta senlietu atradumu vietas.
- ³⁰ LAA II, p. 69.
- ³¹ *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten / Hrsg. von Fr. G. von Bunge* (turpmāk: UB). – Bd. 1–12. – Reval; Riga; Moskau, 1853. – N 533.
- ³² *Löwis of Menar K.* Erläuterungen zu der Karte von Livland im Mittelalter. – Reval, 1895. – S. 8–11; *Biļķins V.* Sēlija un Dienvidkurša. – Minneapolis, 1992. – 81.–219. lpp.
- ³³ UB V, Riga, 1867, N 2637; *Löwis of Menar K.* Erläuterungen, S. 10.
- ³⁴ UB II, Reval, 1855, N 733.
- ³⁵ *Kiparsky V.* Die Kurenfrage, Karte 5.
- ³⁶ LVA II, 162. nr.
- ³⁷ *Kiparsky V.* Die Kurenfrage, S. 98, 99.
- ³⁸ LVA II, 357., 358. nr.
- ³⁹ Turpat, 361. nr.
- ⁴⁰ Turpat, 352. nr.
- ⁴¹ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon für Alt-Livland mit 24 Plänen un 56 Ansichten. – R., 1922. – S. 109.
- ⁴² UB VIII / Hrsg. von A. Hildebrand. – Riga; Moskau, 1884. – Bd. 8. – N 440.
- ⁴³ *Šterns I.* Latvijas vēsture 1290–1500. – R., 1997. – 151. lpp.
- ⁴⁴ *Juškevičs J.* Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē. – R., 1931. – 384. lpp.
- ⁴⁵ UB, Bd. 1, N 540. Kärkele identificējama ar Cīravas Kārkliem, jo šajā pagastā reģistrēts Kārkla purvs (*Plāķis J.* Kurzemes vietvārdi, 26. lpp.).
- ⁴⁶ *Zeids T.* Trīs dokumenti par feodālā īpašuma attīstību Kursā // Vēstures problēmas. – R., 1961. – 4. sēj. – 7. lpp.
- ⁴⁷ *Karulis K.* Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – R., 1992. – 1. sēj. – 106. lpp.
- ⁴⁸ *Löwis of Menar.* Burgenlexikon, S. 60.
- ⁴⁹ *Kiparsky V.* Die Kurenfrage, S. 203–215.
- ⁵⁰ *Šturms E.* Schwedische Kolonien in Lettland // Fornvännen. – Stockholm, 1949. – S. 219–215.
- ⁵¹ *Mugurēvičs E.* Kurlands Siedlungsplätze, S. 50, Abb. 4.
- ⁵² *Kiparsky V.* Kurenfrage, S. 400–409; *Johansen P.* Kurlands Bewohner zu Anfang der historischen Zeit // Baltische Lande (BL). – Leipzig, 1939. – Bd. 1. – S. 284.
- ⁵³ *Bauer A.* Die Wartgutsteuerliste der Komturei Goldingen // Mitteilungen aus der Livländ. Geschichte. – Riga, 1933–1937. – Bd. 25. – S. 149, 152, 153.
- ⁵⁴ *Мугуревич Э.* Проблема вендов, с. 291–299.
- ⁵⁵ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 125.
- ⁵⁶ *Mugurēvičs Ē.* Burg Pilten (Kurland) im 14.–16. Jahrhundert // Schriften des kulturhistorischen Museums in Rostock / Hrsg. von M. Gläser. – Rostock, 1993. – Bd. 1. – S. 149–154.
- ⁵⁷ *Lowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Poznań, 1983. – S. 73.
- ⁵⁸ LVA, 163. nr.
- ⁵⁹ *Švābe A.* Senā Kurša // Straumes un avoti. – R., 1938. – 1. sēj. – 94. lpp.
- ⁶⁰ *Asaris J.* Par kuršu izplatību Ziemeļkurzemē 11–13. gs. // AE, 1996, 18. laid., 38.–42. lpp.
- ⁶¹ *Westren-Doll A.* Urkundliche livische und kurische Ortsnamen // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1924. – Dorpat, 1926. – S. 12.
- ⁶² *Mugurēvičs Ē.* Wechselbeziehungen der livischen und kurischen Kultur im Licht des Siedlungsmaterial Nordkurlands (10.–16. Jh) // Congressus Quintus Internationalis Finno-Ugristarum Turku 20.–27. VIII. 1980. – Turku, 1981. – Pars 8. – P. 395–400.
- ⁶³ LVA II, 357., 358. nr.
- ⁶⁴ *Pāvilāne V.* Rakstītos vēstures avotos minētas apdzīvotas vietas Kurzemē 13. gs. (Miera Kurša) // AE, 16. laid., 151.–160. lpp.
- ⁶⁵ *Mugurēvičs Ē.* Arheoloģiskie izrakumi Dundagas pilī // Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu, antropologu un etnogrāfu 1980./81. gada pētījumu rezultātiem (turpmāk: Mat.). – R., 1982. – 95.–100. lpp.

- ⁶⁶ *Dunsdorfs E.* Grāmata par Saldu. – Melburna, 1995. – 104.–110. lpp.
- ⁶⁷ *Mugurēvičs Ē.* Saldus pils (Frauenburg) XV–XVII gadsimtā // LZAV. – 1972. – 2. nr. – 54.–64. lpp.
- ⁶⁸ LVA II, 389. nr.
- ⁶⁹ LA, 1974, 90. att.; LAA III, 1977. Žeml. 3.
- ⁷⁰ *Bauer A.* Semgallen und Upmale in frühgeschichtlicher Zeit // BL, 1939, S. 320–326.
- ⁷¹ *Indriķa hronika* (turpmāk: IH) / Tulk. Ā. Feldhūns; Ē. Mugurēviča priekšvārds un komentāri. – R., 1993, IV, 7; 352., 353. lpp.; *Šterns I.* De portu Semigallie // AE, 1997, 19. laid., 165.–171. lpp.
- ⁷² *Klišāns V.* Neapdzīvotas un mazapdzīvotas zemes Zemgalē un tai pieguļošajās teritorijās 13. gs. // Acta Universitatis Latviensis. – R., 1993. – 589. nr. – 5., 6. lpp.
- ⁷³ LVA II, 117., 122. nr.
- ⁷⁴ UB V, R., 1867, N 2090; *Bilķins V.* Zemgaliešu brīvības cīņas. – Minneapolis, 1973. – 242., 243. lpp.
- ⁷⁵ LVA II, 389. nr.
- ⁷⁶ *Bauer A.* Semgallen und Upmale, S. 324.
- ⁷⁷ *Caune A.* Jaunsaules Siliņu kapulauks // AE, 1987, 15. laid., 53. lpp.
- ⁷⁸ *Daiga J.* Kamārdes pilskalns // Mat. 1978. – R., 1979. – 31.–36. lpp.
- ⁷⁹ *Atskaņu hronika* (turpmāk: AH) / Tulk. V. Bisenieks; Ē. Mugurēviča un K. Kļaviņa komentāri. – R., 1998. – 355., 356. lpp.
- ⁸⁰ IH, XXIII, 4.
- ⁸¹ *Löwis of Menar K.* Zur Baugeschichte der Komturien des Deutschen Orden in Kurland // Sitzungsberichte der kurländischen Gessellschaft für Literatur und Kunst aus dem Jahre (turpmāk: Sb. Kurl.), 1895, S. 45–51.
- ⁸² *Hermann de Wartberge* (turpmāk: Wartberge). Chronicon Livoniae / Hrsg. von E. Strehlke // Scriptores rerum Prussicarum. – Leipzig, 1863. – Vol. 2. – P. 60, 77.
- ⁸³ *Caune A.* Einige während der Ausgrabungen 1976–1990 erworbene Erkenntnisse über Ordensburg Bauske in Lettland // Castella maris Baltici. – Stockholm, 1993. – Vol. 1. – P. 17–26.
- ⁸⁴ *Brīvkalne E.* Tērvetes pilskalna izrakumi 1958. g. // RT 1959, 35.–37. lpp.
- ⁸⁵ *Brastiņš E.* Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme. – R., 1926. – 27., 28. lpp.
- ⁸⁶ AH, 334., 353., 354. lpp.
- ⁸⁷ *Wartberge*, p. 67, 72.
- ⁸⁸ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 63, 64.
- ⁸⁹ *Bielenstein A.* Die Grenzen, Karte III.
- ⁹⁰ UB I, N 264; *Daiga J.* Izrakumi Dobelē 1977. gadā // Mat. 1976. – R., 1978. – 35.–40. lpp.
- ⁹¹ AH, 11390.–11405. rinda.
- ⁹² *Löwis of Menar K.* Zur Baugeschichte der Komturien, S. 36–40.
- ⁹³ UB I, N 432.
- ⁹⁴ *Brastiņš E.* Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme, 23., 24. lpp.
- ⁹⁵ Eglone bijusi teritorija abpus Eglones, Vadakstes pietekas, krastiem līdz Tabaginas upei, kas bijusi kā robeža starp vēlāko Livoniju un Žemaitiju (*Bilķins V.* Zemgaliešu brīvības cīņas, 135. lpp.).
- ⁹⁶ *Ozols J.* Die vor- und frühgeschichtlichen Burgen Semgallens // Commentationes Balticae. – Bonn, 1971. – Bd. 14/15. – N 3. – S. 16.–19.
- ⁹⁷ *Brastiņš E.* Latvijas pilskalni. Zemgale un Augšzeme, 21., 22. lpp.
- ⁹⁸ UB I, N 264.
- ⁹⁹ *Ibid.*, N 425, 426.
- ¹⁰⁰ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 85.
- ¹⁰¹ UB I, N 264.
- ¹⁰² *Ibid.*, N 425.
- ¹⁰³ LAA II, 1975, p. 186, 187.
- ¹⁰⁴ AH, 1998, 344. lpp.
- ¹⁰⁵ UB, N 472, 473.
- ¹⁰⁶ *Bilķins V.* Zemgaliešu brīvības cīņas, 140. lpp.

- 107 *Bielenstein A.* Grenzen, S. 135.
- 108 *Biļķins V.* Zemgaliešu brīvības cīņas, 140., 141. lpp.
- 109 *Caune A.* Rīga zem Rīgas. – R., 1985. – 30.–39. lpp. Ir izteikts minējums, ka Rīgas lībiešiem piederējušais novads pirmsvācu periodā aizņēmis aptuveni to pašu teritoriju, kurā vēlāk izveidojās pilsētas lauku novads (*Caune A.* Rīgas lībieši un viņu īpašumzīmes. – R., 1998. – 30. lpp.).
- 110 *Mugurēvičs Ē.* Die Dorfsiedlung und die Burg Holme bei Salaspils (Letland) im Mittelalter // Zwischen Lübeck und Novgorod. – Lüneburg, 1996. – S. 99–102.
- 111 LVA II, 61. nr., 300. lpp.; *Livländische Güterurkunden* / Hrsg. von H. Bruiningk und N. Busch (turpmāk: LG I). – R., 1908. – Bd. 1. – N 15.
- 112 *Mugurēvičs Ē.* Mittelalterliche Siedlungen und Veränderungen der Siedlungsstruktur am Unterlauf der Daugava im 12 bis 13. Jahrhundert // Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte (LSAK). – Bonn, 1987. – Bd. 7. – S. 171–178, Abb. 44: 2.
- 113 *Graudonis J.* Ikšķiles arheoloģiskās ekspedīcijas darbs 1975. gadā // Mat. 1975. – R., 1976. – 49.–56. lpp.
- 114 *Zariņa A.* Izrakumi Lielvārdē 1977. gadā // Mat. 1977. – R., 1978. – 94.–98. lpp.
- 115 *Urtāns V.* Aizkraukles pilskalna mūra aizsargsiena // LZAV. – 1983. – 4. nr. – 34.–39. lpp.
- 116 LVA II, 61. nr.
- 117 Turpat, 117. nr.
- 118 *Benninghoven F.* Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann. – Hamburg, 1961. – Karte 3.
- 119 *Mugurēvičs Ē.* Arheoloģiskās liecības par Livonijas ordeņa piļu apbūves attīstību Latvijas teritorijā // AE, 1994, 16. laid., 93.–100. lpp.
- 120 LG I, N 1.
- 121 *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 77.
- 122 IH, 368. lpp.
- 123 *Baltisches* historisches Ortslexikon, Teil 2. Lettland. – Köln; Wien, 1990. – S. 596.
- 124 *Brastiņš E.* Latvijas pilskalni. Vidzeme. – R., 1930. – 50.–53. lpp.
- 125 *Tuulse A.* Die Burgen in Estland und Lettland. – Dorpat, 1942. – S. 242.
- 126 *Caune A.* Steinburgen des 12.–16. Jahrhunderts im Dünamündungsgebiet // Castella maris Baltici. – Nyköping, 1996. – Vol. 2. – P. 24–27.
- 127 *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 53, 54.
- 128 *Bielenstein A.* Die Grenzen, S. 47–57.
- 129 *Graudonis J.* Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta Turaidas arheoloģiskās ekspedīcijas 15 darba gadi (1976–1990). – R., 1990. – 15. lpp.
- 130 *Tõnisson E.* Die Gauja–Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jh.). – Tallinn, 1974. – S. 30–33.
- 131 IH, 387. lpp.
- 132 IH, XI, 3.
- 133 *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 112.
- 134 UB I, N 84.
- 135 LG II, N 1130.
- 136 *Bielenstein A.* Die Grenzen, S. 62.
- 137 *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 77, 78.
- 138 *Bielenstein A.* Die Grenzen, S. 60.
- 139 *Tõnisson E.* Lisandeid Idumea ajaloole // Pronksiajast varase feodalismini. – Tallinn, 1966. – Lk. 198–206.
- 140 *Plāķis J.* “Rouzas” vārds un tā izplatīšanās pa Latvijas teritoriju // Rīgas Latviešu biedrības Zinātņu komitejas rakstu krājums. Sēr. 22 A. – R., 1936. – 121.–126. lpp.
- 141 *Balodis V.* Jumeras leja un viņas ievērojamas vietas. – Valmiera, 1909. – 5.–8. lpp.; *Laakmann H.* Die Imera // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (turpmāk: Sb. estn.). – 1930. – S. 135–157.
- 142 *Auns M.* Jauna versija par Beverīnu // LVIŽ. – 1996. – 3. nr. – 109.–123. lpp.
- 143 *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 126.
- 144 LVA II, 106. nr.

- ¹⁴⁵ *Laakmann H.* Die Ymera, S. 148–149.
- ¹⁴⁶ *Švābe A.* Tālava // Straumes un avoti. – Linkolna, 1965. – 3. sēj. – 179., 180. lpp.
- ¹⁴⁷ *Laakmann H.* Zur Geschichte Heinrichs von Lettland und seiner Zeit // Beiträge zur Kunde Estlands. – Reval, 1933. – Bd.18, H. 2. – S. 82–84.
- ¹⁴⁸ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 108.
- ¹⁴⁹ IH, 355., 374. lpp.
- ¹⁵⁰ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 90.
- ¹⁵¹ *Baltisches historisches Ortslexikon*, S. 495.
- ¹⁵² *Ibid.*, S. 583, 584.
- ¹⁵³ LVA II, 19., 21. nr.
- ¹⁵⁴ *Atgāzis M.* Par Alūksnes pili un tajā atrastajiem apgaismošanas piederumiem // AE, 1983, 14. laid., 24. lpp.
- ¹⁵⁵ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 44, 81.
- ¹⁵⁶ *Stern C.* Livlands Ostgrenze im Mittelalter vom Peipus bis zur Düne // Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. – R., 1924–1926. – Bd. 23. – S. 232–234.
- ¹⁵⁷ *Laakmann H.* Zur Geschichte, S. 96.
- ¹⁵⁸ *Hellmann M.* Das Lettenland im Mittelalter. – Münster; Köln, 1954. – S. 43, 44; *Mugurēvičs Ē.* Adsel // Enzyklopädie zur Geschichte des östlichen Europa (6–13 Jhs.) / Hrsg. von Chr. Lübke Greifswald. – 1998. – Heft A. – S. 52.
- ¹⁵⁹ *Škutāns S.* Dokumenti par kļaušu laikiem Latgolā. – [Minhene], 1974. – 33., 48., 49. lpp.
- ¹⁶⁰ LG I, N 2; LVA II, 63., 71. nr.
- ¹⁶¹ IH, 375. lpp.
- ¹⁶² *Apala Z., Apals J.* Cēsu novada arheoloģija. Izstādes katalogs. – Cēsis, 1991.
- ¹⁶³ *Apals J.* Vēstures avotu ziņas par Āraišu mūra pili // AE, 1996, 18. laid., 27.–37. lpp.
- ¹⁶⁴ *Apals J.* Arheoloģiskie pieminekļi Gaujas nacionālajā parkā. – R., 1986. – 76.–89. lpp.
- ¹⁶⁵ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 88, 111.
- ¹⁶⁶ *Laakmann H.* Zur Geschichte, S. 99; *Hellmann M.* Das Lettenland, Karte.
- ¹⁶⁷ *Brastiņš E.* Latvijas pilskalni. Vidzeme, 148., 149. lpp.
- ¹⁶⁸ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 113, 114.
- ¹⁶⁹ *Мугуревич Э.* Восточная Латвия и соседние страны X–XIII вв. – Рига, 1965. – С. 16.
- ¹⁷⁰ *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 47, 48, 55.
- ¹⁷¹ *Dopkewitsch H.* Die Burgsuchungen in Kurland und Livland vom 13.–16. Jh. // Mitteilungen. – R., 1933. – Bd. 25. – Il. 1. Karte. H. Dopkeviča gan domā (55. lpp.), ka Viesiena, tātad Negistes centrs, viduslaikos bijusi pie Bērzaunes, par ko jāšaubās, jo, piemēram, L. Mellīna 18. gs. beigu kartē Viesienas apkārtnē ietilpst Ērgļu draudzē.
- ¹⁷² *Löwis of Menar K.* Burgenlexikon, S. 48.
- ¹⁷³ *Mugurēvičs Ē.* Ļaudona gadsimtu gaitā // Stars. – 1989. – 59., 61. nr.
- ¹⁷⁴ LG I, N 534, 583.
- ¹⁷⁵ *Mugurēvičs Ē.* Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi. – R., 1977. – 47.–49., 97., 98. lpp.
- ¹⁷⁶ *Stubavs A.* Arheoloģiskie izrakumi Koknesē 1961. gadā // RT 1961. – R., 1962. – 19.–21. lpp.
- ¹⁷⁷ *Шноре Э.* Асотское городище // Материалы и исследования по археологии Латв. ССР. – Рига, 1961. – Т. 2. – С. 133–141.
- ¹⁷⁸ LG I, N 78.
- ¹⁷⁹ *Шноре Э.* Асотское городище, с. 136.
- ¹⁸⁰ LG I, N 69.
- ¹⁸¹ *Brastiņš E.* Latvijas pilskalni. Latgale. – R., 1928. – 30., 31. lpp.; *Urtāns J.* Latvijas austrumdaļas jaunatklātie pilskalni. – R., 1995. – 76., 77. lpp.
- ¹⁸² AH, 8120.–8147. rinda, 345., 346. lpp.; LG I, N 69.
- ¹⁸³ LVA II, 419. nr.
- ¹⁸⁴ *Hellmann M.* Das Lettenland, S. 186.
- ¹⁸⁵ *Мугуревич Э.* Восточная Латвия, с. 17.

- 186 Шноре Э. Асотское городище, с. 138.
- 187 Mugurēvičs Ē. Kāda bija senā Jersikas valsts? // Kultūras Fonda Avīze. – 1991. g. jūlijs. – 10. nr.
- 188 LA, II, 107. nr.
- 189 LVA II, 159. nr.
- 190 Turpat, 234. nr.
- 191 Turpat, 419., 432. nr.; LG I, N 69; UB II, N 968.
- 192 Wartberge, p. 108.
- 193 LVA II, 248. nr.; Mugurēvičs Ē. Vidus un Austrumlatvija 13.–14. gs. // AE, 1973, 10. laid., 27.–29. lpp.
- 194 LVA II, 129. nr.
- 195 Mugurēvičs Ē. Rēzeknes pils un tās novads 9.–17. gs. // LZAV. – 1985. – 3. nr. – 48.–71. lpp.
- 196 UB II, N 1036.
- 197 Mugurēvičs Ē. Rēzeknes pils, 55., 56. lpp.
- 198 Neumann W. Die Ordensburgen im sog. polnischen Livland // Mitteilungen. – R., 1889. – Bd. 14. – S. 303.
- 199 Urtāns V. Arheoloģiskie izrakumi Madalānu pilsalnā un kapulaukā // Mat. 1982/83. – R., 1984. – 99.–103. lpp.
- 200 Urtāns V. Arheoloģiskie izrakumi Piziču Kaupra pilsalnā // Mat. 1980/81. – R., 1982. – 134.–138. lpp.
- 201 Мугуревич Э. Упомянут ли город Лудза в письменных источниках 12 века? // Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. – Tallinn, 1970. – P. 138–141.
- 202 LG I, N 415.
- 203 Шноре Э., Зейд Т. Нукшинский могильник // Материалы и исследования по археологии Латв. ССР. – Р., 1957. – С. 16.
- 204 Balodis F. Latviešu vēsture. – R., 1938. – 1. d. – 141. lpp.; karte starp 138./139. lpp.
- 205 Renners J. Livländische Historien hrsg. von R. Hausmann und K. Höhlbaum. – Göttingen, 1876. – S. 8.
- 206 LA, 1974, 247. lpp.
- 207 Stern C. Livlands Ostgrenze, S. 234–239.
- 208 UB I, N 363.
- 209 Mugurēvičs Ē. Die archäologischen Ausgrabungen im Burgflecken bei der alten Dünaburg // Homburger Gespräch vom 12. bis 14. September 1984. – Bad Homburg, 1985. – S. 106–115.
- 210 Stern C. Livlands Ostgrenze, S. 234, Karte.
- 211 Zariņa A. Izrakumu rezultāti Indricas pilsalnā // Mat. 1984. un 1985. – R. 1986. – 143.–147. lpp.
- 212 UB XII, Riga; Moskau, 1910, N 833, 843, 846, 856.
- 213 Tuulse A. Die Burgen, S. 238.
- 214 Brežgo B. Krāslava // K. Apinis. Latvijas pilsētu vēsture. – R., 1931. – 210.–213. lpp.
- 215 LA, 1974, 226.–229. lpp.
- 216 Tautavičiūšs A. Sēliai // Mokslas ir gyvenimas. – 1972. – N 1. – P. 14–16.
- 217 Šnore E., Zariņa A. Senā Sēlpils. – R., 1980. – 5. lpp.
- 218 UB I, N 286, 287; UB III, N 1325, 1326.
- 219 Biļķins V. Sēlija un Dienvidkurša, 30. lpp.
- 220 Dopkewitsch H. Die Burchsuchungen, S. 65–68; Karte.
- 221 AH, 317. lpp.
- 222 Gudavičiūšs E. Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiaue. – Vilnius, 1989. – P. 32, 96.
- 223 AH, 326. lpp.
- 224 Šterns I. Latvijas vēsture 1290–1500, 404.–416. lpp.

Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā

16. gs. otrajā pusē un 17. gs.

16. gadsimts Latvijas vēsturē ir kardinālu pārmaiņu laiks. Līdz ar reformācijas izplatīšanos zuda Livonijas ordeņa un katoļu baznīcas prelātu varas ideoloģiskais pamatojums, bet karš, kuru cīņā par kundzību Baltijas jūras reģionā izraisīja spēcīgās kaimiņvalstis – Polija-Lietuva, Zviedrija, Dānija un Krievija –, sagrāva viduslaiku Livonijas politisko sistēmu. Sabrūkot Livonijas konfederācijai, notika Latvijas teritoriju pārdale iekarotāju starpā, līdz ar to iezīmējot arī jaunas robežas.

Kurzemes hercogu valsts

Hercogistes izveidošanās

Livonijas karš, kas iesākās 1558. g. janvārī ar Maskavas cara karapulku iebrukumu Tērbatas bīskapijā, drīz vien parādīja bīskapijas vasaļu un Livonijas ordeņa bruņinieku nespēju aizsargāt savus iekarojumus. Tādēļ 1559. g. 31. VIII ordenis, bet 15. IX arī Rīgas arhibīskapija noslēdza līgumu par aizsardzību jeb protekcijas līgumu ar Polijas karali un Lietuvas lielkņazu Sigismundu II Augustu (1548–1572). Sigismunds II Augusts apsoliņa sūtīt palīgā livoniešiem lietuviešu vienības, bet par atlīdzību viņam tika ieķīlātas piecas ordeņa un divas arhibīskapa pilis ar novadiem.¹ Lietuvieši gan ieņēma ierādītās pilis, taču būtisku palīdzību nesniedza, un pēc ordeņa galveno spēku sagrāves 1560. g. 2. VIII Ērgemes kaujā stāvoklis kļuva katastrofāls.

Šajā situācijā ordeņa mestrs Gothards Ketlers par labāko izeju uzskatīja padošanos Sigismunda II Augusta virskundzībai. Vēl sarunu laikā, kam sekoja 1559. g. protekcijas līgums, mestram bija apsoliņa vara pār visu agrāko ordeņa teritoriju Livonijā,² taču pēc 1561. g. 28. XI Viļņā noslēgtā padošanās līguma (*Pacta subjectionis* jeb, kā kurzemnieki biežāk to dēvēja, *Provisio Ducalis*) noteikumiem viņš ieguva tikai ordeņa zemes uz dienvidiem no Daugavas, t.i., Kurzemē un Zemgalē. Sigismunds II Augusts piešķīra Gothardam Ketleram kā hercogam mantojamā lēnī “.. visas muižas kopā ar muižniekiem, kuras pieder pie Daugavpils pilsnovada Lietuvas pusē esošajā Daugavas krastā, Sēlpils pili ar visu tās novadu, kā arī muižas, kuras atrodas šaipus Daugavai un pieder Aizkraukles pilij; Bauskas pili, Vecmuižu (*Neugut*) un visu, kas pieder Salaspils pilij; Jelgavas, Tukuma, Jaunpils, Dobeles, Kandavas, Alsungas, Skrudas, Saldus un Sabiles pilis, kā arī mums par 80 000 guldeņu ieķīlātās pilis³: Kuldīgu, Aizputi, Durbi un Ventspili”⁴. Attiecībā uz 1560. g. Brandenburgas markgrāfam ieķīlāto Grobiņas pili un novadu Polijas karalis deva solījumu izmaksāt Gotharda Ketlera vietā markgrāfam ķīlas summu 50 000 guldeņu apmērā un panākt, lai nauda tiktu saņemta visdrīzākajā laikā. Tāpat karalis apsoliņa rūpēties, lai Ketlers līdz nākamajām Lieldienām varētu atgūt Bauskas pili, kuru karalis bija piešķīris lietošanā Rīgas arhibīskapam.⁵ Pēdējo solījumu acīmredzot nenācās grūti izpildīt, jo arhibīskaps Vilhelms nomira

jau 1563. g. 4. II, un vēstures avotos un literatūrā nav sastopamas ziņas par jebkādiem konfliktiem šai sakarā.

No Daugavas labajā krastā esošajiem īpašumiem karalis piešķīra Ketleram veco Daugavgrīvas pili, bet tikai uz viņa dzīves laiku. Tomēr jau 1562. g. 17. III Ketlers pārdeva šo pili karalim par 15 000 dālderu.⁶

Pacta subjectionis stājās spēkā 1562. g. 5. III, kad mestrs un ordeņa pavēlnieki svinīgi atteicās no saviem amatiem, bet Livonijas ordenis tika sekularizēts. No juridiskā viedokļa to var uzskatīt par Livonijas likvidācijas un jaunās valsts – Kurzemes un Zemgales hercogistes (*Ducatus Curlandiae et Semigalliae*)⁷ – rašanās dienu. Bijušais mestrs ieguva ne tikai hercoga varu, bet arī Rīgas burggrāfa amatu un tika iecelts par Polijas karaļa administratoru Vidzemē, kas zināmā mērā tuvināja viņu kārotajam mērķim – iegūt savā īpašumā visu bijušo Livoniju. Tieši tādēļ Gothards Ketlers bija no karaļa panācis, ka viņa tituls skanēja *in Liefland zu Curland und Semgallen Hertzog*. Cerības uz Vidzemi gan izplēnēja jau 1566. g., kad, izveidojoties t.s. Pārdaugavas hercogistei, par tās vietvaldi kļuva Lietuvas maršals Jans Hodkevičs, tomēr iepriekšminēto titulu Kurzemes hercogi paturēja līdz pat hercogistes likvidācijai 1795. gadā.

Kurzemes hercogistes teritorija un administratīvais iedalījums

Teritorija

Kļuvis par Kurzemes hercogu, Gothards Ketlers neieguva savā valdījumā visu Kurzemi un Zemgali. Ārpus hercogistes teritorijas tolaik palika Prūsijai ieķīlātais Grobiņas novads, bez tam pastāvēja draudi, ka tiešā karaļa pakļautībā varētu nonākt visa kādreizējā Dobeles komturija. Savukārt bijusī Kurzemes bīskapija jeb Piltenes apgabals turpināja pastāvēt kā atsevišķs valstisks veidojums.

Grobiņa. Tā kā Polijas karalis naudas trūkuma dēļ neizpildīja savu padošanās līgumā fiksēto solījumu izpirkt no Prūsijas hercoga Grobiņas novadu un pievienot to atkal Kurzemei, Grobiņa palika Prūsijas valdījumā. Prūsijas pārvalde bija visai nesaudzīga, un galu galā izrādījās, ka 17. gs. sākumā lielie ozolkoku meži Grobiņas novadā gandrīz visi bijuši izcirsti, bet valsts muižu saimniecība pilnīgi sagrauta un nesusi Prūsijas valsts kasei vienīgi zaudējumus.⁸ Tāpēc, kad par Prūsijas hercogistes administratoru kļuva Brandenburgas kūrfirsts Joahims Frīdrihs,⁹ viņš nolēma, ka vislabākais veids nolaistās saimniecības atjaunošanai būtu tās iznomāšana kādai ieinteresētai personai. Par tādu tika izraudzīts Prūsijas hercogistes kanclers Kristofs Rape, kuram pašam piederēja Tāšu muiža netālu no Grobiņas. 1605. gada 29. X kūrfirsts Rapem iznomāja uz septiņiem gadiem visu Grobiņas ekonomiju līdz ar Grobiņas, Rucavas un Nīcas muižām. Viņam tika arī uzticēta muitu un citu nodevu ievākšana, taču savāktā nauda bija jānogādā uz Liepāju krasta soģim (*Strandvogt*), kurš savukārt nosūtīja to tālāk uz Prūsiju. Bez tam Rapem piešķīra uzraudzības un zemākās jurisdikcijas tiesības pār Prūsijas hercogistes amatpersonām novadā – krasta soģi, mežu pārziņiem u.c. Sakarā ar slikto saimniecisko stāvokli nomas maksu noteica visai nelielu, un pirmos divus gadus Rapem bija jāmaksā 1000 poļu guldeņu gadā, bet nākamās piecus – 2000 Prūsijas marku gadā.¹⁰

Nomas līgums ar Rapi palika spēkā tikai četrus gadus. Pašā 1609. g. sākumā Kurzemes hercogs Vilhelms (1587–1616) saderinājās ar Prūsijas hercoga Albrehta Frīdriha meitu Sofiju.

Viņas svainis Brandenburgas kūrfirsts un Prūsijas administrators dažas dienas pēc saderināšanās noslēdza ar Vilhelmu līgumu par Grobiņas novada nodošanu Kurzemei. 13. III Prūsijas valdības padomnieki izsniedza hercogam Vilhelmam apliecinājuma rakstu par 50 000 guldeņu resp. ķīlas naudas nomaksu.¹¹ Šī summa tika pārskaitīta no Sofijas pūra tiesas.¹² Iespējams, ka darījuma noslēgšanā liela nozīme bijusi pašam Rapem, uz ko norāda fakts, ka vēl 16. I, t.i., divas dienas pirms oficiālās vienošanās ar kūrfirstu, hercogs Vilhelms garantēja Rapem un viņa pēctečiem tiesības brīvi izvest un ievest preces caur Liepājas ostu un atstāja viņam dažas sīkas priekšrocības, kuras kanclers bija baudījis, būdams Grobiņas nomnieks. Izrādot īpašu žēlastību, Vilhelms ļāva Rapem viņa dzīves laikā nepildīt kavalērijas dienestu (*Rosdienst*), taču Rapes mantiniekiem šī privilēģija nepienācās.¹³

1632. gadā Kurzemes hercogs Frīdrihs (1587–1642) mēģināja panākt, lai Polijas karalis kompensē Kurzemei 50 000 guldeņu iemaksu par Grobiņu,¹⁴ kā tas bija paredzēts padošanās līgumā, taču bez panākumiem.

Gotharda Ketlera cīņa par hercogistes teritoriālo vienotību

Kļūstot par hercogu, Gothards Ketlers sastapās ar lielām grūtībām savas varas un teritorijas nostiprināšanā valsts iekšienē. Sevišķi asa sadursme hercogam izraisījās ar agrāko Dobeles komturu Tisu (Matiasu) fon der Reki. Konflikta cēlonis slēpās Rekes pretenzijās uz bijušo Dobeles komturiju ar Dobeles, Kalnamuižas (Tērvetes) un Auces muižām. Savās prasībās Reke balstījās uz Gotharda Ketlera solījumu, ko tas bija devis 1560. g. 10. IV, pēc tam kad īpašā Livonijas ordeņa pavēlnieku apspriedē 5. IV bija panākta vienošanās par ordeņa sekularizāciju.¹⁵ Toreiz mestrs apsoliya Reke piešķirt mantojumā minētās teritorijas gadījumā, ja pats kļūs par visas Livonijas kungu. Par mantojuma tiesību konkrēto saturu bija jāvienojas vēlāk.¹⁶

Pēc hercogistes izveidošanās Gothards Ketlers paziņoja, ka Reke pienākoties tikai daļa no bijušās komturijas, jo arī viņš pats esot dabūjis tikai daļu no Livonijas. Tāpēc hercogs sāka ieņemt komturijai piederošās zemes, piemēram, Mežmuižu (*Grenzhof*) pie Lietuvas robežas, kuru 1566. g. ierādīja hercogienei Annai par t.s. galda muižu (*Tafelgut*)¹⁷, savu rīcību pamatojot ar to, ka Dobeles pieskaitīta pie hercogistes arī padošanās līgumā. Tāpat Ketlers pieprasīja, lai Reke līdz ar pārējiem muižniekiem nodod viņam uzticības zvērestu. Taču Reke atteicās atzīt hercogu Gothardu par savu valdnieku un paziņoja, ka pakļausies tieši Polijas karalim.¹⁸

Savstarpējās sūdzības karaļa tiesā palika bez jūtamiem rezultātiem, tāpēc Ketlers izšķīrās par spēka lietošanu. 1566. gada 23. VIII viņš lika saņemt ciet Reki, kurš kopā ar ģimeni ceļoja uz Vestfāli un bija apstājies Krūškalnes muižā pārnakšnot. Pēc apcietināšanas Reke sākumā liedzās atdot Dobeles pili, taču pēc tam, kad hercoga karaspēks aplenca Dobeli, bijušais komturis piekrita līgumam ar Ketleru. Līgums paredzēja, ka apmaiņā pret Dobeli Reke saņem no hercoga lēnī Jaunpils pili ar novadu. Tomēr pēc atbrīvošanas no cietuma Reke neatzina šā līguma likumību, deklarējot, ka tas uzspiests viņam ar varu. Atkal sākās tiesāšanās, turklāt Reke atriebās Ketleram, iebrukdams un postīdams hercoga muižas. Jāpiebilst, ka pārējā muižniecība nostājās hercoga pusē, nosodot Reki par viņa tieksmi iegūt sev īpašu stāvokli.¹⁹

Konfliktu galīgi noregulēja tikai 1576. g. 18. II, kad Reke beidzot piekrita Dobeles apmaiņai pret Jaunpili, tomēr līdz pat mūža galam viņš uzskatīja sevi par tiešu Polijas karaļa vasali. Viņa pēcteči gan atzina hercogu par savu kungu un pat saradojās ar Ketleriem.²⁰

Kurzemes bīskapija jeb Piltenes apgabals. Kurzemes bīskapija, kuru vēlāk biežāk dēvēja par Piltenes apgabalu jeb vienkārši Pilteni (pēc bīskapa rezidences atrašanās vietas), bija viena no piecām Livonijas konfederācijas valstiņām. Tās pēdējais bīskaps Johans IV (fon Minhauzens, 1540–1560) vienlaikus bija arī Sāmsalas-Vīkas bīskapijas valdītājs. 1559. gada septembrī viņš pārdeva Sāmsalas-Vīkas bīskapiju par 30 000 dālderu Dānijas karalim Frīdriham II, kurš savukārt nodeva to savam brālim Holšteinas hercogam Magnusam apmaiņā pret mantojuma tiesu Dānijā.²¹ Pēc ierašanās Sāmsalā 1560. g. 16. IV Magnuss nedomāja aprobežoties ar vienu īpašumu Livonijā un drīz vien vienojās ar Minhauzenu arī par Kurzemes bīskapijas pirkšanu. 1560. gada 6. VI Magnuss nosūtīja brālim vēstuli, kurā lūdza izmaksāt bīskapam Johanam IV 9200 dālderu²², – par šo summu tad arī tika pārdota Kurzemes bīskapija. Abas bīskapijas tika sekularizētas, lai gan Magnuss vēl kādu laiku lietoja bīskapa titulu.

Savukārt padošanās līgums starp Polijas karali un Gothardu Ketleru ietvēra noteikumu, saskaņā ar kuru karalis apņēmās panākt Kurzemes bīskapijas apmaiņu pret ordenim piederošo Sāmsalas daļu un diviem novadiem kontinenta Igaunijā, lai Ketlers varētu iegūt savā īpašumā visu Kurzemes teritoriju.²³ Taču Magnuss noraidīja karaļa priekšlikumu, jo uzskatīja Pilteni par vērtīgāku,²⁴ turklāt piedāvātās ordeņa zemes Livonijas kara gaitā tāpat drīz vien nonāca dāņu rokās. Līdz ar to turpmākajam laikposmam līdz pat 17. gs. vidum ir raksturīgi nemitīgi Kurzemes hercogu centieni apvienot Piltenes teritoriju ar hercogisti.

Livonijas karā Piltenes apgabalam izdevās palikt neskartam. Kaimiņvalstis bija pārāk aizņemtas ar iekšējām problēmām un karadarbību galvenokārt Vidzemē un Igaunijā, bet hercogs Gothards neuzdrošinājās neko pasākt pats uz savu roku, kaut gan ir ziņas, ka viņš plānojis iebrukumu bīskapijā 1573. gadā. Šai laikā Magnuss jau bija pārgājis krievu cara pusē un neuzturējās Piltenē, tomēr plānotais uzbrukums nezināmu iemeslu dēļ nenotika.²⁵

1578. gadā hercogs Magnuss padevās Polijas karaļa virskundzībai un pēdējos dzīves gadus aizvadīja Piltenē. Pēc viņa nāves 1583. g. Dānija un Polija uzsāka t.s. mantojuma karu par Pilteni. Kurzemes hercogs sākumā mēģināja ieturēt neitralitāti, bet kā Polijas karaļa vasalis tomēr bija spiests atbalstīt poļus. Beidzot 1585. g. 10. IV Kronenborgā ar Brandenburgas-Ansbahas markgrāfa Georga Frīdriha starpniecību tika noslēgts miera līgums, saskaņā ar kuru Dānija par 30 000 dālderu atteicās no bīskapijas par labu Polijai.²⁶ Tā kā minēto naudas summu Polijai aizdeva markgrāfs Georgs Frīdrihs, tad Piltene nonāca viņa rokās kā ķīlas valdījums. Kurzemes hercogs iesniedza protestu pret šo darījumu, taču tas nāca par vēlu.²⁷ 1587. gada 17. V hercogs Gothards nomira, savā testamentā noteicis, ka dēliem jāturpina cīņa par Piltenes pievienošanu.²⁸

1588. gadā Polijas karalis Sigismunds III Vāsa (1587–1632) piešķīra Baltazaram Batorijam, karaļa Stefana Batorija (1576–1586) radniekam, tiesības izpirkt Piltenes apgabalu no Brandenburgas markgrāfa, tomēr pēc vairākkārtējiem hercoga Frīdriha protestiem karalis 1591. g. janvārī atļāva viņam vienoties ar Batoriju šai jautājumā. Batorijs tūlīt atteicās no izpirkuma tiesībām, un 1591. g. 18. VII Frīdrihs saņēma karaļa piekrišanu darījumam ar Brandenburgas markgrāfu.²⁹ Taču markgrāfs nevēlējās atdot Pilteni. Vadoties pēc viņa dotajām instrukcijām, Prūsijas valdības padomnieki, kuru uzraudzībā atradās bijusī bīskapija, divreiz (1594. un 1597. g.) atteicās pieņemt no hercoga Frīdriha ķīlas naudu un atdot Piltenes pili poļu komisāriem un hercoga pārstāvjiem.³⁰

1598. gada 4. VI Polijas karalis kārtējo reizi izšķīra lietu par labu Kurzemes hercogam, bet jau 13. VI apstiprināja tiesības uz Pilteni markgrāfam Georgam Frīdriham un viņa sievai Sofijai

līdz mūža galam.³¹ Ņemot vērā, ka tolaik šādi darījumi nebija iespējami bez bagātīgām dāvanām un kukuļiem, jādomā, ka markgrāfa finansiālie argumenti būs bijuši spēcīgāki par hercoga piedāvājumiem.

Brandenburgas-Ansbahas markgrāfa Georga Frīdriha nāve 1603. g. jautājumu par Piltenes piederību sarežģīja vēl vairāk. Virskundzības tiesības joprojām palika Polijas karalim, bet uz ķīlas valdījumu pretendēja Brandenburgas kūrfirsts Joahims Frīdrihs kā jaunais Prūsijas reģents un markgrāfa atraitne, kurai Piltene pienācās uz dzīves laiku (Sofija nomira 1639. g.). Arī Kurzemes hercogi neatmeta mēģinājumus iegūt šo apgabalu. 1595. un 1607. gadā hercogi Vilhelms un Frīdrihs vērsās pie Piltenes muižniecības ar aicinājumu labprātīgi pievienoties Kurzemei, taču piltenieši nebija ar mieru.³² Savukārt markgrāfa atraitne, izmantojot savas tiesības, 1604. g. iznomāja Piltenes apgabalu jau pieminētajam Prūsijas kancleram Rapem uz divpadsmit gadiem par 1000 florīniem jeb guldeņiem gadā.³³ 1609. gadā hercogs Vilhelms saņēma karaļa atļauju atpirkt no Rapes Pilteni ar iepriekšējiem noteikumiem – t.i., izmaksāt nomas naudu atraitnei līgumā paredzēto laiku.³⁴ Šāds pavērsiens nobiedēja lielāko daļu Piltenes muižniecības, kura tiecās pēc neatkarības gan no Prūsijas, gan no Kurzemes. 1611. gadā apgabala muižnieki ar senu hercoga Vilhelma pretinieku Magnusu Noldi priekšgalā panāca Polijas-Lietuvas Seimā lēmumu par Piltenes inkorporāciju kādā no Lietuvas vaivadistēm. Ap to pašu laiku hercogs Vilhelms vienojās ar Rapi par ķīlas tiesību un nomas līguma atpirkšanu, samaksājot viņam 25 000 guldeņu un piešķirot lietošanā Rucavas un Nīcas muižas. Redzēdams, ka Pilteni jebkurā gadījumā nespēs paturēt, Brandenburgas kūrfirsts 1612. g. 20. II atteicās no savām pretenzijām hercoga Vilhelma labā.³⁵

Līdz ar to Piltenē iestājās it kā divvaldība. No vienas puses, saskaņā ar muižniecības sastādītajiem un 1611. g. 28. X karaļa apstiprinātajiem Piltenes statūtiem, Piltene kā autonomas apgabals pakļāvās tieši Polijas-Lietuvas valstij, bet, no otras puses, par bijušās bīskapijas kungu kļuva Kurzemes hercogs Vilhelms. Vēlēšanos pakļauties hercogam Vilhelmam izrādīja gan tikai mazākā muižniecības daļa un pilsētas, piemēram, 1615. g. 11. I viņam uzticību zvērēja Aizputes pilsēta.³⁶ Taču, cik liela bija Piltenes teritorija, kur reāli pastāvēja hercoga vara, tagad vairs nav nosakāms. Varas nostiprināšanu traucēja arī muižniecības opozīcija, kas pret Vilhelmu izveidojās ne vien Piltenē, bet arī pašā hercogistē. "Noldu lietas"³⁷ rezultātā hercogs Vilhelms 1616. g. tika atstādināts no varas, bet nākamajā gadā karaļa komisija atjaunoja markgrāfa atraitnes tiesības uz Pilteni.³⁸

Apgabala Satversme balstījās uz Piltenes statūtiem un 1617. g. 9. V pieņemto Piltenes Valdības formulu (*Ordinatio Regiminis*). Markgrāfa atraitne ar Polijas karaļa piekrišanu iecēla Piltenes pilskungu, kurš vienlaikus bija visa apgabala pārvaldnieks jeb stārasts un deva uzticības zvērestu abiem kungiem. Augstāko varas un tiesu iestādi veidoja landrātu kolēģija, un tās locekļus ievēlēja vietējā muižniecība, bet pēc tam amatā apstiprināja karalis.³⁹ 1621. gadā Sofija nodeva savas tiesības (*Lebtagsrecht*) uz Pilteni toreizējam Piltenes stārastam Hermanim Maidelam, kurš tās 1633. g. savukārt nodeva dēlam Oto,⁴⁰ taču nav zināms, vai Maideli maksāja par to atraitnei kādu nomu.

1644. gadā Kurzemes hercogs Jēkabs (1642–1682) kārtējo reizi mēģināja panākt Piltenes pievienošanu hercogistei, taču tas viņam izdevās tikai 1656. gadā. Viņš izmantoja toreizējo starptautisko situāciju un panāca, ka zviedri, kas 1655. g. vasarā bija ieņēmuši un izpostījuši Piltenes apgabalu, piekrita nodot Pilteni uz desmit gadiem hercogam par 50 000 guldeņu, bet vēl par 10 000 guldeņu atzīt tās neitralitāti. Redzēdami, ka paši sevi karā nespēs aizsargāt, darījumu atzina arī piltenieši.⁴¹ Olivas miera līgums apstiprināja hercoga Jēkaba tiesības uz Pilteni, bet

1661. g. 25. II hercogs noslēdza ar Piltenes muižniecību īpašu vienošanos. Arī Jēkaba dēls hercogs Frīdrihs Kazimirs (1682–1698) 1685. g. 22. IX noslēdza ar Pilteni ūnijas paktu, un, kaut arī tai pašā gadā Vidzemes bīskaps Poplavskis centās atjaunot katoļu bīskapiju Piltenē, visi viņa mēģinājumi beidzās nesekmīgi.⁴²

Attiecībā uz Piltenes apgabala teritoriju 16. gs. otrajā pusē un 17. gs. jāteic, ka tā nebija vienota, bet, tāpat kā viduslaikos, sastāvēja no trim atsevišķām daļām. 1585. gada februārī, t.i., neilgi pirms Kronenborgas līguma noslēgšanas, tika veikta bīskapijas īpašumu apskate. Poļu komisijas sastādītajā sarakstā⁴³ uzskaitītas 11 pilis un muižu iecirkņu centri: Piltene, Dundaga, Rinda, Aizpute (bez ordeņa daļas), Valtaiki, Embūte, Ēdole, Saka, Ārvale, Cīrava un Puze, kā arī Dundagas un Pērkones piekrastes zvejnieki. Lielākā daļa no šiem īpašumiem bija nonākusi privātās rokās, jo hercogs Magnuss naudas ieguvei plaši piekopa zemes izlēņošanu, ieķīlāšanu un pārdošanu.

Ar laiku bīskapijas resp. apgabala teritorijā izveidojās vairākas administratīvas vienības – draudzes. Šķiet, ka 17. gs. to skaits būs bijis lielāks nekā 18. gadsimtā. Piemēram, Puze, Ēdole un Zlēkas, kas 18. gs. skaitījās Piltenes draudzē, 1658. g. septembra un 1660. g. augusta Kurzemes landtāga recesos⁴⁴ minētas kā atsevišķas draudzes, tāpat kā Cīrava, kura vēlāk kļuva par Aizputes draudzes daļu. Tādējādi 17. gs. Piltenes apgabalu veidoja Piltenes, Ēdoles, Zlēku, Puzes, Ārlavas un Dundagas draudze ziemeļos, Aizputes, Valtaiku un Embūtes draudze dienvidos, kā arī Sakas un Cīravas draudze rietumos. Piltenes Aizputes draudzi no Cīravas draudzes atdalīja hercogistei piederoša zemes josla jeb t.s. Ordeņa Aizpute. 1632. gadā Kurzemes hercogam tikusi pārdota starp Liepājas ezeru un jūru esošā Pērkones muiža,⁴⁵ kas faktiski atradās ārpus minētajiem trim lielajiem teritoriālajiem kompleksiem. Turklāt jāpiebilst, ka 1585. g. 7. VI noslēgtajā ķīlas kontraktā starp Polijas karali un Brandenburgas markgrāfu bija noteikts, ka šis līgums neattiecas uz Dundagu, kas bija piešķirta Stefana Batorija kancleram M. Besevičam, un Embūti, kuras īpašnieks bija hercoga Gotharda brāļadēls Vilhelms Ketlers. Šie abi īpašumi palika pakļauti tieši Polijai-Lietuvai.⁴⁶ 1639. gadā toreizējais Dundagas īpašnieks fon Bīlovs brīvprātīgi pievienoja savas zemes Piltenei, taču paturēja sev tiesības tās atkal atdalīt pēc vēlēšanās.⁴⁷ Privileģētu stāvokli Embūtes īpašnieki saglabāja līdz 17. gs. vidum, bet Dundagas – visu hercogistes pastāvēšanas laiku.

Kaut ko konkrētāku par Piltenes robežām aplūkojamajā laikposmā ir grūti teikt, jo līdz mūsdienām nonākušie avoti šai ziņā ir visai skopi. Kurzemes hercogistes landtāgu lēmumos hercogistes robeža ar Pilteni (*Piltensche Haupt-Grenze*) pirmo reizi minēta 1642. g. hercoga Jēkaba un muižniecības izlīgumā. Tad šis jautājums tika pasludināts par mazsvarīgu un tā izskatīšana atlikta uz nākamo landtāgu.⁴⁸ 1645. gada pavasarī hercogistes muižniecība nolēma vērsties pie Piltenes landrātiem ar lūgumu, lai tie no savas puses ieceļ komisārus robežu regulēšanas komisijai, kam tad sekos komisāru iecelšana arī no Kurzemes puses.⁴⁹ Acīmredzot komisija darbu veica 1647. g., par ko liecina ieraksts J. H. Valdemāra sastādītajā dzimtu un muižu leksikonā.⁵⁰ Pēc apvienošanās ar hercogisti 17. gs. vidū savstarpējā robežu sakārtošana atkal kļuva aktuāla un tika apspriesta 1662. g. landtāgā, taču starptautiskās situācijas nestabilitātes dēļ (Polija-Lietuva un Krievija vēl līdz 1667. g. atradās karastāvoklī) šā jautājuma risināšana tika atlikta līdz mierīgākam laikam.⁵¹ Diemžēl tā arī ir visa avotos atrodamā informācija.

Visumā, runājot par Piltenes un Kurzemes attiecībām, nav jāaizmirst, ka, par spīti teritoriāli juridiskajai nošķirtībai, abu pušu muižniecību izsenis vienoja ciešas saiknes. Gan Piltenes apgabala, gan Kurzemes hercogistes muižniecība izveidojās no viduslaiku Livonijas vasaļu kārtas un bija savstarpēji saistīta radniecības un īpašuma saitēm. Minēsim kaut vai faktu, ka pirmais Nurmuižas

(tag. Lauciene) īpašnieks hercoga Gotharda padomnieks un Kuldīgas pilskungs Georgs Firkss bija precējies ar Kurzemes bīskapa Johana Minhauzena radnieci, bet pats bīskaps bija viņa vecākā brāļa krusttēvs.⁵² Firksu ģimenei piederēja vairākas muižas Piltenē, un tai pašā laikā Firksi vairākās paaudzēs uzticami darbojās hercogu dienestā – pretstatā bēdīgi slavenajiem brāļiem Noldēm, kas ne vien vadīja muižnieku opozīciju pret hercogu Vilhelmu, bet arī inspirēja to Piltenes apgabalā.

Hercogistes pārvalde un administratīvais iedalījums

Hercogistes administratīvais iedalījums sakņojās vecajā ordeņlaiku pārvaldes sistēmā, kad zeme bija iedalīta fogtijās un komturijās, kam bija pakārtoti muižu iecirkņi (*Amt*). Pēc ordeņa likvidācijas agrākos fogtus un komturus nomainīja pilskungi jeb hauptmaņi (*Hauptmann*) un virspilskungi jeb oberhauptmaņi (*Oberhauptmann*). Virspilskungi pirmo reizi minēti 1568. g. landtāga materiālos.⁵³

Attīstoties varas institūcijām, pakāpeniski izveidojās Kurzemes hercogistes pārvalde, kas 1617. g. tika fiksēta valsts Satversmē jeb Valdības formulā (*Formula Regiminis*). Visa hercogistes teritorija tagad bija iedalīta četrās virspilskungu tiesās jeb iecirkņos (*Oberhauptmannschaft*).⁵⁴ Tukuma un Kuldīgas virspilskunga tiesas atradās hercogistes Kurzemes daļā, bet Jelgavas un Sēlpils – Zemgalē, pie kuras tolaik pieskaitīja arī Sēliju. Virspilskungi savā apgabalā pildīja augstāko pārvaldes ierēdņu, pilskomandantu un militāro pavēlnieku funkcijas, bet kopā ar diviem piesēdētājiem veidoja pirmās instances tiesu katrs savā iecirknī. Tukuma virspilskungam bija pakļauta Tukuma, Kandavas, Talsu, Sabiles un Auces draudze (*Kirchspiel*), Kuldīgas virspilskungam – Ventspils, Alsungas, Kuldīgas, [Ordeņa] Aizputes, Saldus, Durbes, Gramzdas un Grobiņas. Savukārt Jelgavas virspilskunga iecirkni veidoja Baldones, Iecavas, Vecmuižas, Bauskas, Jelgavas, Mežmuižas, Sesavas, Dobeles un Jaunpils draudze, turklāt Jaunpils draudze sadalīja Tukuma virspilskunga tiesu divās daļās, atdalot Auces draudzi no pārējā iecirkņa. Sēlpils virspilskungs pārvaldīja Aizkraukles, Sēlpils, Neretas, Daugavpils un Aizlauces (*Überlantz*) draudzi – pēdējās divas bieži uzskatīja par vienu draudzi vai arī vienkārši norādīja “šai pusē Laucesas upei” un “tai pusē Laucesas upei”.⁵⁵

Jāpiebilst, ka Valdības formulā bija nosaukta tikai 21 draudze,⁵⁶ bet nepieminēta palika Neretas, Aizlauces, Grobiņas, Gramzdas, Jaunpils un Saldus draudze. Tam skaidrojumu nav devis nedz K. G. Cīgenhorns, nedz arī citi pētnieki. Vienīgi O. Štafenhāgens 1902. g. Kurzemes Literatūras un mākslas biedrībā nolasītajā referātā mēģināja šo faktu pamatot ar poļu komisijas cerībām atdalīt minētās teritorijas no hercogistes un pakļaut tās tieši karalim.⁵⁷ Tomēr šis skaidrojums neliekas ticams, jo dokumentos nav sastopamas norādes par šādiem komisāru nolūkiem. Iespējams, ka tolaik draudžu robežas un to skaits vienkārši vēl nebija nostabilizējies, jo arī landtāgu materiālos visu 17. gs. sastopami atšķirīgi skaitļi – tiek minētas no 19 līdz 28 draudzēm. Klasiskais iedalījums 27 draudzēs parādījās pašās 17. gs. beigās un saglabājās līdz pat 19. gs. sākumam. Minētās draudzes bija visai atšķirīgas pēc lieluma un tika dēvētas arī par politiskajām draudzēm, lai nošķirtu tās no baznīcas draudzēm. Apzīmējums “draudze” šai gadījumā bija radies tāpēc, ka sākotnēji hercogistes muižniecība sapulces, kurās izskatīja landtāgos apspriežamos jautājumus un ievēlēja landtāga deputātus, noturēja attiecīgās draudzes galvenās baznīcas sakristejā.⁵⁸

Kā jau minēts, bez politiskām draudzēm hercogistē pastāvēja vēl arī baznīcas draudzes, kuras skaita un robežu ziņā nesakrita ar politiskajām. Precīzu baznīcas draudžu skaitu apskatāmajā laikā nav iespējams noteikt, bet, ņemot vērā, ka jau 1567. g. hercogs Gothards bija devis rīkojumu uzbūvēt aptuveni 70 jaunas baznīcas, baznīcu kopējais skaits 17. gs. varētu pārsniegt simtu. Līdz

ar to draudzes skaitāmas vairākos desmitos.⁵⁹ Turklāt te runa ir tikai par luterāņu draudzēm. Bez tam Kurzemes hercogistē pastāvēja arī vairākas katoļu draudzes un reformātu draudze Jelgavā. 1636. gadā Sēlpilī, Bauskā, Dobelē, Grobiņā un Kandavā iecēla prāvestus, izveidojot attiecīgus prāvestu iecirkņus, bet Jelgavā rezidēja superintendents.⁶⁰ Interesanti, ka hercogistes prāvestu pārziņā šai laikā atradās arī Lietuvas luterāņu draudzes, piemēram, pie Bauskas prāvesta iecirkņa piederēja arī Biržu un Žeimes (Žeimeles) draudze.⁶¹

Bez virspilskungu iecirkņiem hercogistē pastāvēja arī pilskungu tiesas. Pilskungu jurisdikcijā atradās pils novadā esošie miesti un hercoga muižas, tāpat viņiem bija jānodrošina kārtība savā iecirknī. 16. gs. otrajā pusē pilskungi rezidēja Bauskas, Dobeles, Ventspils, Grobiņas (tolaik piederēja Prūsijai), Kandavas, Durbes, Skrundas, Sēlpils un Kuldīgas pilīs, bet kopš 1604. g. arī Saldū.⁶² Saskaņā ar Valdības formulu Kuldīgas un Sēlpils pilskungi tika paaugstināti par virspilskungiem, un kopš tā laika hercogistē pastāvēja 8 pilskungu iecirkņi. Turklāt Satversmē tika noteikts, ka hercogs virspilskungus drīkst iecelt tikai no pilskungu vidus, savukārt virspilskungi nomainīja mirušos vai smagi saslimušos valdības padomniekus jeb virspadomniekus – landhofmeistaru, oberburggrāfu, kancleru un landmaršalu, kuri kopā ar diviem tiesību doktoriem veidoja hercogistes valdību.

Pirmais Kurzemes hercogs Gothards Ketlers savā testamentā bija novēlējis hercogisti nevis vecākajam dēlam Frīdriham, bet gan abiem dēliem kopīgi. Līdz ar to pēc Gotharda nāves 1585. g. 17. V hercogam Frīdriham pienācās Zemgale ar rezidenci Jelgavā, bet hercogam Vilhelmam Kurzeme ar galvaspilsētu Kuldīgā. Tai pašā laikā Gotharda testamentā tika uzsvērts, ka hercogisti nedrīkst “.. nekādā veidā sašķelt vai sadalīt”⁶³. Arī hercogu tituls palika iepriekšējais – gan Frīdrihs, gan Vilhelms sevi dēvēja par Kurzemes un Zemgales hercogu. Tomēr pēc tam, kad 1596. g. hercogs Vilhelms bija sasniedzis pilngadību un abi brāļi vienojās par testamenta faktisko izpildi, tika izveidoti divi atsevišķi galmi un pārvaldes aparāti,⁶⁴ kas praksē nozīmēja valsts sadalīšanu. Šī situācija saglabājās līdz 1616. g., kad Noldu lietas rezultātā hercogu Vilhelmu atstādināja no varas, bet Frīdrihu apstiprināja par vienīgo valdnieku. Turpmāk šāda hercogistes sadalīšana valdītāju starpā vairs nenotika, taču vēl 18. un 19. gs. literatūrā bieži sastopams valsts nosaukums daudzskaitlī – Kurzemes un Zemgales hercogistes. Iespējams, ka tā ir atbalss no kādreizējās divvaldības laikiem.

Kurzemes hercogistes ārējās robežas

Robeža ar Rīgu, Pārdaugavas hercogisti un Zviedriju

Saskaņā ar *Pacta subjectionis* robeža starp Kurzemes un Zemgales hercogisti un Vidzemi gāja pa Daugavas vidu un katrs valdītājs savā upes pusē drīkstēja izmantot zvejas tiesības un citas priekšrocības, bet īpašuma tiesības uz salām pienācās tam krastam, kuram tuvāk tās atradās.⁶⁵ Šie noteikumi tūdaļ radīja konfliktu ar Rīgas pilsētu, kura kopš seniem laikiem baudīja privilēģijas attiecībā uz Daugavas lejteci un kuģniecību tajā un arī turpmāk nedomāja no tām atteikties. Pilsētas privilēģiju apstiprināšana bija viena no būtiskākajām Rīgas prasībām tās sarunās par pakļaušanos Polijas karalim 1561.–1562. gadā. Ar t.s. Radzivila garantijām vienošanās principā bija panākta, taču vēl gandrīz 20 gadu tai nebija likumīga spēka. 1564. gadā Rīgas juristi privilēģijas attiecībā uz Daugavas ūdensceļu bija apkopājuši īpašā krājumā, kuru līdz ar citām pilsētas privilēģijām 1581. g. 14. I apstiprināja Stefans Batorijs, bet 1582. g. rudenī arī Polijas-Lietuvas

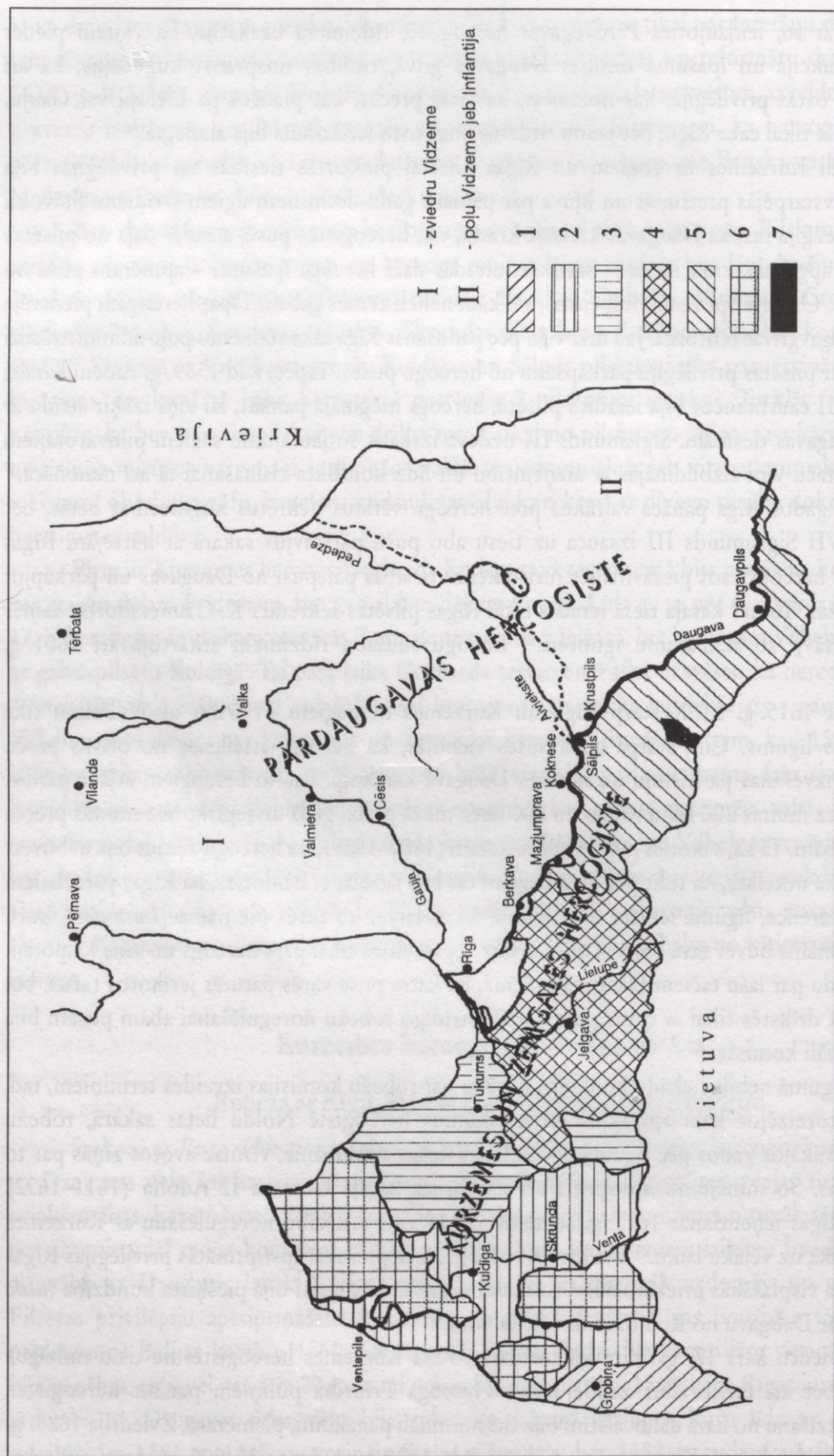
Seims. Līdz ar to, iekļaujoties Pārdaugavas hercogistē, rīdzinieki uzskatīja, ka viņiem pieder pilnīga jurisdikcija un īpašuma tiesības Daugavas grīvā, tiesības nospraust kuģu ceļus, kā arī tirdzniecības ostas privilēģija, kas nozīmēja, ka visas preces, kas pienāca pa Lielupi vai Gauju, drīkstēja izvest tikai caur Rīgu, bet jaunu tirdzniecības ostu ierīkošana bija aizliegta.⁶⁶

Tādējādi Kurzemes hercogi un Rīgas pilsētai piešķirtās tiesības un privilēģijas bija nonākušas savstarpējās pretrunās un kļuva par pamatu gadu desmitiem ilgiem strīdiem. Stāvokli vēl vairāk sarežģīja tas, ka Daugavas kreisajā krastā, t.i., hercogistes pusē, atradās daļa no pilsētas patrimoniālā apgabala, kura ietvaros savukārt atradās daži hercoga īpašumi – apmēram puse no Spilves jeb t.s. Ordeņa Spilve un, iespējams, vēl kādi nelieli zemes gabali. Tāpat hercogam piederēja tagadējās Daugavgrīvas teritorija. Jau drīz vien pēc padošanās Rīga sāka sūdzēties poļu administrācijai un karalim par pilsētas privilēģiju pārkāpšanu no hercogu puses. Tāpēc, kad 1589. g. rudenī karalis Sigismunds III caurbraucot bija ieradies pilsētā, hercogs mēģināja panākt, lai viņš izšķir strīdu ar Rīgu par Daugavas tiesībām. Sigismunds III uzdeva izskatīt šo jautājumu saviem pilnvarotajiem komisāriem, taču viņi aizbildinājās ar aizņemtību un līdz konflikta risināšanai tā arī nenonāca.⁶⁷ Turpmākajos gados Rīga panāca vairākus pret hercogu vērstus dekrētus kuģniecības lietās, bet 1598. g. 18. VII Sigismunds III izsauca uz tiesu abu pušu pārstāvjus sakarā ar kārtējām Rīgas sūdzībām, ka hercogs esot piesavinājies jurisdikcijas tiesības pār pusi no Daugavas un pārkāpjot pilsētas robežas. Tomēr karaļa tiesā ieradās tikai Rīgas pilsētas sekretārs K. Gaunersdorfs, kamēr hercoga pārstāvji šo aicinājumu ignorēja.⁶⁸ Līdzīgu sūdzību rīdzinieki atkārtoja arī 1601. g. decembrī.⁶⁹

Beidzot 1615. g. 21. X starp Rīgu un Kurzemes hercogi Frīdrihu un Vilhelmu tika noslēgts īpašs līgums. Cita starpā abas puses vienojās, ka hercogi atteiksies no brīvas preču ieviešanas un izvešanas pa Lielupi un neturēs Daugavā karakuģi. Par to hercogi atļāva pārdot tirgotājiem bez muitas 200 lastu rudzu un 200 lastu meža preču gadā un iepirkt bez muitas preces galma vajadzībām. Tā kā, sākoties poļu-zviedru karam (1600–1629), uz hercogu zemes bija uzbūvēts blokhauzs, tika noteikts, ka tūlīt pēc kara beigām tas būs jānojauc. Baidoties, ka Rīgas pārcelājiem radīsies konkurence, līgumā ietvēra noteikumu, ka ar laivu, ko turēs pie nama (*Lusthaus*), kuru hercogs nodomājis būvēt savā Spilves daļā, drīkstēs pārcelties tikai pats hercogs un viņa kalpotāji. Sakarā ar strīdu par lašu tačiem Daugavā nolēma, ka katra puse varēs paturēt ierīkotos tačus, bet jaunus ierīkot drīkstēs tikai ar otras puses ziņu. Strīdīgo robežu noregulēšanai abām pusēm bija jānorīko speciāli komisāri.⁷⁰

Tā kā līgumā nebija nekādu konkrētu norāžu par robežu komisijas izveides termiņiem, tad, ņemot vērā toreizējos kara apstākļus un notikumus hercogistē Noldu lietas sakarā, robežu regulēšana tuvākajos gados pēc līguma noslēgšanas liekas apšaubāma, vismaz avotos ziņas par to nav atrodamas. Šo minējumu apstiprina arī Zviedrijas karaļa Gustava II Ādolda (1611–1632) nostāja pēc Rīgas ieņemšanas 1621. g. septembrī, kad viņš attiecību noregulēšanu ar Kurzemes hercogisti atlika uz vēlāku laiku.⁷¹ Bet karaļa 1621. g. 25. septembrī apstiprinātās privilēģijas Rīgas pilsētai ietvēra visplašākās priekšrocības, to skaitā Rīgai kā vienīgajai bija piešķirta kundzība (*utile dominium*) pār Daugavu no Rumbas līdz ietekai jūrā.⁷²

Poļu-zviedru karš 17. gs. pirmajā trešdaļā atnesa Kurzemes hercogistei ne tikai milzīgus postījumus, bet arī teritoriālus zaudējumus. Hercoga Frīdriha pūliņiem panākt hercogistes neitralitātes atzīšanu no kara dalībvalstīm bija tīri nomināli panākumi, piemēram, Zviedrija 1628. g. decembrī piekrita ievērot Kurzemes neitralitāti līdz 1630. g. 1. I par 30 000 guldeņu sudrabā,

11. att. Pārdaugavas un Kurzemes herzogistes pēc Altmarks pamiera (sastādīts pēc: LVVA, 6828. f., 2. apr., 208. l.; Laakmann H. Staats- und Verwaltungsgrenzen in Ostmitteleuropa. Historisches Kartenwerk. Th. 1.: Das Baltische Lande. – München, 1954). 1 – Grobiņas novads; 2 – Kuldīgas virspilskunga tiesa; 3 – Tukuma virspilskunga tiesa; 4 – Jelgavas virspilskunga tiesa; 5 – Sēlpils virspilskunga tiesa; 6 – Piltene, 7 – Aknīste.

kurus hercogs arī nomaksāja 1629. g. pirmajā pusē,⁷³ kaut gan tobrīd zviedru rokās atradās ne tikai vairākas hercogistes teritorijas, bet arī tās galvaspilsēta Jelgava. Savukārt poļu-lietuviešu garnizons 1628. g. maijā uzturējās no zviedriem atkarotajā Bauskas pilī. Pats hercogs pārmaiņus rezidēja neieņemtajās vai ienaidnieka atstātajās pilīs: Dobelē, Kuldīgā, Saldū u.c.

Saskaņā ar 1629. g. 16./26. IX⁷⁴ Altmarkā (Prūsija) noslēgtā pamiera 3. pantu⁷⁵, zviedriem vajadzēja piekrist Kurzemes hercogistes restitūcijai un Jelgavas atdošanai, tomēr viņiem tika atļauts paturēt uz pamiera laiku, t.i., turpmākajiem sešiem gadiem, hercoga Spilves daļu un Jauno Daugavgrīvu (*Neumünde*)⁷⁶. Šai sakarā 1630. g. 23. IV/3. V Rīgas gubernators Andreass Ēriksons informēja hercogu Frīdrihu, ka saņēmis no karaļa pavēli atdot hercogam Jelgavu, tiklīdz hercogistes pārstāvji vienosies ar Vidzemes ģenerālgubernatoru Johanu Šiti (*Skytte*) par robežām. Līdzīga satura rīkojums Ēriksonam bija pienācis arī no Prūsijas – no zviedru kanclera Aksela Uksenšērnas (*Oxenstjerna*), kurš pavēlēja uzsākt sarunas ar kurzemniekiem pēc iespējas ātrāk.⁷⁷ Te nu sākās virkne sarežģījumu, jo zviedri pretendēja ne tikai uz pamiera līgumā noteiktajām teritorijām, bet arī uz vairākām citām, kuras viņi bija ieņēmuši kara laikā un tagad negribēja no tām atteikties, piemēram, Klīves muižu, Sloku, Doli,⁷⁸ Buļļu pārceltuvi utt. Savukārt hercogs, dabiski, nevēlējās atdot jaunajiem kaimiņiem ne pēdu no savas zemes. Ārēji visas hercoga prasības no zviedru puses tika uzņemtas visnotaļ laipni. Tā, piemēram, Klīves muižas sakarā, kuru kurzemnieki uzskatīja par piederīgu Jelgavas novadam, bet zviedri – Daugavgrīvas skanstij, gubernators A. Ēriksons 1630. g. 25. III rakstīja hercogistes landhofmeistaram M. Reķem, ka, “lai Jūsu labdzimtība arvien no mūsu puses varētu sajūst simpātijas un labu gribu”, aršanas un sējas darbos šai muižā līdzās Zviedrijas karaļa norīkotajam muižkungam pieļaujama arī hercoga muižkunga klātbūtne, tomēr pēdējais nedrīkst “neko baudīt no zvejas un citiem rūpaliem”.⁷⁹

Hercoga Frīdriha laulātajai draudzenei Elizabetei Magdalēnai bijušas labas attiecības ar jau minēto Zviedrijas valsts kancleru A. Uksenšērnu. Drīz pēc pamiera līguma noslēgšanas hercogiene vērsās pie kanclera ar lūgumu, lai viņš iestājas karalim par Spilves atdošanu hercogam. Savā atbildē 1630. g. 27. III Uksenšērna izteica hercogienei “vissirsnīgāko līdzjūtību” šai jautājumā, taču vienlaikus norādīja, ka Spilve atrodas pārāk tuvu Rīgai, t.i., stratēģiski svarīgā vietā, lai varētu pieļaut tās nonākšanu svešā jurisdikcijā.⁸⁰ Tomēr kanclers ieteica griezties ar minēto lūgumu tieši pie karaļa, bet kādā citā vēstulē pat atvainojās hercogienei par to, ka Spilves lietā neko nav varējis darīt viņas labā.⁸¹

Konkrētas sarunas starp Kurzemes hercogisti un Zviedriju robežu regulēšanas jautājumos sākās 1630. g. jūnijā Rīgā. No hercoga puses sarunās piedalījās kanclers Kristofs fon Firkss un padomnieks Kaspars Dreilings, bet Vidzemes ģenerālgubernators par saviem komisāriem bija nozīmējis burggrāfu Johanu Ulrihu un sekretāru Paulu Špandko. Jau pašā sarunu sākumā zviedri deklarēja, ka Spilve un Daugavgrīva neapstrīdami paliek Zviedrijas karaļa valdījumā, un pieprasīja sev vēl Klīves muižu un Buļļu muižas pārceltuvi ar 12 zemnieku sētām, pēdējo prasību motivējot tādējādi, ka Buļļi nepiederot vis pie Jelgavas novada, bet gan kādreiz atradušies hercoga Vilhelma īpašumā, kurš šo muižu jau pirms kara esot piešķīris sekretāram Špandko. Bez tam zviedri arī pretendēja uz Frīdriha un Zolderbaha muižām, Baldones lašu taci un visu zemi starp Lielupes grīvu jeb Buļļupi un jūru līdz Kauguriem. Par šīm, pēc Kurzemes sūtņu domām, pilnīgi nepamatotajām prasībām Firkss un Dreilings 2./12. VI bija spiesti informēt hercogu, jo tās neatbilda viņiem dotajām instrukcijām un sarunu turpināšanai bija nepieciešama īpaša hercoga rezolūcija.⁸²

Pēc nedēļu ilgām sarunām 1630. g. 7. VI (v.st.) vienošanās tomēr tika noslēgta. Zviedri atteicās no Klīves muižas, un robeža tika novilkta šādi: Zviedrija saņēma visu zemes gabalu starp Lielupi un jūru no Daugavgrīvas līdz Slokas upei, t.i., līdz vietai, kur atradusies vecā Slokas skanstis un dzirnavas, līdz ar šīs upes abu krastu lietošanas tiesībām, bet no skanstis un dzirnavām robeža virzījās augšup līdz robežai, kas šķir Kauguru ciemu no Tukuma muižas iecirkņa ciemiem, un tālāk uz leju līdz jūrai. Līguma otrais paragrāfs noteica Spilves piederību Rīgai, bet trešais apstiprināja, ka Doles muiža savās vecajās robežās kopā ar turienes lašu tačiem arī turpmāk paliek Zviedrijas karaļa īpašumā, tāpat arī mirušā Rīgas birģermeistara Johana Frīdriha⁸³ muižiņa, kas atradās Baldones muižas iecirknī.⁸⁴

Tādējādi pēc šā līguma Kurzemes–Zviedrijas robežai rietumos būtu jāiet līnijā Kauguri–Sloka, tomēr reāli robeža atradās daudz tuvāk Daugavgrīvai. Jau zviedru mērnieka Švengelna 1634. g. zīmētajā kartē⁸⁵ redzams, ka tā bija nosprausta pie Buļļu pārceltuves iepretim Piņķu muižas krogam (vēlāk Vārnu krogs), atstājot Buļļu muižu zviedriem, bet Bulduru muižu hercogam. No turienes robeža gāja pa Lielupes grīvu līdz Gātei, kur sākās vecais Rīgas patrimoniālā apgabala robežas posms.

Līdz ar to rodas jautājums, kur cēlušās atšķirības starp līgumā noteikto robežu un praksi. Baltvācu pētnieks K. Šterns to skaidro tādējādi, ka zviedru ģenerālgubernators Šite, sastapies ar sīvu hercoga sūtņu pretestību robežas nosprausšanai Slokas upes rajonā, nosūtījis Firksam un Dreilingam īpašu paskaidrojumu, ka te runa neesot par teritoriālu ieguvumu zviedriem, bet gan par meža izmantošanas tiesībām, kas nepieciešamas Daugavgrīvas skanstis vajadzībām.⁸⁶ Skanstis apgāde ar malku un būvkokiem jau tolaik bija grūti risināma problēma, jo Rīgas apkārtnes meži intensīvas izmantošanas dēļ bija nonākuši visai sliktā stāvoklī. Šterna versiju apstiprina hercoga Frīdriha 1639. g. 20. VIII instrukcija kancleram Firksam pirms viņa došanās uz Rīgu, kurā hercogs cita starpā norāda, ka, lai gan iepriekšējās sarunās zviedriem skanstis vajadzībām tikusi atļauta koku ciršana Buļļu muižas tuvumā (*in Districtu Bullen*), viņi to nav darījuši, bet vēl līdz šim laikam, neraugoties uz hercoga protestiem, cērt malku Klīves muižas apkaimē, kura pieder pie Jelgavas novada. Turklāt malka tiekot pa lielākai daļai vesta uz Rīgu pārdošanai. Tāpēc Firksam tika uzdots panākt, lai šāda nekontrolējama izciršana tiktu izbeigta. Šai nolūkā skanstis iemītņiekiem būtu katru gadu jāstāda un jāiesniedz hercogam malkas un būvkoku patēriņa aprēķins, pēc kura vadoties hercogs tad ierādītu zviedriem noteiktu meža iecirkni ciršanai.⁸⁷ Acīmredzot Firkss guva zināmus panākumus uzdevuma izpildē, jo 1639. g. 9. IX (v.st.) kāds Andreass Eihšteins (iespējams, skanstis komandants) rakstīja Firksam, ka saskaņā ar pēdējo vienošanos viņš esot gatavs iesniegt aprēķinus par skanstij nepieciešamo koksnes daudzumu, tomēr pagaidām nevarot to izdarīt, jo skanstis vēl neesot pabeigta un pilnībā neesot noteikts arī garnizona skaitliskais sastāvs. Tāpēc Eihšteins solījās cirst malku tikai skanstis ikdienas vajadzībām un nepieļaut nekādas ļaunprātības šai ziņā.⁸⁸

Tuvojoties Altmarkas pamiera termiņa beigām, kas bija noteikts 1635. g. 11. VII, līguma slēdzējpusēm vajadzēja izlemt, vai to pagarināt vai atjaunot karu. Galvenās sāncenses tomēr bija karā pārāk novājinātas, tāpēc gatavojās nokārtot attiecības mierīgā ceļā, līdz ar to arī Kurzemes hercogistei pavērās iespējas diplomātiskai cīņai par savu teritoriju atgūšanu. Jau 1632. g. 30. XII hercogiene Elizabete Magdalēna uzdeva savam aģentam Varšavā Johanam Vilmanim (arī Vildemanis) uzzināt, kur notiks nākamās miera sarunas ar Zviedriju un kuras valstis uz tām sūtīs savus pārstāvjus. Bez tam viņam bija jāpanāk no jaunā Polijas-Lietuvas karaļa Vladislava IV (1633–1648) solījums, ka šajās miera sarunās tiks apspriests arī Kurzemes jautājums, tostarp Spilves, Doles u.c.

atdošana hercogistei.⁸⁹ Kad 1634. g. jūnijā uz Varšavu devās kanclers Firkss, hercogs Frīdrihs lika viņam audiences laikā atgādināt karalim, ka zviedri okupējuši Doles pili, Spilvi un Baldones lašu taci, un lūgt karaļa palīdzību nolaupītā atgūšanā, ieskaitot mantas un liелgabalus, kurus zviedri bija aizveduši no Jelgavas pils. Īpaši bija jālūdz par Daugavgrīvas Lielās skansti nodošanu kurzemniekiem, jo zeme, uz kuras tā stāv, neapstrīdami piederot hercogistei. Kā teikts Frīdriha instrukcijā Firksam, tad poļu-zviedru kara sākumā hercogs pēc Polijas karaļa lūguma bija atvēlējis rīdziniekiem Daugavgrīvā zemes gabalu blokhauza būvei, saņemot no karaļa arī galvojumu, ka pēc kara beigām ierādītā teritorija tiks atdota atpakaļ un hercogam no blokhauza necelsies nekāds ļaunums. Taču zviedri ne tikai uzbūvēja blokhauza vietā savu skansti, bet arī pievienoja tai daļu no hercoga zemes.⁹⁰

Sūtņu un aģenta darbības rezultātā Vladislavs IV 1634. g. 12. IX apstiprināja Kurzemes neitralitāti un deva solījumu miera sarunu laikā rūpēties par hercoga interesēm.⁹¹ Tomēr Štumsdorfas sarunās, kas beidzās 1635. g. 2./12. IX ar pamiera noslēgšanu vēl uz 26 gadiem, Kurzemes teritoriju jautājums palika neatrisināts, bet hercogam tika ieteikts vērsties tieši pie Zviedrijas karalienes Kristīnes (1632–1654). Sekojot ieteikumam, hercoga pārstāvis Stokholmā 1636. g. 13. VIII izteica karalienei attiecīgu lūgumu.⁹² Saprotams, ka Kristīne vai, pareizāk, pavaldonības padome noraidīja visas Kurzemes prasības.⁹³

Neraugoties uz noslēgtajiem savstarpējiem miera līgumiem, ne Polija-Lietuva, ne Zviedrija, ne arī Krievija nebija atteikusies no savām pretenzijām uz Baltiju, un 17. gs. vidū atkal izcēlās virkne karu, kas vistiešākajā veidā skāra Latvijas teritoriju. Pirmā karadarbību uzsāka Krievija, 1654. g. iebrūkot Polijas-Lietuvas valdījumos, to skaitā arī Latgalē, bet nākamajā gadā Polijai-Lietuvai karu pieteica zviedri. Savukārt 1656. g. Zviedrija un Krievija uzsāka savstarpēju karu. Apzinoties savu militāro vājumu, Kurzemes hercogs Jēkabs, tāpat kā viņa priekšgājēji, mēģināja nodrošināt hercogistes robežas ar neitralitātes taktiku. Tas nebija viegli, jo līdz ar karadarbību notika arī sarežģīta diplomātiska spēle, ar kuras palīdzību karojošās puses centās atrast sev sabiedrotos. Šajā situācijā izdevīgākā stāvoklī atradās Brandenburgas kūrfirsts, kurš, izmantojot Polijas-Lietuvas vājumu, bija noslēdzis līgumus gan ar Zviedriju, gan ar Krieviju, bet 1657. g. nostājās Polijas karaļa pusē, iegūstot par to solījumu piešķirt neatkarību Prūsijai. Pretstatā tam Kurzemes hercogam, kura zemes nonāca naidīgo armiju ielenkumā, bija jādomā ne vien par hercogistes teritorijas saudzēšanu, bet arī par savu valdījumu saglabāšanu vispār.

1655.–1657. gadā karojošās lielvalstis visumā ievēroja savus solījumus par Kurzemes neitralitātes nepārkāpšanu, aprobežojoties ar karaspēka virzīšanu cauri tās teritorijai un pārtikas rekvizīcijām, bet Krievijas un Zviedrijas prasībām, lai hercogs pakļaujas viņu virskundzībai, nebija tālejošu seku. Taču 1658. g. Zviedrijas karalis Kārlis X Gustavs (1654–1660), ieceldams par virspavēlnieku Vidzemē grāfu Robertu Duglasu, deva pavēli ieņemt Kurzemi, vajadzības gadījumā nevairoties pat no hercoga apcietināšanas. Pavēle tika izpildīta jau oktobrī, kad zviedri, izmantodami savu ievainoto kareivju transportēšanu pa Lielupi par savdabīgu Trojas zirgu, ielauzās Jelgavas pilsētā un pili un saņēma gūstā hercogu Jēkabu ar ģimeni.⁹⁴ Drīz vien zviedru rokās nonāca gandrīz visa hercogiste, bet hercogs ar tuviniekiem tika pārvests uz Rīgu, vēlāk uz Ivangorodu pie Narvas. Tikmēr zviedri ieviesa hercogistē savu pārvaldi, uzlika smagas kontribūcijas un ķērās pie vardarbības, tādējādi vairojot pretzviedrisku noskaņojumu iedzīvotāju vidū. Tāpēc, kad 1659. g. vasarā Polijas-Lietuvas vienības sāka pamazām izspiest zviedrus no hercogistes, tām pievienojās arī brīvprātīgie no kurzemnieku vidus.

1659. g. oktobrī zviedru rokās bija palikusi vairs tikai Jelgava un Bauska, taču hercogistes liktenis joprojām bija neskaidrs. Gan zviedri, gan poļi vēlējās to paturēt sev. Tādēļ hercoga kancleram Melhioram fon Felkerzāmam miera sarunu laikā, kas sākās pašās 1659. g. beigās Toruņā un vēlāk tika pārceltas uz Varšavu, Dancigu un, beidzot, Olivas klosteri, bija jāpieliek ne mazums pūļu, lai vispirms panāktu savu kā Kurzemes hercoga pārstāvja pilnvaru atzīšanu, bet vēlāk aizstāvētu hercogistes pastāvēšanu vispār. Zviedri apgalvoja, ka hercogistes teritorija vēsturiski piederot pie Vidzemes, tāpēc hercogam Jēkabam ir vai nu jāklūst par Zviedrijas karaļa vasali, vai arī viņam jāierāda valdījums kaut kur citur Ķemaitijā, Lietuvā vai Pomerēlijā. Arī poļu delegātu, sevišķi katoļu garīdzniecības pārstāvju vidū bija tādi, kas labprāt redzētu Kurzemi inkorporētu tieši Polijas-Lietuvas valstī, un tikai Felkerzāma solītie kukuļi, piemēram, 10 000 dālderu Lietuvas lielkancleram, grozīja viņu viedokli par labu hercogam Jēkabam.⁹⁵ Beidzot, pēc neveiksmēm karā ar Dāniju, 1660. g. marta sākumā zviedri atteicās no prasībām uz Kurzemi un piekrita hercoga atbrīvošanai no gūsta. Tam sekoja diskusijas par robežām starp Zviedriju un hercogisti. Felkerzāms uzstāja, ka 1630. g. 7. VI līgums ir uzskatāms vienīgi par hercoga solījumu necelt sūdzības par robežām līdz toreizējā sešgadīgā pamiera beigām, un pieprasīja, lai Daugavgrīvas skansts vai nu tiktu nojaukta, vai arī nodota Kurzemes jurisdikcijā.⁹⁶ Tomēr, neraugoties uz to, ka lielais karotājs Kārlis X Gustavs bija miris jau 12./22. II un no zviedru puses sarunas turpinājās mazgadīgā Kārļa XI (1660–1697) reģentu vārdā, Felkerzāmam neizdevās panākt 1630. g. līguma anulēšanu. Rezultātā 1660. g. 23. IV/3. V Olivā parakstītā miera līguma 4. punkts noteica, ka Polijas karalis un līdz ar viņu arī Kurzemes hercogs uz visiem laikiem atsakās no pretenzijām uz 1630. g. atsavinātajām Daugavas kreisā krasta teritorijām pie Rīgas, kamēr zviedriem tika aizliegts pieprasīt no hercoga jebkādas pakalpojumus vai dienestu, ieskaitot meža cirsmas. Četru nedēļu laikā pēc līguma parakstīšanas abām pusēm bija jānorīko komisāri robežu galīgai noregulēšanai, paveicot šo darbu divās nedēļās. Bez tam hercogs zaudēja tiesības uz Roņu salu⁹⁷ un teritorijām Sāmsalā un Igaunijā, pret kurām Sigismunds II Augusts savulaik bija mēģinājis iemainīt Kurzemes bīskapiju Gotharda Ketlera labā, bet pēc neveiksmes nomināli piešķīris Ketleram (hercogs gan minētās teritorijas būtu varējis dabūt tikai tad, ja tās nonāktu Polijas-Lietuvas īpašumā). Saskaņā ar līguma 6. punktu zviedri apņēmās atdot Jēkabam viņa kustamo īpašumu. Par to hercogam bija jāparaksta īpašs dokuments, kurā viņš atteicās no jebkādas atbēdības pret Zviedriju. 7. punkts noteica, ka zviedriem astoņu dienu laikā jāatstāj Bauska, kas pēdējā bija palikusi viņu rokās. Zviedri šo prasību gan izpildīja, taču pili ieņēma poļu garnizons, un hercogam Jēkabam bija jāsamaksā 10 000 guldeņu par tās atgūšanu. Tāpat Jelgavas pili, kuru poļi bija ieņēmuši 1660. g. janvārī, hercogs atguva tikai augusta vidū, lai gan viņš pats bija atgriezies no gūsta jau 8. VII.⁹⁸

Olivas miera līguma punkts par robežu regulēšanu sešu nedēļu laikā acīmredzot tā arī netika izpildīts. Netiešā veidā to apstiprina pārmetumi Zviedrijai, kurus varēja lasīt Ziemeļu kara sākumā iespiestajos rakstos, kam bija jāattaisno Polijas karaļa iesaistīšanās karā. Cita starpā pie Zviedrijas pārkāpumiem tika minēts tas, ka zviedri esot atņēmuši Kurzemes hercogam trīs jūdzes zemes, patvaļīgi, t.i., nesagaidījuši poļu komisārus, salikuši robežzīmes un uz Kurzemes zemes republikai par apvainojumu ierīkojuši Daugavgrīvas nocietinājumu.⁹⁹

Tomēr, ja arī visaugstākajā līmenī robežas netika nospraustas, atsevišķos gadījumos robežu regulēšana bija nepieciešama un periodiski arī notika. Tā kā Zviedrijas īpašumi Daugavas kreisajā krastā no Daugavgrīvas līdz Dolei vienlaku veidoja Rīgas patrimoniālo apgabalu, tad attiecīgi šī robežas daļa atradās Rīgas rātes kompetencē. Kurzemes–Rīgas robežas posms zemes strēlē starp

jūru un Buļļupi tika noteikts 1630. g.,¹⁰⁰ bet robeža no Babītes ezera līdz Daugavai pie Doles pamatos bija izveidojusies jau Livonijas laikos. Šad un tad tā tikusi regulēta, taču precīzu ziņu par to trūkst līdz pat 1698. g., kad pēc Kurzemes hercoga Ferdinanda (1698–1737) un Rīgas rātes vienošanās tika norīkota īpaša komisija, lai precizētu robežu rajonā no Gātes līdz Misai. Komisija savu darbu veica četrās dienās, tika sastādīta arī sīka karte.¹⁰¹ Minētā karte interesanta ne tikai ar savu grafisko izpildījumu (izrotāta ar dzīvnieku attēliem), bet arī kā vērtīgs izziņas avots par robežu regulēšanas norisi un komisijas darbu.

1698. g. 12./22. VIII Kurzemes hercoga pārstāvji – medību sekretārs Heinrihs Reimers, galma jēgers Hanss Verners, mērnieks Andreass Millers – satikās ar rātes norīkotajiem komisāriem – mežu uzraugu Johanu Heinrihu Breitingeru, mērnieku Eberhardu Tolku un Rīgas pilsētas Jumpravmuižas jeb Blūmendāles pārvaldnieku – uz robežas pie Šrotas jeb Šulca kroga. Bez tam robežas apsekošanai kā vietējo apstākļu pazinēji bija pieaicināti arī jēgeri, mežziņi un zemnieki. Pavisam kopā sanāca ap simt cilvēkiem. Satikušās delegācijas pateicās viena otrai par labprātīgu ierašanos un vienojās, ka robežu ir nepieciešams atjaunot. Komisijas darbs sākās netālu no Šulca kroga¹⁰² pie Robežgrāvja jeb Ošu strauta (*Esche Straute od. Grenzgraben*) ietekas Misas upē. No turienes komisāri devās augšup gar strautu 168 zviedru olektis jeb 26,5 Reinzemes rūtis līdz tiltam, kas atradās uz Jelgavas lielceļa trases. Tīla viena puse piederēja Kurzemei, bet otra Rīgai. Tālāk komisāri virzījās gar strautu vēl 640 zviedru olektis līdz ozolkoka celmam, par kuru vecie zemnieki no abām pusēm apliecināja, ka tur kādreiz esot bijis liels koks ar tajā iestiprinātu dzelzs robežzīmi – krustu un divām atslēgām (acīmredzot Rīgas pilsētas simbols). Tad komisāru gājiens turpinājās taisnā līnijā pāri pļavām, purvam un virsājam līdz nākamajai robežzīmei, kuru veidoja liela, ar oglēm piebērtā bedre pakalna galā. Šāda tipa robežzīmes vāciski sauca “*Grenz-Kuhle*”. Līdzīgā kārtā komisijas darbs turpinājās līdz pašam vakaram, kad komisijas locekļi iekārtojās uz naktsguļu kopīgā nometnē.

Nākamās dienas vidū komisāri bija nonākuši līdz Cenas mežam – tam cauri veda nesen atjaunots kājnieku ceļš (*Pattweg*), kurš noderēja arī par robežšķirtni, tādēļ ceļa abās pusēs augošajos kokos bija iegriezti krusti. Koks ar krustu kā robežzīme stāvējis arī augstākajā Lopu kalnu (*Lopekalln, Loope Kaln*) punktā. Lopu kalnus veidoja pauguru virkne, kura stiepās paralēli Babītes ezeram un kuru robeža sadalīja divās daļās. Kā norādīts kartes eksplikācijā, minētais krusta koks ticis nocirsts neilgi pirms minētās robežu regulēšanas. Robežas novilkšana no Misas līdz Lopu kalniem bija norisējusi bez strīdiem. 14./24. VIII bija svētdiena, kuru hercoga ļaudis svētīja hercoga zvejas pārziņa Grodmaņa mājās, bet rīdzinieki Piņķu muižas zemnieka Lorenca Vismaņa sētā.

Atsākoties komisijas darbam, izcēlās nelielas nesaskaņas, jo robežlīnija, kuru norādīja Piņķu un Salas muižas zemnieki, atšķīrās no tās, kuru vilka hercoga zemnieki. Apstrīdētas tika apmēram 2 pūrvietas no Piņķu zemnieka Vismaņa aramzemes un 2 $\frac{1}{6}$ pūrv. no Kurzemes zemnieka Kaģes (*Kagge*) laukiem, kā arī apmēram 20 pūrv. neauglīgas zemes. Abu pušu versijas tika fiksētas kartē, ar to arī konflikts bija izsmelts. Galīgais risinājums acīmredzot tika atstāts rātes un hercoga ziņā. Pēdējā robežas posma nospraūšana no Babītes jeb Kalnciema ceļa līdz Lielupei pie Gātes iztekas notika bez domstarpībām. Interesanti, ka par pēdējo robežzīmi Lielupes krastā noderēja karātavas, kuras bija uzstādījis viens no Rīgas agrākajiem landfogtiem, uzvārdā Horsts, un kuras minētajā laikposmā vairs netika lietotas. 16./26. VIII tika pabeigts darbs pie kartes un delegācijas draudzīgi šķīrās.

Pretējā virzienā Rīgas–Kurzemes robeža gāja augšup pa Misas upes krastu, atstājot upi hercoga pusē, līdz Plakanciemam, kur pilsētas patrimoniālais apgabals robežojās ar Doles draudzi. Kā jau iepriekš minēts, Doles salu līdz ar tās muižas zemēm Daugavas kreisajā krastā Kurzemes hercogs bija zaudējis 17. gs. pirmajā trešdaļā poļu-zviedru kara rezultātā. Līdz ar to zviedru pakļautībā bez Doles muižas un pastorāta vēl nonāca Ķekava, Bērzmunte (*Bersemünde*, bij. Zolderbaha muiža) un Pulkarne.¹⁰³ Šos ieguvumus Zviedrijai apstiprināja arī Olivas miera līgums. Tomēr visu 17. gs. šeit pastāvēja neskaidrības teritoriju sadalē, sevišķi Pulkarnes–Baldones rajonā, jo abu muižu zemnieku lauki bija izvietoti pamīšus, un tas kļuva par pamatu neskaitāmiem konfliktiem. Jāpiebilst, ka Pulkarne ir tā pati 1630. g. 7. VI līgumā minētā Frīdriha muiža, kuru 17. gs. sākumā Kurzemes hercogs bija izlēņojis Rīgas rātskungam Johanam Frīdriham un kura tolaik ietilpa hercoga Baldones muižas iecirknī. 1607. gadā muižai tika nospraustas robežas, un līdz 17. gs. beigām tā palika Frīdrihu dzimtas rokās.¹⁰⁴

Kad 1694. g. Rīgā sākās Zviedrijas–Kurzemes konference, viens no apspriežamajiem jautājumiem bija robežkonflikti starp Pulkarni un Baldoni. Pulkarnes īpašnieki sūdzējās, ka jau vairāk nekā 20 gadu hercoga Baldones muižas pārvaldnieki pieļaujot visādas vardarbības un mēģinot atņemt dažas Pulkarnei piederošas pļavas un laukus. Šīs sūdzības dzīvi ataino laikmeta garu un ir kolorīta liecība par robežkonfliktu risināšanas metodēm.

Tā, piemēram, 1673. g. Baldones pārvaldnieks kapteinis Sakens ar apbruņotu muižas kalpotāju un zemnieku vienību esot iebrucis Pulkarnē, licis nopļaut vairāk nekā 12 pūrvieta rudzu, no kuriem daļa tikusi aizvesta, bet daļa vienkārši izkaisīta un sabojāta. Tādā pašā kārtā šai zemes gabalā esot iebrukts vēl trīs reizes.¹⁰⁵ Cits pārvaldnieks – kapteinis Brinkens – savukārt esot licis nopļaut un izmīdīt Pulkarnes zemniekam Eņņu Ādamam (*Ennes Adam*) ziedošu zirņu lauku un pēc tam apsējis šo zemes gabalu ar rudziem, bet zemniekam Lācim (*Latsche*) atņēmis un sadedzinājis sienu. Tāpat pēc Brinkena pavēles esot izjūgts no arkla Teļapieņu Jura (*Telle Poen Jur*) zirgs un kopā ar vēl viena zemnieka zirgu aizvests uz Baldones muižu, kur tie nostrādināti bez kādas kopšanas. Vēlāk īpašniekiem šie zirgi bija jāizpērk par naudu.¹⁰⁶ Nākamais Baldones muižkungs Grothūzens esot nosūtījis divus bruņotus kalpotājus ar pistolēm un karabīnēm kopā ar desmit zemniekiem uz zemes gabalu, kurš neapstrīdami piederot Pulkarnei un kuru zemnieks Daugavzālišu Jānis (*Daugau Sahlit Jan*) kā sensenais tās lietotājs apsējis ar četriem pūriem rudzu. Grothūzens esot licis rudzus nopļaut un aizvest, bet pašu zemnieku baldonieši ievainojuši ar šāvieniem kājā un sārā un šāvuši arī uz Pulkarnes muižas ļaudīm.¹⁰⁷ Kādā citā reizē Baldones mežsargs Šterns gribējis nošaut Pulkarnes krodznieku Jukumu – lode vēl esot redzama iestigusī sienā.¹⁰⁸ Šai minikarā baldoniešus atbalstījuši arī daži Mercendarbes (*Merzendorf*) un Bramberģes muižas zemnieki, kuri tāpat pretendēja uz Pulkarnes zemes gabaliem.¹⁰⁹

1687. gadā zviedru varas iestādes bija nosūtījušas uz Pulkarni divus virsniekus ar uzdevumu izpētīt situāciju un sastādīt par to ziņojumu. Lieta nonāca līdz Vidzemes ģenerālgubernatoram Jakobam Hastfēram, kurš 1687. g. 17. VIII nosūtīja attiecīgu vēstuli hercogam Frīdriham Kazimiram. Tomēr konflikts palika neregulēts. Kārtējās nesaskaņas izcēlās 1693. g. pavasarī, kad Baldones pārvaldnieks Kedrovskis (*Cedrowsky*) lika aizvest Pulkarnes mežā nocirstos 300 baļķus, apgalvojot, ka tie cirsti hercoga daļā. Tad Pulkarnes īpašniece Elizabete Marija fon Frīdriha, dzim. fon Tīzenhauzena, vērsās pie Rīgas gubernatora Ērika Sopa (*Soop*) ar lūgumu pārskatīt 1607. g. nospraustās muižas robežas un izgatavot precīzu karti, lai novērstu turpmākos strīdus. Taču ne

Sopa sarakstei ar hercogu, ne zviedru zemes tiesas (*Landgericht*) 1693. g. 21. X (v.st.) lēmumam par labu Pulkarnei, ne arī 1694.–1696. gada konferencei nebija jūtamu seku šai lietā.¹¹⁰

Bez iepriekšminētajām teritorijām zviedru valdījumā Daugavas kreisajā krastā atradās vēl daži īpašumi, no kuriem ievērojamākie bija Berkavas muiža un Mazjumpravmuiža,¹¹¹ kas kā pusmuiža ietilpa labajā krastā Lielvārdes draudzē esošās Jumpravmuižas jeb Lieljumpravas kompleksā un kopā ar to kopš 1583. g. atradās jezuītu rokās. Kā bija norādīts 1611. g. šīs muižas aprakstā, Daugavas kreisajā krastā jezuītiem piederēja 17 zemnieku sētas un 11 “sakņu dārzi”, kas karā bija gandrīz pilnīgi izpostīti.¹¹² Pēc Altmarkas pamiera noslēgšanas poļi mēģināja panākt Mazjumpravmuižas atdošanu jezuītiem, taču zviedri kategoriski atteicās, uzstājot, ka saskaņā ar pamiera noteikumiem blakusmuižas pienākas tam, kura īpašumā atrodas galvenā muiža.¹¹³

Savukārt Berkavas muižu, kuru sākotnēji dēvēja par Vārendorfu (*Wabrendorf*, pēc kādreizējā Vārnu ciema, uz kura zemes uzcēla muižu), Polijas karalis Sigismunds III bija piešķīris kādam Borkevičam. Muižas robežas tika nospraustas 1596. gadā.¹¹⁴ 17. gadsimta 60. gadu sākumā toreizējais muižas īpašnieks vēlējās muižu pārdot Rīgas pilsētai, par ko viņa radnieks Kārlis fon Bīrens (*Bühren*) 1663. g. sūdzējās Kurzemes hercogam. Bīrens sūdzību pamatoja ar pretenzijām uz savu mantojuma daļu Borkeviča muižā.¹¹⁵ Acīmredzot Bīrenam izdevās pārdošanu aizkavēt, jo, kā liecina 1664. g. 11. I noslēgtais līgums, tad Borkevičs muižu Rīgai nevis pārdeva, bet gan tikai ieķīlāja par 10 000 poļu florīniem, paturot sev tiesības muižu izpirkt.¹¹⁶ Tomēr nākamo trīsdesmit gadu laikā tas joprojām nebija izdarīts. 1693. gada 3. VII Jelgavā N. Borkeviča meita Anna Katrīna kopā ar vīru Aleksandru Vilhelmu Šuldu (*Schuld*) savā un savu mantinieku vārdā nodeva visas tiesības uz Vārendorfu Kurzemes hercogam Frīdriham Kazimiram. Atteikuma dokumentā bija minēts, ka muiža atrodas uz Kurzemes hercoga zemes un ka N. Borkeviča mantinieki neiebilst, ja hercogs izpirks ieķīlāto Vārendorfu.¹¹⁷ Frīdrihs Kazimirs 5. VIII informēja Rīgas rāti par saviem nodomiem un paziņoja, ka viņš ir gatavs samaksāt visu ķīlas summu, t.i., 10 000 florīnu, 1694. g. 11./21. I.¹¹⁸ Taču izrādījās, ka minēto ķīlas naudu jau 1676. g. pilsētai bija nomaksājis Zviedrijas karalis, kurš pēc tam muižu bija piešķīris asistencpadomniekam fon Gartenbergam. Tāpēc rāte līdz ar Vidzemes ģenerālgubernatoru ieteica Frīdriham Kazimiram vērsties šai jautājumā tieši pie karaļa, vienlaikus izsakot šaubas par hercoga lūguma apmierināšanas iespēju.¹¹⁹ Kā liecina 1694.–1696. g. konferences materiāli, tad rātskungiem izrādījās taisnība, un 18. gs. otrajā pusē Berkava atkal atradās Rīgas īpašumā.¹²⁰ Tādējādi Vārendorfa jeb Berkava zviedru rokās bija nonākusi mierīgā ceļā, dīvains šķiet vienīgi tas apstāklis, ka N. Borkeviča mantinieki nebija neko zinājuši par ķīlas tiesību pāreju pie Zviedrijas karaļa.

Blakus Berkavai Daugavas kreisajā krastā vēl no Livonijas laikiem bija saglabājušies daži nelieli Ikšķiles stārstijas īpašumi, ko veidoja atsevišķas zemnieku sētas un upes labajā krastā esošajai Bandemira muižai¹²¹ piederošā kroga vieta (*Krugstelle*). Pēc poļu-zviedru kara izcēlās nesaskaņas robežu jautājumos starp minētajiem Ikšķiles īpašumiem un hercogam piederošo Tomes muižu (*Tomsdorf*). 1644. gada vasarā konflikta noregulēšanai sanāca īpaša komisija, kurā Kurzemi pārstāvēja hercoga ierēdņi, bet Ikšķili – Rīgas rātskungi un abu ģilžu eltermaņi. Abām pusēm bija jāpierāda savu pretenziju pamatotība ne tikai ar lieciniekiem, bet arī ar rakstiskiem dokumentiem. Tā kā pēc veco zemnieku un citu liecinieku noklaušināšanas un dokumentu izskatīšanas skaidrība tomēr netika gūta, tad tika nolemts novilkt robežu, sākot ar Daugavas krastu netālu no Bandemira muižas zemēm, vienkārši taisnā līnijā cauri virsājam līdz ceļam, kas veda no Tomes uz Baldoni. Robežas iezīmēšanai ierīkoja trīs lielas kupicas, pastarpām izvietojot zināmu skaitu mazāku kupicu.

Teritorijas pa kreisi no jaunās robežas palika Tomes, bet labajā pusē – Ikšķiles īpašumā. Rezultātā Ikšķiles daļā nonāca dažas Tomes zemnieku zemes. Viņiem gan tika atļauts izvest līdz gada beigām sagādāto malku un sienu, kā arī labību, tāpat viņi drīkstēja rudenī apsēt ziemāju sējai sagatavotos laukus, taču turpmākā zemes lietošana pēc ražas novākšanas bija noliegta. Vienošanās tika fiksēta attiecīgā dokumentā un kartē 1644. g. 18./28. VII.¹²²

Nesaskaņas izcēlās ne tikai par zemes valdījumiem Daugavas krastos, bet ik pa brīdim arī attiecībā uz upes jurisdikciju. Konflikti parasti izraisījās tad, ja viena puse uzskatīja, ka otra ir pārkāpusi robežu Daugavas vidū, un tie skāra kuģošanas, ostas un zvejas tiesības. Nereti gadījās, ka šie konflikti izvērtās par sadursmēm ar spēka lietošanu. Tā, piemēram, 1648.–1649. gadā par lašu tačiem Daugavā strīdējās Rīgas pilsēta un hercoga pavalstnieks Heinrihs Vilhelms fon Bolšvings. Nonāca pat tiktāl, ka Vidzemes gubernators Ērihs Šteinboks nosūtīja zviedru kareivju vienību, kuri nojauca Bolšvinga taci un iebruka viņa muižā.¹²³

Līdzīgs konflikts atspoguļojas 1693. g. sarakstē starp Vidzemes ģenerālgubernatoru un Kurzemes hercogu. Toreizējais Tomes muižas nomnieks Magnuss Frīdrihs fon Šlipenbahs bija sūdzējies hercogam, ka Lielvārdes muižas pārvaldnieks (vai, iespējams, arī nomnieks) pulkvedis Bengts fon Volfenšilds ierīkojis lašu taci iepretim Ķegumam hercoga upes daļā un ļauj tur piestāt arī avarējušām strūgām. Hercogs Frīdrihs Kazimirs šīs sūdzības sakarā 1693. g. 26. V nosūtīja pieprasījumu Vidzemes ģenerālgubernatoram Jākobam Hastfēram. Atbildes rakstā 28. VI Hastfērs savukārt apgalvoja, ka pulkvedis Volfenšilds nekādā veidā neesot pārkāpis Daugavas vidu, kamēr Šlipenbahs pirms diviem gadiem atņēmis laivu ar kaņepājiem Volfenšilda tēvam, par ko vēl līdz šim laikam neesot saņemta kompensācija. Arī pašam pulkvedim esot atņemta strūga ar rudziem, turklāt tas noticis, kamēr viņš bijis baznīcā uz svētdienas sprediķi.¹²⁴

Visi minētie konflikti tika apspriesti Kurzemes–Zviedrijas 1694.–1696. g. sarunās, taču katra puse palika pie sava, tā arī nenonākusi pie vienota kopsaucēja. Pagāja tikai daži gadi, un Lielais Ziemeļu karš (1700–1721) radīja jaunu situāciju, kas daudzas agrākās problēmas padarīja neaktuālas.

Attiecībā uz Kurzemes hercogistes robežu ar Latgali jeb t.s. Inflantiju (kopš 1629. g.) jāteic, ka nekādi īpaši konflikti te nav zināmi. Arī šeit oficiāli par robežšķirtni joprojām bija pieņemta Daugava, kura atdalīja Polijas-Lietuvas provinci no tās vasaļvalsts, līdz ar to nepastāvēja tik liels antagonisms kā Kurzemes un Zviedrijas attiecībās. Abu pušu saistību vairoja arī tas, ka daudziem Inflantijas muižniekiem piederēja īpašumi hercogistē, sevišķi Zemgalē un Sēlijā, kamēr hercogistes muižniekiem tādi bija Inflantijā. Vienīgais pieminējums hercogistes landtāgu materiālos Inflantijas robežas sakarā sastopams 1642. g. 29. XI hercoga un muižniecības izlīgumā, kad, runājot par komisijas izveidi robežu regulēšanai ar Lietuvu Daugavpils novadā, tika pieteikts ņemt vērā arī robežu ar vidzemniekiem poļu pusē.¹²⁵

Robeža ar Lietuvas lielkņazisti

Tā kā pirmais Kurzemes un Zemgales hercogs Gothards Ketlers savā valdījumā bija ieguvis bijušās Livonijas ordeņa zemes, tad jaunizveidotās hercogistes dienvidos attiecīgi turpināja pastāvēt vecā ordeņa un Lietuvas lielkņazistes robeža. Pēdējo reizi pirms Livonijas sabrukuma šī robeža bija regulēta 1541./1542. un 1545. g., taču nesaskaņas radās atkal un atkal. Tādēļ 1557. g. 5. IX Posvolā starp Polijas karali un Livonijas kārtām noslēgtajā līgumā cita starpā tika noteikts, ka robeža starp Lietuvu un Livoniju ir jāneregulē saskaņā ar t.s. Radzivilla izlīgumu (*Radiwilonische*

Grenzführung, Radzivilonische Ductus; 1473. g.). Komisāriem būtu jāierodas 1558. g. 1. VIII pie Lunidas upes,¹²⁶ kur pastāv robežkonflikts, un pēc robežas nospraušanas robežzīmes turpmāk būtu jāpārbauda ik pa pieciem gadiem. Reizi trijos gados robežstrīdu izšķiršanai uz robežas būtu jāierodas īpašiem tiesnešiem.¹²⁷ Livonijas kara dēļ minētais līguma punkts palika neizpildīts, bet 1559. g. 31. VIII noslēgtajā protekcijas līgumā bija teikts tikai tik daudz, ka robežai starp Žemaitiju, Lietuvu un Kurzemi-Zemgali jāpaliek līdzšinējai, bet tās noregulēšana tiek atlikta līdz laikam, kad Polijas karalis atdos atpakaļ viņam ieķīlātos novadus.¹²⁸ Arī *Pacta subjectionis* attiecībā uz dienvidu robežu noteica vienīgi to, ka tai jāiet saskaņā ar 1473. g. Radzivila izliktajām robežzīmēm.¹²⁹

Livonijas karš veicināja vardarbības izplatīšanos lielkņazistes pierobežā. Tā, piemēram, 1568. g. Bauskas landtāga laikā hercogistes muižniecība sūdzējās, ka tā ciešot no lietuviešu iebrukumiem, kuri esot daudzus muižniekus padzinuši no viņu īpašumiem. Tāpēc landtāga 6. V recesā tika nolemts lūgt Polijas karalim un lielkņazistes kārtām ieviest kārtību, bet hercogs un muižniecība apņēmās kopīgiem spēkiem segt izdevumus robežu regulēšanas komisijas uzturēšanai. Bez tam šis lēmums paredzēja, ka uz tām vietām, kur šajā vasarā robežu nebūs iespējams atjaunot, līdz gada beigām nosūtāmi tiesneši atsevišķu strīdu atrisināšanai.¹³⁰ Lēmums acīmredzot netika realizēts, jo to jautājumu vidū, ar kuriem hercoga sūtņiem vajadzēja vērsties pie karaļa Polijas un Lietuvas apvienošanās Seima laikā 1569. g. Ļubļinā, bija arī prasība par robežas sakārtošanu ar Lietuvu. Sigismunds II Augusts 3. VIII atbildē hercogistes pārstāvjiem principā piekrita minētajai prasībai, taču konkrētus termiņus nenorādīja,¹³¹ līdz ar to jautājums palika atklāts. Arī pati Kurzemes un Zemgales muižniecība 1570. g. jūnijā Jelgavas landtāgā deklarēja, ka pamatīgākai robežu regulēšanai pašreiz neesot īstais laiks, un pieprasīja vienkārši atdot atpakaļ atņemtos īpašumus vai kompensēt to vērtību. Tajā pašā reizē pārējā muižniecība apņēmās palīdzēt aizsargāties pret vardarbību no lietuviešu puses Aizkraukles, Sēlpils un Daugavpils pilsnovadu muižniekiem. Šai nolūkā izsludināja karaspēka skati, uz kuru Kurzemes muižniekiem bija jāsanāk Kuldīgā Sv. Bartolomeja dienā, bet Zemgales – laukā starp Neretas un Saukas muižām pēc sešām nedēļām no lēmuma pieņemšanas dienas.¹³²

Tikai pēc Jamzapoljes miera līguma noslēgšanas starp Poliju-Lietuvu un Krieviju 1582. g. 15. I Polijas karalis Stefans Batorijs pavēlēja sasaukt komisiju starp Lietuvas lielkņazisti un Kurzemes hercogisti pastāvošo teritoriālo nesaskaņu izšķiršanai. Komisija uzsāka darbu 1582. g. septembrī. Lietuviešus pārstāvēja Žemaitijas bīskaps Melhioris, Polockas kastelāns Jans Volminskis un lielkņazistes notārs Venceslavs Agripa, kamēr hercogs bija nosūtījis burggrāfu Vilhelmu Efernu, kancleru Mihaelu Brunavu un padomniekus Gerhardu Noldi un Georgu Tizenhauzenu. Sanākuši Kurcumā, komisāri vienojās, ka viņi meklēs un atjaunos Trāķu vaivada Radzivila un Livonijas ordeņa landmaršala K. fon Hercenrodes ierīkotās robežzīmes. Sākumā tas viņiem arī izdevās, taču, nonākuši līdz Lavīdes upei, t.i., līdz vietai, kur bija apstājies 1541. g. komisijas darbs, komisāri vairs nespēja atrast nekādas norādes par senajām robežzīmēm. Tāpēc vienojās robežu no šīs vietas līdz Aknīstei, Onišķiem, Čedasiem un Elkšņu muižai (*Elldren, Ellern*) noteikt no jauna. Novilkusi robežu līdz minētajai Elkšņu muižai, komisāri uznākušās bargās ziemas dēļ bija spiesti darbu pārtraukt.¹³³

Komisija savu darbību atjaunoja 1583. g. septembrī tai pašā sastāvā un no Elkšņiem virzījās tālāk uz Bauskas pusi. Šai robežas posmā komisāriem nācās izšķirt vairākus ieilgušus robežstrīdus. Piemēram, Lietuvas vicekanclers Biržu īpašnieks Kristofors Radzivils uzskatīja zemes otrpus Mēmelei līdz Susējas upei par piederīgām Biržu muižai. Viņa pretenzijas visumā izdevās atvairīt,

par ko 1583. g. 23. IX tika noslēgts īpašs līgums. Tāpat Viļņas zemestiesnesis Jans Mļesko (*Mliesko*) prasīja 2,5 jūdzes lielu zemes gabalu no hercoga pavalstnieka Teodora Šepinga īpašumiem, Grothusu ģimene strīdējās par 1,5 kvadrātjūdzi zemes ar Panevėžas stārastu Janu Hļeboviču, bez tam nesaskaņas pastāvēja arī par zemēm Svitenes, Liepara un Sesavas upju krastos, turklāt lietuvieši pretendēja uz hercogam piederošo Sesavas muižu.¹³⁴

Nebija vienprātības arī par to, kur meklējama robeža starp Lietuvu un Zemgali Bauskas tuvumā. Saskaņā ar Radzivila izlīgumu robežai bija jāiet divas jūdzes no Bauskas pils, bet, tā kā arī šeit komisāri vecās robežzīmes nespēja sameklēt, tad nolēma robežu nospraust saviem spēkiem. Drīz vien radās domstarpības par lietoto mērvienību lielumu, konkrēti, cik Viļņas olekšu (*ulnas Vilnensis*) ir vienā šņorē jeb mērauklā (*funiculus*), kuras bija izmantotas iepriekšējos mērījumos, – 75 vai vairāk.¹³⁵ Tāpat problēmas radās ar Komodras kalnu (*monte Komodra*, acīmredzot tag. Kamārdes apkaimē Lietuvā), kurš bija pieminēts 1473. g. robežu aprakstā, un kādu kalnu hercogistes teritorijā, kuru dēvēja par *Nokalln*, bet kurš Radzivila dokumentā nebija minēts. Beigu beigās komisāri secināja, ka viņi nespēj pieņemt saskanīgu lēmumu par robežu šajā apvidū, tomēr, lai izvairītos no turpmākas konflikta saasināšanās, lietuviešiem atļāva paturēt divas zemnieku sētas, ko kurzemnieki uzskatīja par sev nolaupītām vēl pirms ordeņa likvidācijas.¹³⁶

Arī risinot iepriekšminētos strīdus privātpersonu starpā, komisijas locekļiem izdevās panākt zināmus kompromisus, un robežu regulēšana notika mierīgā ceļā, pusēm apmainoties ar laukiem, zemnieku sētām u.tml. Jāpiebilst, ka biežāk gan pārsvaru izdevās gūt lietuviešiem, kā to apgalvo visi autori, kas pieskārušies šiem jautājumiem, sākot ar hronistiem Zālononu Henningu un Kristiānu Kelhu. Kā pierādījumu var minēt arī Svitenes muižas īpašnieka Georga Grothusa līgumu ar Rundāles īpašnieku Didrihu Grothusu un Bērsteles īpašnieku Hillebrandu Grothusu, kuri 1587. g., vienojoties par vecvecāku mantojuma sadali, bija spiesti pārmērīt savus īpašumus, jo tie “pēdējās Lietuvas robežas regulēšanas laikā jūtami samazināti”¹³⁷. Tomēr dažkārt ieguvēji bija arī hercoga ļaudis. Piemēram, Jans Volminskis, kura īpašumi pie Neretas robežojās ar Vilhelma Eferna muižu, “aiz koleģiālas draudzības un labu kaimiņattiecību saglabāšanai” 1583. g. 8. X atdeva Efernam lauku 10 mucu platībā.¹³⁸

Attiecībā uz robežu regulēšanu starp Kurzemi un Lietuvu 1584.–1586. g. informācija ir visai pretrunīga. Zālonona Henninga hronikā lasām, ka 1584. g. robežu regulēšana notikusi Bauskas un Jelgavas novadā,¹³⁹ taču tā ir vienīgā liecība, kur minēts 1584. gads. Visticamāk, ka Hennings ir domājis 1583. g., arī nosauktais robežas rajons sakrīt ar 1583. g. komisijas darbību. Līdzīgi “Kurzemes muižu hroniku” izdevējs L. Arbuzovs jauc 1583. un 1586. g.,¹⁴⁰ kad robežu regulēšana gan bijusi paredzēta, taču tā arī nenotika, turklāt tai bija jānotiek pavisam citā vietā, par ko liecina Polijas karaļa rīkojums 1585. g. 17. XII. Saskaņā ar šo pavēli tiem pašiem lietuviešu komisāriem, kuri bija regulējuši robežu 1582./1583. g., nākamajā gadā vajadzēja piedalīties robežas sakārtošanā posmā Kurcums–Druja, resp., Daugavas augštecē (*in superiori Duna Districtus Dynemburgensis*).¹⁴¹ Kā jau minēts, šī komisija tā arī nesanāca kopā, acīmredzot tās izveidi aizkavēja karaļa Stefana Batorija nāve (1586), kam sekoja arī hercoga Gotharda aiziešana viņšaulē (1587).

Nākamais zināmais Kurzemes–Lietuvas robežu regulēšanas akts attiecas uz 1587. g. 4. XI, kad tika precizēta robeža starp hercogienes atraitnes Mežmuižu un kādam Janam Umjastovskim (*Umjastowski*) piederošo Žagari, t.i., Svētes un Tērvetes upes apvidū. Tur strādāja skaitliski plašāka komisija nekā iepriekšējās: no Kurzemes puses piedalījās 6 komisāri ar Vilhelmu Efernu priekšgalā, bet no lietuviešu puses 4 komisāri, J. Umjastovski ieskaitot. Līdztekus Mežmuižas–Žagares robežai

tika nosprausta robeža arī kaimiņīpašumos – starp hercoga vasaļa Georga Foka zemēm (*Fockenhof*, tag. Bukaiši) un Petram Sebastjanovičam piederošo Ukru muižu. Dokumentā gan nav minēts, kā pavalstniecībā tolaik atradās Ukri, tomēr, spriežot pēc īpašnieka vārda, var pieņemt, ka tie piederējuši Lietuvai. Arī šajā gadījumā robeža tika nosprausta, pusēm labprātīgi apmainoties ar laukiem.¹⁴²

Runājot par robežas tālāko posmu, t.i., līdz Baltijas jūras piekrastei, jāuzsver, ka tur kurzemnieku un lietuviešu starpā acīmredzot pastāvējusi zināma saskaņa, vismaz vēstures dokumentos nekādi lielāki konflikti nav atspoguļoti. Nav arī ziņu par šā robežas posma regulēšanu 16. gs. 2. pusē un 17. gadsimtā. Kaut gan iespējams, ka tas noticis 1596.–1598. gadā, jo J. H. Valdemārs un K. G. Cīgenhorns min, ka šajā laikposmā ir darbojusies lietuviešu-kurzemnieku robežu komisija, taču konkrētāka informācija par šo laiku diemžēl nav atrodamā.¹⁴³ Savukārt, salīdzinot pašreizējo Latvijas–Lietuvas robežu Kurzemes daļā ar 1542. g. 17. I līgumā sniegto robežu aprakstu,¹⁴⁴ var secināt, ka visumā tās saskan. Iespējams, liela nozīme te ir tam apstāklim, ka par robežu tika pieņemtas dabiskas ūdensšķirtnes – Sventāja, Lukne, Apše, Lose, Vadākste, kas mazināja konfliktu varbūtību. Tikai atšķirībā no mūsdienām par galējo robežpunktu rietumos bija pieņemta Sventājas upes ieteka Baltijas jūrā. Tādējādi pirmās apdzīvotās vietas hercoga daļā rietumu pierobežā bija Budendika muiža (*Budendickshof* jeb Būtiņi, tag. Būtiņģe Lietuvā) un Sventāja (*Heiligenaa*)¹⁴⁵ – zvejnieku ciems, kam 1560. g. tika piešķirtas miesta tiesības un kas 16. gs. otrajā pusē un 17. gs. konkurēja ar Mēmeles (Klaipēda) un Liepājas ostām.¹⁴⁶

Atšķirībā no Kurzemes Zemgales pusē robežstrīdi ar lielkņazisti turpinājās visu 17. gadsimtu. Lielas neskaidrības saistītas ar Aknīstes apgabalu, kas 19. gs., kā zināms, atradās Lietuvas sastāvā. Taču par laiku, kad Kurzemes hercogiste zaudēja šo teritoriju, viedokļi ir atšķirīgi. H. Feldmanis “Baltijas vēsturiskajā vietu leksikonā” raksta, ka Aknīstes muižas īpašnieks grāfs Tīzenhauzens 17. gs. sākumā nostājies opozīcijā pret hercogu un pārējo muižniecību un ar visu muižu pārgājis Lietuvas pavalstniecībā. Tīzenhauzenu īpašumā muiža esot palikusi līdz 19. gs. beigām.¹⁴⁷ Arī H. Lākmānis apgalvo, ka Aknīstes novadu Kurzeme zaudējusi 17. gs. nu jau vairs nenoskaidrojamā veidā.¹⁴⁸ Savukārt H. Matīzens uzskata, ka Aknīste pārgājusi Lietuvai saskaņā ar “Tirdzniecības un robežu konvenciju”, kuru 1783. g. bija noslēdzis Kurzemes hercogs Pēteris Bīrons (1769–1795) un Krievijas ķeizariene Katrīna II (1762–1796).¹⁴⁹ Taču mūsu rīcībā esošie avoti, kas gan skaitliski ir ļoti trūcīgi, neapstiprina nevienu no iepriekšminētajiem apgalvojumiem.

Kā liecina izraksts no t.s. Lietuvas metrikas, kura savulaik glabājās Maskavas Tieslietu ministrijas arhīvā, tad Polijas karalis Sigismunds II Augusts 1561. g. jūlijā, t.i., pēc tam kad Gothards Ketlers bija viņam ieķīlājis līdz ar citām pilīm arī Sēlpili, piešķīra Sēlpils pilsnovadā esošo Aknīstes muižu Panevėžas muižniekam Ivanam (Janam) Krošiņskim “uz mūžiem”.¹⁵⁰ Krošiņsku rokās Aknīste palika arī pēc hercogistes izveidošanās. Laika gaitā tas radīja problēmu attiecībā uz muižas piederību, un 1601. g. karalis uzdeva noskaidrot, kā jurisdikcijā īsti Aknīste atrodas – lielkņazistes vai hercogistes. Šai laikā muižas valdītājs bija Pēteris Krošiņskis.¹⁵¹ Diemžēl nav izdevies atrast ziņas par to, vai un kad šāda izmeklēšana ir notikusi, tāpat avotu trūkuma dēļ nav izdevies uzzināt, kam Aknīste piederēja 17. gadsimtā. Savukārt 18. gs. dokumenti sniedz pretrunīgu informāciju, tomēr, spriežot pēc Saukas mežziņa 1768. g. sastādītā Elkšņu muižas robežu apraksta,¹⁵² šai laikā Aknīste atradās Lietuvas pusē un tās īpašniece bija kāda atraitne fon Tīzenhauzena. Visticamāk, ka arī 17. gs. minētais apgabals bija piederīgs lielkņazistei.

Sevišķi asas nesaskaņas robežjautājumos ar lietuviešiem pastāvēja Aizlauces draudzē, resp., posmā, kuru vajadzēja nospraust iepriekšminētajai 1586. g. komisijai. Lai gan 1611. g. tika veikti

attiecīgi pasākumi – robežas regulēšanas komisija bija sanākusi pie Kurcuma ezera,¹⁵³ domstarpības joprojām neizzuda, un 1624. g. decembra landtāga lēmuma 18. punkts noteica, ka robežu lietu komisijas darbu nepieciešams turpināt.¹⁵⁴ Nemitējās arī Daugavpils novada muižnieku sūdzības par vardarbībām, kuras pierobežā piekopjot lietuvieši. Tādēļ 1632. g. septembrī hercogs Frīdrihs saviem sūtņiem kancleram K. Firksam un Jelgavas virspilskungam A. Korfam, kuri devās uz Varšavu sakarā ar Polijas karaļa vēlēšanām, uzdeva sazināties ar Lietuvas prokuratoru un iesniegt Lietuvas lielkņazistes kancelejā hercoga protestu pret robežpārkāpumiem no lietuviešu puses un lūgumu izveidot kopīgu komisiju robežas noregulēšanai, piebilzdams, ka iepriekšējās komisijas savu darbu nav varējušas veikt kara dēļ.¹⁵⁵

Jautājums par komisijas izveidi bija iztirzāts arī landtāgā 1636. g. vasarā, kad tika nolemts, ka daugavpīliešiem jāveic aprēķins par robežkomisijas uzturēšanai nepieciešamajiem izdevumiem un šī kalkulācija jāiesniedz hercogam. Turklāt pārējā muižniecība apņēmas palīdzēt ar t.s. kavalērijas jeb jātnieku dienestu, t.i., piešķirt palīgdarbspēku. Minēto solījumu muižnieki atkārtoja arī 1638. g. 20. VII recesā, turklāt apņēmas rakstīt Viļņas un Trāķu vaivadiem, lai tie no savas puses ieceļ komisārus robežas nospraušanai starp Daugavpils un Braslavas novadu.¹⁵⁶ Principiāla vienošanās par to bija panākta 1638. g. 24. IV, kad Polijas karalis Vladislavs IV sniedza atbildi Kurzemes bruņniecības pārstāvjiem uz viņu lūgumiem, kuri, pirmkārt, skāra hercoga Frīdriha brāļadēla Jēkaba valdīšanas tiesības un, otrkārt, bija veltīti Lietuvas–Kurzemes robežproblēmām,¹⁵⁷ kas norāda uz to aktualitāti no kurzemnieku viedokļa.

1639. gada rudenī lieta bija beidzot nonākusi tiktāl, ka hercogs Frīdrihs uzdeva savam aģentam Varšavas galmā J. Vilmanim sameklēt arhīvā Varšavā visus dokumentus, kas attiecās uz Lietuvas–Daugavpils novada robežu, sākot apmēram ar 1609. g., un izgatavot kopijas, lai varētu ar tām apgādāt hercoga ieceltos komisārus – kancleru K. Firksu, oberburggrāfu O. Grothusu, Kuldīgas virspilskungu M. Felkerzāmu un Kandavas pilskungu V. Rummelu.¹⁵⁸ Ziņas par šīs komisijas darbību pagaidām nav izdevies atrast, taču būtiskus uzlabojumus abu pušu attiecībās tā neieviesa, par ko liecina hercoga Frīdriha rīkojums Sēlpils virspilskungam Frīdriham Johanam fon der Rekem 1642. gada 20. III.¹⁵⁹ Hercogs atkal bija saņēmis sūdzības no vairākiem Daugavpils novadā viņpus Laucesas upes dzīvojošiem muižniekiem. Šoreiz nosaukts arī konkrēts vaininieks – Drisvjatu muižas (tag. Baltkrievijā) nomnieks J. Šosdakovskis, kurš esot iebrucis hercogistes teritorijā ar bruņotu vienību, novilcis jaunu robežu pēc savas patikas un piekopjot visādus varasdarbus pret hercoga pavalstniekiem. Vēstulē Rekem lasām arī hercoga piezīmi, ka komisijas, kam vajadzēja robežu sakārtot, līdz šim tā arī nav varējušas ieviest kārtību daļēji kara, daļēji citu šķēršļu dēļ. Tādēļ Sēlpils virspilskungam kopā ar dažiem cietušajiem bija jādodas pie Viļņas vaivada, jāizklāsta situācija un jāpanāk kārtējās komisijas izveide saskaņā ar valsts likumiem. Ar to bija domāta 1638. g. Polijas-Lietuvas konstitūcija jeb kopīgajā Seimā pieņemtais likums, kas oficiāli uzsvēra, ka robežkonfliktu risināšana jāveic ar savstarpēju komisiju un līgumu palīdzību,¹⁶⁰ kā jau tas bija pieņemts praksē arī pirms tam. Gadījumā ja ar Viļņas vaivadu neizdotos panākt vienošanos, hercogs solījās vērsties pie augstākām amatpersonām un parūpēties par savu pavalstnieku aizsardzību no Šosdakovska patvaļas.

Hercoga Frīdriha nāve 1642. g. 16. VIII acīmredzot kļuva par kārtējo kavēkli jautājuma risināšanā, jo 1642. g. 29. XI kompozīcijas akta 29. pantā jaunais hercogs Jēkabs apņēmas panākt tuvākajā Polijas-Lietuvas Seimā robežu regulēšanas komisijas atjaunošanu un turklāt uzņēmas segt tās uzturēšanu bez palīdzības no muižniecības puses.¹⁶¹

Lai gan ziņas par turpmāko notikumu gaitu ir pavisam trūcīgas, tomēr šķiet, ka robežproblēmas minētajā rajonā palika aktuālas līdz pat 17. gs. beigām. Tā, piemēram, 1662. g. 5. VIII recesā Kurzemes bruņniecība nolēma atlikt valsts robežas (*Haupt-Grenze*) regulēšanu Daugavpils novadā,¹⁶² un šis lēmums visdrīzāk saistāms ar joprojām notiekošo poļu-krievu karu, kad maskaviešu rokās līdz pat Andrusovas pamieram 1667. g. atradās ne vien Latgale, bet arī Baltkrievija. Tikai 1684. g. jūlija landtāga lēmums, atsaucoties uz 1636. g. recesu, paredzēja, ka daugavpiliešiem pēc iespējas ātrāk jāiesūta kalkulācija par robežkomisijas uzturēšanas izdevumiem, lai nākamajā landtāgā varētu pieņemt konkrētu lēmumu šai lietā.¹⁶³ Dīvainā kārtā 1642. g. 29. XI izlīgumā fiksētais hercoga solījums robežkomisijas sakarā vienpersoniski uzņemties visus izdevumus 1684. g. vairs netiek pieminēts. Tas ir visumā neraksturīgi hercogistes muižniecībai, kura saskarsmē ar hercogu vienmēr centās panākt sev izdevīgāku stāvokli. Lai nu kā, bet jautājums par robežas regulēšanu ar Lietuvu nākamajos Kurzemes hercogistes landtāgos līdz pat 17. gs. beigām tā arī vairs netika aplūkots. K. G. Cīgenhorns gan min, ka 1685. g. šāda robežkomisija esot darbojusies,¹⁶⁴ taču tā diemžēl ir vienīgā informācija, turklāt viņš nenorāda, kurā robežas posmā tas varētu būt noticis.

* * *

Nobeigumā vēl daži vārdi par robežu ierīkošanas tehniku. Jāteic, ka aplūkojamajā laikposmā nekāda vienota sistēma nepastāvēja. Visbiežāk par robežzīmēm izmantoja lielus kokus – egles, ozolus, liepas un vīksnas –, kuros tika iegriezti krusti vai kādas citas zīmes. Šādus kokus centās pasargāt no iznīcināšanas, par ko liecina 1570. g. 22. VI landtāga lēmuma 28. punkts, kas aizliedza cirst ar robežkrustiem (*Grentz-Creutzen*) apzīmētās egles.¹⁶⁵ Dažkārt kokos iestiprināja metāliskas zīmes, kā, piemēram, uz Rīgas patrimoniālā apgabala un hercogistes robežas, kur atradās ozols ar dzelzī kaltu pilsētas simbolu – sakrustotām atslēgām un krustu virs tām (iespējams, ka šī zīme bija ierīkota vēl Livonijas laikos).¹⁶⁶ Metāliskas zīmes (*signa metalica*) tika izmantotas arī, 1587. g. nospraužot robežu starp Žagari un Mežmuižu,¹⁶⁷ diemžēl avotā nav sniegts paskaidrojums ne par to izvietojumu, ne arī par veidu. Jau 1473. g. līgumā ir pieminētas kupicas (vācu val. *Kupitze*, poļu val. *Kopiec*).¹⁶⁸ Parasti tās veidoja neliela uzkalniņa formā, ko apliecina arī lietotā vārda latīniskā forma – *colliculus*, *scopulus*, kas bieži sastopama arī vēlāka laika dokumentos. Arī V. Gūtceits vārdu “kupica” skaidro kā “konusveidīgs uzkalniņš”.¹⁶⁹ Ir grūti precīzāk aprakstīt to ierīkošanas tehnoloģiju, tomēr 17. gs. vēstures avotos lasām par kupicām, kuras ierīkoja, izmantojot nelielus akmeņus un ogles: “..*Cupitze, so mit Kohlen unten belegt*”¹⁷⁰; “..*alle [Kupitzen] mit Steinen und Kohlen unterleget worden*”¹⁷¹. Savukārt, ierīkojot t.s. kuldās jeb kules (*Grenz-Kuble*), pēc visa spriežot, tika izraktas bedres, kuras piepildīja ar oglēm, jo sadzīvē ar šo vārdu apzīmēja krāsns bedres.¹⁷²

Citkārt par robežzīmēm izmantoja dažādus ievērojamus objektus, kā tas bija gadījumā ar karātavām Lielupes krastā uz Rīgas patrimoniālā apgabala robežas.¹⁷³ Interesanti, ka nevienā no iepriekšminētajiem aprakstiem kā robežzīmes netika nosaukti akmeņi (*Grenz-Stein*), kādi redzami, piemēram, L. A. Mellīna 1798. g. izdotajā Vidzemes atlasā uz 1783. g. Krievijai pievienotās Slokas draudzes robežas. Latvijas Vidzemes daļā ir saglabājušies arī daži viduslaiku robežakmeņi,¹⁷⁴ kamēr Kurzemes un Zemgales pusē dokumentāras liecības par šādiem akmeņiem parādās tikai 18. gs. otrajā pusē.

Bieži par robežzīmēm izmantoja topogrāfiskus objektus – dabiskus paugurus, upes, mežmalas, arī iekopto lauku ežas u.tml. Tāpēc avotos nereti sastopami tādi apzīmējumi kā

“robežgrāvis” vai “robežupe”, kas dažkārt kļuva arī par toponīmiem, piemēram, Robežupe (*Grentzfluss*), kura atdalīja hercogistes Varnaviču muižas zemes no lielkņazistei piederošās Drujas, arī šodien veido robežu starp Latviju un Baltkrieviju.

Runājot par robežām 16. un 17. gs., jāņem vērā, ka tās nebija robežas mūsdienu izpratnē ar stingru apsardzību un robežposteņiem. Agrajos jaunajos laikos robeža faktiski norādīja tikai to, kā jurisdikcijā atradās attiecīgā teritorija, jo tiesa un pārvalde vēl nebija atdalīta viena no otras. Atšķirībā no Daugavas, kura kopš 19. gs. vairs neveidoja starpvalstu robežu, Latvijas–Lietuvas robežas veidols lielā mērā izveidojās tieši 16. un 17. gs., turklāt iedzīvotāju etniskajai piederībai robežas novilkšanā bija visai maza nozīme, jo muižniecībai nebija svarīgi, pie kādas tautības pieder viņa zemnieki, galvenais bija nodrošinājums ar darbaspēku, ko apliecina arī zemnieku bēgšana no Kurzemes uz Vidzemi, Latgali un Lietuvu un otrādi.

Pārdaugavas hercogiste (1566–1629)

Saskaņā ar 1561. g. 28. XI noslēgto Padošanās līgumu bijušās Livonijas ordeņa un Rīgas arhibīskapa zemes uz ziemeļiem no Daugavas nonāca tiešā Polijas karaļa Sigismunda II Augusta pakļautībā. Par šo teritoriju pārvaldnieku jeb administratoru 1562. g. 6. III tika iecelts Gothards Ketlers. Taču valststiesiski pakļaušanās tika noformēta tikai 1566. gadā. Jaunieceltais administrators Jans Hodkevičs 1566. g. 10. XII Cēsīs vienojās ar provinces kārtām par provinces apvienošanu ar Lietuvas lielkņazisti, bet decembra beigās šo vienošanos akceptēja Lietuvas Seims un apstiprināja karalis. Jaunā administratīvā vienība tika nosaukta par Pārdaugavas hercogisti (*Ducatus Ultradunensis*, raugoties no Lietuvas puses) un tai piešķīra arī ģerboni – sudraba grifonu sarkanā laukā, kas bija ņemts no Hodkeviču dzimtas vabeņa. Hercogistes teritoriju iedalīja četros apriņķos – Rīgas, Turaidas, Cēsu un Daugavpils. Ārpus tās palika Rīgas pilsēta, kura pakļāvās karalim tikai 1581. g., un krievu okupētā Tērbatas bīskapija. Apriņķu priekšgalā atradās senatori, kuri kopā ar trim landrātiem jeb tiesnešiem, diviem piesēdētājiem no muižnieku vidus un vienu mācītu notāru sprieda savā apriņķī tiesu. Augstāko apelācijas iestādi veidoja hercogistes administrators kopā ar visiem četriem senatoriem.¹⁷⁵

1569. g. pēc Ļubļinas ūnijas noslēgšanas Pārdaugavas hercogiste nonāca Polijas–Lietuvas kopīpašumā. Tā kā pēc Livonijas kara beigām hercogistei tika pievienota arī bijusī Tērbatas bīskapija, radās nepieciešamība mainīt tās pārvaldes sistēmu. 1582. g. 4. XII karalis Stefans Batorijs izdeva t.s. Livonijas konstitūciju (*Constitutiones Livoniae*). Pārdaugavas hercogiste tika sadalīta trīs prezidiātos – Cēsu, Tērbatas un Pērnavas. Cēsu prezidiāts ietvēra zemes starp Daugavu un Gauju līdz ar Viļakas, Rēzeknes un Ludzas pili, pie tā piederēja arī Alūksnes un Gaujienas pils un novadi. Tērbatas prezidiāts tika izveidots agrākās Tērbatas bīskapijas vietā, pievienojot vēl dažus apgabalus no kādreizējiem ordeņa īpašumiem Igaunijā, bet Pērnavas prezidiātā ietilpa teritorija starp Gauju, Virtsjervu (*Wirzjærw* – ezers Igaunijas vidusdaļā) un jūru.¹⁷⁶ Sīkāk prezidiāti sadalījās stārstijās, kuru skaitam saskaņā ar t.s. I Livonijas ordināciju (*Ordinationes Livoniae I*; 1589) bija jābūt 26, taču šis skaitlis nebija konstants un nemitīgi mainījās.¹⁷⁷ Ar otro Livonijas ordināciju (*Ordinationes Livoniae II*) 1598. g. prezidiāti tika pārdēvēti par vaivadijām un iedalīti poviatos (*Powiate*), kā tas bija arī Lietuvā. Valsts muižas bija apvienotas stārstijās, kuras pārzināja pilskungī jeb stārsti.¹⁷⁸

Kā atsevišķa teritoriāla vienība hercogistē tika nodalīta 1582. g. 3. XII dibinātā Cēsu bīskapija. Stefans Batorijs katoļticības atjaunošanā saskatīja politisku ieroci, ar kura palīdzību cerēja nostiprināt savu varu un ciešāk piesaistīt jauniegūtās zemes Polijai-Lietuvai. Tādēļ Pārdaugavas hercogistē ieradās jezuīti un tika izveidots bīskapa sēdeklis, nosakot, ka Cēsu bīskaps ranga ziņā ieņem otro vietu aiz hercogistes administratora. Cēsu bīskapijai piešķīra Valmieras pilsnovadu ar pilsētu, Trikātas, Burtnieku, Ropažu un Brenguļu novadu, kā arī Tērbatas, Pērnavas, Vīlandes un Cēsu pili.¹⁷⁹

Šāds zemes iedalījums saglabājās pavisam neilgi. Jau 1600. g. izcēlās poļu-zviedru karš, kura rezultātā zviedri iekaroja lielāko daļu no Pārdaugavas hercogistes. Līdz ar Altmarkas pamiera noslēgšanu 1629. g. septembrī tās teritorija tika sadalīta poļu un zviedru Vidzemē (*Liefland*).

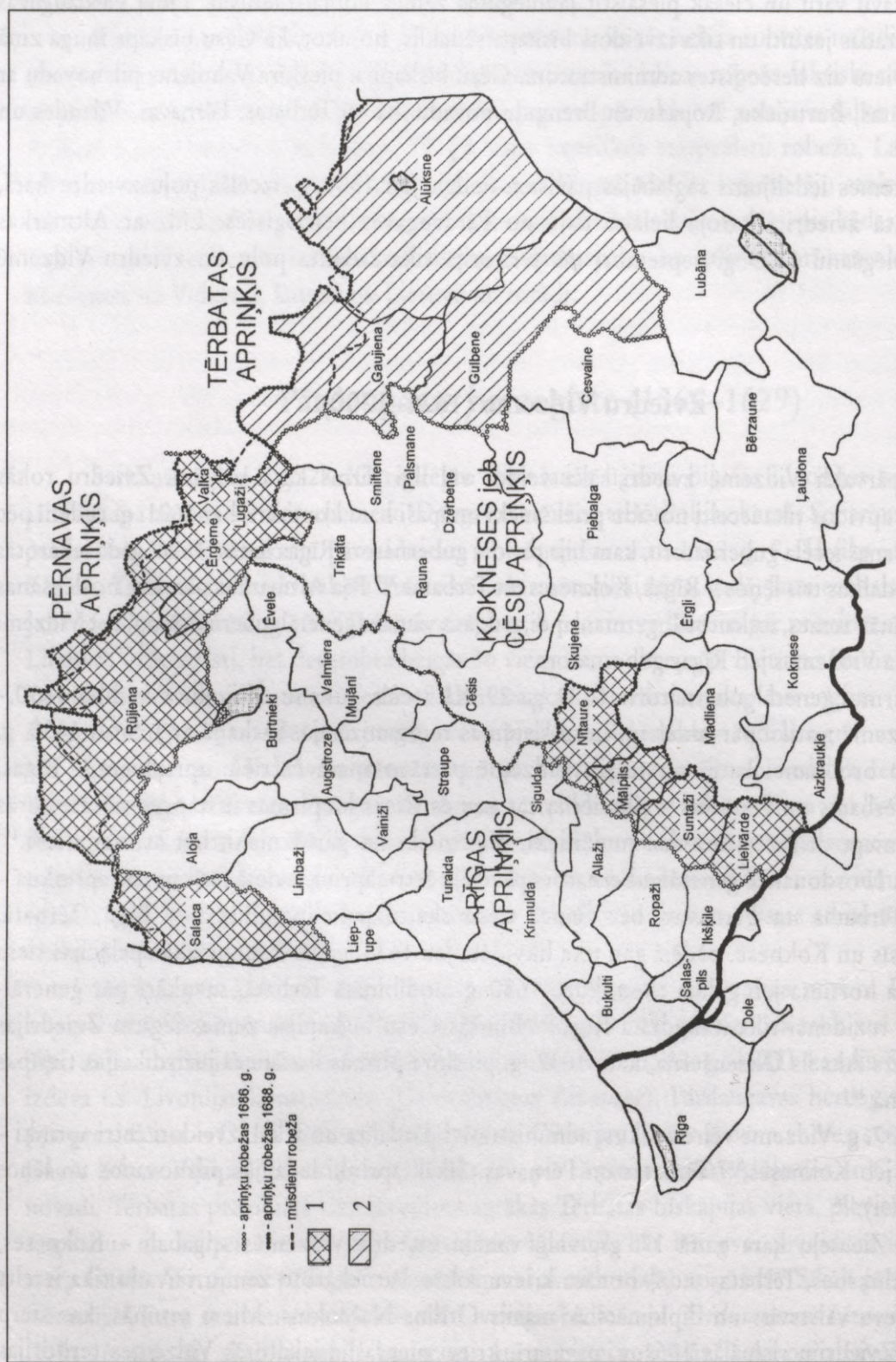
Zviedru Vidzeme (1621–1700)

Savu pārvaldi Vidzemē zviedri sāka veidot vēl ilgi pirms kara beigām. Zviedru rokās nonākušajos apvidos tika iecelti novadu priekšnieki un īpaši kara komisāri, bet 1621. g. rudenī pēc Rīgas ieņemšanas iecēla gubernatoru, kam bija padots gubernators Rīgas lietās. 1626. gadā iekarotās zemes tika iedalītas trīs lēņos – Rīgas, Kokneses un Tērbatas.¹⁸⁰ Pēc Altmarkas pamiera noslēgšanas visas jauniegūtās zemes, ieskaitot Ingermanlandi, pakļāva vienam ģenerālgubernatoram, bet Vidzemi tieši pārzināja Vidzemes jeb Rīgas gubernators.

Par pirmo ģenerālgubernatoru 1629. g. 29. XI iecēla Juhanu Šiti, kura vadībā 1630.–1632. g. Vidzemē notika pārvaldes un tiesu sistēmas reorganizācija. Saskaņā ar J. Šites 1630. g. 20. V izdoto ordonanci katrā no tolaik Vidzemē pastāvošajiem četriem apriņķiem – Rīgas, Kokneses, Tērbatas un Pērnavas – tika ierīkotas zemes tiesas kā pirmās instances tiesas, kurās sūdzības iesniegt drīkstēja ne vien muižnieki, pilsētnieki un garīdznieki, bet arī zemnieki.¹⁸¹ 1632. gada 1. II ordonancē ģenerālgubernators pavēlēja četru apriņķu vietā ierīkot trīs apriņķus – Kokneses, Tērbatas un Pērnavas, bet zemes tiesu skaitu palielināt līdz 5 – Rīgā, Tērbatā, Pērnāvā, Cēsīs un Koknesē, pēdējā gan tika likvidēta jau 1635. gadā.¹⁸² Augstākā apelācijas tiesa Vidzemē bija hoftiesa jeb galma tiesa, kuru 1630. g. nodibināja Tērbatā, savukārt par ģenerālgubernatora rezidenci tika izraudzīta Rīga.¹⁸³ Bijušās Cēsu bīskapijas zemes ieguva Zviedrijas valsts kanclers Aksels Uksenšērns, kam 1632. g. piešķīra pirmās instances jurisdikcijas tiesības savā valdījumā.¹⁸⁴

Ap 1637. g. Vidzeme vēlreiz tikusi administratīvi pārdalīta un atkal izveidoti četri apriņķi – Rīgas, Cēsu jeb Kokneses,¹⁸⁵ Tērbatas un Pērnavas. Sīkāk apriņķi iedalījās pilsnovados un lēņos (*Gebiete, Lahn*).¹⁸⁶

Pirmā Ziemeļu kara gaitā 17. gs. vidū vairāki zviedru Vidzemes apgabali – Kokneses, Gaujienas, Alūksnes, Tērbatas u.c. – nonāca krievu rokās. Par iekaroto zemju vaivadu tika iecelts slavenais krievu valstsvīrs un diplomāts Afanasijs Ordins-Naščokins. Miera sarunās, kas starp Krieviju un Zviedriju risinājās 1661. g. pavasarī, krievi pieprasīja iekarotās Vidzemes teritorijas sev, tomēr Zviedrijai izdevās panākt to atdošanu. 1661. gada 21. VI Kardisā noslēgtajā miera līgumā tika noteikts, ka krieviem līdz tā paša gada 16. VIII jāatstāj visas ieņemtās Vidzemes pilis, izņemot Alūksni, kuras izdošana zviedriem tika paredzēta divas nedēļas pēc līguma ratifikācijas

12. att. Apriņķi un pilsnovadi zvidrumē 17. gs. 2. pusē (Latvijas daļa) (sastādīts pēc: LVVA, 2009. f., 1. apr., 1002. l.; 6828. f., 2. apr., 189. l.; *Dunsdorfs E.* Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681–1710. Kartenband. – Melbourne, 1974. – S. 9). 1 – 1688 (1693) Rīgas apriņķim pievienotās teritorijas; 2 – 1688 (1693) Kokneses apriņķim pievienotās teritorijas.

rakstu apmaiņas, kam bija jānotiek 21. X. Taču krievi patiesībā atstāja Alūksni tikai 1662. g., jo pils garnizona komandants atteicās atdot to zviedriem, kamēr nebija saņēmis īpašu pavēli no Pleskavas.¹⁸⁷

Iepriekšminētie četri apriņķi Vidzemē saglabājās līdz pat gadsimta beigām, taču turpmākajos gados vairākkārt tika mainīta atsevišķu pilsnovadu piederība tam vai citam apriņķim. Tā, piemēram, 1638. g. Lugažu, Ērgemes, Rūjienas un Salacas (t.i., Vecsalacas) novads ietilpa Rīgas apriņķī, bet 1686. g. – Pērnavas apriņķī. Savukārt 1638. g. Rīgas apriņķim piederīgie Nītaures, Mālpils, Trikātas un Raunas novadi vēlāk ietilpa Kokneses apriņķī.¹⁸⁸ Šādas izmaiņas dažkārt radīja pārpratumus, par ko liecina strīds, kas 1662. g. izraisījās starp Rīgas un Kokneses apriņķa zemes tiesām par to jurisdikcijā esošajiem pilsnovadiem. Šo strīdu izšķīra toreizējais Vidzemes gubernators Pērs Spare, nosakot, ka turpmāk Raunas, Smiltenes un Dzērbenes pilij jāpieder pie Kokneses apriņķa, bet Ikšķiles, Salaspils un Doles – pie Rīgas apriņķa.¹⁸⁹

Precīzāku ieskatu Vidzemes administratīvajā iedalījumā sniedz 1686. g. Vidzemes ģenerālkarte.¹⁹⁰ Kā redzams, tad tolaik pie Rīgas apriņķa piederēja Alojās, Burtnieku, Ēveles, Valmieras, Mujānu, Augstrozes, Limbažu, Vainižu, Liepupes, Lielstraupes un Mazstraupes, Turaidas, Krimuldas, Siguldas, Allažu, Ropažu, Ikšķiles, Salaspils, Doles un Bukultu novads, bet Kokneses apriņķis aptvēra Trikātas, Smiltenes, Palsmanes, Raunas, Cēsu, Dzērbenes, Skujenes, Piebalgas, Cesvaines, Lubānas, Ļaudonas, Bērzones, Ērgļu, Kokneses, Nītaures, Mālpils, Jaunpils, Suntažu, Lielvārdes un Aizkraukles novadu. Pērnavas apriņķī bez igauņu novadiem ietilpa arī latviešu Salaca (Vecsalaca), Rūjiena, Ērgeme, Lugaži un Valkas pilsēta, kura atradās uz Pērnavas un Tērbatas apriņķa robežas. Tērbatas apriņķim no latviešu zemēm piederēja Gaujienas, Alūksnes un Gulbenes novads.

17. gadsimta 80. un 90. gados sekoja jauni pārkārtojumi. Ar ģenerālgubernatora Jākoba Hastfēra 1693. g. 4. X rīkojumu no Pērnavas un Tērbatas apriņķa atdalīja latviešu zemes. Rīgas apriņķim tika pievienotas Salacas (Vecsalacas), Valtenbergu (Mazsalacas), Rūjienas, Ērgemes, Lugažu un Valkas draudzes un novadi, bet Kokneses apriņķim – Alūksnes un Gulbenes novadi līdz ar Gaujienas draudzes latviešu daļu. Šāds iedalījums tika motivēts ar nepieciešamību ieviest kārtību tieslietās, jo bieži gadījās, ka igauņu tiesās nebija neviena ierēdņa, kas prastu latviešu valodu. Ar šo pašu rīkojumu, kam bija jāstājas spēkā 1694. g. 1. I, Rīgas apriņķim piešķīra arī Ropažu, Mālpils, Suntažu un Lielvārdes pilsnovadu draudzes, kas pirms tam bija atradušās Kokneses apriņķī.¹⁹¹ Taču jāpiebilst, ka praksē šis iedalījums, iespējams, pastāvēja jau agrāk, kā to rāda Vidzemes 1688. g. karte,¹⁹² kurā redzamas visas ģenerālgubernatora rīkojumā izklāstītās izmaiņas. Minētā karte interesanta arī ar to, ka tajā atspoguļojas pāreja Vidzemes administratīvajā iedalījumā no pilsnovadiem uz draudzēm, jo agrākajās pilsnovadu robežās tiek atzīmētas pastāvošās baznīcas. Kā tiek atzīts vēstures literatūrā, tad tieši 1688. gadā draudzes tika ieviestas par administratīvām pamatvienībām Vidzemē.¹⁹³ Nav zināms, kādēļ Hastfēra rīkojums nācis klajā ar tādu laika atstarpi; iespējams, ka te vainojams birokrātiskā aparāta gausums, jo, piemēram, Ropažu novads jeb draudze, kuru Hastfērs lika pievienot Rīgas apriņķim, pēdējam piederēja jau kopš 80. gadu sākuma, kā to apliecina arī 1686. g. karte. Tomēr svarīgākais ir tas, ka ar minētajiem pārkārtojumiem zviedru Vidzeme tika sadalīta pēc nacionālā principa – igauņu un latviešu daļā – un līdz ar to Latvijas ziemeļdaļā tika novilkta etnogrāfiska robeža.

Poļu Vidzeme jeb Inflantija (1629–1700)

Pēc tam kad Pārdaugavas hercogistes rietumu daļa nonāca zviedru rokās, tās austrumu daļa palika Polijai-Lietuvai. Poļi uzskatīja Altmarkā un Štumsdorfā noslēgtos pamiera līgumus par pagaidu stāvokli un neatzina Zviedrijas tiesības uz iekarotajām hercogistes zemēm. Tāpēc poļi uzturēja ilūziju, ka tiem joprojām pieder visa hercogistes teritorija. Līdz Olivas miera līgumam Inflantijā,¹⁹⁴ t.i., poļu Vidzemē, augstākā amatpersona skaitījās Cēsu vaivads, jo tagadējā Latgale līdz poļu-zviedru karam ietilpa Cēsu apriņķī resp. vaivadijā, joprojām tika iecelti arī dažādi citi ar iepriekšējo pārvaldes sistēmu saistīti ierēdņi, piemēram, Siguldas stārasts utt. Acīmredzot tika saglabāts arī agrākais administratīvais iedalījums, tikai 17. gs. teritoriālās apakšvienības atkal dēvēja par stārastijām.¹⁹⁵

No pretenzijām uz zviedru Vidzemi Polija-Lietuva atteicās tikai 1660. g. Olivas miera līgumā, kurā juridiski atzina par spēkā esošu pirmskara (t.i., pirms 1655.–1660. g. poļu-zviedru kara) stāvokli. Vienlaikus gan tika noteikts, ka abām pusēm arī turpmāk jāpatur agrākais hercogistes tituls un ģerbonis.¹⁹⁶ Šāda Pārdaugavas hercogistes sadale tobrīd gan bija tīri nomināla, jo poļu Vidzeme līdz pat 1667. g. atradās krievu rokās, kuri to bija ieņēmuši 1654.–1656. gadā, kad Krievija uzsāka karus ar Poliju-Lietuvu un Zviedriju. Okupācijas laikā krievi ieviesa savu pārvaldi, šai nolūkā iekārtojot Maskavā īpašu Livonijas priказu (Лифляндский приказ).¹⁹⁷

Pēc Andrusovas pamiera noslēgšanas starp Krieviju un Poliju-Lietuvu 1667. g. krievi no Inflantijas aizgāja. Jaunajai situācijai atbilstoša konstitūcija poļu Vidzemei tika pieņemta Varšavas Seimā 1677. gadā. Tagad province tika iekļauta Polijas-Lietuvas valstī kā atsevišķa vaivadija (*Wojewodztwo Inflantskie*), oficiāli saglabājot arī hercogistes resp. kņazistes titulu (*Xięstwo Inflantskie*) un ģerboni. Vaivadiju iedalīja četros traktos – Daugavpils, Rēzeknes, Ludzas un Viļakas –, kurus dēvēja arī par stārastijām. Par Inflantijas galveno pilsētu izraudzījās Daugavpili, tur rezidējošais vaivads vienlaikus bija arī stārasts Daugavpils traktā. Stārastijas savukārt dalījās voitistēs un galos, bez tam par stārastijām dēvēja arī karaļa muižas. Katrā traktā darbojās zemes tiesa, kas izsprieda muižnieku civillietas pirmajā instancē, bet Daugavpils pilsētas tiesā izskatīja kā civiltiesas, tā arī krimināltiesas. Apelācijas tiesa Inflantijai bija galma tiesa Varšavā. Minētais iedalījums palika spēkā līdz pat 1772. g., kad Inflantiju iekļāva Krievijas impērijas sastāvā. Katoļu baznīcas lietas atradās Daugavpils bīskapa pārziņā, taču paši bīskapi ar reti izņēmumiem tur neuzturējās. Ar šo konstitūciju uz Inflantiju attiecināja Lietuvas lielkņazistes likumu krājuma jeb Lietuvas statūta trešo redakciju (1588. g.), kas Latgalē darbojās līdz 1840. gadam.¹⁹⁸

Robeža starp zviedru un poļu Vidzemi

1629. gadā Altmarkā noslēdzot pamieru uz sešiem gadiem, Polija-Lietuva un Zviedrija vienojās, ka par robežu starp abām valstīm (*Hauptgrenze*) jābūt Daugavai un Aiviekstei, taču ar noteikumu, ka katra puse patur sev tās teritorijas, kuras bija ieņēmusi līdz pamiera noslēgšanas brīdim. Tāpat, vadoties no romiešu civiltiesību principa – “*res accessoria sequitur rem principalem*” (blakuslieta seko galvenajai lietai), tika noteikts, ka pusmuižas vai kādi citi īpašumi neatkarīgi no tā, kurā upes krastā tie atrodas, pienākas tam, kura īpašumā atrodas galvenā muiža.¹⁹⁹ Tā kā minētie noteikumi praksē nereti nonāca savstarpējās pretrunās, bet vispārēja robežu nosprašana

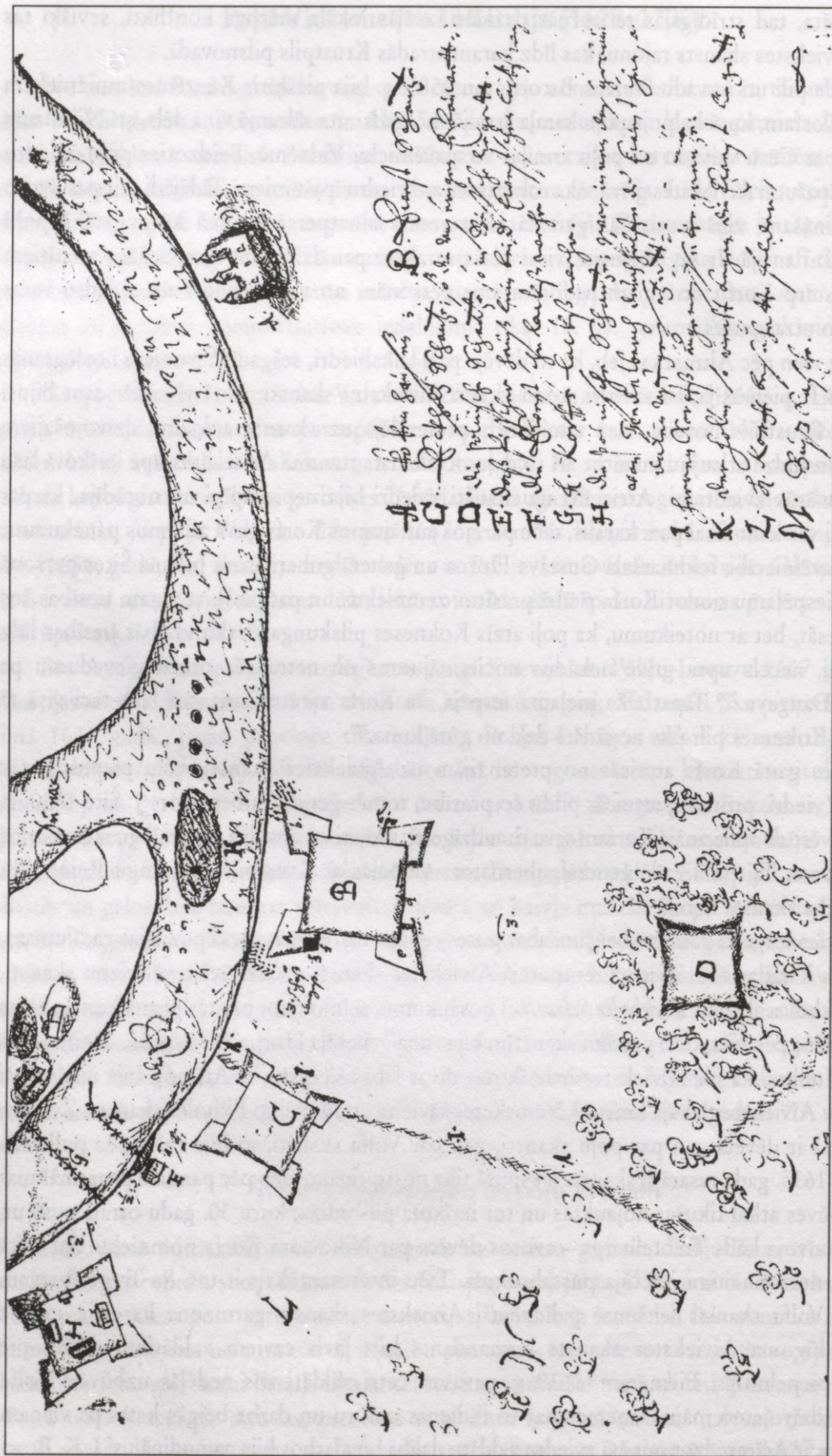
nebija paredzēta, tad strīdīgajās teritorijās dažkārt izcēlās lokāla mēroga konflikti, sevišķi tas attiecas uz Aiviekstes skansts rajonu, kas līdz karam atradās Krustpils pilsnovadā.

Krustpils pili un novadu Stefans Batorijs jau 1585. g. bija piešķīris Kurzemes muižniekam Nikolausam Korfam, kurš kalpoja poļu karaļa armijā. 17. gadsimta sākumā viņa dēls, arī Nikolauss Korfs, kļuva par Cēsu vaivadu un poļu armijas virspavēlnieku Vidzemē. Beidzoties poļu-zviedru karam, Korfa īpašumi Aiviekstes grīvā sāka robežoties ar zviedru īpašumiem. Tādējādi šeit pastāvošo problēmu risināšanā viņš iesaistījās gan kā ieinteresēta amatpersona, gan kā augstākā poļu amatpersona Inflantijā. Ir saglabājusies visai plaša sarakste par dažādiem ar robežām saistītiem jautājumiem starp Korfu un viņam padotām amatpersonām no vienas puses un zviedru varas pārstāvjiem no otras puses.

Jau drīz vien pēc Altmarkas jeb, kā to dēvēja paši laikabiedri, sešgadīgā pamiera noslēgšanas Nikolauss Korfs pieprasīja, lai zviedri atdod viņam Aiviekstes skansti, jo tā vienmēr esot bijusi piederīga pie Krustpils novada. Bez tam Korfs pretendēja uz skansts apkaimē dzīvojošajiem zemniekiem un lūdza atļauju izmantot arī to daļu no skansts tuvumā Aiviekstes upē ierīkotā lašu tača, kura pienācās zviedriem. Attiecībā uz skansti zviedri bija nepiekāpīgi un norādīja, ka par skansts likteni var lemt tikai pats karalis, taču pārējos jautājumos Korfs guva zināmus panākumus. Zviedru virspavēlniecība feldmaršala Gustava Horna un ģenerālgubernatora Juhana Šites personā uzskatīja par iespējamu nodot Korfa rīcībā prasītos zemniekus un pat piešķirt viņam tiesības šos zemniekus tiesāt, bet ar noteikumu, ka poļi atzīs Kokneses pilskunga virskundzības tiesības līdz pat Aiviekstei, necels upes grīvā nekādus nocietinājumus un netraucēs preču pievedumu pa Aivieksti un Daugavu.²⁰⁰ Tāpat tika pieļauta iespēja, ka Korfs varētu izmantot lašu taci visā tā garumā, ja uz Kokneses pili tiks nogādāta daļa no gūtā loma.²⁰¹

Sarakstes gaitā Korfs atteicās no pretenzijām uz Aiviekstes skansti, taču pieprasīja tās nojaukšanu. Zviedri, protams, atteicās pildīt šo prasību, tomēr ģenerālgubernators J. Šite 1630. g. 25. X rakstītā vēstulē apliecināja Korfam savu draudzīgo attieksmi un apsolīja miermīlīgu izturēšanos no zviedru puses. Tai pašā gadā ģenerālgubernators vienojās ar Krustpils pilskungu Reinholdu Zasu par robežu skansts rajonā.²⁰²

Tuvojoties sešgadu pamiera beigām, abas puses centās nostiprināt savas pozīcijas gadījumam, ja atkal sāktos karadarbība. Zviedri remontēja Aiviekstes skansti un uzbūvēja vēl vienu skansti, kura ieguva Ekholca skansts (*Eckholtz Schantze*) nosaukumu, acīmredzot pēc tās pirmā komandanta uzvārda. Spriežot pēc visa, tieši par šīm skanstīm bija runa ģenerāļa Horna 1635. g. 26. X ziņojumā karalim, kurā teikts, ka pie Aiviekstes ir ierīkotas divas labas skanstis.²⁰³ Arī poļi bija izbūvējuši nocietinājumu Aiviekstes labajā krastā 3,5 musketes šāvieni attālumā no Ekholca skansts. Zviedru dokumentos tā ir dēvēta gan par poļu skansti, gan par Volfa skansti, jo bija celta pēc pulkveža Volfa pavēles. 1635. gada vasarā šī skansts iekšpusē tika nostiprināta, taču pēc pamiera pagarināšanas Štumsdorfā būves atkal tikušas nojauktas un tur ierīkota pusmuiža, kuru 30. gadu otrajā pusē un 40. gados apdzīvoja kāds Trentelbergs – avotos dēvēts par Nikolausa Korfa nomnieku. Šai laikā Volfa skansts nocietinājumi jau bija pussabrukuši. Taču interesantākais ir tas, ka Trentelbergam izbūvēt ēkas Volfa skansts iekšpusē palīdzējuši Aiviekstes skansts garnizona kareivji, jo pēc Trentelberga lūguma Aiviekstes skansts komandants bija ļāvis saviem zaldātiem doties pie Trentelberga piepelnīties. Piemēram, 1639. g. pavasarī četri zaldāti trīs nedēļās uzbūvēja Volfa skanstī jaunu dzīvojamo māju, saņemot par to ikdienas uzturu un darba beigās katrs pa vienam valsts dālderim.²⁰⁴ Acīmredzot minētā zviedru zaldātu dalība būvdarbos bija pamudinājusi J. K. Broci

13. att. Robeža starp poļu un zviedru valdījumā esošajām zemēm. Aiviekstes skanstis apkaime 1640. g. (oriģināls: LVVA, 6999. f., 1. apr., 476. l., 8. lp.).
 A - Koknese; B - Aiviekstes skanstis; C - Ekholca skanstis, ko uzbūvējuši mūsējie [t.i., zviedri - M. J.]; D - poļu skanstis, kas aizaugusi ar krūmiem;
 E - Zvejnieka māja pie Aiviekstes lašu tača; F - Aiviekstes lašu tača; G - Korfa kunga tačis; H - poļu skanstis, ēku tās iekšienē Trentelbergs uzbūvējis ar
 Aiviekstes skanstis kareivju palīdzību; I - Korfa kunga vilktā robeža; K - sala Aiviekstē; L - lauki, kurus apņējis Korfa kungs; M - mēžainš.

nosaukt Trentelbergu par zviedru majoru.²⁰⁵ Tādējādi patiesībai neatbilst arī Broces sniegtās ziņas, ka Trentelbergs 1643. g. veicis Aiviekstes skanstu remontu.²⁰⁶ Minētais gads ir ievērojams ar ko citu – 1643. g. 4. X noslēdzās ilggadīgie strīdi poļu un zviedru starpā par robežas nosprašanu pie Aiviekstes. Praksē runa bija par visai niecīgām teritorijām, kas turklāt vairāk nekā desmit gadus atradās abu pušu koplietošanā. Neraugoties uz visām pastāvošajām nesaskaņām, kuru novēršanai 1639. g. 11.–12. IX Jaunjelgavā pat tika noorganizēta īpaša poļu-zviedru apspriede,²⁰⁷ asāki konflikti attiecībā uz robežu sākās tikai 1642. gadā.

1639. gada rudenī par skanstu komandantu tika iecelts majors Oto Ertens (*Örtten*). Viņam nepatika, ka Trentelbergs, izmantodams iepriekšējo komandantu pielaidību, vairākus gadus bija aparis un apsējis ar labību zemes gabalu starp zviedru Ekholca skansti un Korfam piederošo pusmuižu, t.i., bijušo Volfa skansti. Ertenam ierodoties Aiviekstē, poļu un zviedru starpā sākās savstarpēji apvainojumi par robežas patvaļīgu pārvietošanu. Tā kā Trentelbergs nebija reaģējis uz majora vairākkārtējo aizliegumu par minētā zemes gabala apstrādi, pēdējais 1642. g. jūlijā bija licis saviem zaldātiem nopļaut pusgatavo labību. Vietējā līmenī abas puses incidentu nespēja nokārtot, tādēļ Korfs vērsās šai jautājumā tieši pie toreizējā Vidzemes ģenerālgubernatora Bengta Uksenšernas un lūdza viņu atsūtīt savus pārstāvjus robežas noregulēšanai.²⁰⁸ Ģenerālgubernators savukārt 1642. g. 27. VII atbildē Korfam norādīja, ka robežai ir jāpaliek tādai, kāda tā pastāvējusi sešgadīgā pamiera laikā, un, proti, sākot no lašu tača, kas ierīkots aiz Ekholca skanstu augšup pa Aiviekstes upi, turpretim par komisijas izveidi robežas revidēšanai tiesīga lemt ir tikai pati karaliene Kristīne.²⁰⁹ Tomēr Bengts Uksenšerna solījies nosūtīt pāris cilvēku lietas sīkākai izmeklēšanai. 1642. gada 18. VIII ģenerālgubernators informēja karalieni Kristīni par radušos konfliktu,²¹⁰ taču karalienei šī problēma nešķīta tik svarīga, lai sasauktu īpašu komisiju. Tādēļ gada beigās Uksenšerna vienojās ar Korfu par kopīgu izmeklēšanu uz vietas, lai noskaidrotu, kam strīdīgās teritorijas piederējušas Altmarkas pamiera laikā.²¹¹

1643. gada 16. I Aiviekstē ieradās zviedru pārstāvji: Rīgas pils sekretārs Dāvids Vīks (*Wiek*) un zemes tiesas asesors Pēteris fon Šteins, bet no poļu puses – kapteinis Scēģe (*Szöge*) un vahmistrs Gothards fon Fitinghofs, kuri divās dienās veica liecinieku aptauju, turklāt katra puse aptaujāja savējos. Izmeklēšana, kuras materiālu apjoms sasniedz 30 lapas, tomēr neieviesa skaidrību, jo poļu puses liecinieki apgalvoja, ka strīdīgais zemes gabals atradies viņu lietošanā arī sešgadīgā pamiera laikā, kamēr zviedru kareivju liecības bija pretrunīgas, bet vairums atzina, ka Trentelbergs lauku apstrādājis tikai kopš 1636. gada.²¹² Tālāko problēmas risinājumu pārtrauca Uksenšernas nāve 1643. gada 9. VI.

Taču jau nedēļu pēc jaunā zviedru ģenerālgubernatora Hermaņa Vrangeļa ierašanās Rīgā 1643. g. septembrī Nikolauss Korfs aicināja viņu vēl tajā pašā rudenī nozīmēt jaunus delegātus jautājuma galīgai izšķiršanai, kam Vrangelis arī piekrita.²¹³ Oktobra sākumā Aiviekstē karaļa sekretārs Pauls Helme un kara padomnieks Engelbrehts fon Mēdems sastapās ar jau minēto Gothardu fon Fitinghofu un Sēlpils manrihteru Ernstu fon Sakenu. Šoreiz kompromiss tika beidzot panākts. Zviedri piešķīra Korfam tiesības arī uz savu Aiviekstes lašu tača daļu, bet robeža tika novilkta no minētā tača perpendikulāri Aiviekstes upes krastam, t.i., apmēram Trentelberga apstrādātā zemes gabala vidū. Tāpat nolēma, ka zeme no robežas līdz Ekholca skanstij vairs netiks apsēta.²¹⁴ Ar šo vienošanos Aiviekstes upes grīvā praksē tika nostiprināta robeža starp poļiem piederošo Inflantiju un zviedru Vidzemi, kura saglabājās arī 18. gs. kā šķirtne starp Krieviju un Poliju-Lietuvu, bet vēlāk atdalīja divas Krievijas impērijas guberņas.

Aiviekstes skansti zviedri iznīcināja 1656. g., atkāpjoties krievu armijas uzbrukuma laikā,²¹⁵ bet pēc kara apmēram tās vietā izveidoja Aiviekstes muižu (*Ewsthof*).²¹⁶ Savukārt Trentelberga vārds saglabājās pusmuižas nosaukumā – *Trentelberg* (Gostiņi).

Tālāk zviedru Vidzemes–Inflantijas robeža virzījās taisnā līnijā gar Aizmatas upi, iepretim Sāvienas upes grīvai šķērsoja Aivieksti un likumoja pa Sāvienas (*Sawe*), Alūksnītes (*Alloksnit*), Odzes (*Ootz*), Vabolītes (*Wabbalit*) un Īslienā (*Islena*) upi. Īslienu ar Lubāna ezeru savienoja Robežupe (*Roabesche*), kuras nosaukums liecina par tās funkciju.²¹⁷ Tādējādi poļu rokās atradās visa Aiviekstes grīva, bet zviedriem saskaņā ar Altmarkas pamiera noteikumiem pienācās Ļaudonas un Lubānas muižām piederīgās zemes Aiviekstes kreisajā krastā. Laika gaitā arī šeit izcēlušās nelielas nesaskaņas robežu jautājumos, par kuru saturu gan precīzas informācijas trūka jau 18. gs.²¹⁸ 1646.–1651. gadā vairākkārt tika izvirzīts jautājums par zemes gabalu apmaiņu nolūkā padarīt Aivieksti par reālu robežu starp abām Pārdaugavas hercogistes daļām. Šādi priekšlikumi nāca gan no zviedru, gan no poļu puses, tomēr īstenoti netika, jo to realizāciju sarežģīja privātie īpašumi, t.i., nepieciešamība vienoties vēl arī ar muižniekiem, turklāt abas puses baidījās, ka ar šo maiņu varētu vairāk zaudēt nekā iegūt.²¹⁹

Lubāna ezeru robeža dalīja uz pusēm. Tālāk tā gāja pa Aiviekstes izteku un pa Pededzi apmēram līdz tagadējiem Sileniekiem (Balvu raj.), kur ievirzījās purvainā apvidū, atstājot Pededzi zviedru pusē. Alūksnes pilsnovadā zviedru īpašumi jau robežojās ar Krieviju. Salīdzinot 1686. un 1688. g. zviedru zīmētās kartes ar mūsdienu karti (1992), var konstatēt, ka robežas posms no Lubāna ezera līdz Sitas upes augštecei visumā atbilst Balvu rajona robežai ar Madonas, Gulbenes un Alūksnes rajonu, tādējādi saglabājot atmiņas par Latvijas vēsturisko dalījumu.

Kā jau tika minēts, vispārēja robežas nosprašana starp Poliju-Lietuvu un Zviedriju Pārdaugavas hercogistē nenotika. Ir ziņas, ka 1681. g. Polijas karalis vērsies pie Zviedrijas valdnieka ar prasību pārskatīt robežu Inflantijā un pēdējais devis pozitīvu atbildi, piedāvājot arī termiņu komisijas sasaukšanai – 1682. gada 19. IX.²²⁰ Bet par turpmāko notikumu gaitu informācija ir pretrunīga. F. K. Gadebušs raksta, ka Zviedrijas karaļa Kārļa XI attieksme pret paredzamo robežas revidēšanu bijusi visai nenopietna, ko pierāda fakts, ka viņš uzdevis Vidzemes ģenerālgubernatoram šo lietu visādi kavēt un novilcināt, jo esot izdevīgāk, ka robežas paliek neskaidras. Bez tam esot izplatījušās baumas, ka Poliju-Lietuvu pievērsties robežu jautājumam uzkūdījušās Zviedrijai naidīgas varas, lai saasinātu abu valstu attiecības. Tāpēc Kārlis XI 1683. g. norīkojis izvietot pie Daugavas 12 000 kareivju gadījumam, ja izceltos kāds starpvalstu konflikts. Taču poļi bija aizņemti karā ar turkiem, un Vidzemē viss palika mierīgi.²²¹ Turpretim pēc Krievijas ķeizarienes Katrīnas II rīkojuma 1765. g. sastādītajā Vidzemes robežu vēsturiskajā apskatā minēts, ka 1683. g. zviedri likuši uzmērīt un revidēt robežu ar Inflantiju.²²² Pilnīgu skaidrību šai jautājumā varētu ieviest tikai speciāli pētījumi.

Jāteic, ka pastāvošās sīkās nesaskaņas visumā neradīja naidīgumu abu valstu attiecībās un zviedru attieksme pret Inflantiju bija daudz lojālāka nekā pret Kurzemes hercogisti, ar kuru Zviedrijai izcēlās asi konflikti ne tikai robežu lietās, bet galvenokārt kuģniecības, tirdzniecības, pasta pārvadāšanas u.c. jomās, kurās šīs valstis konkurēja viena ar otru. Kā reālu piemēru poļu un zviedru visai draudzīgajām attiecībām var minēt ne tikai samērā miermīlīgo līdzāspastāvēšanu Aiviekstes skanstis apkaimē, bet arī faktu, ka 1654. g., sākoties poļu-krievu karam, vairāki Inflantijas muižnieki lūdza Vidzemes ģenerālgubernatoru nosūtīt zviedru kareivju vienības uz poļu Vidzemi muižnieku īpašumu aizsardzībai pret krieviem. Lai arī ģenerālgubernators atteicās apsargāt inflantiešu muižas, tomēr atļāva tiem vajadzības gadījumā meklēt patvērumu hercogistes zviedru daļā.²²³

Robeža ar Krieviju

16. gadsimta otrajā pusē un 17. gs. Latvijas resp. Pārdaugavas hercogistes robeža ar Krieviju saglabājās tāda pati, kāda tā bija Livonijas pastāvēšanas beigu posmā.²²⁴ Lielākoties šī robeža gāja cauri mežiem, purviem u.tml. grūti pieejamām vietām, un nav ziņu, ka tur kādreiz būtu notikuši kādi robežas regulēšanas darbi. Te gan jāpiebilst, ka vairums Inflantijas arhivāliju, kas saglabājušās līdz mūsdienām, turklāt ne pārāk lielā skaitā, glabājas ārpus Latvijas. Aplūkojamā robeža bija tikpat vaļēja kā citas tālaika robežas, un, piemēram, Ludzas pils pārvaldnieks 16. gs. beigās sūdzējās, ka, tiklīdz zemniekiem uzliekot smagākas klaušas, tie tūlīt aizbēgot uz Krieviju. Pēc četriem tur pavadītiem brīvgadiem tie atgriezoties atkal atpakaļ un tā savā mūžā darot vairākas reizes. Tikai retais no Ludzas zemniekiem neesot vienu vai divas reizes aizbēdzis uz Krieviju.²²⁵

* * *

Līdz ar Pārdaugavas hercogistes sadalīšanu poļu un zviedru starpā 17. gs. Latvijas kartē tika iezīmēta tagadējā Vidzeme un Latgale, kaut gan Latgales nosaukums ir tikai jaunlaiku veidojums. Tāpat kā Kurzemes hercogistē, arī šeit administratīvā pārvalde bija cieši saistīta ar tiesu sistēmu, ne velti zviedru Vidzemē aprīņķus vāciski sauca arī par zemes tiesu iecirkņiem (*Landrichterschaften*), bet latviski vienkārši par tiesām. Arī 1671. g. nodibināto zviedru kārtības jeb bruģu tiesu uzdevumos ietilpa administratīvā uzraudzība pār ceļiem, tiltiem u.c. saimniecības objektiem. Atšķirībā no Kurzemes zviedru Vidzemes materiālos redzams, ka par robežzīmēm visai bieži tika lietoti akmeņi, to skaitā arī uz robežas ar Inflantiju.²²⁶

Atsauces

- ¹ Livonijas ordenis iekļāva Bauskas, Rēzeknes, Ludzas, Sēlpils un Daugavpils pili, bet Rīgas arhibīskaps Viļaku un Lielvārdi līdz ar Bērzones un Lubānas muižu. Sk.: *Dunsdorfs E., Spekke A.* Latvijas vēsture 1500–1600. – Stokholma, 1964. – 122. lpp.
- ² *Švābe A.* Sigismunda Augusta Livonijas politika // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – 1937. – 1. nr. – 86., 87. lpp. (Turpmāk: LVIZ.)
- ³ Minētās pils tika iekļātas 1560. g. Sk.: *Cruse K. W.* Curland unter den Herzögen. – Bd. I. – Mitau, 1833. – S. 30.
- ⁴ *Regierungs-Formel* vom Jahre 1617, Unterwerfungs-Verträge zwischen dem Könige Sigismund August und dem Heermeister Gotthard Kettler, abgeschlossen zu Wilna den 28. Nowember 1561 und das Privilegium, welches der König Sigismund August dem liefländischen Adel im Jahre 1561, sechs Tage nach dem Feste der heiligen Catharina, in Wilna ertheilet. Übersetzt von Heinrich Ludwig Birkel. – Mitau, 1807. – S. 87, 89. (Turpmāk: *Birkel H. L.*)
- ⁵ *Ibid.*, S. 89, 91.
- ⁶ *Dunsdorfs E., Spekke A.*, 154. lpp.
- ⁷ Parasti vēstures literatūrā (arī šeit) īsuma labad lieto nosaukumu “Kurzemes hercogiste” vai vienkārši “Kurzeme”. Gadījumos, kad vārds “Kurzeme” tiek lietots kā ģeogrāfisks jēdziens, tas ir saprotams no konteksta.
- ⁸ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 554. f., 2. apr., 2977. l., 103. lp.; 5561. f., 4. apr., 762. l., bez lp. numerācijas (turpmāk: LVVA).
- ⁹ 1525. gadā Vācu ordeņa mestrs Brandenburgas-Ansbahas markgrāfs Albrehts sekularizēja Prūsiju un kā hercogs saņēma to lēnī no Polijas karaļa. Viņa dēls Albrehts Frīdrihs pēc desmit gadu valdīšanas tika atzīts par garīgi slimu, tādēļ 1577. g. Polijas karalis Stefans Batorijs par Prūsijas reģentu nozīmēja hercoga tuvāko radnieku Brandenburgas-

- Ansbahas markgrāfu Georgu Frīdrihu. Tā kā viņam nebija bērnu, tad 1603. g. Prūsijas administratoru amats no Hoencollernu franku līnijas pārgāja pie Brandenburgas kūrfirstiem, kuri pēc hercoga Albrehta Frīdriha nāves 1618. g. izveidoja vienotu Brandenburgas-Prūsijas valsti.
- ¹⁰ LVVA, 5561. f., 4. apr., 762. l.
- ¹¹ Turpat, 775. l., bez lp. numer.
- ¹² *Seraphim A.* Die Geschichte des Herzogtums Kurland (1561–1795). – 2. Aufl. – Reval, 1904. – S. 49.
- ¹³ *Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst aus dem Jahre 1890.* – Mitau, 1891. – S. 17, 18.
- ¹⁴ LVVA, 554. f., 1. apr., 195. l., 197., 198. lp.
- ¹⁵ *Švābe A.*, 87. lpp.; *Seraphim A.*, S. 15.
- ¹⁶ *Neumann C.* Der Streit des letzten Ordens-Comthurs Tiess v.d. Recke mit dem Herzoge Gotthard // Mittheilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. – Riga, 1863. – Bd. 10. – H. 2. – S. 218.
- ¹⁷ *Baltisches Historisches Ortslexikon / Hrsg. von Hans Feldmann und Heinz von zur Mühlen.* – Teil 2: Lettland. – Köln; Wien, 1990. – S. 197 (turpmāk: BHOL).
- ¹⁸ *Seraphim A.*, S. 16.
- ¹⁹ Ibid.
- ²⁰ *Neumann C.*, S. 229, 230.
- ²¹ *Dunsdorfs E., Spekke A.*, 122. lpp.
- ²² *Schirren C.* Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit. Aus der dänischen Geheimen Archive zu Kopenhagen. – Bd. 2. – Reval, 1884. – N 193.
- ²³ *Birkel H. L.*, S. 99.
- ²⁴ *Mollerup W.* Daenemarks Beziehungen zu Livland vom Verkauf Estlands bis zur Auflösung des Ordensstaates (1346–1561). – Berlin, 1884. – S. 158.
- ²⁵ *Benders R.* Das Stift Pilten auf dem Weg zur Adelsrepublik 1559–1617. Hausarbeit zur Erlangung des Akademischen Grades eines Magister Artium. – Mainz, 1996. – S. 38, 39.
- ²⁶ LVVA, 554. f., 2. apr., 2977. l., 74.–80. lp.
- ²⁷ *Seraphim A.*, S. 38, 39.
- ²⁸ *Cruse K. W.*, S. 79.
- ²⁹ *Seraphim A.*, S. 50.
- ³⁰ Ibid., S. 50, 51.
- ³¹ Ibid., S. 51.
- ³² *Benders R.*, S. 77, 99, 102.
- ³³ *Seraphim A.*, S. 51.
- ³⁴ *Ziegenhorn Chr. G.* Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen. – Königsberg, 1772. – S. 100.
- ³⁵ *Gebhardi L. A.* Geschichte des Herzogtums Kurland und Semgallen. – Halle, 1789. – S. 40; *Seraphim A.*, S. 52, 53.
- ³⁶ *Seraphim A.*, S. 54.
- ³⁷ Par to tuvāk sk.: *Hibners M., Kellers F.* No Padošanās liguma līdz Valdības formulai // LVIŽ. – 1993. – 4. nr. – 49.–53. lpp.
- ³⁸ *Kurland und seine Ritterschaft / Hrsg. von der Kurländischen Ritterschaft im Verband der baltischen Ritterschaften.* – Pfaffenhofen/Ilm, 1971. – S. 31.
- ³⁹ Ibid., S. 35, 36.
- ⁴⁰ Ibid., S. 31.
- ⁴¹ *Seraphim A.*, S. 124, 125.
- ⁴² *Ziegenhorn Chr. G.*, S. 103; *Kurland und seine Ritterschaft*, S. 32.
- ⁴³ *Dunsdorfs E.* Die Bevölkerungszahl in Kurzeme im 16. Jahrhundert. – Pinneberg, 1947. – S. 11, 12.
- ⁴⁴ *Rummel C.* (Hrsg.). Curländische Landtags- und Conferential Schlüsse von 1618 bis 1759. – Dorpat, 1851. (Sammlung der Rechtsquellen Liv-, Ehst- und Curlands. Bd. 2.) – S. 167, 176.
- ⁴⁵ *Kurland und seine Ritterschaft*, S. 4, 36.
- ⁴⁶ *Benders R.*, S. 66, 67.

- ⁴⁷ *Ziegenhorn Chr. G.*, S. 105; *Kurland und seine Ritterschaft*, S. 31.
- ⁴⁸ LVVA, 554. f., 1. apr., 1589. l., 73. lp.
- ⁴⁹ *Rummel C.*, S. 49.
- ⁵⁰ LVVA, 640. f., 3. apr., 695. l., 18. lp.
- ⁵¹ *Rummel C.*, S. 194.
- ⁵² *Kvaskova V.* Geschichte des Gutes Nurmhusen in Kurland. – Kiviksberg, 1995. – S. 10–12.
- ⁵³ *Seraphim A.*, S. 9.
- ⁵⁴ Valdības formulas 5. §.
- ⁵⁵ *Ziegenhorn Chr. G.*, S. 198; sk. arī Kurzemes landtāgu lēmumus.
- ⁵⁶ Valdības formulas 6. §.
- ⁵⁷ *Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft...aus dem Jahre 1902*, S. 16
- ⁵⁸ *Kurland und seine Ritterschaft*, S. 24.
- ⁵⁹ Salīdzinājumam: 18.gs. otrajā pusē hercogistē bija 162 baznīcas ar 104 draudzēm. Sk.: *Altements A.* Kurzemes administratīvā iedalījuma vēsturisks apskats // Kurzemes pagastu pašvaldības. – R., 1937. – 7. lpp.
- ⁶⁰ *Cruse K. W.*, S. 118.
- ⁶¹ *Ķiploks E.* Latviešu draudzes Lietuvā // *Baznīcas Gada Grāmata* 1983. – 106., 107. lpp.
- ⁶² *Kurland und seine Ritterschaft*, S. 153.–163.
- ⁶³ *Hibners M., Kellers F.*, 48. lpp.
- ⁶⁴ Turpat.
- ⁶⁵ *Birkel H. L.*, S. 101.
- ⁶⁶ LVVA, 554. f., 1. apr., 1833. l., 21., 22. lp.
- ⁶⁷ *Gadebusch Fr. K.* Livländische Jahrbücher. – Teil 2, 2. Abschnitt. – R., 1781. – S. 46.
- ⁶⁸ LVVA, 673. f., 1. apr., 948. l., 40., 46. lp.
- ⁶⁹ Turpat, 50. lp.
- ⁷⁰ Turpat, 554. f., 2. apr., 3161. l., 5.–9. lp.
- ⁷¹ *Berkholz L.* Handelsvertrag von 1615 zwischen Kurland und Riga // *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands* aus dem Jahre 1910. – R., 1911. – S. 43.
- ⁷² *Ibid.*, S. 42.
- ⁷³ LVVA, 554. f., 1. apr., 150. l., 9., 44. lp.
- ⁷⁴ Attiecībā uz datumiem jāņem vērā, ka Polijā-Lietuvā kopš 1582. g. lietoja t.s. Gregora kalendāru jeb jauno stilu. Kurzemes hercogistē jauno stilu ieviesa ar 1618. 1. I, bet Zviedrijā un līdz ar to arī Vidzemē un Rīgā 17. gs. joprojām lietoja t.s. Jūlija kalendāru jeb veco stilu. 16. gs. beigās un 17. gs. starpība starp abiem stiliem bija 10 dienas.
- ⁷⁵ *Ziegenhorn Chr. G.*, S. 56., Beilage N 123.
- ⁷⁶ Aplūkojamajā laikposmā pastāvēja divas Daugavgrīvas. Daugavas labajā krastā pie tag. Mangaļiem atradās Livonijas ordeņa pils, bet 16. gs. tur uzbūvēja arī skansti. 17. gs. beigās to dēvēja par Veco skansti, lai atšķirtu no skanst, kuru zviedri 17. gs. uzbūvēja kreisajā krastā un kuru dēvēja par Jauno vai Lielo skansti. 16. gs. otrajā pusē vecā Daugavas gultne bija jau gandrīz aizsērējusi un upe ietecēja jūrā apmēram turpat, kur tagad. Tāpēc kreisā krasta Daugavgrīvu dažkārt sauca arī par Jauno [Daugav]grīvu – *Neumünde*. Tā kā avotos bieži lieto vienkārši nosaukumu Daugavgrīva (*Dünamünde*), tad dažkārt nav iespējams precīzi noteikt, par kuru upes krastu ir runa.
- ⁷⁷ LVVA, 554. f., 1. apr., 150. l., 92. lp.
- ⁷⁸ Polijas karalis Sigismunds III bija piešķīris Doles stārstiju lietošanā hercogam Frīdriham līdz mūža galam, bet 1635. g. 11. VIII karalis Vladislavs IV apstiprināja šādas tiesības arī hercogienei Elizabetei Magdalēnai. Sk.: *Gadebusch Fr. K.*, T. 3, 1. Abschn. S. 67.
- ⁷⁹ LVVA, 554. f., 1. apr., 150. l., 81. lp.
- ⁸⁰ Turpat, 3. apr., 735. l., 1. lp.
- ⁸¹ Turpat, 5. lp.
- ⁸² Turpat, 1. apr., 150. l., 96., 97. lp.; *Stern C.* Beiträge zur historischen Geographie des Ostbaltikums. – R., 1937. – S. 54.

- ⁸³ Par Johanu Frīdrihu sk.: *Böthführ H. J.* Rigische Rathslinie von 1226 bis 1876. – Riga; Moskau; Odessa, 1877. – N 527.
- ⁸⁴ *Ziegenhorn Chr. G.*, Beilage N124 a.
- ⁸⁵ Karte iespiesta: *Dunsdorfs E.* Kurzemes karakartes. – Melburna, 1984. – 33. lpp.; sk. arī 17. gs. beigu kartes, piem., LVVA, 7404. f., 2. apr., 71. l. – Buļļu muiža 1783.g.
- ⁸⁶ *Stern C.*, S. 59.
- ⁸⁷ LVVA, 554. f., 1. apr., 95. l., 26. lp.
- ⁸⁸ Turpat, 3. apr., 737. l., 1. lp.
- ⁸⁹ Turpat, 1. apr., 95. l., 175. lp.
- ⁹⁰ Turpat, 134., 135. lp.
- ⁹¹ *Gadebusch Fr. K.*, T. 3, 1. Abschn., S. 60.
- ⁹² *Ibid.*, S. 63.
- ⁹³ LVVA, 673. f., 1. apr., 421. l., 233. lp.
- ⁹⁴ *Seraphim A.*, S. 130, 131.
- ⁹⁵ *Gebhardi L. A.*, S. 96.
- ⁹⁶ *Ibid.*, S. 97–99.
- ⁹⁷ Nav īstas skaidrības, kad un kā Kurzeme ieguvusi Roņu salu. H. G. Cīgenhorns (Op.cit., S. 65.) un L. A. Gebhardi (Op.cit., S. 100.) raksta, ka to pēc kādas īpašas vienošanās Kurzemes hercogiem piešķīrusi Dānija, kamēr 20. gs. vēstures literatūrā ieviesies uzskats, ka Roņu sala bijusi piederīga Kurzemes bīskapijai. Iespējams, ka šis apgalvojums radās, ņemot vērā to faktu, ka arī pati bīskapija līdz ar hercoga Magnusa parādīšanos ieguva saistību ar Dāniju. Tas, ka 1636. g. Zviedrijas karalienes atbildē sakarā ar zviedru iekarotajām hercogistes zemēm tika pieminēta arī Roņu sala, varētu apstiprināt pirmo versiju, taču pilnīgai pārliecībai nepieciešami speciāli pētījumi. Lai nu kā, bet 16. gs. otrajā pusē un 17. gs. sākumā Roņu sala ir pieskaitāma pie Latvijas teritorijām. Ap 1621. g. to ieņēma zviedri un paturēja arī Altmarkas un Štumsdorfas pamieru laikā, bet Olivās miera līgums galīgi atzina Zviedrijas tiesības uz Roņu salu.
- ⁹⁸ *Kelch Chr.* Liefländische Historia. – Revall, 1695. – S. 598–601; *Gadebusch Fr. K.* – T. 3, 1. Abschn., S. 608, 609.
- ⁹⁹ *Kelch Chr.* Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707. – Dorpat, 1875. – S. 185.
- ¹⁰⁰ Arī pēc 1660. g. šai posmā robeža palika turpat, kur iepriekš, – iepretim Piņķu muižas krogam.
- ¹⁰¹ LVVA, 2909. f., 1. apr. 160. l.
- ¹⁰² Šulca krogs atradās Jelgavas ceļa malā tur, kur šis ceļš pietuvojās Mīsas upei tūlīt aiz Olaines ciemam piederošajām zemēm.
- ¹⁰³ LVVA, 6828. f., 2. apr., 189. l.; 2909. f., 1. apr., 1., 2., 39. l. u.c.
- ¹⁰⁴ Turpat, 673. f., 1. apr., 421. l., 767., 768. lp.
- ¹⁰⁵ Turpat, 739. lp.
- ¹⁰⁶ Turpat, 740.–742. lp.
- ¹⁰⁷ Turpat, 743., 744. lp.
- ¹⁰⁸ Turpat, 751. lp.
- ¹⁰⁹ Turpat, 750. lp.
- ¹¹⁰ Turpat, 753., 754., 766., 801.–811., 823.–826. lp. Kurzemes hercogs vadījās no sava pārvaldnieka apgalvojuma, ka koki cirsti hercoga mežā, zviedru zemes tiesa savukārt bija noklaušinājusi tikai Pulkarnes zemniekus, līdz ar to tās lēmums bija tikpat vienpusīgs.
- ¹¹¹ Nejaukt ar Jumpravmuižu jeb Blūmendāli (*Blumenthal*), kuru 18. gs. arī dēvēja par Mazjumpravmuižu. Tā atradās Daugavas labajā krastā iepretim Akmeņsalai, un tai piederēja arī daži īpašumi upes kreisajā krastā.
- ¹¹² *Дорошенко В. В.* Мыза и рынок. Хозяйство рижской иезуитской коллегии на рубеже XVI и XVII вв. – Р., 1973. – С. 33, 34.
- ¹¹³ LVVA, 6999. f., 1. apr., 467. l., 7. lp. – Ģenerāļa G. Horna vēstule Cēsu vaivadam N. Korfam. Valmiera, 1630. g. 12. I v.st.
- ¹¹⁴ Turpat, 673. f., 1. apr., 421. l., 1086., 1087. lpp.; 2909. f., 1. apr., 564. l.
- ¹¹⁵ Turpat, 673. f., 1. apr., 421. l., 1090.–1093. lpp.

- ¹¹⁶ Turpat, 1085., 1086., 1089. lpp.
- ¹¹⁷ Turpat, 1093.–1095. lpp.
- ¹¹⁸ Turpat, 1101., 1102. lpp.
- ¹¹⁹ Turpat, 1109.–1112. lpp.
- ¹²⁰ Turpat, 4071. f., 1. apr., 26. l., 28. lp.
- ¹²¹ Bandemira muiža (*Bandemirshof, Bandemeyershof*) ir Ogres pagasta Sprēstiņi (kopš 17. gs. beigām *Prestingshof, Pröbstingshof*).
- ¹²² LVVA, 673. f., 1. apr., 421. l., 1202.–1210. lpp.; 2909. f., 1. apr., 566. l.
- ¹²³ Turpat, 673. f., 1. apr., 978. l., 1.–9. lp.
- ¹²⁴ Turpat, 421. l., 1227.–1229., 1231.–1233. lpp.
- ¹²⁵ Turpat, 554. f., 1. apr., 1589. l., 73. lp.
- ¹²⁶ Vēstures avotos un literatūrā šīs upes nosaukums sastopams visdažādākajā rakstībā: *Lunida, Lumida, Luvida, Livida, Luida, Lowida*. Sk.: *Ziegenhorn Chr. G.*, S. 121; *Gadebusch Fr. K.*, T. 1, 2. Abschn., S. 366, 503; LVVA, 640. f., 3. apr., 695. l., 18., 39. lp.; 5759. f., 2. apr., 1366. l., 2. lp. u.c. Acīmredzot tā ir meklējama tag. Lavīdes apkaimē, jo vēl 19. gs. kartēs šo apdzīvoto vietu sauca par *Lowiden*.
- ¹²⁷ *Gadebusch Fr. K.*, T. 1, 2. Abschn., S. 502, 503; *Schlözer A. L., Gebhardi L. A.* Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland. – Halle, 1785. – S. 505, 506.
- ¹²⁸ *Ziegenhorn Chr. G.*, S. 121.
- ¹²⁹ *Birkel H. L.*, S. 87.
- ¹³⁰ LVVA, 554. f., 1. apr., 38. l., 28., 32. lp.
- ¹³¹ *Gadebusch Fr. K.*, T. 2, 1. Abschn., S. 108, 109.
- ¹³² LVVA, 554. f., 1. apr., 38. l., 51., 52. lp.
- ¹³³ Turpat, 5759. f., 2. apr., 1366. l., 1., 2. lp.
- ¹³⁴ Turpat, 3.–5. lp.
- ¹³⁵ Mērauklu jeb šņori oficiāli 75 olektīm pielīdzināja tikai 1565. gadā.
- ¹³⁶ LVVA, 5759. f., 2. apr., 1366. l., 2.–6. lp.; 6984. f., 1. apr., 1. l., 1.–3. lp.
- ¹³⁷ *Kurländische Güter-Chroniken. Neue Folge.* – Mitau, 1895. – S. 48.
- ¹³⁸ *Ibid.*, S. 103.
- ¹³⁹ *Henning S.* Liffländische Churländische Chronica, was sich voom Jahr Christi 1554 bis auff 1590 In den langwierigen Moscowiterischen vnd anderen Kriegen an nothdrenghlicher veränderunge der Obrigkeit und Stände in Lieflland, sie der deß letzten Herren Meisters, und Ersten in Lieflland zu Churland und Semgallen Hertzogen, gedenckwirdiges zugetragen // *Scriptores Rerum Livonicarum.* – Bd. 2. – Riga; Leipzig, 1853. – S. 283.
- ¹⁴⁰ *Kurländische Güter-Chroniken. Neue Folge*, S. 48.
- ¹⁴¹ *Ziegenhorn Chr. G.*, Beilage N 86.
- ¹⁴² LVVA, 5759. f., 2. apr., 1366. l., 7., 13., 14., 17.–19. lp.
- ¹⁴³ Turpat, 14. lp.; *Ziegenhorn Chr. G.*, S. 121.
- ¹⁴⁴ LVVA, 6984. f., 1. apr., 2. l., 1.–4. lp.
- ¹⁴⁵ Nejaukt ar upes pretējā krastā (Lietuvā) 16. gs. beigās uzcelto Šventāju.
- ¹⁴⁶ BHOL, S. 93, 212, 213.
- ¹⁴⁷ *Ibid.*, S. 437.
- ¹⁴⁸ *Laakmann H.* Staats- und Verwaltungsgrenzen in Ostmitteleuropa. Historisches kartenwerk. – T. 1.: Die Baltische Lande. – München, 1954. Paskaidrojumi kartei: Zu Beginn des Nordischen Krieges 1700 (lpp. nav numurētas).
- ¹⁴⁹ *Mattiesen H.* Gebiet und Grenzen des Herzogtums Kurland 1569–1795 // *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas.* – 1957. – N 5. – S. 201.
- ¹⁵⁰ LVVA, 6999. f., 13. apr., 1794. l., 1. lp.
- ¹⁵¹ *Dogiel M.* (Hrsg.). *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae. Tomus V, in quo ut universae Livoniae ita speciatim Curlandia et Semigalliae ducatum res continentur.* – Wilna, 1759. – N CCXIX.

- 152 LVVA, 554. f., 1. apr., 2661. l., 15. lp.
- 153 LVVA, 640. f., 3. apr., 695. l., 18., 53. lp.
- 154 Turpat, 554. f., 1. apr., 1589. l., 29. lp.
- 155 Turpat, 95. l., 196., 197. lp.
- 156 *Rummel C.*, S. 56, 71.
- 157 *Gadebusch Fr. K.*, T. 3, 1. Abschn., S. 102.
- 158 LVVA, 554. f., 1. apr., 95. l., 215. lp.
- 159 Turpat, 3., 4. lp.
- 160 *Ziegenhorn Chr. G.*, S. 122.
- 161 LVVA, 554. f., 1. apr., 1589. l., 73. lp.
- 162 *Rummel C.*, S. 194.
- 163 LVVA, 554. f., 1. apr., 1589. l., 290. lp.
- 164 *Ziegenhorn Chr. G.*, S. 120.
- 165 LVVA, 554. f., 1. apr., 38. a l., 53. a lp.
- 166 Turpat, 2909. f., 1. apr., 160. l.
- 167 Turpat, 5759. f., 2. apr., 1366. l., 13., 15. lp.
- 168 *Dogiel M.*, N LXXXII.
- 169 *Gutzeit W.* Wörterschatz der Deutschen Sprache Livlands. – T. 2 – R., 1889. – S. 119.
- 170 LVVA, 673. f., 1. apr., 421. l., 1207., 1208. lp.
- 171 Turpat, 2909. f., 1. apr., 160. l.
- 172 *Karulis K.* Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – R., 1992. – 1. sēj. – 439. lpp.
- 173 LVVA, 2909. f., 1. apr., 160. l.
- 174 *Urtāns J.* Pēdakmeņi, robežakmeņi, muldakmeņi. – R., 1990. – 13., 14. lpp.
- 175 *Hagemeister H.* Auszüge aus Livländischen Landtags-Verhandlungen, Convents-Recessen und anderen Actenstücken, für den Zeitraum vom Jahre 1562 bis zum Jahre 1710 // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. – Riga; Leipzig, 1840. – Bd. 2. – H. 1. – S. 7, 8.
- 176 *Ibid.*, S. 9, 10; *Gadebusch Fr. K.*, T. 2, 1. Abschn., S. 268; *Hupel A. W.* Nordische Miscellaneen. – Riga, 1790. – Stück 22, 23. – S. 470–473.
- 177 *Ķaune N.* Leišu un poļu laikmets Livonijā. – R., 1936. – 49. lpp.; *Laakmann H.* Staats- und Verwaltungsgrenzen. Paskaidrojumi kartei: Friede von Stolbowa 1617 und Wiederbeginn des scwedisch-polnischen Krieges (bez lpp. numerācijas).
- 178 *Gadebusch Fr. K.*, T. 2, 2. Abschn., S. 183, 184, 186; *Dunsdorfs E.* Latvijas vēsture 1600–1710. – Upsala, 1962. – 127. lpp.
- 179 *Gadebusch Fr. K.*, T. 2, 1. Abschn., S. 262; *Dunsdorfs E.* Uksensērnas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas 1624–1654. – R., 1935. – 18. lpp.
- 180 *Dunsdorfs E.* Latvijas vēsture 1600–1710, 69. lpp.; *Liljedahl R.* Svensk förvaltning i Livland 1617–1634. – Upsala, 1933. – S. 252.
- 181 *Buddenbrock G. J.* Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. – Riga, 1821. – Bd. 2. – S. 13–20.
- 182 *Ibid.*, S. 95–97; *Zeids T.* Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti. – R., 1992. – 143. lpp.
- 183 Turpat, 143., 144. lpp.
- 184 *Seraphim E.* Livländische geschichte. – 2. Aufl. – Reval, 1904. – S. 289; *Dunsdorfs E.* Latvijas vēsture 1600–1710, 80. lpp.
- 185 Šā aprīņķa nosaukumā visu 17. gs. vērojama nekoncekvence. Dokumentos tas tiek saukts gan par Cēsu, gan par Kokneses, gan arī par Cēsu jeb Kokneses aprīņķi. Šķiet, ka biežāk lietots Kokneses aprīņķa nosaukums.
- 186 LVVA, 4038.f., 2. apr., 1208. l., 1.–12. lp.; *Dunsdorfs E.* Latvijas vēsture 1600–1700, 70. lpp.; sk. arī: *Dunsdorfs E.* Lielvidzemes kartes. – Melburna, 1986. – 10. lpp.
- 187 *Schlüssel vom Nystädtischen Frieden...* – Nürnberg, 1722. – S. 232, 244, 249, 266.
- 188 *Dunsdorfs E.* Latvijas vēsture 1600–1710, 70.–72. lpp.; LVVA, 6828. f., 2. apr., 189. l.

- ¹⁸⁹ *Gadebusch Fr. K.*, T. 3, 2. Abschn., S. 21.
- ¹⁹⁰ LVVA, 6828. f., 2. apr., 189. l.
- ¹⁹¹ *Buddenbrock G. J.*, S. 1147, 1148.
- ¹⁹² LVVA, 2909. f., 1. apr., 1002. l.
- ¹⁹³ *Dunsdorfs E.* Lielvidzemes kartes, 10. lpp.
- ¹⁹⁴ Šis nosaukums radies no vācu vārda *Liefland* poliskā varianta – *Inflanty*.
- ¹⁹⁵ LVVA, 640. f., 3. apr., 695. l., 11. lp.; *Dunsdorfs E.* Latvijas vēsture 1600–1710, 127. lpp.
- ¹⁹⁶ *Kelch Chr.* – Revall, 1695. – S. 599, 600. Vienīgā atšķirība starp poļu un zviedru lietotajiem ģerboņiem bija valdnieku iniciāļi, kas rotāja grifona krūtis. Poļi lietoja agrāko ģerboņa variantu ar Sigismunda II Augusta iniciāļiem – S. A., kamēr zviedru ģerbonī grifons nesa uzrakstu C^{XI} RS (Carolus XI Rex Sueciae; Kārlis XI, Zviedrijas karalis).
- ¹⁹⁷ *Latvijas PSR* vēsture. – R., 1953. – 1. sēj. – 218. lpp.
- ¹⁹⁸ *Manteuffel G.* Księstwo inflanckie XVII i XVIII stulecia. – Krakow, 1897. – S. 4; *Dunsdorfs E.* Latvijas vēsture 1710–1800. – Stokholma, 1973. – 191., 192., 195. lpp.; *Zeids T.*, 210., 211. lpp.
- ¹⁹⁹ LVVA, 6999. f., 1. apr., 466. l., 2. a lp.; 467. l., 1., 4., 7. lp.; 468. l., 1. lp. u.c.
- ²⁰⁰ Turpat, 467. l., 1.–4. lp.; 469. l., 2., 3. lp.
- ²⁰¹ Turpat, 469. l., 2. lp.; Altmarkas pamiera laikā poļu tacis no Aiviekstes kreisā krasta tika savienots ar zviedru pusē esošo un saķertās zivis dalītas uz pusēm. 1635. gadā sakarā ar nestabilo politisko situāciju tači vispār netika taisīti, bet 1636. g. Korfa ieceltais pilskungs R. Zass atteicās no sadarbības ar zviedriem un ierīkoja savu taci augstāk pa upi, arī labajā krastā, aizšķērsojot visu straumi, kamēr zviedri ierīkoja taci vecajā vietā. 1639. gada septembra apspriedē poļi apsūdzēja zviedrus, ka tie ar savu taci pārkāpuši upes vidu, bet zvejnieka māju uzbūvējuši poļu teritorijā. Atbildot uz šo sūdzību, Vidzemes ģenerālgubernators pavēlēja ierīkot taci tādā veidā, kā tas bija sešgadu pamiera laikā, un 1640. g. augustā nosūtīja dažus cilvēkus pils sekretāra D. Vika vadībā veikt izmeklēšanu uz vietas (sk. 13. att.). 1642. gadā tacis atkal tika ierīkots kopīgi. Turpmāk par šo jautājumu lielas domstarpības vairs neizraisījās, un, piemēram, 1646. g. N. Korfs pieļāva, ka zviedri ierīkoja taci arī Daugavā, jo toreizējam Aiviekstes skanstis komandantam Volteram fon der Pālenam ar Korfu bija izveidojušās draudzīgas attiecības. – LVVA, 6999. f., 1. apr., 468. l., 10., 13., 18., 19. lp.; 469. l., 7., 8., 10. lp.; 470. l., 1. lp.; 471. l., 8., 19., 28., 29., 32. lp.; 472. l., 1. lp.; 476. l., 1., 2. lp.
- ²⁰² Turpat, 469. l., 2., 3. lp.; 473. l., 5. lp.
- ²⁰³ *Brežgo B.* Skanstes XVII un XVIII gadu simteņos pie Aiviekstes upes ietekas Daugavā // Militārais Apskats. – 1936. – 4. nr. – 658., 659. lpp.
- ²⁰⁴ LVVA, 6999. f., 1. apr., 473. l., 3., 4., 11. lp.; 476. l., 1.–8. lp.
- ²⁰⁵ *Brežgo B.*, 656. lpp.
- ²⁰⁶ Turpat.
- ²⁰⁷ Šajā apspriedē zviedri izvirzīja pretenzijas pret N. Korfa ierīkotām jaunām muitām pie Krustpils un apsūdzēja poļus aizbēgušo zemnieku uzņemšanā un kāda Rīgas namnieka aplaupīšanā, kuram bija atņemta krava ar ozolkoka plankām. Turpretim poļi no jauna ierosināja nojaukt Aiviekstes skansti, apgalvoja, ka zviedri traucē N. Korfa ierīkotajam lašu tacim utt. Apspriedē ar savām pretenzijām pret zviedriem uzstājās arī Kurzemes hercoga pārstāvis. Pēc divu dienu diskusijām delegāti nolēma aplūkotās sūdzības iesniegt attiecīgi Vidzemes ģenerālgubernatoram un N. Korfam, kuriem bija jāvienojas savā starpā. – LVVA, 6999. f., 1. apr., 468. l., 7., 8. lp.; 470. l., 1., 2. lp.
- ²⁰⁸ Turpat, 468. l., 19. lp.; 471. l., 9. lp.
- ²⁰⁹ Turpat, 469. l., 7., 8. lp.
- ²¹⁰ Turpat, 472. l., 1. lp.
- ²¹¹ Turpat, 4., 5., 7., 10., 11., 16.–18. lp.
- ²¹² Turpat, 473. l., 1.–30. lp.
- ²¹³ Turpat, 471. l., 13. lp.; 472. l., 20. lp.
- ²¹⁴ Turpat, 468. l., 21. lp.; 469. l., 4. lp.
- ²¹⁵ Turpat, 4038. f., 2. apr., 1672. l., 601. lp.

- 216 *Dunsdorfs E.* Divas gudras latviešu galvas. Muižu dibināšana zviedru Vidzemē. – Stokholma, 1986. – 80. lpp. Pēc Vidzemes iekarošanas 18. gs. krievi ierīkoja savu skansti Aiviekstes grīvā, un tā pastāvēja līdz 1795. g., kad zaudēja jebkuru stratēģisko nozīmi. Sk.: *Brežgo B.*, 657. lpp.
- 217 LVVA, 6828. f., 2. apr., 189. l.; 2909. f., 1. apr., 1002. l.
- 218 Turpat, 6999. f., 1. apr., 466. l., 1., 2. a lp.
- 219 Turpat, 469. l., 10. lp.; 474. l., 1. lp.
- 220 Turpat, 466. l., 2. a, 2. lp.; *Gadebusch Fr. K.*, T.3, 2. Abschn., S. 280.
- 221 *Ibid.*, S. 308.
- 222 LVVA, 6999. f., 1. apr., 466. l., 2. lp.
- 223 *Gadebusch Fr. K.*, T. 3, 1. Abschn., S. 390.
- 224 *Stern C.* Livlands Ostgrenze im Mittelalter vom Peipus bis zur Düna // Mitteilungen aus der Livländischen Geschichte. – Riga, 1924.–1926. – Bd. 23. – S. 220–240.
- 225 *Žaune N.*, 77. lpp.
- 226 Sk. minētās 1686. un 1688. g. kartes. 1696. g. 17. VI Vidzemes galma tiesa izdeva īpašu rīkojumu, kurā tika noteikts, kādā veidā jāierīko robežzīmes. Sikāk sk.: *Gadebusch Fr. K.*, T. 3, 2. Abschn., S. 735, 736.

Mārīte Jakovļeva
Austra Mieriņa

Robežas un administratīvais iedalījums Latvijā 18. gs.

Arī 18. gadsimts latviešu tautai atnesa kara postu. 1700. gadā sākās Lielais Ziemeļu karš, kurā viena otram pretī stājās Zviedrija ar Kārli XII (1697–1718) un Krievija ar Pēteri I (1682–1725) priekšgalā, turklāt antizviedriskajā koalīcijā vēl cīnījās Dānija un Polija-Lietuva, kuras karalis Augusts II Stiprais (1697–1733) vienlaikus bija arī Saksijas kūrfirsts, līdz ar to karā iesaistījās arī sakši. Karam sākoties, Latvijas teritorija bija sadalīta starp Zviedriju (Rīga un Vidzeme) un Poliju-Lietuvu (Inflantija jeb Latgale kā province un Kurzemes hercogiste kā vasaļvalsts). Tādējādi Zviedrijas intereses Latvijā bija saistītas ar savu īpašumu nosargāšanu un veiksmes gadījumā arī ar to paplašināšanu, bet Krievija kārtējo reizi mēģināja “izcirst logu uz Eiropu”. Savukārt Polija-Lietuva loloja cerības atgūt 17. gadsimtā zaudēto Vidzemi un atjaunot savas valsts agrākās robežas. Taču, karam beidzoties, vienīgā, kas bija spējusi realizēt savus nodomus, izrādījās Krievija, kura 18. gs. kļuva par dominējošo spēku Baltijas reģionā.

Kurzemes hercogiste (1700 – 1795)

Hercogistes administratīvais iedalījums

Neraugoties uz politiskajām jukām, kuras sākās pēc hercoga Frīdriha Kazimira nāves 1698. g., un kara nesto postu, kad hercogistes teritoriju īslaicīgi ieņēma gan zviedru, gan krievu karaspēks, tai izdevās saglabāt savu iepriekšējo statusu un pārvaldes sistēmu. *Pacta Subjectionis* un *Formula Regiminis* joprojām palika spēkā kā hercogistes pamatlikumi, kaut gan pēdējais hercogs no Ketleru dzimtas Ferdinands (1698–1737) no 1701. g. līdz pat savai nāvei dzīvoja Dancigā, bet 1740.–1758. g. hercoga faktiski vispār nebija. Turklāt līdz ar Frīdriha Kazimira dēla Frīdriha Vilhelma (1698–1711) precībām ar Pētera Lielā brāļameitu Annu Ivanovnu, kura pēc laulātā drauga pāragrās nāves apmetās uz dzīvi Jelgavā, Krievija ieguva oficiālu iemeslu iejaukties hercogistes iekšējās lietās, un tās ietekme arvien vairāk pieauga Bīronu dinastijas laikā.

Tādējādi līdz pat hercogistes likvidācijai 1795. g. pastāvēja 17. gs. iedibinātā pārvaldes un tiesu sistēma. Hercogiste bija iedalīta četrās virspilskunga tiesās – Tukuma, Kuldīgas, Jelgavas un Sēlpils. Kopš 1717. g. Sēlpils virspilskunga rezidence gan atradās Jēkabpilī, taču iecirknis saglabāja veco nosaukumu.¹ Bez tam pastāvēja arī astoņi pilskunga iecirkņi – Bauskas, Ventspils, Grobiņas, Kandavas, Durbes, Skrundas, Saldus un Dobeles. 1736. gadā Dobeles pilskunga sēdekļis tika pārcelts uz Jelgavu.² Administratīvā iedalījuma mazākās vienības bija politiskās draudzes, kopskaitā 27, – Tukuma, Kandavas, Talsu, Sabiles, Auces, Ventspils, Alsungas, Kuldīgas, Aizputes, Saldus,

Durbes, Gramzdas, Grobiņas, Jelgavas, Baldones, Iecavas, Vecmuižas, Bauskas, Sesavas, Mežmuižas, Dobeles, Jaunpils, Aizkraukles, Sēlpils, Neretas, Daugavpils un Aizlauces.

Kurzemes hercogistē atšķirībā no Vidzemes politiskās un baznīcas draudzes nesakrita ne skaita, ne robežu ziņā. Bez tam 18. gadsimtā Kurzemes hercogistē pieauga arī katoļu draudžu skaits, kas izraisīja neapmierinātību hercogistes muižniecībā, kura saskatīja šai apstākļi savu tiesību ierobežošanu.

Kurzemes hercogistes robeža ar Vidzemi

Pēc Rīgas ieņemšanas 1710. g. un Nīstades miera līguma noslēgšanas 1721. g. bijusī zviedru Vidzeme nonāca Krievijas sastāvā, bet Kurzemes hercogiste ieguva jaunu kaimiņu. Kā Zviedrijas tiesību pārmantotāja Krievija ieguva arī kādreizējos tās īpašumus Daugavas kreisajā krastā, taču līdz pat gadsimta otrajai pusei nekādi īpaši pasākumi attiecībā uz Kurzemes hercogistes–Krievijas robežu nav zināmi. 1765. g. ķeizariene Katrīna II (1762–1796) pavēlēja uzsākt impērijā vispārēju zemju uzmērīšanu, un tieksme ieviest kārtību valdījumos acīmredzot pamudināja ķeizarieni pievērsties arī Krievijas un Polijas-Lietuvas robežas sakārtošanai, jo izrādījās, ka tas nebija darīts kopš 17. gs. vidus. Sekoja attiecīgs rīkojums ģenerālim Veimarnam un ģenerālim Bibikovam, kurus Katrīna iecēla par robežkomisāriem no savas puses. Šai sakarā 1765. g. 14. III Vidzemes ģenerālgubernatoram G. Braunam tika uzdots sameklēt Rīgas arhīvā visus dokumentus, kas attiecās uz minēto problēmu, un ziņas nodot Veimarna rīcībā, kuram bija dota pavēle jau iepriekš apsekot Krievijas–Polijas-Lietuvas robežu no Rīgas līdz Smoļenskai.³ Tādējādi Veimarna misija skāra arī Kurzemes hercogisti.

Tiešus avotus par robežkomisijas izveidi pagaidām nav izdevies atrast, taču A. V. Hūpels norāda, ka pastāvējis projekts, kas paredzējis apmainīt Daugavas krastos esošos īpašumus, lai Daugavu aiz Rīgas patrimonālā apgabala padarītu par istu robežšķirtni. Saskaņā ar šo projektu kreisajā krastā esošo Vidzemes valdījumu īpašniekiem būtu vai nu jāpārdod savi īpašumi kurzemniekiem, vai arī jāpāriet hercoga pavalstniecībā, savukārt hercogs būtu spiests šķirties no zemes gabala un ienesīga kroga Daugavas labajā krastā Aizkraukles draudzē.⁴ Šķiet, ka minētā robežu sakārtošana tā arī nav tikusi pabeigta Polijā-Lietuvā konfederātu izraisīto nemieru dēļ, bet 1768. g. 13./24. II noslēgtajā līgumā Polija un Krievija vienīgi “uz mūžīgiem laikiem” garantēja viena otrai pastāvošās robežas un īpašumus, ieskaitot Kurzemes hercogistes *status quo*.⁵ Atsevišķos gadījumos gan notika vietēja mēroga robežu precizēšana, kā, piemēram, 1769. g. starp Vidzemei piederīgo Doles draudzi un hercoga Baldones muižu vai 1771. g. starp hercogistes Tomes, Mercendarbes un Baldones muižu no vienas puses un Rīgas pilsētas Ikšķiles muižai piederošām zemēm un Berkavu no otras.⁶ Taču valstiskā līmenī jautājums par robežām starp Kurzemes hercogisti un Krieviju izvirzījās tikai 1782. g. beigās, pēc tam kad 27. IX (v.st.) Katrīna II izdeva ukazu par īpaša muitas un robežu kordona izveidi (*Zoll-u. Grenz-Cordon*), kas paredzēja muitas punktu ierīkošanu un pastiprinātas robežapsardzības ieviešanu, lai novērstu kontrabandu pāri impērijas robežām.⁷ Vienlaikus ķeizariene pavēlēja Vidzemes ģenerālgubernatoram Braunam sakārtot Rīgas tirdznieciskos sakarus ar Kurzemes hercogisti.

Šā rīkojuma pamatā bija vēlme novirzīt visu Kurzemes un Polijas-Lietuvas preču plūsmu uz Rīgu, ar kuru pēc Polijas pirmās dalīšanas arvien vairāk konkurēja Kurzemes ostas.⁸ Pēc intensīvas un visai asas sarakstes starp Vidzemes guberņas un Kurzemes hercogistes amatpersonām, kuru

papildināja Jelgavā rezidējošā Krievijas ministra iesniegtie ultimāti, hercogs Pēteris (1769–1795) piekrita nokārtot pastāvošās pretrunas līguma veidā. Lai gan Rīgas pilsēta nepretendēja uz hercogistes teritorijām, ķeizariene un krievu amatpersonas “izvilka dienas gaismā” 1630. g. robežlīgumu starp Kurzemi un Zviedriju, paziņojot, ka tas nav izpildīts pilnībā. Nesaskaņas atklājās arī vairākos citos jautājumos. Tādēļ 1783. g. 1. IV (v.st.) Katrīna II pavēlēja ģenerālgubernatoram Braunam un Krievijas komerciolēģijas prezidentam grāfam A. Voroncovam raudzīties, lai sarunās Rīgā tiktu apspriestas ne vien tirdzniecības lietas, bet arī jautājums par aizbēgušajiem zemniekiem, krievu tirgotāju tiesības hercogistē, t.s. krasta tiesības (*Strandrecht*), kā arī teritoriālās problēmas.⁹

Krievijas spiediens, ko hercogiste izjuta pirms sarunām, turpinājās arī to laikā. Jau pirmajā sarunu dienā, 1783. g. 30. IV/11. V, Kurzemes delegāti saņēma konvencijas projektu – bez jebkādas iepriekšējas sagatavošanas vai apspriešanas, bet viņu iesniegtās piezīmes un iebildumi tā arī netika ņemti vērā. Vēl vairāk – krievu puse apzīmēja šos iebildumus par “nepiedienīgiem gan formas, gan satura ziņā”¹⁰. Rezultātā 10./21. V konvencija tika parakstīta gandrīz bez izmaiņām, vienīgais kurzemnieku panākums bija Liepājas un Ventpils ostu tiesību saglabāšana, taču šo ostu preču piegādes rajons tika krietni sašaurināts. Attiecībā uz teritoriālajiem jautājumiem konvencijā tika saglabāts sākotnējais variants: tās 7. punkts paredzēja, ka robežai starp Krieviju resp. Vidzemi un Kurzemes hercogisti jāiet tā, kā tas noteikts 1630. g. līgumā, turpat tika akceptētas Krievijas īpašuma tiesības uz Doles muižu un Frīdriha muižu jeb Pulkarni. Nelīdzēja ne hercogistes delegātu protesti, ka 1630. g. līgumam sākotnēji ir bijis tikai pagaidu vienošanās raksturs un ka tagadējā robeža ir leģitimēta 1660. g. Olivas miera līgumā, ne arī gatavība noregulēt konfliktus starp Baldoni un Pulkarni, kur līdzšinējās komisijas tā arī nebija pabeigušas darbu.¹¹ Krievija neatlaidīgi sludināja savas tiesības uz piekrastes daļu starp Lielupi un jūru no Bulduriem līdz Kauguriem un Slokai.

Faktiski robežas regulēšana starp Kurzemi un Krieviju tika pieprasīta un arī notika visā tās garumā, nevis tikai konvencijas noteiktajās vietās. Jau 12./23. V Kurzemes landtāgs iecēla komisārus paredzētajai regulēšanai un apstiprināja attiecīgu instrukciju.¹² No hercoga puses šai komisijā piedalījās Kuldīgas virspilskungs K. G. fon Rādens, no muižniecības puses – Teteles īpašnieks K. F. fon Mēdems, bet Skrundas pilskungs F. R. fon Mīrbahs skaitījās hercoga un muižniecības kopīgs pārstāvis. Instrukcijā komisāriem bija teikts, ka tiem ir strikti jāievēro 1630. g. līguma noteikumi, tādēļ viņi saņēma arī līguma kopijas. Bez tam tika noteikts, ka vienīgā joprojām strīdīgā vieta ar Rīgas patrimonālo apgabalu pie Lopu kalniem jānoregulē pēc vecajām kupicām un zīmēm, kuras būtu jāsameklē un jāatjauno, tāpat instrukcijā bija ieteikts ievērot 1769. g. Baldones–Doles robežkomisijas ierosinājumu padarīt Ķekavas upīti par robežu starp abām minētajām muižām un dotas vēl dažas citas norādes.

Arī Krievija gatavojās robežu regulēšanai. 15./26. V Katrīna II pavēlēja ģenerālgubernatoram Braunam nekavējoties ņemt savā pārvaldīšanā jauniegūtās zemes un norīkot komisārus no Vidzemes muižniecības vidus robežas novilkšanai starp Kurzemi un Vidzemi.¹³ Jau minēto rīkojumu secība norāda uz Krievijas attieksmi pret šo lietu. Vēl spilgtāk tā parādījās, kad norunātajā datumā, 1783. g. 1./12. VII, Kurzemes komisāri ieradās Rīgā, lai vienotos par komisijas darbības sākuma termiņu. Pirmkārt, kurzemnieki bija spiesti gaidīt divas dienas – it kā viena krievu komisāra slimības dēļ, otrkārt, tikšanās reizē Krievijas pārstāvji – landrāts fon Bergs, virskonsistorijas asesors fon Cimmermanis un Rīgas rātskungs fon Ulrihs – iesniedza Kurzemes komisāriem Pēterburgā izgatavotu karti, kurā bija iezīmēta paredzamā robeža un pēc kuras komisijai vajadzēja savā darbā vadīties. Kurzemniekiem par lielu izbrīnu, Krievijai atdodamā piekrastes daļa krietni

14. att. 1783. gadā Vidzemes guberņai pievienotās Slokas draudzēs robežas (fragments no A. Mellina kartes).

vien pārsniedza 1630. g. līgumā un konvencijā noteikto. Taču uz visiem hercogistes pārstāvju iebildumiem un iesniegumiem Krievijas komisāri atbildēja, ka šo karti esot apstiprinājuši pati ķeizariene un viņiem neesot dotas pilnvaras tajā kaut ko mainīt. Turklāt krievi pieprasīja, lai no hercogistes puses nekavējoties tiktu norīkoti ļaudis kartē norādītās robežas attīrīšanai resp. stigu izciršanai, jo viņi paši to jau esot izdarījuši. Tikpat ultimātīvi no kurzemniekiem tika pieprasīta arī ierašanās pie Lāčupes ietekas jūrā, kas tika pieņemta par robežas sākumu, krievu izvēlētajā datumā – 7./18. VII. Hercogistes delegāti gan piekrita ierasties minētajā datumā un vietā, taču paturot sev tiesības rīkoties saskaņā ar turpmākajām hercoga instrukcijām.¹⁴

Atgriezušies Jelgavā, komisāri tūdaļ iesniedza hercogam attiecīgu ziņojumu, uz kuru 17. VII (j.st.) saņēma atbildi ar norādi, ka, gadījumā ja viņu iesniegtajiem protestiem joprojām nebūs nekādu rezultātu, tad aiz godbijības (*aus schuldiger Ehrfurcht*) pret Viņas Majestāti Krievijas ķeizarieni hercogs Pēteris piekrit Katrīnas vilktajām robežām. 18. VII Mīrbahs, Mēdems un Rādens ieradās pie Lāčupes grīvas un iesniedza Krievijas pārstāvjiem protesta notu, taču saņēma iepriekšējo atbildi, ka viss jau ir izlemts un nekas vairs nav maināms. 7./18. un 8./19. VII tika nosprausta robeža no Lāčupes grīvas līdz Lielupei iepretim Gātes ietekai tajā, tādējādi Krievijas rīcībā nonāca apvidus, kas turpmāk tika apzīmēts par Slokas draudzi. Šai akcijā hercogs zaudēja vairāk nekā 70 zemnieku sētu no Ozolmuižas (*Eckendorf*) un Kalnciema muižas zemēm, no Pūres īpašnieka barona Rennes zemēm Krievijai tika 16 Braņkuciema (*Franckendorf*) saimniecības, Nurmuižas īpašnieks Firkss atdeva Majoru krogu (*Majorenkrug*) un dažas zemnieku sētas, bet Stendes īpašnieks kambarkungs fon der Brigens Pavasara muižu (*Parwassern*) ar 14 sētām, bez tam Krievijas pusē nonāca Valteri (*Walters Gelegenheit*) un Bulduri (*Bilderingshof*, arī *Bilderlingshof*).¹⁵ Jāpiebilst, ka privātipašniekiem minēto teritoriju atsavināšana nozīmēja tikai pāriešanu citā pakļautībā, jo ar 1783. g. 20. X (v.st.) ukazu ķeizariene pavēlēja atstāt privātpersonu rīcībā visus viņu īpašumus un privilēģijas.¹⁶ Vislielākais zaudētājs šai situācijā bija hercogs.

1783. g. 1./12. IX komisāri ieradās Pulkarnē un turpināja savu darbu līdz 7./18. IX, kad hercoga daļā esošās Līves muižas (*Dünhof*) īpašnieks fon Līvens paziņoja, ka viņam nav pretenziju sakarā ar robežu izmaiņām. Pēc tam komisija informēja Lindes muižas (*Linden*) īpašnieci valsts padomnieka fon Pletenberga kundzi un Daudzevas muižas (*Daudsewas*) īpašnieku fon Korfu par to, ka drīzumā robežu regulēšana skars arī viņu zemes. Pletenberga kundze uz to atbildēja, ka viņas īpašumu robeža ar Vidzemei piederošo Mazjumpravmuižu ir jau noregulēta un neapstrīdama, bet Korfs atsūtīja savu jēgeru, kam bija jāuzrāda Daudzevas īpašumi. 9./20. IX – 14./25. IX notika savstarpēja apmaiņa ar Daugavas abos krastos pie Jaunjelgavas un Skrīveriem esošiem atsevišķiem zemes gabaliem. Ar to komisijas darbs bija pabeigts, vēl tika izgatavotas kartes un robežapraksti, kurus līdz ar kopīgo protokolu komisāri parakstīja 1784. g. 3. II (j.st.) Rīgā.¹⁷

Paralēli robežas nospraūšanai Krievija veica tās nostiprināšanas pasākumus. Jau tūlīt pēc Slokas apgabala pievienošanas krievi ierīkoja uz robežas savus muitas punktus, bet visi mazāknozīmīgie ceļi uz Rīgu tika slēgti, atstājot braucējiem no hercogistes Kurzemes daļas tikai piekrastes ceļu caur Lāčupes robežposteni un Kalnciema ceļu.¹⁸ 1784. g. 21. VII (v.st.) robežas apsardzībai no Slokas līdz Aiviekstes skanstij tika norīkoti 6 robežuzraugi (*надзиратели; Grenz-Aufseher*) un 60 argaitnieki (*объезчики; Grenz-Reuter*), kam bija jāraugās, lai no hercogistes puses robeža tiktu šķērsota tikai atļautās vietās.¹⁹ Pavisam drīkstēja doties pa sešiem ceļiem, kur tad arī atradās uzraugu posteņi. Bez jau diviem minētajiem ceļiem Vidzemē varēja nokļūt pa Jelgavas ceļu cauri robežpunktam pie Šulca kroga, caur Pulkarni, kur pie Tildera kroga bija ierīkota tranzītmuita

(*Transit-Tamoschna*), pa ceļu, kas gāja caur Salaspils muižu, un pa ceļu, kas no Jaunjelgavas veda uz Skrīveriem. Visu pārējo ceļu lietošana bija stingri aizliegta un sodāma, turklāt hercoga Baldones muižas zemniekiem bija aizliegts turēt laivas satiksmei pa Misas upi, jo tas esot pretrunā ar muitas kordona noteikumiem, bet iedzīvotājiem Daugavas abos krastos tika pieteikts nepārkāpt upes vidu.²⁰ Ar šiem pasākumiem faktiski pirmo reizi Latvijā tika izveidota tāda robeža, pie kuras esam pieraduši arī mēs, – ar stingru apsardzību un kontrolpunktiem tās šķērsošanai.

Robeža ar Lietuvas lielkņazisti

Attiecības starp Kurzemes–Lietuvas pierobežā dzīvojošajiem abu valstu muižniekiem pēc Lielā Ziemeļu kara veidojās līdzīgi kā 17. gadsimtā. Jau 18. gs. 30. gados atskanēja Kurzemes muižnieku sūdzības par dažādiem varas darbiem no Lietuvas puses. Tā, piemēram, 1736. g. brālīgās konferences (*Brüderliche Conferenz*) laikā muižniecība prasīja pārtraukt iebrukumus, kurus piekopa Braslavas ekonomijas pārvaldnieks Habeļskis (*Chabelsky*) Daugavpils draudzes teritorijā, bet Laižuvu īpašniece Puziniene (*Pusinin*) Ezeres un Reņģes daļā.²¹ No patvaļībām cieta arī valsts jeb hercoga muižas. Nemitīgi iebrukumi hercoga Foka muižā (tag. Bukaiši) un Mežmuižā (*Grenzhof*, tag. Augstkalne) notika jau kopš 1742. g., kad Žagares muižu un miestu mantoja Kostjuško laulātais pāris. Aizbildinoties ar robežu sakārtošanu, Kostjuško lika saviem ļaudīm izcirst hercoga mežu, padzina ar pātagām mežsargu un piekopa citas patvaļības, bet 1749. g. 26. III izlaupija no minētajām hercoga muižām labību, lopus, pārtikas krājumus un citas mantas. Lai gan jau 1743. g. 28. II hercogistes valdība iesniedza protestu pret Kostjuško rīcību, bet 1746., 1747., un 1748. g. mēģināja nokārtot attiecības ar robežkomisiju palīdzību, taču šo komisiju darbība ikreiz dažādu apstākļu dēļ nonāca strupceļā. 1749. gada 16. V Polijas karalis pavēlēja Kostjuško atdot hercoga namam piesavinātās teritorijas, atlīdzināt par nolauptu un kopīgi ar hercogistes pārstāvjiem nospraust robežu. Taču Žagares īpašnieks uz karaļa rakstu nereaģēja un atkal iebruka Foka muižā, kuru pilnīgi izpostīja, ēkas pa daļai nodedzinot, bet pa daļai nojaucot. 1749. gada jūnijā Foka muižā ieradās karaļa komisāri kopā ar karaspēka vienību un piespieda Kostjuško ļaudis aiziet. Komisāri vienojās ar hercogistes virspadomniekiem, ka Kostjuško par nodarītajiem zaudējumiem būs jāsamaksā 9242 albertdālderī, taču viņš atteicās to darīt. 1750. gada 15. VII Foka muižā sanāca karaļa un hercogistes pārstāvji, kuri pēc robežzīmju apsekošanas un liecinieku noklausīšanās secināja, ka pastāvošā robeža sakrita ar 1587. g. nospraustu un ka Kostjuško pretenzijām nebija nekāda pamata.²² Taču nākamā gada pavasarī Kostjuško ļaudis atkal bija iebrukuši Foka muižas teritorijā, par ko šīs muižas nomnieks Oto Frīdrihs Šrēders sūdzējās Jelgavas virspilskunga tiesā. 1754. gada decembrī Polijas karalis atkārtoti pavēlēja Kostjuško nomaksāt piesprieštos 9242 dālderus soda naudas, bet, tā kā tas kārtējo reizi ignorēja rīkojumu, tad tika nolemts Žagari uz laiku nodot kā kompensāciju hercoga namam. 1756. gada aprīlī tika veikta miesta inventarizācija un vasarā tas pārgāja hercogistei.²³ Diemžēl par to, cik ilgi Žagare piederējusi pie Kurzemes hercogistes, vēstures avoti informāciju nesniedz, taču 1767. g. landtāga materiālos ir norāde, ka Ķiviļu (Lietuvā) īpašnieks iesniedzis prasību Žemaitijas pilstiesā pret Kurzemes hercogu aizbēgušo zemnieku lietā, motivējot šo iesniegumu ar to, ka hercoga īpašumā atrodoties Vecžagare (*Alt-Zagor*) un tādēļ viņš esot pakļauts lielkņazistes jurisdikcijai.²⁴ Tātad šai laikā miests acīmredzot vēl nebija atdots atpakaļ.

Interesanti, ka ideja par vispārēju Kurzemes hercogistes un Lietuvas lielkņazistes robežas regulēšanu nāca nevis no kurzemnieku, bet gan no lietuviešu puses. Par to mēs uzzinām no

hercoga Ernsta Johana Bīrona (1737–1740; 1763–1769) sūdzības, kas tika iesniegta Polijas-Lietuvas Seimam 1767. g. oktobrī. Sūdzībā bija minēts, ka pēdējā Seimā (1766. g.) pēc dažu lietuviešu delegātu ierosmes pieņemtais lēmums par robežas revidēšanu ir pretrunā ar hercogistes satversmi, jo pieņemts bez sazināšanās ar hercogu, tāpat nelikumīga ir vienpusēja komisijas sanāksšanas termiņa noteikšana un komisāru iecelšana. Sūdzība tika apspriesta, un Seima konstitūcijas 6.§ tika noteikts, ka Polija-Lietuva atjauno iepriekšējā Seimā iecelto komisāru (kopā 14 cilvēku) pilnvaras, bet Kurzemes hercogam no savas puses tie būtu jāieceļ visdrīzākajā laikā un robežu regulēšanai būtu jāsakas ne vēlāk kā 1769. gada 1. IV. Savukārt hercogistes muižniecība satraucās, ka minētais pasākums varētu norisēt bez tās līdzdalības, tādēļ kārtējā landtāgā, kurš notika 1768. g. 12. IX–17. X, jautājums par robežas regulēšanu bija viens no galvenajiem. Draudžu pārstāvji vairākas dienas apsprieda hercoga ierēdņu sastādīto rīcības plānu, saskaņā ar kuru pirms paredzamās komisijas sanāksšanas bija jāveic sīka izpēte uz vietām un jāastāda robežapraksti un kartes, atzīmējot tajās pastāvošās nesaskaņas. Šā darba veikšanai hercogs aicināja muižniekus iecelt pārstāvjus arī no savas puses, starp tiem vismaz vienu mērnieku un vienu juristu, kā arī piegādāt nepieciešamos dokumentus. Apsprieduši šo plānu, deputāti piekrita hercoga priekšlikumiem un nolēma, ka kopā ar 7 komisāriem un 2 juristiem no hercoga puses robežkomisijā darbosies tikpat liels muižnieku iecelto komisāru skaits un arī viens vai divi juristi. Muižniecība arī apņēmas segt pusi no visiem nepieciešamajiem izdevumiem, otru pusi sedza hercogs.²⁵ Pēc trīs mēnešu pārtraukuma landtāgs turpināja darbu, un 1769. g. februārī tika iecelti visi 14 hercogistes robežkomisāri un katram noteikta dienas nauda 50 dālderu apmērā.²⁶

Iepriekšminētie izpētes darbi tika uzsākti jau 1768. g. oktobrī, kad hercoga mežziņi saņēma pavēli atsūtīt ziņojumus par robežu viņu pārraugāmajos iecirkņos. Daži no šiem ziņojumiem ir saglabājušies un atrodas arhīvā. Tā, piemēram, Rucavas mežzinis Vinters (*Winter*) aprakstīja robežu no jūras līdz Bārtas upei. Pēc viņa rīcībā esošām ziņām, vienīgais robežkonflikts šai rajonā pastāvēt starp Rucavas mežsargu Hofmani un dažiem Luknes ciema (Lietuva) zemniekiem, kuri gribot sagrābt kādu no mežsarga pļavām, taču līdz šim visi lietuviešu mēģinājumi tikuši veiksmīgi atvairīti. Savukārt Bauskas mežzinis Fričs (*Fritsch*) sniedza informāciju par robežu no Jaunsaules un Lielmēmeles līdz Sesavas muižai, piebilzdams, ka šai 8¹/₄ jūdzes garajā posmā nekādi robežstrīdi nepastāv.²⁷ Spriežot pēc visa, priekšdarbi robežas regulēšanai turpinājušies arī 1769. g. pavasarī, taču kopīgā hercogistes un lielkņazistes komisija tā arī nesanāca Polijas-Lietuvas iekšējās situācijas dēļ un lietu atlika uz nenoteiktu laiku.²⁸

Tādējādi pastāvošās robežu problēmas ar Lietuvas lielkņazisti aplūkojamajā laikposmā tā arī netika atrisinātas, sevišķi tas attiecās uz Daugavpils un Aizlauces draudzēm, kur jau kopš 17. gs. nekādi neizdevās ieviest kārtību (sk. iepriekšējo rakstu). Viens no šādiem konfliktu mezgliem bija Aknīste. Jau 1767. g. sūdzībās, kuras Kurzemes muižniecība iesniedza Polijas-Lietuvas Seima laikā, tika minēts, ka Aknīste patiesībā ir piederīga pie hercogistes un, atsaucoties uz 16. gs. līgumiem, prasīta tās atdošana.²⁹ 1784. g. landtāgā Gārsenes īpašnieks G. E. fon Budbergs iesniedza sūdzību pret savu lietuviešu kaimiņu Aknīstes īpašnieku Tīzenhauzenu, kurš nemitīgi pārkāpjot robežas un mēģinot piesavināties Gārsenei piederošas zemes. Šai sakarībā Budbergs ierosināja apspriest jautājumu, vai nevajadzētu parūpēties par ilgi kāroto robežas noregulēšanu ar Lietuvu. Tomēr delegāti šo ideju uztvēra visai atturīgi, tāpēc jautājumu atlika uz nākamo landtāgu. Arī 1786. g. rudenī landtāgs atlika Budberga ierosinājuma izskatīšanu, ar ko bija ļoti neapmierināti Daugavpils un Aizlauces draudžu delegāti, bet punktu pielika 1787. g. 7. III landtāga lēmums –

muižniecība piekrita atbalstīt Budberga vērsanos ar sūdzību pret Tīzenhauzenu tieši pie karaļa, taču vispārēju robežas regulēšanu tā uzskatīja par neiespējamu finansiālu apstākļu dēļ.³¹

Atšķirībā no Kurzemes–Krievijas robežas hercogistes robeža ar Lietuvu joprojām palika tikpat vaļēja kā iepriekš, ko vēl vairāk veicināja fakts, ka zemes trūkuma dēļ hercogistes muižnieki arvien lielākā skaitā ieguva īpašumus Lietuvā, sevišķi pierobežas apvidos. Tā, piemēram, Panevėžas apriņķī vien 18. gs. beigās bija ap 80 muižām, kas piederēja kurzemniekiem, bet kopumā 18. gs. 2. pusē īpašumus Lietuvā iegādājās apmēram 150 hercogistes muižniecības pārstāvju.³¹ Dažkārt vienam īpašniekam vai vienai dzimtai piederēja kaimiņmuižas abpus robežai, piem., 18. gs. 50.–60. gados barona Mīrbaha rokās bija gan Sventāja hercogistē, gan Laukžeme (*Laukozeem*) Lietuvā.³² Kurzemes hercogistes–Lietuvas robeža netika veidota arī pēc nacionālā principa, kā tas bija ar Vidzemi, kuru zviedri 17. gs. beigās sadalīja latviešu un igauņu distriktos, tā radot pamatu Latvijas – Igaunijas robežai. Kurzemes robeža ar lielkņazisti līdz pat hercogistes likvidācijai visumā palika tāda, kāda tā izveidojās jau 16. gs., bet iedzīvotāju nacionālais sastāvs pierobežā bija diezgan jaukts, piemēram, pie Sventājas latviešu luterāņu draudzes piederēja 20 latviešu zemnieku sētas, kas atradās Lietuvā Darbēnu muižā (*Dorbien*).³³

Piltenes apgabals (1700–1795)

18. gadsimta sākumā starp bijušo Kurzemes bīskapiju jeb Pilteni un Kurzemes hercogisti joprojām pastāvēja 1661. g. noslēgtā un 1685. g. atjaunotā ūnija. 1713. gadā poļu Vidzemes bīskaps K. A. Šembeks (*Szembeck*) kārtējo reizi izvirzīja pretenzijas uz Pilteni. Piltenes muižniecība meklēja atbalstu pie hercoga Ferdinanda Dancigā, taču viņš atteicās pieņemt pilteniešu sūtni. Tādēļ apgabala muižnieki vērsās pēc palīdzības pie Polijas karaļa un lūdza viņu ņemt Pilteni savā aizsardzībā. Ievērojot šo lūgumu, 1717. g. Polijas–Lietuvas Seims atcēla ūniju ar hercogisti. Piltene atkal kļuva par autonomu apgabalu tiešā Polijas–Lietuvas pakļautībā, un tajā tika atjaunota 1617. g. izstrādātā satversme. Šāds stāvoklis saglabājās līdz pat apgabala iekļaušanai Krievijas impērijā 1795. gadā.³⁴

Administratīvi Piltenes apgabals 18. gs. bija iedalīts 7 draudzēs – Piltenes, Dundagas, Ārlavas, Sakas, Valtaiķu, Embūtes un Aizputes. Līdz 1717. g. apgabala administrācijas priekšgalā atradās hercoga iecelts pilskungs, kurš rezidēja Valtaiķu pilī. No 1717. g. Pilteni, tāpat kā 17. gs. pirmajā pusē, pārvaldīja landrātu kolēģija, kurā ietilpa 7 muižnieku vēlēti landrāti un viens notārs, kuri vienlaikus veidoja arī augstāko tiesu apgabālā. Apelācijas pret viņu spriedumiem bija jāiesniedz karaļa relāciju tiesā. Piltenē politisko draudžu un baznīcas draudžu teritorijas sakrita, taču bez galvenajām draudžu baznīcām tur atradās vēl vairākas filiālbaznīcas, no kurām daļai bija arī savi mācītāji.³⁶

Vidzemes administratīvais iedalījums un pārvalde līdz vietniecības iekārtas ieviešanai (1710–1782)

Pēc Rīgas kapitulācijas 1710. g. jūlijā Pēteris I ātri vien iekaroja visu zviedriem piederušo Vidzemi un Igauniju. Būtiskāki administratīvie pārkārtojumi iesākās 1713. g. 28. VII (v.st.), kad ar cara ukazu tika izveidota Rīgas guberņa, kurā ietilpa kādreizējie zviedru Vidzemes apriņķi, t.i., Rīgas, Cēsu, Pērnavas un Tērbatas, kā arī Sāmsala un pat Smoļenskas province, taču jau tā pašā

15. att. 18. gs. robežakmens Vidzemē starp Plāteres un Vecķeipenes muižu (A. Caunes 1967. g. fotouzņēmums).

gada 14. X Tērbatas apriņķi atdalīja no Rīgas guberņas un pievienoja Rēveles guberņai. Savukārt 1719. g. maijā notika Krievijas iedalīšana provincēs, tādēļ arī Rīgas guberņa tika iedalīta divās provincēs – Rīgas, kuru veidoja Rīgas, Cēsu, Sāmsalas un Pērnavas apriņķis, un Smoļenskas, kurā arī bija četri apriņķi. Tā kā starp abām provincēm kā ķīlis atradās Inflantija un Baltkrievija, kuras tolaik vēl neietilpa Krievijā, tad ērtības labad jau gada beigās Smoļenskas provinci atdalīja no Rīgas guberņas. Toties 1722. g. guberņai atkal pievienoja Tērbatas apriņķi.³⁶ Laika gaitā Rīgas guberņu sāka dēvēt arī par Vidzemes guberņu, un šie abi nosaukumi tika lietoti kā sinonīmi.

Guberņas pārvaldē Pēteris I lielā mērā izmantoja zviedru modeli. Administrācijas priekšgalā atradās ģenerālgubernators, kuram palīdzēja vicegubernators jeb vienkārši gubernators un vairāki citi ierēdņi, kas visi kopā veidoja guberņas pārvaldi (*Generalgouvernement*) jeb valdību. Valdībai bija divas kancelejas – vācu un krievu, un visa lietvedība norisinājās divās valodās. Saimnieciskā ziņā guberņa tika iedalīta divos pārvaldes apgabalos – latviešu un igauņu, kurus pārzināja ekonomijas pārvalde (*Ökonomieverwaltung*). Katrā no apriņķiem tika iecelts šīs pārvaldes ierēdnis – apriņķa komisārs. Tieslietās tika saglabāta zviedru laiku sistēma ar bruģa tiesām, zemes tiesām un Rīgas hoftiesu kā augstāko tiesas iestādi. Visas pārvaldes un tiesu iestādes tika pakļautas attiecīgām kolēģijām Pēterburgā.³⁷

Atšķirībā no zviedru laikiem 18. gs. Vidzemes pārvaldē daudz svarīgāku vietu ieņēma bruņniecības korporācija un tās pašvaldības orgāni: landtāgs un landrātu kolēģija. Landrātu kolēģiju veidoja 12 landtāgā ievēlēti landrāti, un tie darbojās svarīgākajās apriņķu iestādēs un tiesās. Turklāt viņi pēc kārtas, mainoties ik mēnesi, pastāvīgi rezidēja Rīgā. Kaut gan formāli rezidējošais landrāts ranga ziņā ieņēma nākamo vietu aiz gubernatora, tomēr faktiski viņš bieži vien bija noteicošā persona zemes pārvaldē.³⁸

16. att. Latvija 1772.–1795. gadā. Kurzeme un Zemgale – Kurzemes un Zemgales hercogiste, kopš 1795. g. Kurzemes guberņa Krievijas sastāvā; Vidzemes guberņa, kopš 1710. g. (1721. g.) Krievijas sastāvā; Latgale – Inflantija, kopš 1772. g. Krievijas sastāvā (pēc M. Skujenieka).

Tādējādi līdz vietniecības ieviešanai 1783. g. Rīgas guberņā bez jaunpievienotās Sāmsalas provinces ietilpa vēl zviedru izveidotais Rīgas, Cēsu, Pērnavas un Tērbatas apriņķis vecajās robežās. Kā mazākās administratīvi teritoriālās vienības saglabājās 17. gs. beigās noteiktās baznīcu draudzes, līdz ar to Vidzemē 18. gs. apriņķu un draudžu laicīgā un garīgā pārvalde lielā mērā sakrita. Tā, piemēram, apriņķa pārvalde ar landrātu priekšgalā vienlaikus bija arī baznīcas virstiesā.³⁹ Pirms 1783. g. abos latviešu apriņķos kopā bija 61 draudze, neskaitot Rīgas pilsētu un tās patrimoniālo apgabalu. No tām Rīgas apriņķī bija 32 draudzes: Akmeņsalas, Daugavgrīvas, Ādažu, Doles, Salaspils, Ikšķiles, Ropažu, Lielvārdes, Suntažu, Mālpils, Nītaures, Allažu, Siguldas, Krimuldas, Turaidas, Pēterupes, Straupes, Rubenes, Umurgas, Dikļu, Limbažu, Alojas, Liepupes, Salacas, Mazsalacas, Rūjienas, Valmieras, Burtnieku, Matīšu, Lugažu, Ērgemes un Ēveles. Savukārt Cēsu apriņķī bija 29 draudzes: Āraišu, Cēsu, Raunas, Dzērbenes, Kalsnavas, Ļaudonas, Bērzaunes, Lazdonas, Cesvaines, Liezeres, Piebalgas, Skujenes, Jaunpiebalgas, Liepkalnes, Ērgļu, Vestienas, Jumpravas, Aizkraukles, Kokneses, Madlienā, Zaubes, Trikātas, Smiltenes, Palsmanes, Tīrzas, Gulbenes, Alūksnes, Apukalna un Gaujienas.⁴⁰

Kad 1765. g. Katrīna II ierosināja robežu regulēšanu starp Krieviju un Poliju-Lietuvu, tai bija jāaptver arī Vidzemes un Inflantijas (Latgales) robeža. Kā jau iepriekš minēts, paredzētā robežu regulēšana nenotika, taču deva ierosmi dažiem robežas pārcelšanas mēģinājumiem. Tā, piemēram, 1765. g. 19. VII (j.st.) Polijas lielkanclers A. Zamoiskis iesniedza notu Krievijas sūtnim Varšavā kņazam Repņinam par to, ka vairāki Vidzemes muižnieki veikuši iebrukumus Viļakas stārastijā, kur izcirtuši mežus un piesavinājušies vairākus zemes gabalus kopā ar zemniekiem u.c. iedzīvotājiem. Šai sakarā ķeizariene 18.VIII (v.st.) uzdeva ģenerālgubernatoram Braunam noskaidrot lietas apstākļus.⁴¹ Diemžēl tā arī ir visa šobrīd zināmā informācija.

Inflantija (1700–1777)

Līdz pat iekļaušanai Krievijas impērijā 1772. g. poļu Vidzemē jeb Inflantijā (Latgalē) palika spēkā 1677. g. izstrādātā satversme un administratīvais iedalījums. Teritorija bija iedalīta četrās stārstijās – Daugavpils, Rēzeknes, Viļakas un Ludzas, ko savukārt dalīja voitistēs jeb galos, kurus pārzināja zemnieku kārtas voiti jeb desmitnieki. Katru no stārstijām pārvaldīja muižnieku ievēlēts un karaļa apstiprināts stārasts, bet Daugavpils stārasts vienlaikus bija arī visas Inflantijas vaivads. Tolaik pilsētas tiesības bija tikai Daugavpilij, taču 18. gs. vidū straujāk sāka attīstīties Krāslavas miests, ko veicināja tā īpašnieku Plāteru darbība. Visu 18. gs. pārvalde un tiesu sistēma Inflantijā balstījās uz Lietuvas statūtu (1588), kas te bija ieviests ar jau minēto 1677. g. satversmi.⁴²

Neraugoties uz to, ka 1768. g. līgumā Krievija bija solījusies uz mūžīgiem laikiem saglabāt neskartas Polijas-Lietuvas robežas un teritoriju, jau visai drīz radās dažādi projekti par tās sadalīšanu tuvāko kaimiņu, t.i., Prūsijas, Austrijas un Krievijas starpā. Minētās trīs valstis nonāca pie kopsaucēja 1772. g., parakstot 14./25. VII Pēterburgā īpašu līgumu par Polijas dalīšanu.

Vēl krietni pirms tam, kad pretendentes – Krievija, Prūsija un Austrija – bija parakstījušas līgumu par Polijas pirmo dalīšanu, Katrīna II jau rosīgi veica priekšdarbus jaunpievienojamo zemju apgūšanai un pārvaldīšanai. 1772. gada 28. V par jaunpievienojamo zemju ģenerālgubernatoru tika iecelts grāfs Z. Černišovs,⁴³ un viņam tika pavēlēts stāties amatā, tiklīdz būs oficiāli izsludināta šo zemju pievienošana. Tanī pašā dienā plānojamajām divām guberņām tika iecelti gubernatori, divi ģenerālmajori M. Kahovskis un M. Krečetņikovs, taču viņiem tika piekodināts šo iecelšanu pagaidām turēt noslēpumā, pirms lieta nebūs novesta līdz galam. Līdz tam viņiem vajadzēja šajās zemēs esošā karaspēka komandieru pienākumu aizsegā vākt šo zemju pārvaldīšanai nepieciešamo informāciju, it kā lai sekotu taisnīgai un samērīgai reparāciju sadalei pārtikas un furāžas piegādē, priekšlaicīgi neatklājot tiešos nodomus (прямых наших намерений).⁴⁴

Ķeizarienes izdotajam priekšrakstam par šo zemju pārvaldīšanu bija 33 punkti. Pirmais no tiem pasludināja, ka labākai šo zemju pārvaldīšanai viņa nolēmusi tās sadalīt divās guberņās – Pleskavas un Mogiļovas. Pirmās sastāvā paredzēja iekļaut šādas provinces: Pleskavas, Veļikije Luku, Daugavas (tā pārdēvējot poļu Vidzemi, t.i., Latgali), daļu Polockas vojevodistes un Vitebskas provinci Daugavas labajā pusē, daļu Vitebskas provinces (starp Daugavu un Dņepru) atstājot Mogiļovas guberņā. Viens no daudzajiem gubernatoru uzdevumiem bija pienākums noskaidrot jauniegūstamo apriņķu skaitu un lielumu, lai tad ķeizariene varētu izlemt, vai tie jāsamazina vai jāpaplašina atbilstoši Lielkrievijas principiem. Pēc manifesta publicēšanas, kurā tiks paziņots arī par viņu stāšanos amatā, gubernatoriem jāorganizē uzticības zvēresta nodošanu Krievijai. Ja kāds muižnieks atteiktos zvērēt, tam jāzaudē tiesības uz īpašumu un mantojumu un jāizbrauc no “mūsu valdījumiem” (из наших владений).⁴⁵

Tiklīdz līgums starp valstīm, kas piedalījās Polijas sadalē, bija parakstīts, 1772. g. 16. VIII sekoja Katrīnas II nu jau oficiāla pavēle ģenerālgubernatoram Černišovam pārņemt Krievijas valsti no Polijas iegūtās provinces⁴⁶ un noteikt zvēresta pieņemšanas laiku.

Manifesta 4. pantā bija pavēlēts gar visām jauniegūtās teritorijas robežām novietot robežstabus ar impērijas ģerboņiem, lai vēlāk, nospraužot robežas ar lietuviešiem, nerastos iemesls strīdiem. Robežas bija noteiktas šādas: pa Daugavas labo krastu (lai Daugava uz mūžīgiem laikiem kļūtu par dabisku robežu starp Krieviju un Poliju-Lietuvu), sākot no poļu Vidzemes (t.i., Latgales) un

ietverot arī daļu Polockas vojevodistes tajā pašā Daugavas krastā un Vitebskas vojevodisti, tālāk lejup pa upi līdz vietai, kur satiekas Polockas, Vitebskas un Minskas vojevodistes robežas, tad taisnā līnijā līdz Drujecas augštecei pie Ordavas miesta, pa Drujecu līdz ietekai Dņeprā un pa to līdz punktam, kur bija agrākā robeža starp Krieviju un Poliju. Šīs zemes uz mūžīgiem laikiem tika pasludinātas par Krievijas īpašumu un visi iedzīvotāji – par tās pavalstniekiem.⁴⁷

Tādējādi Polijas pirmās dališanas rezultātā Krievijai tika pievienota Inflantija (Latgale) un Baltkrievija. Saskaņā ar vairākiem Katrīnas II 1772. un 1773. g. rīkojumiem anektētās zemes tika apvienotas Baltkrievijas ģenerālgubernatūrā, kura savukārt tika iedalīta divās guberņās – Pleskavas un Mogiļovas. Latgale ar Daugavas provinces nosaukumu ietilpa Pleskavas guberņā. Par provinces galvaspilsētu palika Daugavpils, kur rezidēja provinces pārvaldnieks jeb vaivads un citi administrācijas pārstāvji. Agrāko četru stārstiju vietā Latgalē izveidoja trīs apriņķus – Daugavpils, Rēzeknes un Viļakas, kurus pārzināja apriņķu priekšnieki jeb komisāri.⁴⁸

Līdz ar Latgales pievienošanu Krievijai agrākā Vidzemes–Inflantijas robeža zaudēja starpvalstu robežas statusu un kļuva par robežu starp divām vienas valsts guberņām. Tomēr tas nemazināja Latvijas teritoriju administratīvo sadrumstalotību un pastāvošās saimnieciskās un kultūras atšķirības. Turklāt Daugava joprojām veidoja Krievijas un Polijas–Lietuvas robežu.

1773. gada 18. IX Varšavā Krievija un Polija parakstīja traktātu par miera atjaunošanu starp abām valstīm un par dažu Polijas zemju pievienošanu Krievijai. Kārtējo reizi uz mūžīgiem laikiem (kas praksē izrādījās ļoti īslaicīgi) tika noslēgts nesatricināms miers, patiesa vienprātība un pilnīga draudzība (“ненарушимый мир, искреннее согласие и совершенная дружба”).⁴⁹ Līdz ar to Polijas teritoriju aneksija ieguva šķietamu juridisku pamatojumu.

1776. gadā Latgalei atkal mainījās pakļautība un arī robežas. Ar Senāta 24. VIII lēmumu par Polockas un Pleskavas guberņas atklāšanu, tika izveidota Pleskavas vietniecība tikai no 10 lielkrievu apriņķiem. No Polijas pievienotās zemes, arī Latgale, kas līdz tam ietilpa Pleskavas guberņā, turpmāk tika iekļautas jaundibinātajā Polockas guberņā.⁵⁰ Kopš tā laika Latgalei pastāvēja robeža ar Pleskavas guberņu.

Nākamajā, 1777. gadā ar 22. III pavēli tika izveidota Mogiļovas guberņa ar 12 un Polockas – ar 11 apriņķiem.⁵¹ Iedzīvotāju skaitam tajos vajadzēja būt 20 000–30 000 dvēseļu, līdzīgi kā citās Krievijas guberņās, un apriņķa pārvaldei, kur tas iespējams, atrasties pilsētā vai citā apdzīvotā vietā, kas piederētu kronim. Latgale zaudēja provinces statusu un beidza pastāvēt kā atsevišķa administratīva vienība. Latgales zeme turpmāk bija tikai trīs apriņķi vienā no Krievijas guberņām. Vispirms Daugavpils, Ludzas un Rēzeknes apriņķis nonāca Polockas guberņā, kurā bez tam vēl ietilpa Polockas, Drisas, Sebežas, Nevēļas, Vitebskas, Veližas, Gorodokas un Suražas apriņķis. Miesti un apdzīvotas vietas, kuru vārdā apriņķi nosaukti, arī Daugavpils, Ludza un Rēzekne, tika pārdēvētas par apriņķa pilsētām.

Latvijas zemes Krievijā vietniecības laikā un pēc tās atcelšanas

Katrīnas II valdīšanas laika pēdējie divdesmit gadi, dēvēti par vietniecības laiku, pagāja, realizējot plašas iekšējās reformas, atbilstoši 1775. g. 7. XI izdotajam apjomīgajam (84 lpp.) un sīki izklāstītajam likumam par Krievijas impērijas guberņu pārvaldi⁵².

Valstī pakāpeniski tika ieviesta jauna – koleģiāla – guberņu pārvalde ar ķeizarienes ieceltu vietnieku (no tā viņa pārvaldītajai teritorijai vietniecības nosaukums) jeb ģenerālgubernatoru un

vietniecību pārvaldniekiem – gubernatoriem. Abas minētās amatpersonas līdz ar Senāta ieceltiem diviem padomniekiem veidoja guberņas valdi. Tika veikti arī pārkārtojumi finansu pārvaldes, tieslietu un citās jomās.

Pirmā no latviešu zemēm Katrīnas II realizētos vietniecības laika pārkārtojumus 1778. g. iepazīna Latgale, kas zem Krievijas sceptera bija nonākusi tikai 1772. gadā.

1778. gada 10. I tika nodibināta Polockas vietniecība, kurā iekļāva Polockas un Mogiļovas guberņu. 1778. gada 21. II ķeizariene apstiprināja plānus 22 pilsētām – apriņķu centriem Mogiļovas un Polockas vietniecībā, kuru vidū bija arī Daugavpils, Ludza un Rēzekne.⁵³ Tā paša gada 14. VII tika paziņots, ka atklāta Polockas vietniecības pārvalde un citas iestādes, kas darbosies atbilstoši 1775. gada 7. XI likumam.⁵⁴

Ar vietniecības iekārtas nodibināšanu beidzās administratīvās pārvaldes reorganizāciju virkne, kas Katrīnas II laikā skāra arī Latgali. Šo pārkārtojumu gaitā vairākkārt mainījās Latgales administratīvā pakļautība, bet tās apriņķu robežas palika nemainītas.

Vidzemes guberņā, ko toreiz sauca par Rīgas guberņu un kas Krievijas impērijā oficiāli bija jau ilgāk par sešiem gadu desmitiem, vietniecības jautājumu risināšana nebija tik sarežģīta, zināmas problēmas radās tikai Sāmsalas sakarā. 1783. gada 3. VII ģenerālgubernators Brauns saņēma ķeizarienes pavēli attiecināt uz Rīgas guberņu 1775. g. 7. XI likumu un izveidot Rīgas vietniecībā 9 apgabalu vai apriņķus.⁵⁵ Precīzas robežas tika uzdots izveidot ģenerālgubernatoram kopā ar kaimiņu guberņu pārvaldītājiem. Rīgas guberņas sastāvā bija četri latviešu apdzīvoti – Rīgas, Cēsu, Valmieras un Valkas – apriņķi un pieci igauņu – Pērnavas, Vilandes, Tērbatas, Vēravas un Sāmsalas (ko reizēm dēvē arī par Ārensburgas). Attiecībā uz Sāmsalu valdībai bija vairāki varianti. 1783. gada 3. III ģenerālgubernators Brauns saņēma Senāta rīkojumu no Sāmsalas un citām Rīgas un Rēveles guberņai pakļautajām salām Baltijas jūrā izveidot atsevišķu apgabalu. 15. III sekoja pavēle sadalīt šo salu apgabalu divos nelielos apriņķos. Bet 3. VII lēmumā par Rīgas un Rēveles guberņas atklāšanu sekoja norādījums, ka visas salas apvienot vienā apgabalā nav nepieciešams. Sāmsalu lika izveidot par apriņķi, pārējās pakļaut tuvākajiem apriņķiem. Vairākas mazas saliņas bija pakļautas arī Sāmsalas apriņķim. Rīgas vietniecība tika atklāta tā paša gada 15. XI.⁵⁶

Visīsāko vietniecības laiku pārdzīvoja Kurzeme, kura kā pēdējā no latviešu zemēm tika pievienota Krievijas impērijai 1795. g. pēc trešās un pēdējās Polijas dalīšanas.

Ar 1795. g. 27. XI lēmumu,⁵⁷ kas stājās spēkā ar 1796. g. otro pusi, tā tika sadalīta 9 apriņķos: Jelgavas, Ventspils, Kuldīgas, Aizputes, Liepājas, Tukuma, Bauskas, Jaunjelgavas un Jēkabpils. Par guberņas pilsētu un reizē arī par tāda paša nosaukuma apriņķa centru kļuva Jelgava. Pārējās astoņas pilsētas kļuva par apriņķa pilsētām.

Kad 1796. g. 6. XI Katrīna II izbeidza šīs zemes gaitas, viņas dēls un pēcnācējs Pāvils I nekavējoties ķērās pie vietniecības laika pārveidojumu likvidēšanas. Jau 1796. g. 28. XI sekoja pavēle Vidzemes un Igaunijas guberņā atjaunot visas iestādes, ar visām agrākajām tiesībām un privilēģijām, kas tur bija pastāvējušas līdz 1783. gadam.⁵⁸

Pēc divām nedēļām – 1796. g. 12. XII – sekoja pavēle par jaunu valsts iedalījumu guberņās.⁵⁹ To vidū bija arī Vidzemes (bij. Rīgas), Igaunijas (bij. Rēveles) un Kurzemes guberņa. Ar šo pašu lēmumu Polockas un Mogiļovas guberņa tika apvienota vienā – Baltkrievijas guberņā –, par guberņas pilsētu nosakot Vitebsku. Visu no jauna apvienoto guberņu robežu noteikšanu uzticēja guberņu pārvaldītājiem, par ko bija jāpaziņo Senātam un ķeizaram. Tā Latgale, palikdama vecajās robežās, atkal nonāca jaunā administratīvā pakļautībā.

17. att. 1782. gadā uz Vidzemes, Krievijas (Pleskavas gub.) un Latgales (Vitebskas gub.) robežas krustpunktā uzstādītais robežakmens. Atrodas Alūksnes raj. Pededzes pagastā, t.s. Silenieku krustakmens (M. Jakovļevas 1998. g. fotouzņēmums).

Kurzemes gubernai un Piltenes apgabalam agrākā kārtība un iestādes tika atjaunotas ar 1797. g. 5. II lēmumu.⁶⁰

Piltēnes apgabalam ar to tika atstāta agrākā īpašā pārvalde – landrātu kolēģija –, kuras locekļus ievēl muižnieki, bet vēlēšanu rezultātus tomēr apstiprina ķeizars.

Kurzemē tika atjaunots iedalījums draudzēs, virspilskunga un pilskunga tiesās, bet to ievēlētās amatpersonas apstiprināja ķeizars. Virspilskungus ievēlēja no pilskungu vidus un pilskungus – no asesoru vidus. Amatpersonas ievēlēja muižnieki – uz katru vietu trīs kandidātus, Kurzemes gubernas valde no tiem izvēlējās divus, bet ķeizars savukārt apstiprināja vienu galīgo kandidatūru.

1797. gada 26. II tika pieņemts lēmums arī par Vidzemes gubernas iestāžu pārveidošanu.⁶¹

Atjaunojot Vidzemes gubernā līdz 1783. g. pastāvošo kārtību, ķeizars Pāvils I tomēr nebija līdz galam konsekvents. 1783. gadā pievienoto Slokas apgabalu viņš neatdeva Kurzemei, bet nolēma atstāt Vidzemes gubernā (“оставить на сем положении и на будущем”).⁶² Tā Slokas apgabals, kas par Vidzemes sastāvdaļu bija kļuvis ar Katrīnas II svētību, tāds palika uz laiku laikiem. No vietniecības laika iestādēm saglabājās arī gubernas valde, kamerālvalde, domēņu valde, apriņķu rentejas u.c. un pat iedalījums apriņķos.

18. gadsimta pēdējā ceturksņa intensīvo pārkārtojumu laiks bija beidzies, beigusies arī visu latviešu apdzīvoto zemju inkorporācija Krievijas impērijā, un turpmākie administratīvie pārkārtojumi norisēja tās ietvaros.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Kurland und seine Ritterschaft. – Pfaffenhofen/Ilm, 1971. – S. 155.
- ² Ibid., S. 156.
- ³ Осмнадцатый век. Исторический сборник, издаваемый Петром Бартеневым. – Кн. 3. – М., 1869. – С. 212, 213; LVVA, 6999. f., 1. apr., 466. l., 1., 2. lp.
- ⁴ *Hupel A. W.* (Hrsg.). Nordische Miscellaneen. – Stück 9, 10. – Riga, 1785. – S. 226–228.
- ⁵ Полное Собрание Законов Российской империи. – М., 1830. – Т. 18. – № 13 071. (Turpmāk PC3.)
- ⁶ Diarium des ... auf den 14ten May 1783 bestimmten und angesetzten Landtages. – Mitau, o.J. – Beilage N 30. – S. 123; LVVA, 2909. f., 1. apr., 520. l.
- ⁷ PC3, T. 20, № 15 522.
- ⁸ *Oberländer E.* Transit zur Unterwerfung: Die kurländisch-russische "Handlungs- und Grenz-Convention" vom 21. Mai 1783// Transit Brügge–Novgorod. Eine Straße durch die europäische Geschichte Ruhrlanmuseum Essen (Katalog). – Bottorp, 1997. – S. 417.
- ⁹ PC3, T. 21, № 15 702.
- ¹⁰ Diarium des... auf den 14ten May 1783 bestimmten und angesetzten Landtages, Beil. N 16, S. 64.
- ¹¹ Ibid., Beil. N 13, S. 57–59.
- ¹² Ibid., Beil. N 30.
- ¹³ PC3, T. 21, № 15 736.
- ¹⁴ Diarium des... auf den 23ten August 1784 ausgeschriebenen ordinären Landtages, Beil. N 13, S.146, 147, 150–158.
- ¹⁵ *Hupel A. W.* (Hrsg.). Nordische Miscellaneen, St. 9, 10. – S. 233–236; Diarium des...auf 7ten Januar 1786 ausgeschriebenen extraordinären Landtages, S. 128; Diarium des...bis auf den 19ten Januar 1787 limitirten und konservirten Landtages, S. 46.
- ¹⁶ PC3, T. 21, № 15 855.
- ¹⁷ Diarium des... auf den 23ten August 1784 ausgeschriebenen ordinären Landtages, Beil. N 9, S. 31–33, 81–84; Beil. N 13, S. 146–150.
- ¹⁸ LVVA, 554. f., 2. apr., 3173. l., 62. lp.
- ¹⁹ PC3, T. 22, № 16 037.
- ²⁰ LVVA, 3958. f., 1. apr., 25. l., 26.–29. lp.; 554. f., 2. apr., 3173. l., 68., 71., 87.– 89. lp.
- ²¹ *Rummel C.* (Hrsg.). Curländische Landtags- und Conferential Schlüsse von 1618 bis 1759. – Dorpat, 1851. – S. 578.
- ²² LVVA, 5759. f., 2. apr., 1366. l., 7.–13. lp.
- ²³ Turpat, 3968. f., 2. apr., 145. l., 1–16. lp.; 252. l., 1.–5. lp.
- ²⁴ Diarium der...auf den 4ten August 1767 ausgeschriebenen allgemeinen Landesversammlung, S. 84.
- ²⁵ Ibid., S. 83.; Diarium des... auf den 12ten September eingefallenen ordinären Landtages, im Jahre 1768, S. 47, 51–54, 57–59, 74, 75, 96, 100.
- ²⁶ LVVA, 640. f., 4. apr., 65. l., 57., 58. lp.; Ziegenhorn. Beilage N 374.
- ²⁷ LVVA, 554. f., 1. apr., 2661. l., 7., 13., 14., 16.–18. lp.
- ²⁸ Turpat, 640. f., 4. apr., 65. l., 173.–175. lp.
- ²⁹ Diarium der... auf den 4ten August 1767 ausgeschriebenen allgemeinen Landesversammlung, S. 89.
- ³⁰ Diarium des... auf den 23ten August 1784 ausgeschriebenen ordinären Landtages, S. 16, 213, 214, 239; Diarium des... auf den 28ten August 1786 ausgeschriebenen ordinären Landtages, S. 17, 252, 355; Diarium des...bis auf den 19ten Januar 1787 limitirten und konservirten Landtages, S. 31, 156, 157, 291, 327.
- ³¹ Kurland und seine Ritterschaft, S. 75.
- ³² LVVA, 554. f., 1. apr., 2661. l., 16. lp.; *Tetsch C. L.* Curländischer Kirchen-Geschichte. – T. 3.– Königsberg; Leipzig, 1770. – S. 316.
- ³³ *Tetsch C. L.*, S. 317.
- ³⁴ *Seraphim A.* Die Geschichte des Herzogtums Kurland.– 2. Aufl. – Reval, 1904. – S. 179; Kurland und seine Ritterschaft, S. 33.

- ³⁵ Kurland und seine Ritterschaft, S. 35, 163; LVVA, 6828. f., 2. apr., 208. l.
- ³⁶ Dunsdorfs E. Latvijas vēsture 1710–1800. – Stokholma, 1973. – 36. lpp.
- ³⁷ Vīgrabs J. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII gs. pirmajā pusē. – R., 1927. – XI, XII lpp.; Dunsdorfs E. Latvijas vēsture 1710–1800, 38.–41. lpp.
- ³⁸ Dunsdorfs E. Latvijas vēsture 1710–1800, 42.–46. lpp.
- ³⁹ Turpat, 50. lpp. Sīkāk par draudžu pašpārvaldi un tiesu sistēmu sk. šajā un nākamajās lpp.
- ⁴⁰ LVVA, 4038. f., 2. apr., 116. l., 265. l.
- ⁴¹ Осмнадцатый век, кн. 3, с. 213, 214.
- ⁴² Dunsdorfs E. Latvijas vēsture 1710–1800, 191.–195. lpp.
- ⁴³ ПСЗ, Т. 19, № 13 807, 28 мая 1772 г. – Именной, данный графу Чернышеву – О поручении ему управления присоединенных к России Польских губерний.
- ⁴⁴ ПСЗ, Т. 19, № 13 808, 28 мая 1772 г. – Именной, данный генералмайорам Каховскому и Кречетникову с приложением наказа, по коему они должны поступить при исполнении должности губернаторов в присоединенных от Польши губерниях.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ ПСЗ, Т. 19, № 13 850, 16 авг. 1772 г. – О принятии под Российскую державу уступленных от Польши провинций; о назначении жителям срока для принятия присяги; о постановлении столбов на новых границах; о сборе в казну всех публичных доходов...
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Dunsdorfs E. Latvijas vēsture 1710–1800, 220., 221. lpp.; ПСЗ, Т. 19, № 13 848, 13 879, 14 014.
- ⁴⁹ ПСЗ, Т. 19, № 14 042, 18 сент. 1773 г. – О восстановлении мира между обеими государствами и о присоединении к России некоторых от Польши земель.
- ⁵⁰ ПСЗ, Т. 20, № 14 499, 24 авг. 1776 г. – Об открытии Полоцкой и Псковской губерний.
- ⁵¹ ПСЗ, Т. 20, № 14 603, 22 марта 1777 г. – Об учреждении Могилевской губернии из 12 и Полоцкой – из 11 уездов.
- ⁵² ПСЗ, Т. 20, № 14 392, 7 ноября 1775 г. – Учреждения об управлении губерний Всероссийской империи.
- ⁵³ ПСЗ, Т. 20, № 14 707, 22 февр. 1778 г. – О высочайше утвержденных планах 22 городам Могилевского и Полоцкого наместничества.
- ⁵⁴ ПСЗ, Т. 20, № 14 762, 14 июня 1778 г. – Об открытии присутственных мест в Полоцкой губернии.
- ⁵⁵ ПСЗ, Т. 21, № 15 775, 3 июля 1783 г. – Об учреждении Рижской губернии из девяти округов или уездов.
- ⁵⁶ ПСЗ, Т. 21, № 15 881, 15 ноября 1783 г. – Об открытии Рижского наместничества.
- ⁵⁷ ПСЗ, Т. 23, № 17 410, 27 ноября 1795 г. – О составлении Курляндской губернии из 9 уездов.
- ⁵⁸ ПСЗ, Т. 24, № 17 584, 28 ноября 1796 г. – О восстановлении в Лифляндии и Эстляндии присутственных мест, кои по тамошным правам и привилегиям существовали до 1783 года.
- ⁵⁹ ПСЗ, Т. 24, № 17 634, 12 дек. 1796 г. – О новом разделении государства на губернии.
- ⁶⁰ ПСЗ, Т. 24, № 17 785, 5 февр. 1779 г. – О восстановлении в Курляндии и Пильтенском округе прежних присутственных мест.
- ⁶¹ ПСЗ, Т. 24, № 17 846, 26 февр. 1798 г. – О преобразовании присутственных мест Лифляндской губернии.
- ⁶² Ibid.

Austra Mieriņa

Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums Latvijas teritorijā (19. gs. – 1918. g. novembris)

Laikposms līdz 1. pasaules karam

Visas latviešu zemes, kas dažādos laikos un dažādā ceļā bija nonākušas Krievijas impērijas pakļautībā, 19. gs. ietilpa trīs guberņās: Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas. Vidzemes un Kurzemes (arī Igaunijas) guberņa atradās Baltijas ģenerālgubernatora pārziņā. Tieši tās pārvaldīja cara iecelti gubernatori. Kurzemes un Vidzemes guberņas administratīvās iestādes lielākoties bija izveidotas uz impērijas likumu pamata (guberņas valde, kas bija augstākā administratīvā iestāde, kamerālvalde, apriņķu rentejas, valsts īpašumu pārvalde, dažādām ministrijām pakļautās iestādes u.c.).

Pēc vietējiem likumiem turpināja darboties luterāņu baznīcas pārvalde un līdz 80. gadu reformām arī tiesas un policija.

Latgalē bija spēkā Krievijas impērijas likumi, kas attiecināti uz Krievijas rietumu guberņām.

Arī 19. gs. notika zināmi administratīvi pārkārtojumi. Nostabilizējās Latgales administratīvā pakļautība. Pēc Baltkrievijas guberņas sadalīšanas 1802. g. 27. februārī divās guberņās – Mogiļovas un Vitebskas – Latgale nonāca Vitebskas guberņā un palika tajā visus turpmākos impērijas pastāvēšanas gadus līdz ar iedalījumu trīs apriņķos: Daugavpils, Ludzas un Rēzeknes. Latgales robežas redzamas 18. attēlā. Vidzemes guberņa saglabāja iedalījumu deviņos apriņķos – Rīgas, Cēsu, Valkas un Valmieras, kurus apdzīvoja latvieši, un piecos igauņu apdzīvotos apriņķos – Pērnavas, Tērbatas, Vēravas (Viru), Vilandes un Sāmsalas (Ārensburgas). Guberņas un apriņķu robežas parādītas 19. attēlā.

19. gadsimta pirmajos gadu desmitos izmaiņas plašāk skāra Kurzemes guberņu. 1802. gada 28. jūnijā ar Senāta lēmumu Kurzemes guberņā, kur toreiz bija četri virspilskunga tiesas apgabali (Jēkabpils, Jelgavas, Kuldīgas un Tukuma) ar astoņiem pilskunga tiesas iecirkņiem (Grobiņas, Durbes, Ventpils, Kuldīgas, Liepājas, Dobeles, Bauskas un Jaunjelgavas), tika izveidota devītā – Ilūkstes pilskunga tiesa, jo Daugavpils un Aizlauces draudžu iedzīvotāji pamatoti norādīja uz lielo attālumu līdz Jaunjelgavai.

Ērtākai preču pārvadāšanai un policijas uzraudzībai 1819. g. martā Kurzemes guberņas robežas ar Senāta lēmumu¹ tika paplašinātas, pievienojot tai no Viļņas guberņas šauru zemes joslu no Butiņģes, kur līdz tam bija robeža, līdz Palangai (to ieskaitot), kur bija robeža ar Prūsiju. Pa šo joslu gāja galvenais ceļš no Prūsijas uz Kurzemi un tālāk caur Jelgavu un Rīgu uz Pēterburgu.

Kurzemes robežas nedaudz izmainījās arī 1857. g., kad ar 13. maija lēmumu 942 desetīnas Elejas meža no Kauņas guberņas tika pievienotas grāfa P. Mēdema Elejas majorātmuižai.

Guberņā notika arī iekšējie pārkārtojumi. 1817. gada augustā Piltenes apgabals zaudēja savu agrāko pārvaldes formu, kad Rīgas kara gubernators saņēma valdības pavēli likvidēt Piltenes landrātu kolēģiju un mangerihta vietā izveidot divas pilskunga (Aizputes un Ventpils) un vienu virspilskunga (Aizputes) tiesu,² uz tāda paša pamata kā pārējā Kurzemē. Piltenes apgabalā bija

18. att. Latgale Vitebskas guberņas sastāvā: 1 – guberņas robeža; 2 – apriņķa robeža; 3 – apriņķa robeža.

7 draudzes: Aizputes, Embūtes, Sakaslejas, Valtaiņu, Dundagas, Piltenes un Ārlavas. Četras pirmās iedalīja Aizputes pilskunga tiesā, Dundagu un Pilteni – Ventspils un Ārlavu – Talsu pilskunga tiesā.

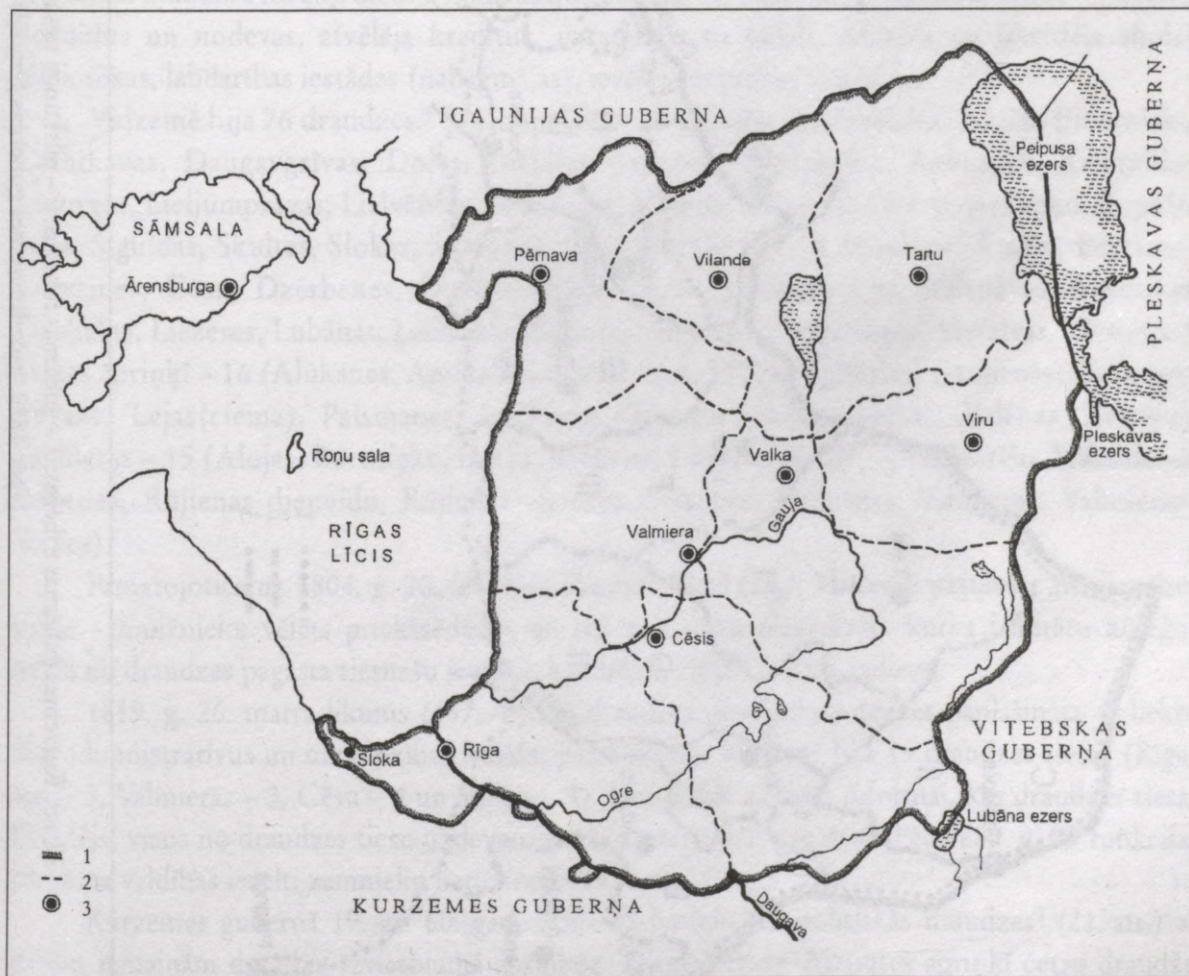
1819. gada martā ar Senāta pavēli Kurzemes guberņa tika sadalīta piecās virspilskunga tiesās ar divām pilskunga tiesām katrā.³ Tās bija: Sēlpils virspilskunga tiesa (sēdes noturēja Jēkabpilī) ar tai pakļauto Ilūkstes pilskunga tiesu, kurā bija divas laicīgās draudzes – Daugavpils un Aizlauces, un Jaunjelgavas pilskunga tiesa ar trim draudzēm – Sēlpils, Neretas un Aizkraukles.

Jelgavas virspilskunga tiesai, kura atradās Jelgavā, bija pakļauta Dobeles pilskunga tiesa, kuras mitekļi arī bija Jelgavā un kurā bija četras draudzes – Jelgavas, Dobeles, Sesavas un Mežmuižas, un Bauskas pilskunga tiesa ar četrām draudzēm – Bauskas, Iecavas, Vecmuižas un Baldones.

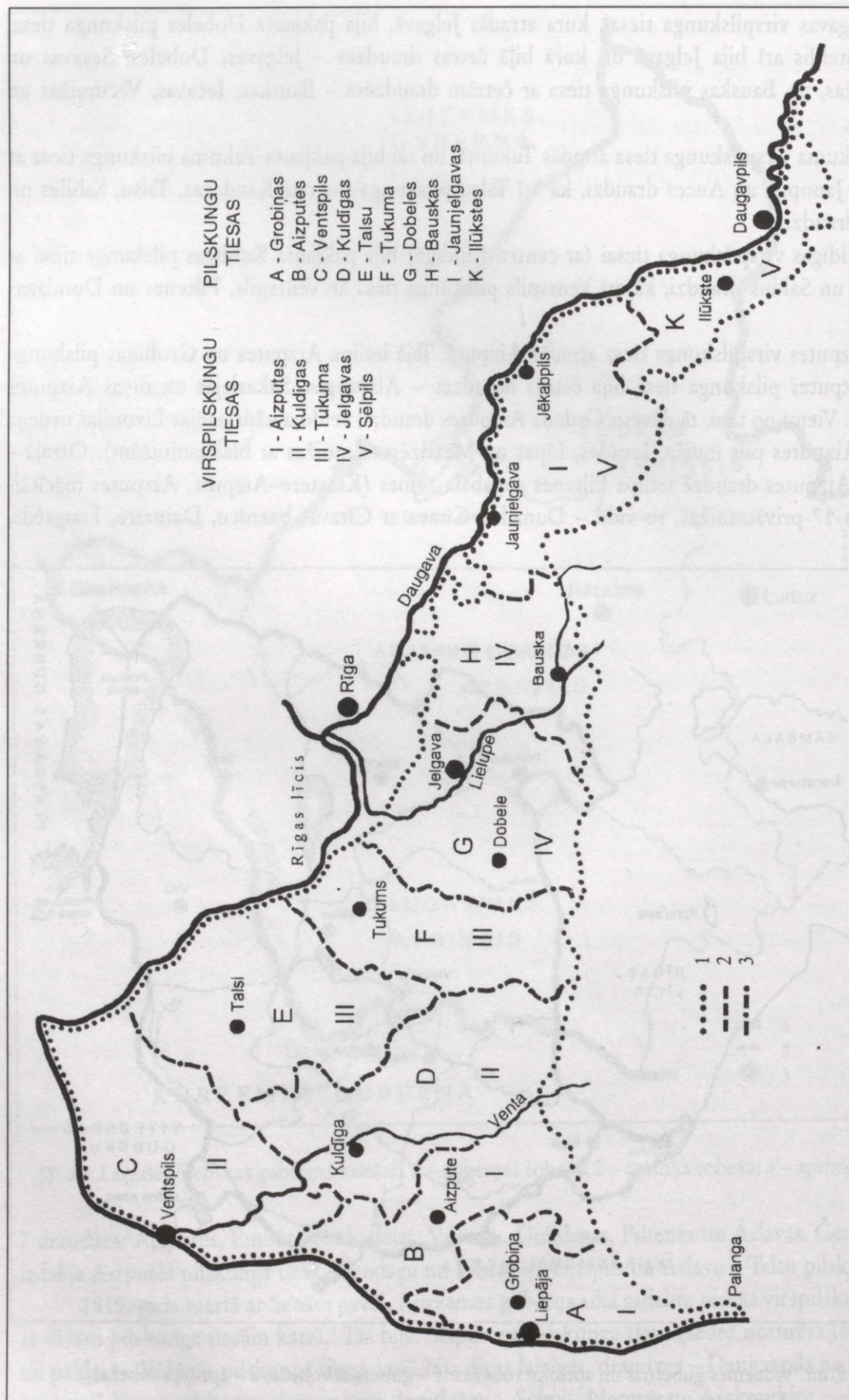
Tukuma virspilskunga tiesa atradās Tukumā, un tai bija pakļauta Tukuma pilskunga tiesa ar Tukuma, Jaunpils un Auces draudzi, kā arī Talsu pilskunga tiesa ar Kandavas, Talsu, Sabiles un Ārlavas draudzi.

Kuldīgas virspilskunga tiesai (ar centru Kuldīgā) bija pakļauta Kuldīgas pilskunga tiesa ar Kuldīgas un Saldus draudzi, kā arī Ventspils pilskunga tiesa ar Ventspils, Piltenes un Dundagas draudzi.

Aizputes virspilskunga tiesa atradās Aizputē. Tajā ietilpa Aizputes un Grobiņas pilskunga tiesa. Aizputes pilskunga tiesā bija četras draudzes – Alšvangas, Sakaslejas un divas Aizputes draudzes. Vienu no tām, tā dēvēto Ordeņa Aizputes draudzi, veidoja kādreizējās Livonijas ordeņa zemes (Aizputes pils muiža, Ievades, Līpas un Mazdzērvies muižas ar blakusmuižām). Otrajā – Piltenes Aizputes draudzē ietilpa Piltenes apgabala zemes (Klostere–Aizpute, Aizputes mācītājmuiža un 17 privātmuižas, to vidū – Dunalka, Cīrava ar Cīravas baznīcu, Dzintare, Langsēde,

19. att. Vidzemes guberņas un apriņķu robežas: 1 – guberņas robeža; 2 – apriņķa robeža; 3 – apriņķa pilsēta.

20. att. Kurzemes gubernijas robežas: 1 – gubernijas robežas; 2 – pilskungu tiesas robežas; 3 – virspilskungu tiesas robežas (pēc 1820. gada Kurzemes gubernijas ģenerālās kartes).

Stakeldanga un citas). Līdz apgabala likvidācijai Aizputē atradās arī Piltenes apgabala pārvalde – landrāta kolēģija un mangerihts. Grobiņas pilskungu tiesā bija Grobiņas, Durbes, Valtaiķu, Embūtes un Gramzdas draudze. Tās bija nevis baznīcu, bet laicīgās jeb politiskās draudzes, kādās bija sadalītas Kurzemes muižas pārstāvju deleģēšanai uz zemes sapulci. Dažkārt tās dēvēja pat par landtāga draudzēm.

Pilskungu un virspilskungu tiesas līdz 80. gadu reformām saglabāja tiesas un policijas funkcijas un savā darbībā vadījās no vietējiem likumiem. Pilskungu tiesas teritorija sakrita ar 10 apriņķiem: Aizputes, Bauskas, Dobeles, Grobiņas, Ilūkstes, Jaunjelgavas, Kuldīgas, Talsu, Tukuma un Ventspils. Kurzemes guberņas robežas redzamas 20. attēlā.

Vidzemes guberņā zināmas administratīvās funkcijas pildīja arī baznīcas draudzes. To pārvaldes orgāni bija draudzes konvents un padome. Ar 1819. g. 26. marta Vidzemes zemnieku likumu draudzes konventa uzdevums bija iecelt un atbrīvot draudzes skolu skolotājus, noteikt mācītāju un ķesteru atalgojumu naudā un natūrā. Konvents pārzināja draudzes skolas, ceļus, pieņēma draudzes ārstu, vēlēja baznīcas un draudzes priekšniekus.

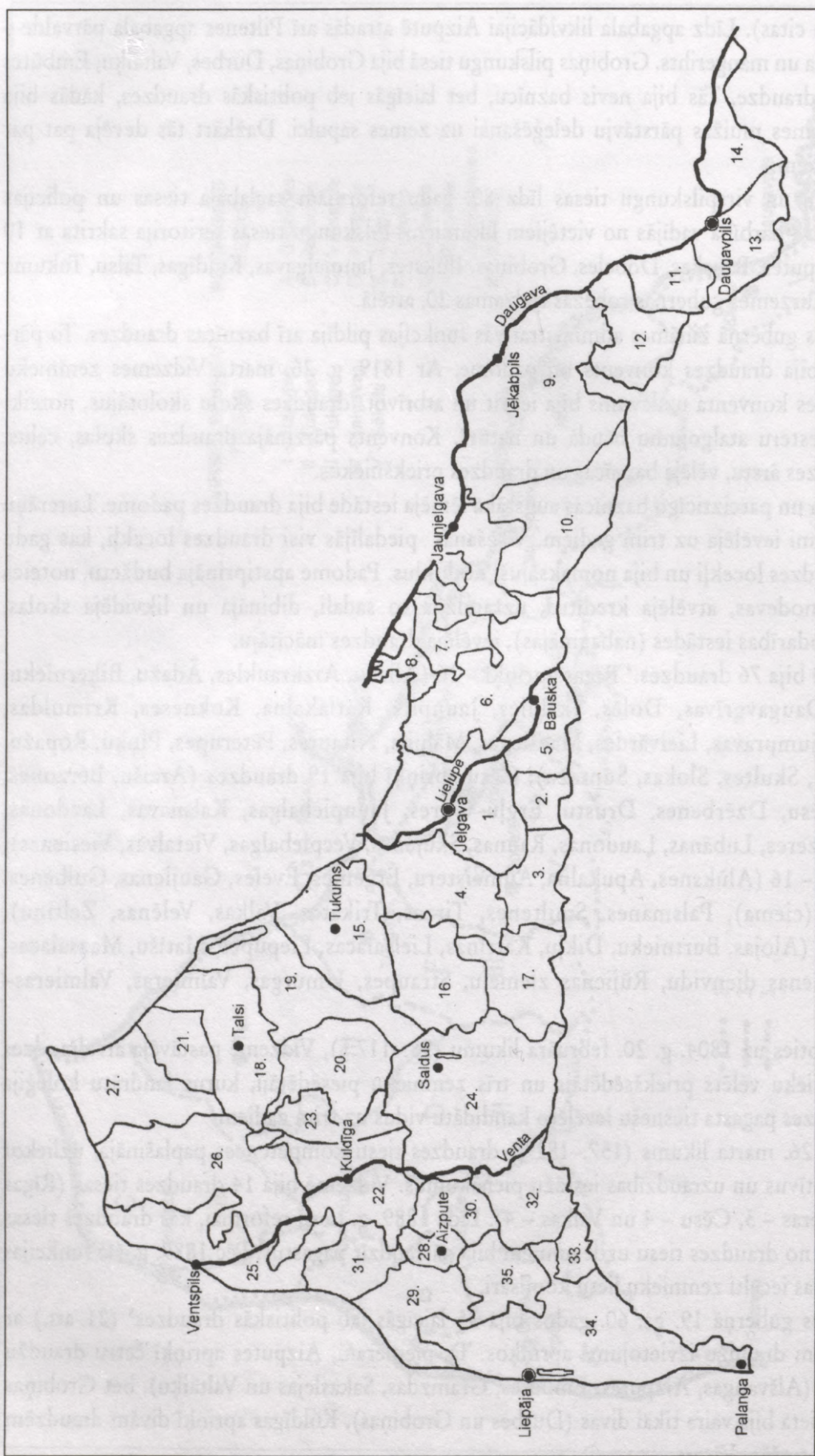
Luterāņu un pareizticīgo baznīcas augstākā lēmēja iestāde bija draudzes padome. Luterāņu draudzēs padomi ievēlēja uz trim gadiem. Vēlēšanās piedalījās visi draudzes locekļi, kas gadu bija bijuši draudzes locekļi un bija nomaksājuši nodokļus. Padome apstiprināja budžetu, noteica nodokļus un nodevas, atvēlēja kredītus, uzraudzīja to sadali, dibināja un likvidēja skolas, bibliotēkas, labdarības iestādes (nabagmājas), ievēlēja draudzes mācītāju.

Vidzemē bija 76 draudzes.⁴ Rīgas apriņķī – 26 (Allažu, Aizkraukles, Ādažu, Biķernieku, Carnikavas, Daugavgrīvas, Doles, Ikšķiles, Jaunpils, Katlakalna, Kokneses, Krimuldas, Lēdurgas, Lieljumpravas, Lielvārdes, Madlienas, Mālpils, Nītaures, Pēterupes, Piņķu, Ropažu, Salas, Siguldas, Skultes, Slokas, Suntažu); Cēsu apriņķī bija 19 draudzes (Āraišu, Bērzones, Cesvaines, Cēsu, Dzērbenes, Drustu, Ērgļu–Ogres, Jaunpiebalgas, Kalsnavas, Lazdonas, Liepkalna, Liezeres, Lubānas, Ļaudonas, Raunas, Skujenes, Vecpiebalgas, Vietalvas, Viesienas); Valkas apriņķī – 16 (Alūksnes, Apukalna, Aumeisteru, Ērgemes, Ēveles, Gaujienas, Gulbenes, Lugažu, Lejas(cieme), Palsmanes, Smiltenes, Tirzas, Trikātas, Valkas, Velēnas, Zeltiņu); Valmieras – 15 (Alojas, Burtnieku, Dikļu, Katrīnas, Lielsalacas, Liepupes, Matīšu, Mazsalacas, Rubenes, Rūjienas dienvidu, Rūjienas ziemeļu, Straupes, Umurgas, Valmieras, Valmieras–Veides).

Pamatojoties uz 1804. g. 20. februāra likumu (98.–117.§), Vidzemē pastāvēja arī draudzes tiesas – muižnieku vēlēts priekšsēdētājs un trīs zemnieku piesēdētāji, kurus landrātu kolēģija iecēla no draudzes pagasta tiesnešu ievēlēto kandidātu vidus uz trim gadiem.

1819. g. 26. marta likums (157.–182.§) draudzes tiesu kompetences paplašināja, uzliekot tām administratīvus un uzraudzības iestāžu pienākumus. Vidzemē bija 14 draudzes tiesas (Rīgas apr. – 3, Valmieras – 3, Cēsu – 4 un Valkas – 4). Līdz 1889. g. tiesu reformai, kas draudzes tiesas likvidēja, viens no draudzes tiesu uzdevumiem bija pārraudzīt pagastus. Pēc 1889. g. šīs funkcijas pārņēma valdības iecelti zemnieku lietu komisāri.

Kurzemes guberņā 19. gs. 60. gados bija 35 laicīgās jeb politiskās draudzes⁵ (21. att.) ar dažām izmaiņām draudžu izvietojumā apriņķos. Tā, piemēram, Aizputes apriņķī četru draudžu vietā bija sešas (Alšvangas, Aizputes, Embūtes, Gramzdas, Sakaslejas un Valtaiķu), bet Grobiņas apriņķī piecu vietā bija vairs tikai divas (Durbes un Grobiņas). Kuldīgas apriņķī divām draudzēm klāt bija nākusi trešā – Vārme.

21. att. Kurzemes guberņas laicīgās draudzes 19. gs. 60. gados: 1 – Jelgavas; 2 – Sesavas; 3 – Mežmuižas; 4 – Dobeles; 5 – Bauskas; 6 – Iecavas; 7 – Vecmuižas; 8 – Baldones; 9 – Sēlpils; 10 – Neretas; 11 – Aizkraukles; 12 – Subates; 13 – Daugavpils; 14 – Aizlaucis; 15 – Tukuma; 16 – Jaunpils; 17 – Auces; 18 – Talsu; 19 – Kandavas; 20 – Sabiles; 21 – Ārlavas; 22 – Kuldīgas; 23 – Vārnes; 24 – Saldus; 25 – Ventspils; 26 – Dundagas; 27 – Piltenes; 28 – Aizputes; 29 – Sakaslejas; 30 – Valtaļķu; 31 – Alšvangas; 32 – Embūtes; 33 – Gramzdas; 34 – Grobiņas; 35 – Durbes (pēc: *Heyking A. v. Statistische Studien über die ländliche Zustände Kurlands.* – Mitau, 1862).

Baznīcas draudžu skaits Kurzemē bija daudz lielāks. Evaņģēliski luteriskās baznīcas draudzes vien tur bija 103.

Pagasti par publiski tiesiskām zemnieku kārtas organizācijām kļuva 19. gs. pēc dzimtbūšanas atcelšanas. Kurzemes dzimtbūšanas atcelšanas likumā 1817. g. bija noteikts, ka zemnieki tiek apvienoti zemnieku pagastos. Likuma 22.§ noteica, ka zemnieku pagasts (*Bauern Gemeinde*, *мирское общество*) ir uz likuma pamata apvienota zemnieku sabiedrība, kura dzīvo valsts (kroņa), privātajās, pilsētu muižās vai miestīšos.⁶

Arī Vidzemes dzimtbūšanas atcelšanas likums 1819. g. noteica, ka zemnieki ir visi, kas pierakstīti zemnieku pagastā (48.§). Vidzemē zemnieku pagastu veidoja gan vienas muižas robežās dzīvojošie zemnieki, gan dažādu muižu zemnieki, ja tie piederēja vienam muižniekam (57.§).⁷ Mazajiem pagastiem ar muižnieku piekrišanu bija atļauts apvienoties. Muižnieki līdz ar zemnieku pagastu izveidošanos atbrīvojās no atbildības par pienākumiem pret valsti: nodokļu nomaksu, rekrūšu došanu, ceļu labošanu, šķūtīm, karaspēka mitināšanu utt. Taču arī pēc dzimtbūšanas atcelšanas pagastus pārraudzīja muižas policija, respektīvi, muižnieki.

Katrs pagasts bija solidāri (t.i., kopīgi) atbildīgs par nodokļu samaksu. Lai to nodrošinātu, katrs zemnieks bija pierakstīts kādam pagastam un, lai kur arī turpmāk dzīvotu, bija tā pagasta piederīgais, kamēr likumā noteiktā sarežģītā ceļā nebija pārgājis uz citu dzīvesvietu. Pagasta pienākumos ietilpa arī palīdzības sniegšana sava pagasta locekļiem, nespējnieku apgāde, kas tika dažādi organizēta, skolu ierīkošana un uzturēšana un citi.

Pēc 1866. g. 19. februāra likuma par pagasta pārvaldi Baltijā⁸ tas kļuva par patstāvīgāku lauku pašvaldības vienību. Taču pagasta pakļautībā bija tikai tie iedzīvotāji, kuri dzīvoja uz zemnieku zemes. Muižas zeme pagasta pašvaldības teritorijā neietilpa. 1866. gada 19. februāra likuma 1.§ noteica, ka pagasta sabiedrība ir ļaužu kopums, kas dzīvo noteiktā, valdības apstiprinātā teritorijā un bauda visas likumā noteiktās tiesības (kuru gan bija visai maz), un pilda pienākumus (nesamērīgi lielus). Likums noteica, ka pagasta sastāvā ietilpst vienas muižas, vidmas (dienesta muižas) vai pastorāta (mācītājmuižas) iemītņieki, kas ierakstīti pagasta revīzijas sarakstos, kā arī personas, kas iestājušās pagastā, saglabājot personiskās kārtas tiesības.

Personas, kuras nav pierakstītas pagasta sabiedrībai, bet kuras ir ieguvušas īpašumā vai nomā zemnieku zemes gabalu, ar to iekļaujas pagasta sabiedrībā, iegūst visas tiesības un pilda visus likumā noteiktos pienākumus.

Guberņu un apriņķu teritorija un robežas līdz 1917. g. būtiski nemainījās, bet pagasti pārdzīvoja daudz izmaiņu gan skaita, gan teritorijas ziņā. Plašas teritoriālas un skaitliskas izmaiņas iesākās pēc 1866. g. 19. februāra likuma. Tā 2.§ noteica, ka pagasts, kurā nav vairāk par 200 personām, pēc augstāk stāvošo iestāžu ieskatiem tiek pievienots citam pagastam, ja tajā pietrūkst balsstiesīgo locekļu, kuriem ir tiesības balsot un tikt ievēlētiem, vai nepietiek līdzekļu pagasta pašvaldības uzturēšanai. Likums gan paredzēja, ka apvienotajiem pagastiem ir tiesības gada laikā griezties ar iesniegumiem par atdalīšanos pie guberņas vadības, bet pozitīvi rezultāti bija reti.

Iesākās plaša pagastu apvienošanas kampaņa, sevišķi pēc 1889. g., kad pagastu pārraudzība tika nodota valdības ieceltiem zemnieku lietu komisāriem. Vidzemē katrā apriņķī bija izveidoti divi komisāru iecirkņi, Kurzemē katrā apriņķī bija viens komisāru iecirknis.

Priekšstatam par pagastu apvienošanas gaitā notikušajām izmaiņām pagastu skaitā un sastāvā pievienoti apvienoto pagastu saraksti. Tie liecina, ka Vidzemē 1909. gadā bija palikuši 216 pagasti (sk. 2. pielikumu), Kurzemē – 223 (sk. 3. pielikumu).

Kurzemē un Vidzemē apvienošanas gaitā tika saplūdināta ne vien teritorija, bet arī pagastu manta un kapitāli, un apvienotajam pagastam tika izveidota kopīga pagasta pašvaldība. 1866. gada 19. februāra likums paredzēja šādu pagasta pārvaldi: pagasta sapulce, pagasta valde, pagasta vecākais ar palīgiem un pagasta tiesa (4.§). Pagasta sapulcē piedalījās visi saimnieki (īpašnieki un rentnieki), bet bezzemnieku pārstāvji – viens no desmit bezzemniekiem. Sapulce sanāca reizi gadā, lai ievēlētu amatpersonas: pagasta vecāko, viņa palīgus, vietnieku pulku un tiesas locekļus, un līdz tiesu reformai 1889. g. lēma par noziedznieku nodošanu valdības iestādēm.

Vietnieku pulka sastāvā bija pagasta vecākais un 8–24 vietnieki atkarībā no iedzīvotāju skaita pagastā. Vietnieku pulks izlēma pagasta saimnieciskos un sabiedriskos jautājumus: par sabiedrības zemi, pagasta kapitāliem un citu mantu. Tā pārziņā atradās iestādes (skolas, slimnīcas, labības magazīnas, nabagmājas u.c.), ko uzturēja pagasts. Vietnieku pulks noteica pagasta nodokļu apjomu un ievākšanas veidu, kā arī algu pagasta amatpersonām. Vietnieku pulkā puse bija jāievēl no saimniekiem un puse no kalpiem, bet vadošajos amatos (pagasta vecākais ar palīgiem un tiesas priekšsēdētājs) varēja būt tikai saimnieki. Pagasta vecākajam bija pakļautas visas personas, kas dzīvoja uz zemnieku zemes, un viņam šajā teritorijā bija jāveic policijas funkcijas.

Pēc dzimtbūšanas atcelšanas Krievijā 1861. g. 19. februārī arī Latgalē tika nodibināta zemnieku kārtas pagasta pašvaldība,⁹ kas pārņēma bijušo dzimtkungu funkcijas publisko tiesību laukā. Arī Latgalē katram zemniekam bija jābūt pierakstītam kādā pagastā. Tā locekļi bija solidāri atbildīgi par pienākumiem pret valsti un sabiedrību. Bet Latgalei bija tā īpatnība, ka vienā pagastā apvienoto muižu, folverku vai citu teritoriju zemnieki saglabāja zināmas pašvaldības funkcijas savā teritorijā arī pēc tam, kad dzimtbūšana bija likvidēta. Veidojās it kā divpakāpju pašvaldība: lauku vai zemnieku sabiedrības (сельское общество) un pagasta (волость), kas apvienoja vairāku muižu zemniekus. Lauku sabiedrību (kā, trūkstot aprobētam terminam latviešu valodā, nosacīti dēvēsim “сельское общество”, kas nav identisks vēstures literatūrā reizumis lietotajam vārdam “ciems”) veidoja vienam muižniekam piederošās zemes zemnieki. Tie varēja būt veseli ciemi, sādžas, to daļas vai atsevišķas armetnes – mājas, viensētas (как то: выселок, починков, хуторов, застенок, односелий или отдельных дворов и.т.д.). Vairākas šādas sabiedrības veidoja pagastu. Vienas šādas sabiedrības pārvalde bija saimnieku pilnsapulce (сельский сход) un tās vēlētas amatpersonas: stārasts (сельский староста) un viņa palīgi. Sapulce pieņēma jaunus locekļus savā sabiedrībā, atlaida vecos, izšķīra zemes lietas, lēma par kopzemes sadalīšanu (ar 2/3 balsu), kapitāliem, locekļu izslēgšanu, nodokļu sadali, rekrūšu došanu, vēlēja pārstāvjus uz pagastu. Pagasta pārvalde bija pagasta sapulce (волостной сход), pagasta vecākais (волостной старшина) un valde (волостное правление). Pagasta sapulcē piedalījās vēlētas amatpersonas, pagasta saimnieku desmitnieki (no 10 sētām – viens). Kalpi (батраки) un babuļnieki (бобыли) deleģēja vienu pārstāvi no 20 cilvēkiem. Pagasta sapulce vēlēja pagasta amatvīrus un tiesnešus, gādāja par visa pagasta vajadzībām un saimniecību, par skolām, noteica un sadalīja nodokļus un gaitas (klaušas), pārraudzīja amatvīru darbību utt. Pagasta vecākais (staršina) bija pagasta priekšnieks, kuram pakļauti stārasti. Pagasta vecākais sava pagasta robežās pildīja policijas pienākumus, sasauca sapulci, pildīja tās lēmumus, pārzināja nodokļu lietas, pārvaldīja pagasta mantu, kasi un veica citus pienākumus. Pagasta vecākais kopā ar stārastiem un saviem palīgiem veidoja pagasta valdi (pagasta kantori), kas kārtoja tekošās lietas. 1880. gadā Latgalē bija 51 pagasts (Daugavpils apriņķī – 16, Ludzas – 16, Rēzeknes – 19), kuros bija apvienotas 232 lauku sabiedrības (Daugavpils apriņķī – 96, Ludzas – 66 un Rēzeknes – 70)¹⁰ (sk. 1. pielikumu).

Pagasta pašvaldības darbība, kas vistiešāk skāra plašus iedzīvotāju slāņus, izraisīja tā iedzīvotāju neapmierinātību ar pastāvošo situāciju. Pagasta sabiedrību neapmierināja tas, ka pagasta teritorijā neietilpa muižu zeme, kas bija brīva no pagasta uzturēšanas izdevumiem un pienākumu pildīšanas, kā arī administratīvā ziņā ierobežotā pagasta iestāžu darbība, kas attiecās tikai uz zemnieku zemi. Neapmierināja iedzīvotāju piesaiste vienam pagastam un pienākumu sadale nevis pēc faktiskās dzīvesvietas, bet piederības kādam pagastam, kas, pastāvot kopatbildībai, sarežģīja nodokļu ievākšanu un apgrūtināja pagastā palikušos nodokļu maksātājus. Neapmierināja arī vienas sociālās grupas – saimnieku – pārsvars pagasta pašvaldībā un bezzemnieku līdzdalības ierobežošana. Neapmierināja arī tas, ka pagasta vecākais apvienoja sabiedriskās, administratīvās un policijas funkcijas, un pagasta pašvaldības atkarība no valsts administratīvajām iestādēm, sevišķi zemnieku lietu komisāru aizbildniecība pagasta lietās.

1905. gadā mēģinājums revolūcijas ceļā pārkārtot pagasta pašvaldību, izveidojot jaunas pārvaldes iestādes – rīcības komitejas –, beidzās neveiksmīgi. Bet debates sabiedrībā un presē nerima arī turpmākajos gados. Galvenās prasības bija iekļaut pagastā visas zemes, arī muižu un citas zemes un visus pastāvīgos iedzīvotājus, ar to piešķirot pagastam bezkārtu raksturu; atcelt līdzšinējo pierakstu sistēmu un piederību vienam pagastam, aizstājot to ar pierakstu faktiskajā dzīvesvietā; atcelt mākslīgi radītos ierobežojumus bezzemniekiem pagastu pašvaldībā; atbrīvot pagasta amatpersonas no policijas pienākumu pildīšanas utt. Plaši tika diskutēts arī jautājums par to, kādai jābūt zemākajai administratīvajai vienībai: pagastam, draudzei vai pat kādam jaunveidojumam, bet līdz karam visi šie jautājumi palika tikai diskusiju līmenī.

1. pasaules kara laiks

1. pasaules kara laikā sākās jaunas administratīvās izmaiņas, ko ievadīja Kurzemes okupācija. 1915. gada 16. augustā vācu karaspēka okupētajā Kurzemes daļā tika nodibināta vācu civilā pārvalde (*Deutsche Verwaltung für Kurland*), par kuras šefu (*Chef der deutschen Verwaltung für Kurland*) Vācu austrumu apgabala virspavēlnieks iecēla Alfrēdu fon Gosleru.¹¹ Viņa pakļautībā 1915. g. nonāca Aizputes, Grobiņas, Dobeles, Kuldīgas, Talsu, Tukuma un Ventpils apriņķis, kā arī Jelgavas un Liepājas pilsēta (*Stadtkreise*). Par apriņķu priekšniekiem (*Kreishauptmann*) un pārvaldes galvenajām amatpersonām tika ieceltas vācu armijas militārpersonas, vietējiem (*einheimischen*) vāciešiem paredzot palīgspēku lomu. Viens no galvenajiem apriņķu priekšnieku uzdevumiem bija nodibināt zemē mieru un kārtību ar žandarmērijas palīdzību. Katrā apriņķī bija paredzēti 25 žandarmi.¹² Lai atvieglotu darbu, katrs apriņķis vēl tika sadalīts iecirkņos (*Amtsbezirk*), kuru priekšgalā (*Amtsvorsteher*) arī atradās vācu militārpersonas. Dobeles apriņķis, piemēram, 1915. g. tika sadalīts 9 iecirkņos. Trijos no tiem priekšnieki bija virsleitnanti, piecos – leitnanti un vienā – vahmistrs.¹³ Katrā iecirknī ietilpa noteikts muižu (*Gutsbezirk*) un pagastu (*Gemeindebezirk*) skaits. Pagasti tika saglabāti kā zemākā pārvaldes iestāde ar pagasta vecāko (*Gemeindealteste*) priekšgalā. Kaimiņos esošus pagastus varēja apvienot, bet tika atzīts, ka nav nepieciešams atjaunot krievu laiku lielos pagastus (šķiet, domāti apvienotie pagasti).¹⁴

1915. gada decembrī bija noteiktas vācu pārvaldes robežas Kurzemē,¹⁵ 1916. g. martā – arī starp Jelgavas pilsētu un Dobeles apriņķi.¹⁶

1917. gada martā Kurzemes vācu pārvalde tika pārdēvēta par Kurzemes militāro pārvaldi (*Militärverwaltung Kurland*), kuras priekšgalā joprojām atradās Goslers.

1917. g. 19. martā vācu 8. armijas virspavēlnieks ziņoja Kurzemes militārajai pārvaldei, ka ir pabeigta robežu noteikšana no Jelgavas līdz Tukumam starp etapa un militāro operāciju joslu.¹⁷ Lielos vilcienos tā bija šāda: Ošlejas muiža 3 km dienvidos no Tukuma–Spirgu muiža–Pienava–Sīpele–Bērze–Garozā.

Kara darbība kopš 1915. g. Latvijas zemi bija sadalījusi divās daļās, starp kurām robeža bija frontes līnija, un tā mainījās atkarībā no vienas vai otras puses panākumiem karalaukā.

Vācu karaspēka neokupētajā daļā līdz 1917. g. martam turpināja pastāvēt agrākais administratīvais iedalījums un pārvaldes kārtība, tomēr tika ņemti vērā arī kara laika apstākļi. 1914. gadā Vidzemes gubernators saņēma iekšlietu ministra N. K. Maklakova 15. oktobrī parakstītu cirkulāru, kurā bija pavēlēts mainīt apdzīvoto vietu un pagastu vāciskos nosaukumus pret krievu nosaukumiem sakarā ar to, ka Krievija karo ar Vāciju un Austriju.¹⁸

1914. gada 4. novembrī Vidzemes guberņas zemnieku lietu komisija uzdeva zemnieku lietu komisāriem nekavējoties iesniegt pagastu sarakstus, pievienojot vietējos vācu un latviešu nosaukumus krievu transkripcijā. Šajā sarakstā bija iekļauti 216 latviešu apdzīvoto Vidzemes guberņas pagastu nosaukumi krievu un latviešu valodā, kā arī latviešu valodā, bet krievu transkripcijā.¹⁹ 1915. gadā turpinājās arī māju un muižu vācisko nosaukumu nomaiņa.

Gada laikā – no 1917. g. marta līdz 1918. g. martam – vācu karaspēka neokupētajā Latvijas daļā nomainījās četri režīmi. 1917. gada martā gāztās cara patvaldības vietā nāca Krievijas Pagaidu valdība, novembrī to nomainīja padomju varas diktatūra un 1918. g. martā – vācu okupācijas režīms. To veiktajiem administratīvajiem pārkārtojumiem bija lemts īss mūžs.

Kad 1917. g. Krievijas cars atteicās no troņa un Krievijā izveidojās Pagaidu valdība, sākās veco pārvaldes iestāžu nomaiņa ar jaunām. Gubernatoru vietā nāca Krievijas Pagaidu valdības iecelti komisāri. Guberņas zemes padomes, apriņķu un pagastu jaunus pašvaldības orgānus veidoja vietējās sabiedriskās organizācijas. Tie bija apriņķu komisāri, demokrātiskā ceļā vēlētas apriņķu zemes padomes un to izpildkomitejas un kā zemākā instance – visa pagasta sapulce, pagasta padome un izpildkomiteja.

Nozīmīga loma jaunu pārvaldes iestāžu veidošanā bija Rīgas Lauksaimniecības centrāl-biedrībai, ko tanī laikā vadīja V. Skubiņš. Kā savā ziņojumā Krievijas Pagaidu valdībai 1917. g. 15. aprīlī atzīmēja Vidzemes pagaidu zemes padome, sakarā ar to, ka bija pārtraukta līdzšinējo administratīvo iestāžu darbība, radusies nepieciešamība aizstāt tās ar jaunām. Rīgas Lauksaimniecības centrāl-biedrības valde nolēmusi nekavējoties sasaukt Vidzemes zemes sapulci (съезд)²⁰, kurā piedalītos pa diviem pārstāvjiem no katra pagasta, turklāt vienam jābūt bezzemniekam, draudžu pārstāvji, pa diviem pārstāvjiem no četrām ievērojamākajām lauksaimniecības biedrībām, pa diviem – no miestiem un pilsētām.

Sapulcē, kura pēc Rīgas Lauksaimniecības centrāl-biedrības iniciatīvas sanāca Valmierā 1917. g. 12.–13. (25.–26.) martā un kurā piedalījās 451 pārstāvis, nolēma ievēlēt Dienvidvidzemes (t.i., četru latviešu apriņķu) pagaidu zemes padomi 48 cilvēku sastāvā. To vidū bija 12 bezzemnieku, 12 saimnieku, 4 lielo zemes īpašnieku, 8 pilsētu un 4 brīvo profesiju pārstāvji. 8 kooperatīvo sabiedrību pārstāvjus ievēlēja 4. un 5. aprīlī Valkā.

Lēmuma pirmajā pantā par Latvijas iekārtu un pagaidu vietējo pašvaldību bija ierakstīts, ka, ievērojot latviešu tautas nacionālās, vēsturiskās un ekonomiskās īpatnības, sapulce uzskata par

nepieciešamu apvienot visas latviešu apdzīvotās zemes Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas guberņā vienā administratīvā vienībā ar nosaukumu Latvija.²¹

Otrajā pantā bija teikts, ka Latvijai jābūt autonomai un nedalāmai Krievijas valsts sastāvdaļai.²²

Trešajā pantā bija noteikts, ka Latvija sastāv no pieciem apgabaliem: Vidzemes (Rīgas, Cēsu, Valmieras un Valkas apriņķis tagadējā Vidzemes guberņā), Kurzemes (Grobiņas, Aizputes, Kuldīgas, Ventpils un Talsu apriņķis tagadējā Kurzemes guberņā), Zemgales (Ilūkstes, Jaunjelgavas, Dobeles, Bauskas un Tukuma apriņķis tagadējā Kurzemes guberņā), Latgales (Rēzeknes, Ludzas un Daugavpils apriņķis tagadējā Vitebskas guberņā) un Rīgas pilsētas.²³ Katram no trešajā pantā minētajiem apgabaliem bija paredzēta vietējā pašvaldība, kuras priekšgalā būtu apgabala sapulce un valde (4.§). Apgabals sastāvētu no sīkākām vienībām – pagastiem (5.§). Latvijas priekšgalā būtu seims (tā dokumentā), kas apvienotu visus apgabalus.

Ievēlētā Vidzemes pagaidu zemes padome izstrādāja plašu jaunās demokrātiskā ceļā ievēlamās guberņas administratīvās pārvaldes un vietējās pašvaldības iestāžu struktūru, ko iesniedza Krievijas Pagaidu valdībai apstiprināšanai.

Vidzemes guberņa 1917. gadā ieguva ne vien jaunu pārvaldi, bet arī jaunas robežas. Projekts par Vidzemes guberņas pagaidu administratīvo pārvaldi, ko izstrādāja Vidzemes pagaidu zemes padome Valmierā, paredzēja cita starpā izslēgt no Vidzemes (Лифляндская) guberņas piecus igauņu apdzīvotos apriņķus, kas atbilda arī igauņu interesēm, apvienot ar pārējiem šīs guberņas apriņķiem trīs Vitebskas guberņas apriņķus – Ludzas, Rēzeknes un Daugavpils – un dot jaunizveidotajai guberņai nosaukumu Vidzemes (Видземская) guberņa.

Projektā bija ietverti arī noteikumi, uz kuru pamata nospraust dabā robežas starp Vidzemes un Igaunijas guberņu. Šie principi sīkāk izklāstīti dokumentā par Vidzemes pagaidu administratīvo pārvaldi un vietējo pašvaldību, ko bija pieņēmušas vietējās sabiedriskās organizācijas un ko Vidzemes pagaidu zemes padome ar priekšsēdētāja V. Skubiņa un sekretāra J. Sūnas parakstu 1917. gada 9. maijā iesniedza Vidzemes guberņas komisāra vietas izpildītājam, lai virzītu uz Pagaidu valdību apstiprināšanai.²⁴

Tajā bija teikts, ka Vidzemes (Видземская) guberņu veido Rīgas, Cēsu, Valmieras un Valkas apriņķis un trīs Vitebskas guberņas apriņķi – Ludzas, Rēzeknes un Daugavpils, un paredzēta arī iespēja atsevišķiem apriņķiem un pagastiem apvienoties (1. p.). Jaunizveidotās Vidzemes guberņas robežas tiks noteiktas uz 3., 4., 5., 6.§ pamata (2. p.). Pierobežas pagastu vai to daļu piederību Vidzemes guberņai nosaka saskaņošanas komisija (3. p.). Katrā komisijā paredzēti 10 locekļi, kurus ievēl vietējās iestādes vienādā skaitā no katras ieinteresētās guberņas (4. p.). Komisija izstrādā robežu projektus, ievērojot etnogrāfiskās īpatnības, un domstarpības par pagasta vai tā daļu piederību vienai vai otrai guberņai izšķir plebiscīts, pamatojoties uz iedzīvotāju skaitīšanas datiem (5.§). Komisijas sastādītos projektus caur Iekšlietu ministriju iesniedz apstiprināšanai Pagaidu valdībā (6.§).

Vidzemes guberņu pārvalda zemes padome kopā ar guberņas komisāru (7.§). Ludzas, Daugavpils un Rēzeknes apriņķa pārzināšanai guberņas komisāriem bija paredzēts īpašs palīgs.²⁵

Krievijas Pagaidu valdības komisija visumā akceptēja Vidzemes zemes padomes iesniegto projektu par Baltijas guberņu pārvaldi un pašvaldību. Bet attiecībā uz triju Latgales apriņķu pievienošanu Vidzemei tā uzskatīja, ka nav tiesīga izšķirt šo jautājumu bez Pagaidu valdības tieša uzdevuma par jaunas guberņas veidošanu no Vidzemes un trim Vitebskas guberņas apriņķiem.²⁶

Komisija izskatīja ierosinājumu tikai no tehniskās puses, lai saskaņotu to ar jau pieņemto Pagaidu valdības lēmumu par Igaunijas guberņas pagaidu administratīvo pārvaldi un pašvaldību. 1917. gada 22. jūnijā Pagaidu valdība apstiprināja lēmumu par Vidzemes un Kurzemes administratīvās pārvaldes un vietējās pašvaldības pagaidu iekārtu.

Robežu noteikšanai ar Igauniju izveidotā komisija darbu iesāka, bet nepaguva pabeigt un darbību izbeidza ar Vidzemes zemes padomes funkciju nodošanu Iskolatam.

Pagaidu valdības laikā izveidotā pārvalde ar guberņu un apriņķu komisāriem, guberņas zemes padomi un demokrātiskā ceļā ievēlētajām jaunajām administratīvajām iestādēm nepaguva izvērst darbību, kad pēc Oktobra apvērsuma Krievijā vara atkal mainījās.

Latvijas Strādnieku, kareivju un bezzemnieku deputātu padomes II kongress, kas 1917. g. 16. – 18. decembrī sanāca Valmierā, ievēlēja Latvijas Strādnieku, kareivju un bezzemnieku deputātu padomi, kura savā 19. decembra manifestā pasludināja: “Visas agrākās valdības iestādes tiek atceltas un viņu funkcijas uzdotas strādnieku, kareivju un bezzemnieku padomēm, kuras, saskaņā ar visas Krievijas proletārisko valsts iekārtu, ir vienīgās likumīgās varas iestādes tiklab visā Latvijā, kā arī Latvijas apriņķos, pilsētās, miestos un pagastos. Katrs, kas nepadodas strādnieku, kareivju un bezzemnieku padomju pavēlēm un rīkojumiem, stādāms revolucionārā tribunāla priekšā un stingri sodāms.”²⁷ F. Roziņa vadībā izstrādātajā LSD un Iskolata deklarācijā Latvijas pašnoteikšanās jautājumā, kuru pieņēma 1917. g. 24. decembrī, bija uzsvērts, ka Latvijas pašnoteikšanās jautājums jārisina no darbaļaužu internacionālo interešu viedokļa, stiprinot ciešu savienību ar Padomju Krieviju.²⁸

Taču bija arī citas intereses un citi viedokļi. Pēc Oktobra apvērsuma Krievijā latviešu pilsoniskās sabiedrības pārstāvji atteicās no autonomijas idejas. Latviešu Pagaidu nacionālā padome, kas tika nodibināta 1917. g. novembra vidū, uzņēma kursu uz neatkarīgas Latvijas valsts idejas realizēšanu.

Trešais spēks, kas pretendēja uz varu Latvijā, bija Vācija un tās vietējie atbalstītāji. Pārejot uzbrukumā, vācieši 1917. g. 21. augustā (3. septembrī) ieņēma Rīgu un okupēja daļu Rīgas apriņķa. 4. septembrī vācu 8. armijas virspavēlnieks infantērijas ģenerālis fon Hutiers izdeva rīkojumu (*Verordnung*), ko ievadīja frāze, ka vecā vācu pilsēta Rīga atkal ir nonākusi vācu rokās un viņam jā rūpējas par to, lai kārtība un drošība tiktu atjaunota.²⁹ 5. septembrī sekoja pavēle par jaunā stila un Viduseiropas laika ieviešanu Rīgā. Ieņemtajā apgabalā tika izveidota Ķeizariskā vācu Rīgas guberņa, par kuras gubernatoru kļuva ģenerālleitnants fon Altens. Jaunizveidotā ķeizariskā guberņa, kuras robežas austrumu virzienā noteica frontes līnija, tika sadalīta pilsētas un lauku iecirknī. Ar 26. septembra rīkojumu tika likvidēta 26. augustā ievēlētā pilsētas dome. Par pilsētas birģermeistaru (*Stadthauptmann*) tika iecelts kapteinis V. Makenzens.

1917. gada 27. oktobrī Rīgas gubernators atcēla visus krievu valdības izdotos likumus un noteikumus. 5. novembrī atcēla visu līdzšinējo pagastu, muižu, pagasta policijas un pat baznīcu konventa pārstāvjus.³⁰

1917. gada 19. novembrī Altens izdeva noteikumus par draudžu pārstāvjiem Rīgas guberņas lauku iecirknī un ieteica Rīgas guberņas lauku iedzīvotājiem visos jautājumos griezties pie viņa ieceltajiem draudžu priekšniekiem (*Kirchspielvorsteher oder Ortsvorsteher*).

Rīgas lauku iecirknī bija 7 draudzes: Biķernieku, Salaspils ar Doles salu, Katlakalna, Piņķu, Salas, Slokas un Daugavgrīvas.³¹ Rīgas ķeizariskās guberņas lauku iecirkņa robežas iezīmēja frontes līnija, kas gāja puslokā Lielvārde–Rembate–Sigulda–Carnikava.

Savu sākotnējo "neatkarību" Rīgas guberņa saglabāja arī pēc tam, kad 1918. gada februārī iesāktās vācu ofensīvas rezultātā vācu 8. armija ieņēma visu Latviju, virzījās uz Igauniju un aizgāja līdz Pleskavai.

Līdz ar vācu karaspēka kustību teritoriālas pārmaiņas notika arī Kurzemes guberņā. Jau 1917. g. septembrī Bauskas apriņķis nonāca Kurzemes militārās pārvaldes pakļautībā,³² un tika noteikta Bauskas apriņķa austrumu robeža.³³ Kad vācu karaspēks 1918. g. okupēja visu Latviju, arī Kurzemei radās iespēja savas robežas pārvirzīt un austrumiem līdz Daugavai. 1918. gadā Goslers rakstīja, ka no 1. aprīļa Kurzemes militārās pārvaldes politiskās robežas pēc Jaunjelgavas un Ilūkstes apriņķa atgūšanas atbilstot agrākajām Kurzemes guberņas robežām līdz Daugavpils–Viļņas dzelzceļa līnijai. Bet tai klāt vēl nākušas trīs Vidzemes guberņas vietas, kas atrodas dienvidos no Daugavas – Jumprava, Berkava un Līve –, kā arī neliela teritorija pie Aknīstes.³⁴ Jaunjelgavas apriņķa centrs bija iekārtots Jēkabpilī un Ilūkstes – Subatē.

Jaunu militāru pārvaldi nodibināja arī iekarotajā Vidzemē un Igaunijā. 1918. gada 28. maijā 8. armijas virspavēlnieks parakstīja Vidzemes un Igaunijas pārvaldes noteikumus (publicēti 7. jūnijā), kuru 1.§ bija deklarēts, ka likumdošanas, tiesu un valsts vara Vidzemes un Igaunijas hercogistē, izņemot ķeizariskās Rīgas un Sāmsalas guberņu, pieder virspavēlniekam.³⁵ 2.§ noteica, ka par pārvaldes iestāžu darbiniekiem, apriņķu un pilsētu pārvaldes priekšniekiem un biroju vadītājiem, kā arī par mežu pārvaldes vadošajām amatpersonām un iecirkņu tiesnešiem drīkst būt tikai militārpersonas. Tika atcelti visi krievu laikā izdotie likumi un pārvaldes kārtība apriņķos, muižu iecirkņos un pagastos (20.§), kā arī krievu laika pilsētu pašvaldība un likumi, sevišķi uzsverot 1912. g. 11. jūnija pilsētu likumu (32.§).

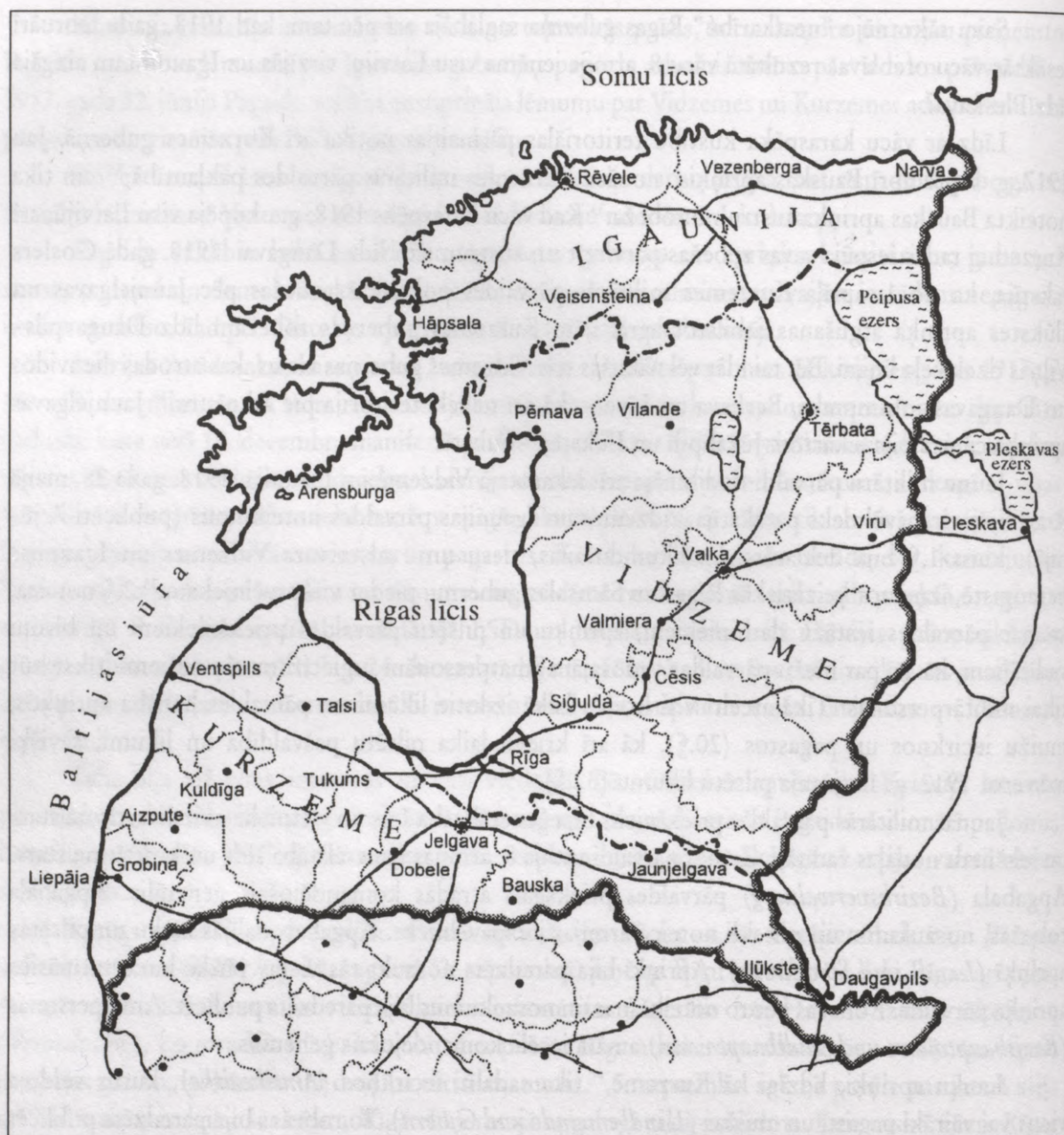
Jaunās militārās pārvaldes priekšnieks bija ģenerālštāba šefs un vietnieki – virskvartīrmeistars un iekšlietu nodaļas vadītāji. Zemes pārvaldi vadīja 8. armijas ģenerālštāba šefs un kvartīrmeistars. Apgabala (*Bezirksverwaltung*) pārvaldes priekšgalā atradās komandējošais ģenerālis. Apgabala robežas, nosaukumu un mitekli noteica armijas virspavēlnieks. Apgabals dalījās lauku un pilsētas apriņķī (*Land- und Stadtkreise*). Apriņķi bija paredzēts nosaukt tās vietas vārdā, kurā mitināsies apriņķa pārvalde. Robežas pēc to noteikšanas un nosaukumus bija paredzēts publicēt. Amatpersonas (*Kreishauptmann und Stadthauptmann*) amatā iecēla komandējošais ģenerālis.

Lauku apriņķi, līdzīgi kā Kurzemē, tika sadalīti iecirkņos (*Amtsbezirke*), kurus veidoja viens vai vairāki pagasti un muižas (*Landgemeinde und Gütern*). To robežas bija paredzēts publicēt vēlāk. Pilsētas un miesti, kuriem nebija paredzēta patstāvīga pārvalde, veidoja atsevišķu iecirkni. Iecirkni pārvaldīja priekšnieks (*Amtsvorsteher*), kuru pēc apriņķa priekšnieka ieteikuma uz 1 gadu amatā apstiprināja virspavēlnieks (25.§).

Pilsētu pārvaldīja birģermeistars (*Stadthauptmann* 31.§). Atceltās pilsētu un miestu pašvaldības vietā nāca pilsētu dome jeb rāte (*Stadtverwaltungsrat*).

1918. gada 6. jūlijā šos pārvaldes noteikumus papildināja,³⁶ paredzot apriņķus sadalīt virsiecirkņos un iecirkņos (*Landkreise zerfällt in Oberamtsbezirke und Amtsbezirke*). Virsiecirkni pārvalda virspriekšnieks vai birģermeistars (*Oberamt, Bürgermeister*) un iecirkni – priekšnieks (*Amtsvorsteher*), kurus uz vienu gadu iecēļ virspavēlnieks. Arī pilsētās izveidoja virsiecirkni, ko vada birģermeistars, un iecirkni, ko vada priekšnieks.

1918. gada augustā tika izveidota visai Baltijai kopīga jauna pārvaldes iestāde – Baltijas zemju militārā pārvalde (*Militärverwaltung der baltischen Lande*), un par tās šefu kļuva Kurzemes militārās pārvaldes priekšnieks Goslers.³⁷ Līdz ar to tika likvidētas atsevišķās armijas veidotās pārvaldes

22. att. Ķeizariskās Vācijas Baltijas militārās pārvaldes apgabala administratīvais iedalījums
(pēc kartes: LVVA, 6418. f., 1. apr., 66. lieta, 19. lp.).

struktūras un to pārziņā esošās teritorijas, kā arī Rīgas un Sāmsalas guberņa, un visas to pārvaldes lietas un funkcijas pārņēma Baltijas zemju militārā pārvalde. Tās ietvaros tika izveidotas trīs provinces: Kurzeme, Vidzeme un Igaunija.³⁸ Vidzemes guberņas pārvaldei tika pakļauta arī Pērnavas, Vilandes, Tērbatas pilsēta un lauki, Viru, Pečori un Rīgas guberņas lauku novads.

Rīga (*Stadtkreise Riga*) līdz turpmākam veidoja savu pārvaldes iecirkni, kas bija pakļauts tieši Baltijas zemju militārās pārvaldes šefam. Izveidoja šādu Baltijas zemju pārvaldes struktūru:³⁹ pagasts ar pagasta padomi; iecirknis ar komiteju, vadītāju vai vecāko vadītāju priekšgalā; apriņķis ar apriņķa padomi vai komiteju; province ar provinces padomi vai komiteju; Baltijas zemes pārvalde ar zemes padomi vai komiteju (*Landesausschuss*) priekšgalā.

Teritorijas iedalījums un robežas parādītas 22. attēlā.⁴⁰ Šī karte acīmredzot atspoguļo situāciju, kāda bija paredzēta 3. marta līgumā, ar kuru Krievija par labu Vācijai atteicās no Kurzemes un Rīgas apgabala un augustā – arī no Vidzemes. Vidzemes robeža līgumā bija aprakstīta šādi: Narvas upe, Peipusa un Pleskavas ezers, no turienes uz Lubāna ezera vidu virzienā uz Līvāniem pie Daugavas. Teritorija uz austrumiem no minētās līnijas, kur atradās Latgales lielākā daļa, palika Krievijai.⁴¹

Tādas izskatītos Baltijas robežas, ja vācu vēlmes būtu piepildījušās. Taču vēsture lēma citādi. 1918. gada 8. novembrī Vācijā sākās revolūcija, 9. novembrī ķeizars Vilhelms atteicās no troņa, un zuda visas ieceres, kas saistījās ar viņa vārdu Baltijas turpmākajos likteņos. 11. novembrī Vācija lūdza pamieru Rietumu sabiedrotajiem. 18. novembrī tika proklamēta Latvijas neatkarība, un, lai arī līdz tās pilnīgai realizācijai vēl pagāja vairāk par gadu sīvu cīņu, tās nākotnei jau pamati bija ielikti. Robežu jautājums turpmāk bija jārisina nevis starp guberņām, bet valstīm, un administratīvi teritoriālo iedalījumu izstrādāja neatkarīgās Latvijas valdība.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Полное собрание законов Российской империи (turpmāk: ПСЗ). – Т. 36. – № 27718. – 13 марта 1819 г. Šo projektu realizēt uzdeva Rīgas kara gubernatoram, piesūtot karti ar jaunajām guberņas robežām.
- ² ПСЗ. – Т. 34 – № 27020. – 25 августа 1817 г. Именной, данный Рижскому военному губернатору: Об уничтожении Пильтенской ландратской коллегии; об учреждении в онном уезде в место мангерихта двух гауптманских и одного обергауптманского суда...
- ³ ПСЗ. – Т. 36. – № 27718. – 13 марта 1819 г. Именной, данный сенату: О разделении Курляндской губерний на пять обергауптманств.
- ⁴ Richter A. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. – Riga, 1909. – Bd. I.
- ⁵ Heyking A. Statistische Studien über die ländliche Zustände Kurlands. – Mitau, 1862. – S. 12. Karte pielikumā.
- ⁶ ПСЗ. – Т. 34. – № 27024. – 25 августа 1817 г. Учреждение о Курляндских крестьянах.
- ⁷ ПСЗ. – Т. 36. – № 27735. – 26 марта 1819 г. Высочайше утвержденное положение о Лифляндских крестьянах.
- ⁸ ПСЗ. – Т. 91. – № 34034. – 19 февраля 1866 г. Высочайше утвержденное положение о волостном общественном управлении в Остзейских губерниях.
- ⁹ ПСЗ. – Т. 36. – № 36657. – 19 февраля 1861 г. Высочайше утвержденное положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости.
- ¹⁰ LVVA, 657. f., 1. apr., 91. l., 14.–22. lp.
- ¹¹ Turpat, 6407. f., 1. apr., 9. l., 6. lp.
- ¹² Turpat.
- ¹³ Turpat, 25. lp.
- ¹⁴ Turpat, 9. lp.
- ¹⁵ Turpat, 16. lp.
- ¹⁶ Šo robežu apraksts glabājas LVVA, 6407. f., 1. apr., 9. l., 20., 38. lp.
- ¹⁷ LVVA, 6407. f., 1. apr., 9. l., 71. lp. Lietas 11. lapā ir karte.
- ¹⁸ LVVA, 13. f., 1. apr., 96. l., 25. lp.
- ¹⁹ Šie saraksti ar Rīgas, Cēsu, Valmieras un Valkas apriņķa pagastu nosaukumiem atrodami LVVA, 13. f., 1. apr., 96. lietā. Tekstā nav iekļauti apjoma dēļ.
- ²⁰ LVVA, 7233. f., 1. apr., 8. l., 16. lp.
- ²¹ Turpat, 8. lp.
- ²² Par Latvijas nākotni toreiz sabiedrībā valdīja vairāki atšķirīgi viedokļi, galvenokārt starp tautas un šķiras interešu paudējiem. Vieni bija par lielāku Latvijas patstāvību, kaut arī autonomijas formā, otrie – par neatkarību, trešie – par palikšanu Krievijas sastāvā.

- ²³ LVVA, 7233. f., 1. apr., 8. l., 8. lp.
²⁴ Turpat, 26., 27. lp.
²⁵ Turpat, 30. lp. 31. lapā ir teikts, ka šo apriņķu pievienošana var notikt uz Latgales zemes padomes lēmuma pamata.
²⁶ LVVA, 7233. f., 1. apr., 8. l., 77. lp.
²⁷ Iskolata un tā prezidija protokoli. 1917–1918. – R.: Zinātne, 1973. – 225. lpp.
²⁸ Turpat, 241. lpp.
²⁹ LVVA, 6418. f., 1. apr., 21. l., 169. lp.
³⁰ Turpat, 15. lp.
³¹ Turpat, 19. lp.
³² Turpat, 6407. f., 1. apr., 9. l., 133. lp.
³³ Turpat, 113. lp.
³⁴ Turpat, 133. lp. 134. lapā ir karte, kas parāda situāciju.
³⁵ Turpat, 6418. f., 1. apr., 21. l., 106. l.
³⁶ Turpat, 175. lp.
³⁷ Turpat, 6407. f., 1. apr., 9. l., 143. lp.
³⁸ Turpat, 148. l.
³⁹ Turpat, 6418. f., 1. apr., 66. l., 14. lp.
⁴⁰ Turpat, 18. lp. Karte pielikumā.
⁴¹ Dunsdorfs E. Kārļa Ulmaņa dzīve. – Stokholma: Daugava, 1978. – 96. lpp.

1. pielikums

Pagasti un lauku sabiedrības Latgalē 1880. gadā¹

Daugavpils apriņķis

Pagasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
Asūnes (Осуньская)	Jolzas Aišpuru* Baranovas* Foļvarku	Иолзанское Айшпуровское Барановское Фольварковское
Dagdas (Дагденская)	Dagdas Ignatovas Kazimirovas Astašovas	Дагденское Игнатовское Казимировское Асташевское

¹ LVVA, 657. f., 1. apr., 91. l., 14. – 22. lp.

Saraksts ir krievu valodā, tāpēc blakus atstāti krieviskie nosaukumi, jo ne visiem nosaukumiem ir izdevies sameklēt aprobētus nosaukumus latviešu valodā. Sarakstā tie apzīmēti ar *.

Pagastu latviskie nosaukumi doti pēc 1924. g. apstiprinātā pagastu saraksta, norādot izmaiņas, kas notikušas pēc 1924. gada.

Lauku sabiedrību nosaukumi – pēc dažādiem avotiem vai autores tulkojumā, šādus nosaukumus apzīmējot ar *.

Pagasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
Izabelīnas no 1925. g. – Skaistas Изабелинская	Bogdanu	Богдановское
	Mariampoles	Мариенпольское
	Sīvergofas	Сивергофское
	Lielindricas	Большое-Индрицкое
	Mazindricas	Малое-Индрицкое
	Izabelīnas	Изабелинское
	Ezeru	Езерское
	Stanislavas*	Станиславское
Izvoltas no 1925. g. – Izvoltas (Ужвальдское)	Baltiņu	Бальтинское
	Raudovišku	Раудовишское
	Hmeļnickas*	Хмельницкое
	Šķeltiņu	Шкельтофское
	Borovkas	Боровское
	Krivinu*	Кривинское
	Meškalovas*	Мешкаловское
	Apšenieku*	Апшеницкое
Jāsmuiža (Ясмуйжская)	Voveru*	Воверское
	Doskovas*	Досковское
	Jāsmuižas	Ясмуйжское
	Gornojašu	Горнояшское
	Ksaverinovas	Ксавериновское
	Kastīres	Кастырское
	Nīdermuižas	Нидермуйжское
Kolupes no 1925. g. – Kalupes (Колупская)	Pelēču	Пелечское
	Kalupes	Колупское
	Arendoles	Арендольское
Kariņu (Капинское)	Lubenes*	Лубенское
	Geronimovas	Геронимовское
	Putānu	Путанское
	Ļaudonišķu	Ляуданишское
	Bergofas	Бергофское
	Kameņecas	Каменецкое
	Rušonu	Рушонское
	Biržas	Биржанское
	Berlišķu	Берлишское
	Bērzgales	Биржагальское

Paġasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
Krāslavas (Креславская)	Krāslavas Krasnopolis* Kombuļi Kazanovas Zubrinu* Ludviampoles	Креславское 1-е Красноленское Комбульское Казановское Зубринское Людвямпольское
Krustpils (Крейцбургская)	Kreicburgas Trepiešu Zilānu* Krustpils miests	Крейцбургское Трепенгофское Зелькенгофское мест. Крейцбург
Līvānu (Ливенгофская)	Līvānu Jaunāsmuižas Jersikas	Ливенгофское Яунамуйжское Царьградское
Līksnas (Ликсненская)	Līksnas Augšpoles Borovkas Kirupes Vaboles Nīcgales	Ликсненское Аукшпольское Боровское Кирупское Вабольское Ницгальское
Maļinovas no 1925. g. – Naujenes (Малиновская)	Moskovskajas Krivošejevas* Tokarižskas* Maļinovas Vecpils Židinu* Lipinišķu Pantenišķu*	Московское Кривошеевское Токарижское Малиновское Старозамское Жидинское Липинижское Пантенишское
Preiļu (Прельская)	Preiļu Sondoru Korsakovas* Augustovas* Gaļmuižas Pīnanu Bindaru Jozefinovas* Razrivkas	Прельское Сондарское Корсаковское Августовское Гальмуйжское Пинянское Бындарское Иозефовское Разрывское

Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums Latvijas teritorijā (19. gs. – 1918. g. novembris)

Pagasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
	Eleonorvilas*	Елеонорвильское
Ungurmuižas (Унгермуйжская)	Ungurmuižas Rušonu Trentelbergas (Gostiņu) Bušhofas*	Унгермуйжское Рушендорфское Трентельбергское Бушгофское
Vārkavas (Варковская)	Vārkavas Zībergu Mačānu Rožanovas* Znotiņu Zaķīšu	Варковское Зибергофское Мочанское Рожановское Знутынское Затишское
Višķu (Вышковская)	Višķu Grenchofas* Podgurjes Ambeļmuižas Jozefovas	Вышковское Гренцофское Подгурское Амбельмуйжское Юзефовское

Daugavpils apriņķī kopā 16 pagastu un 96 lauku sabiedrības.

Avotā minētas 97 sabiedrības, jo kopsavilkumā nav ņemts vērā, ka izsvītrotā Krāslava-2.

Ludzas apriņķis

Pagasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
Baltinavas (Балтиновская)	Baltinavas Šķilbēnu Ruskulavas	Балтиновское Шкельбанское Рускуловское
Balvu (Боловская)	Balvu Aleksandropoles	Болвское Александропольское
Domopoles no 1925. g. – Bērzpils (Домопольская)	Zasoļu* Uzulniku* Starij-Zamoka Stružānu-1 Ludvinovas Bonifacovas Stružānu-2	Засольское Узульницкое Старозамское Стружанское - 1 Людвиновское Бонифацовское Стружанское - 2

Pagasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
Eversmuižas no 1925. g. – Ciblas (Эверсмуйжская)	Eversmuižas Aizpures Kuranovas Istalsnas Franopoles Felicianovas	Эверсмуйжское Заболотовское Курьяновское Истальненское Франопольское Фелициановское
Istras (Истрская)	Istras Annapoles Koņecpoles Ļauderu	Истрское Аннопольское Конецпольское Ляудерское
Janovoles (no 1925. g. – Brīgu (Яновольская))	Janovoles	Яновольское
Kārsavas (Корсовская)	Malnavas Salnavas Bljasienes	Малновское Сальновское Блясинское
Landskoronas no 1925. g. – Šķaunes (Ляндлскоронская)	Landskoronas Šķaunes Tīmānu Krasnopolēs*	Ляндлскоронское Шкавненское Тымановское Краснопольское
Mihailovas no 1925. g. – Mērdzenes (Михайловская)	Mihailovas Morozovas* Pušmucavas Litavnieku Stiglavas	Михайловское Морозовское Пушмуцовское Литовницкое Стыгловское
Nirzas (Нерзинская)	Nirzas Vorslavānu	Нерзинское Ворословянское
Pildas (Пильденская)	Pildas Nukšu Filandmuižas Brodaišu Kurmenes Rogaišu* Braidaku Gajevās*	Пильденское Нюкшенское Филяндмуйжское Бродайжское Курменское Рогайжское Брейдакское Гаевское

Pagasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
Posīnes no 1925. g. – Pasienes (Посиньская)	Posīnes Zaļesjes Sibilinas* Gorjanu* Terehovas	Посиньское Залесское Сыбилинское Горянское Тереховское
Rundānu (Рунданская)	Rundānu Bismuižas	Рунданское Бисмуйжское
Viļakas (Мариенгаузенская)	Viļakas Katlēšu Liepnas Kūdupes Eržepoles Franciškopoles	Мариенгаузенское Котлешское Липнянское Кудепское Ержепольское Францишкопольское
Zaļmuižas no 1925. g. – Nautrēnu (Зальмуйжская)	Zaļmuižas Mežvidu Laigaļu*	Зальмуйжское Межвидское Лайгальское
Zvirgzdenes (Звиргзденская)	Zvirgzdenes Pokumines Runtortas Litavnieku	Звиргзденское Покуминское Рунтортское Литовницкое

Ludzas apriņķī bija 16 pagastu un 66 lauku sabiedrības.

Rēzeknes apriņķis

Pagasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
Andrupenes (Андрупенская)	Pušas Dorotpoles Andrupenes Zelenpoles Anzelmuižas Krieviņu	Пушанское Доротпольское Андрупенское Зеленпольское Андзельмуйжское Криевинское
Bikavas no 1925. g. – Gaigalavas (Быковская)	Bikavas Kurpinas* Gaigalavas	Быковское Курпинское Гайголовское

Paġasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
Borkavas no 1925. g. – Barkavas (Борховская)	Borkavas Murmastiēnes	Борховское Мурмустьинское
Dricēnu (Дрицанская)	Dricānu Lesņānu* Pilciņas Taunagu	Дрицанское Леснянское Пильцинское Тавнагское
Goļānu no 1924. g. – Vidsmuižas (Голянская)	Goļānu Polkornes Aleksandropoles Gribalavas	Голянское Полкоронское Александропольское Ново-Бровнгофское
Kaunatas (Ковнатская)	Kaunatas Dukstigala Rikopoles Rosicas Izdzipoles Tulenmuižas	Ковнатское Дукштыгалльское Рыкопольское Росицкое Издыпольское Туленмуйжское
Biržgaļa (Кульневская)	Ilzkalna Loboržu Annasmuižas	Ильзенбергское Лоборжское Анненгофское
Макашēnu (Макашанская)	Макашēnu Nautrēnu	Макашанское Неутеранское
Ozolmuižas (Узульмуйжская)	Ozolmuižas	Узульмуйжское
Silajānu (Солуионская)	Antonišķu Stražvaldes* Krevu* Ribinišķu Feimaņu – 1 Feimaņu – 2	Антонишское Стражвальдское Кревское Рыбинишское Фейманское - 1 Фейманское - 2
Stirnienas (Стернянская)	Stirnienas Atašienes Rudzātu	Стернянское Аташинское Рудзятское

Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums Latvijas teritorijā (19. gs. – 1918. g. novembris)

Pagasts (волость)	Lauku sabiedrība	Сельское общество
Ružinas (Тискадское- Ружинское)	Tiskadu Luknas muižas Sokoļskas*	Тискадское Лукненское Сокольское
Tiskadu – 2* (Тискадская – 2)	Tiskadu – 2	Тискадское
Rozenmuižas no 1925. g. – Rēznas (Розенмуйжская)	Rozenmuižas Žogotu Ignatovas* Vipingas Sarkanu Janopoles	Розенмуйжское Жоготское Игнатовское Выпингское Сарканское Янопольское
Rozentavas no 1925. g. – Maltas (Розентовская)	Rozentavas Zosnes Prezmas	Розентовское Зосненское Презенское
Sakstagala (Сакстыгальская)	Sakstigala	Сакстыгальское
Vaivodu (Вайвадовская)	Bukmuižas Paļoļu* Pržemisļas Vecdomes Jaundomes Dobročinas* Beresnes	Букмуйжское Пахольское Пржемыслянское Старомыслянское Новомыслянское Доброчинское Бересневское
Varakļānu (Вараклянская)	Varakļānu Eleonoras Maltas* Brangovas	Вараклянское Элеоноргофское Малтянское Бровнгофское
Viļēnu (Велюнская)	Viļēnu Radopoles Ostrones Jaunrikavas Vecrikavas	Велюнское Радопольское Устронское Ново-Рыковское Старо-Рыковское

Rēzeknes apriņķī kopā bija 19 pagastu un 70 lauku sabiedrības.

Avotā minēta 71 sabiedrība, neņemot vērā, ka Tiskadu–1 pagastā izsvītrotā Teofilēvas sabiedrība.
Visos trīs apriņķos kopā bija 51 pagasts un 232 lauku sabiedrības.

Vidzemes pagasti 1909. gadā un tajos iekļautie pagasti¹

Rīgas apriņķa pagasti un to sastāvdaļas

Ādažu pagasts	Bolderājas	Jumpravas	Lēdurgas	Meņģeles
Ādažu	Beķera		Aijažu	
Ādažu mācītājmuižas	Buļļu	Katlakalna	Inciema	Mores
Alderu	Dreiliņu	Katlakalna mācītājmuižas	Lēdurgas	Akenstakes
Baložu	Gubernementes	Mazjumpravas	Lēdurgas mācītājmuižas	Egles
Berģu	Hapaka		Lodes	Kārtuža
Bukultu	Kleistu	Kastrānes		Mores
Carnikavas	Kokes	Kastrānes	Lēdmanes	Nītaures
Iļķenes	Kromaņu	Mačiņa	Lielais	Lakšu
Kluses	Lovelta	Vatrānes	(Madlienas)	Nītaures pils
Remberģu	Ruperta		Lielais	Nītaures mācītājmuižas
	Voleru	Kokneses	Lauberes	Serdiņu
Aderkašu	Doles	Atradzes	Ozolu	
Aderkašu	Bērzmentes	Bilstiņu	Sādzenes	
Taurupes	Doles mācītājmuižas	Kokneses mācītājmuižas	Vērienes	Nurmižu
Aizkraukles	Ķekavas	Pasta	Lielvārdes	Nurmižu
	Pulkarnes	Radalkas	Lielvārdes pils muižas	Rammes
Allažu			Lielvārdes mācītājmuižas	Olaines
Allažu	Dreiliņu	Krapes		Bieriņu
Allažu mācītājmuižas		Krapes		Olaines
Plānupes	Ikšķiles	Viskaļa		
Pulānu	Berkavas		Mangaļu	Pabažu
	Ikšķiles mācītājmuižas	Krimuldas	Daugavgrīvas mācītājmuižas	Paltmales
Bebru	Sprēstiņu	Engelartes	Mangaļu	Jaunķempju
Jaunbebru	Tinūžu	Krimuldas mācītājmuižas	Milgrāvja	Paltmales
Vecbebru	Turkalnes		Vējzaķsalas	
		Ķēču		Piņķu
Bīriņu	Jaunpils	Annas	Mālpils	Beberbeķu
Bīriņu	Bērza	Ķēču	Bukas	Piņķu
Jerkules	Jaunpils		Knēdiņa	Piņķu
Pēterupes mācītājmuižas	Jaunpils mācītājmuižas	Ķeipenes	Mālpils mācītājmuižas	mācītājmuižas
	Kliģenes	Ķeipenes	Vibrokas	Švarca
	Slīpes	Madlienas mācītājmuižas	Vites	

¹ Richter A. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. – Bd. 1. – Livland. – Riga, 1909. – S. 246 – 559. 1909. g. Vidzemē un 1912. g. Kurzemē pastāvošo pagastu nosaukumi izcelti un rakstīti atbilstoši 1924. gadā apstiprinātajam pagastu sarakstam. Tiem pievienoto pagastu nosaukumi doti tādi, kādi tika lietoti saraksta sastādīšanas laikā. To vietu nosaukumi, kurām neizdevās atrast latviešu nosaukumus, rakstīti vācu valodā un apzīmēti ar*.

Plāteres	Salaspils	Skrīveru	Suntažu
Lakstenes	Nolpessalas	Skrīveru	Suntažu pils muižas
Plātera	Salaspils	Vinkelmaņa	Suntažu mācītājmuižas
Rembates	Sējas	Skultes	Turaidas
Rembates	Inčukalna		
Ķeguma	Jaunā	Slokas	
	Sējas	Bulduru	Ulbrokas –Stopiņu
Ropažu		Dubultu	Juglas muižas
Enzeles	Siguldas	mācītājmuižas	Kurtes
Lielkangaru	Jūdažu	Majoru	Stopiņu
Ropažu pils muižas	Lorupes	Pavasara	Ulbrokas
Ropažu	Siguldas	Slokas	
mācītājmuižas	Siguldas	Slokas mācītājmuižas	Vidrižu
Valdenrodes	mācītājmuižas	Valteru	Igates
Salas	Sidgundas	Stukmaņu	Murikas
Salas	Ilbārtes	Rīteru	Vidrižu
Salas mācītājmuižas	Sigundas	Stukmaņu	
	Šķīliņu		

Cēsu apriņķa pagasti un to sastāvdaļas

Baižkalna	Drabešu	Grašu	Jumurdas	Lenču
	Āraišu	Cesvaines		Lenču
Bērzaunes	mācītājmuižas	mācītājmuižas	Kalsnavas	Strīkes
Bērzaunes pils	Drabešu	Grašu	Jaunkalsnavas	
Bērzaunes	Ieriķu		Kalsnavas	Līvu
mācītājmuižas	Intes	Grostonas	mācītājmuižas	Jurgas
Lautera	Rencēnu	Kusas	Veckalsnavas	Līvu
	Spāres	Lodes		Meijera
Brantu		(Cesvaines	Kārļu	Kales
Brantu	Drustu	draudzes)	Dubinskas	
Launkalnes	Auļukalna	Grostonas	Kārļu	Liepas
Rozes	Bringu	Zelgauskas		
	Drustu		Kārsdabas	Liezeres
Bučauskas		Iršu	Apeltienas	Liezeres
	Dzelzavas		Kārsdabas	Liezeres
Cesvaines		Iršu kolonijas	Oļu	mācītājmuižas
	Dzērbenes			Ozolu
Cēsu		Jaunpiebalgas	Kosas	
Cēsu pils	Ērgļu	Jaunpiebalgas	Jaunskujenes	Liepkalna –
Dukura	Ērgļu	Jaunpiebalgas	Kļavkalna	Ozolu
	Ērgļu	mācītājmuižas	Kosas	Landstruces
Cirstu	mācītājmuižas	Zosēnu		Liepkalna
Cirstu	Katrīnas		Kraukļu	mācītājmuižas
Vāckalna		Jaunraunas		Liepkalna –
	Gatartas		Lazdonas	Ozolu

Lubānas	Meirānu	Priekuļu	Sausnejas	Veismaņu
Lubānas		Cēsu		Ruckas
Lubānas	Nēķena	mācītājmuižas	Sāvienas	Veismaņu
mācītājmuižas	Didriķa zeme	Jāņa muižas	Sērmūkšu	Zeklera
	Dzērbenes	Priekuļu	Bānūžu	
Lubejas	mācītājmuižas		Lodes	Veselavas
Līderes	Gusta	Raiskuma	Sērmūkšu	
Lubejas	Nēķena	Auciema		Vestienes
		Raiskuma	Skujenes	Dieves
Ļaudonas	Odzianas	Rāmuļu	Briežu	Liepkalna
Ļaudonas	(Vietalvas dr.)		Ežu	mācītājmuižas
Ļaudonas	Odzianas	Rankas	Kaives	Tolkas
mācītājmuižas	Odzianas		Leimaņu	Vestienes
Toces	(Ļaudonas dr.)	Raunas	Skujenes pils	
		Lisas	Skujenes	Vējavas
Mārcienas	Ogres	Raunas pils	mācītājmuižas	Brīņķu
		Raunas		(Piebalgas)
Mārsnēnu	Patkules	mācītājmuižas	Vecpiebalgas	Vējavas
Mārsnēnu	Bikseres		Vecpiebalgas	
Startu	Patkules	Saikavas	Vecpiebalgas	Viesienas
		Sarkaņu	mācītājmuižas	
Mēdzulas	Praulienas	Aizkujas		Vietalvas
Grāves	Lazdonas	Kujas	Veļķu	
Gulberes	mācītājmuižas	Madonas	Grotužu	
Mēdzulas	Praulienas	Sarkaņu	Veļķu	

Valmieras apriņķa pagasti un to sastāvdaļas

Ainažu	Burtnieku	Jaunburtnieku	Ķieģeļu	Lādes
	Burtnieku pils		Ķieģeļu	Liepupes
Arakstes	Burtnieku	Idus	Pāpenes	
	mācītājmuižas	Ipiķu	Rubenes	Limbažu
Augstrozes	Dūres		mācītājmuižas	
	Eikina	Jeru		Lielstraupes
Bauņu	Rūtes	Enzeles	Ķoņu	Lielstraupes
Bauņu	Vredes	Jeru	Dīķera	Straupes
Matīšu	Zeķu	Olera	Ķoņu	mācītājmuižas
mācītājmuižas		Paipes	Ķirbišu	
Mīlītes	Dauguļu	Rūjienas	Blomes	Lodes
Pučūrgas	Dauguļu	mācītājmuižas	Ķirbišu	
	Sprestiņu			Mazstraupes
Braslavas		Katvaru	Koku	
	Dikļu	Katvaru	Dūķeru	Mujānu
	Budenbrokas	Tegaišu	Kokmuižas	
	Dikļu	Umurgas	Veides –	Mūrmuižas
	Dikļu	mācītājmuižas	Valmieras	Skangaļu
	mācītājmuižas		Veides	
	Mazbrenģuļa	Kauguru	mācītājmuižas	Nabes

Naukšēnu Eriņu Naukšēnu Nurmes	Puikules Puikules Urgas	Sēļu Koškules Pantenes Sēļu	Umurgas – Sāruma Roperbeķu Umurgas – Sāruma	Valtenbergas Mazsalacas mācītājmuižas Valtenbergas
Ozolu	Rencēnu Baložu Burtnieku – Lutera Labrenču Lizdēnu Rencēnu Saulu	Skulberģu Jaunates Skulberģu	Unguru Daibes Kūduma Unguru	Vecmuižas Dūjas Metaka Susikas (Vecmuižas)
Pāles Ārciema Asteres Dreiliņa Pāles Sucēnu Šķirstiņu	Rozbeķu Rozbeķu Ruckas	Stalbes Stienes Duntes Liepupes mācītājmuižas Stienes	Vaidavas Briežu Podzemes Veļķu Vaidavas	Vecsalacas Salacas mācītājmuižas
Plātera Plāteres Vieliša	Rozenes Dripātu Limšenes Vikuma	Sveiciema Lāņu Sveiciema	Vainižu Valmieras Valmieras mācītājmuižas Veides	Viļķenes Rustužu Viļķenes
Pociema Ķīpenes Pociema	Rūjienas Rūjienas Virķenes	Ternejas Juratas Rūjienas Ternejas	Vilzēnu	

Valkas apriņķa pagasti un to sastāvdaļas

Adlienas Jaunadlienas Trošku Vecadlienas	Annas Alūksnes mācītājmuižas Jaunannas Ottes Vecannas	Blomu Blomu Biksejas	Ēveles Ēveles Ēveles mācītājmuižas	Ilzenes Ādama Ilzenes
Alsviķu Alsviķu Karvas Nētķena Tūjas Rezakas	Aumeisteru Loberģu Putras muižas Zaķu	Coru Druvienas	Kemeres Ķempa (Kempēnu)	Jaunbilskas Bānužu Jaunbilskas Pāpiņu Raudas
Alūksnes Alūksnes pils- muižas Dores muižas	Beļavas Beļavas Vasilisas vai Naglenes	Dūres Ērgemes Brentu Ērgemes pilsmuižas Ērgemes mācītājmuižas Turnes Vīganta	Galgauskas Galgauskas Gulbenes mācītājmuižas Krapas	Jaungulbenes Jaunlaicenes Apes Jaunlaicenes
	Bilskas Vecbilskas Zeltiņu		Gaujienas Bormaņu Gaujienas Grundzāles Sikšņu	Jaunrozes

Kalētu	Kureles	Purmsātu	Tāšu-Padures	Valtaiķu
Kazdangas	Langsēdes	Rudbāržu	Drogas	Ēnavas
Boju	Stakeldangas	Lēnas	Krusat-Drogas	Laides
Cildu	Veclažas	Lēnas	Kalvenes	Rudes
Kazdangas	Nīgrandas	mācītājmuižas	Perbones	Sermītes
Kikures	Alšu	Pelču (Vec- un	Tāšu-Padures	Valtaiķu
Lieldrogas	Bākuzes	Jaun-)	Upesmuižas	Vaiņodes
Pūņu	Dēseļu	Pikules	Ostbākas	Elkuzemes
Vanjas	Dzīrgas	Rudbāržu	Sakas	Plepju
Vecdrogas	Griezies	Sieksātes	Sakas	Vaiņodes
Lažas	Meldzeres	Jaunapuzes	mācītājmuižas	Veldas
Aizputes –	Nīgrandes	Kalna vai Valtera	Salienas	Ziemupes
Klosteres	Padures	Kalna	Strantes	
Aizputes	Pilsbergas	Sieksātes	Ulmāles	
mācītājmuižas	Feliksbergas		Upesmuižas	
Jameikes	Labraga			
Jaunlažas	Pievīkas			

Dobeles apriņķa pagasti

Aleksandra (Šķības) savienots no Aleksandra Druku Lipstu vai Lipstenes Kreijas Plepju pagastiem	Brambergas Bramburgas Falcgrāves Kazimiru	Mālu Pētermuižas Pienavas Pienavas mežkunga muižas Vērpju	Salgales mācītājmuižas un 7 likvidētās superdentmuižas mājas	Kalnciema Kalnciema Klīves kroņa mež- kunga muižas
Auru Alavas Audzes Auru Lielapguldes Vecapguldes	Bukaišu Bukaišu Medenes	Elejas Audruvas Briežu Bērvircavas Elejas (Lielelejas) Sesavas mācītājmuižas	Jaunsvirlaukas Billes Ciemaldes Franksesavas Jaunsvirlaukas Kulpes Stalģenes superdenta mui- žas dažas mājas	Lielplatones Lielsesavas Butkunu Galamuižas Jostanmuižas Klīves Lielsesavas Sesavas mež- kunga muižas
Bēzrmuižas Bēzru Bēzru – Sīpeles mežkunga muižas Tīles muižas 4 mājas Ūdzes muižas	Dobeles Bērzbeķu Bīlastes Čuču muižas Dārtes Dobes Dobeles Dobeles vācu mācītājmuižas Potkaizes Rumbenes Virkus Džūkstes Apšupes Džūkstes	Garozes Garozes Katrīnas Emburgas Emburgas Kenziņu	Jekabnieku Jekabmuižas Svētes Ūziņu Kalnmuižas Kalnmuižas Kalnmuižas mācītājmuižas	Lielvircavas Lielvircavas Mazās lauku muižas Oglejas (Oglienas) Skursteņmuižas Vircavas mācītājmuižas

Līvberzes	Ozolmuižas	Penkules	Svētes	Kroņa –
	Cenas	Auces muižas	Jelgavas latviešu	Vircavas
Mežmuižas	Meijas muižas	Benkavas	mācītājmuižas	Dalbes
Lielberķenes	Ozolmuižas	mežkunga	Lielsvētes	mācītājmuižas
Mazberķenes	Svētes meža	muižas	Miezītes	Jelgavas
Mežamuižas	muižas	2 mājas no	Viskaļa	Annas draudzes
Mežamuižas	Platones	Tukummuižas	Tetelmindes	mācītājmuižas
mācītājmuižas	Jaunplatones	Cimeres muižas	Ānes muižas	Pētermuižas
Naudītes	Režu muižas	Penkules muižas	Tetelmindes	Kroņa jaunās
Jaunesavas	Vecplatones	Pienavas	Vecsvirlaukas	muižas
Naudītes	Pēternieku	Džūkstes	Dandāles	Kroņa Vircavas
Pētervaldes	Jelgavas mež-	mācītājmuižas	Sieramuižas	Salgaļes
(Dobeles apakš-	kunga muižas	Graudzes	Vecsvirlaukas	mācītājmuižas
mežkunga	Pētermuižas	Ķeņča muižas	Vilces	Valgundes
muiža)		Pienavas	Blankenfeltes	Hercoga
Tīles muižas		Sīpeles	Mūrmuižas	Lapskalna
6 mājas		Lustes	Vilces	Valgundes
		Sīpeles		Zaļenieku
		Sprigaulmuižas		Abgunstes –
				Grīnfeldes
				Zaļās muižas
				Zaļās muižas
				mācītājmuižas
				Stegules

Bauskas apriņķa pagasti

Baldones	Bauskas	Bornsmindes	Codes	Grīnvaldes
Baldones	Bauskas	Bornsmindes	Bēzrmuižas (priv.)	Ibenetes
Baldones	Bauskas latviešu	Greiersdarbes	Codes	Granteles
mežkunga	mācītājmuižas	Kaucmindes	Codes	Grienvaldes
muižas	Bauskas vācu	Brukņas	mācītājmuižas	Lielfidriķa
Baldones	mācītājmuižas	Brukņas	Dubes	Misas (privātmīža)
mācītājmuižas	bij. Bauskas	Briges	Garozes	Podu
Bārbeles	Bunges	Cēraukstes	Jumpravas	Līves
Bārbeles	Derpera	Arces vai	Slokas muižas	Brambergas
mācītājmuižas	Mēmeles	Ardzes	Iecavas	Jaunlīves
Kārļa	Mazdirdenes vai	Bauskas	Brantu	Veclīves
Lielbārbeles	Ērkšķu	mežkunga	Iecavas	Mercendarbes
Mazbārbeles	Superdenta	muižas	mācītājmuižas	Mežotnes
Taurkalnes	muižas 3 zem-	Cēraukstes	Lieliecavas	Granteles
mežkunga	nieku mājas	Islices	Kamberlejas	Mežotnes
muižas 3 mājas		Pāces		Mežotnes
		Pomušu		mācītājmuižas

Misas	Skaistkalnes	Svitenes	Vecmuižas	Vecsaules
Briedenes	Ānes – Mēmeles	Bērsteles	Drakanes	Dannes
Lamberta	Krusas	Svitenes	Klāsenes	Jēkabmuižas
Misas	Meduma vai		Krūzes	Jaunsaules
	Kirkavas	Tomes	Neigutes	Kūlu
Rundāles	Šēnbergas		mežkunga	Kroņa Mēmeles
			muižas	Vecā
	Stelpes		Režu	Vecmēmeles
	Nīzeres		Šarlotes	Vecsaules
	Stelpes		Vecmuižas	mācītājmuižas
			Vikstenes	

Grobiņas apriņķa pagasti

Bārtas	Gaviezes	Medzes –	Priekules	Talsu
Bārtas	Gaviezes	Vērgales	Funkes jeb	Grobiņas
Dižkrūtes	Grobiņas	Bēbes	Bunkas	mežkunga
Grobiņas	mācītājmuižas	Kapsēdes	Ordangas	mājas Bukes
mežkunga	Sustes	Mātru	Paplakas	Rolavas
muižas 14		Medzes	Priekules	Talses
zemnieku	Grobiņas	Saraiķu	Usaikes	Tāšes (Tāšu)
mājas	Grobiņas	Vērgales	Virgas	
	Grobiņas			Vecpils
Durbes	mežkunga	Nīcas	Rucavas	Ilmajs
Aizteres	muižas 8 mājas	Nīcas	Butiņģes jeb	Dižlāņu
Durbes	(Bikses,	Nīcas	Budiku	Lekšu
Durbes latviešu	Klečes, Lages,	mācītājmuižas	Kakišķu	Mazlāņu
mācītājmuižas	Orbes, Poles,	Nīcas mežkunga	Meirišķu	Stroķu
Durbes vācu	Sveiles, Talutu,	muižas	Papes	Vārves
mācītājmuižas	Jaunzemu)		Rucavas	
Bij. Durbes	Grobiņas	Palangas	Rucavas meža	
pilskunga	agrākās		kunga muiža	
muižas	pilskunga	Pērkones	Rucavas	
Grobiņas	muižas	Grobiņas	mācītājmuižas	
mežkunga	Ilgu	mežkunga		
muižas 2 mājas	Meženieku	muižas 5 mājas	Tadaiķu	
Krotas		(Kundziņi,	Grobiņas	
Lieģu		Pūces, Striķi,	mežkunga	
Ligutu		Strukenieki,	muižas	
Padones		Tomika	Bašes	
Raibās muižas		Miķeļa)	Tadaiķu	
		Pērkones		
		Saules muižas		

Ilūkstes apriņķa pagasti

Bebrenes	Lauku	Kurcuma	Pilskalnes	Skrundalienes
Bebrenes	Grenzenthal*	Dervenišku	Kazimirišku	Brunas
Genrikova*	Šēnbergas	Ilzes vai	Koņecpoles	Elkšņu
Ilzes	Upes	Ezermuižas	Pilskalnes	Jaunsalienes
Kaldabruņu		Kriviniškas		Lasenbekas
Rādebandsrues (Kaminčas)	Dvietes	Kurcuma vai	Prodes	Lašu
		Kurcmuižas	Baltās	Marianovas
Bornes	Ezeres	Lauces	Gulbenes	Tābaras
Brinkovščikas (Neu-Born)	Belmontes	Laukeses	Jakubovas	
Plātera Annas	Ezeres	Olgalust*	Kazimiriškas	Stelles
Rožupes	Ilgu	Vilkumiesta	Lovides	Charlottenhof*
Sarosli*	Kumbulu	(Eģiptes)	Prodes	Raudu
Šnellenšteinas	Šēnheides	mācītājmuižas	Varnišku	Stelles
Varnovicās	Gārsenes	Lašu	Rubenes	Susejas
Vecbornes vai	Asaru	Annes	Anceniškas	Vitenheimas –
Vecaņisimovas	Gārsenes	Baltās	Dunavas	Susejas
	Jaunsubates –	Dārtas	Rubeņu	
	t.i., Subates	Jaungriņvaldes		Sventes
Demenes	mācītājmuižas	Hohenbergas	Salanajas	Arones
Apollonienhof*		Lašu	Dūnafeldhof*	Grendzes
Brigas	Kalkūnes	mācītājmuižas	Šlapaku	Odensee*
Dārmuižas	Didrikasteines	Lustbergas	Johaninas	Jaunsventes
Demenes	Kalkūnes	Šēderes	Karlinas	Vecsventes
Demenes	Klopmansrodes	Šteinburgas	Lielbornes	Weißenheim*
mācītājmuižas	Meduma		Salonajas	
			Sikeles	
			mācītājmuižas	
			Sikeles –Rozališku	
			Vecsalienes	

Jaunjelgavas apriņķa pagasti

Biržu	Dignājas	Ērberģes	Kurmenes	Neretas
Biržu	mežkunga	Ērberģes	Kurmenes	Neretas
Biržu	muižas	Mazzalves	Šmides	Pilskalna
mācītājmuižas	Menkes	2 Taurkalnes		
Biržu mežkunga	Slates	apakšmuižkunga	Lindes –	Salas
muižas		muižas mājas	Birzgales	Ābeļu
	Eķengrāves	(Bauderu un		Danefeltes
Daudzevas		Impes	Mēmeles	Janopoles
	Elkšņu	Vallenburga)	Gricgales	Salas
Dignājas	Elkšņu		Lielmēmeles	Stablitenes
Dignājas	Elkšņu	Ilzes	Lielsusejas	
Dignājas	mežkunga	Bolden*	Vecmēmeles	
mācītājmuižas	muižas	Ilzes		

Saukas	Sēlpils	Sērenes	Valles	Vārenbrokas
Dzērves	Renebergas (bij.	Alstika	Bergofa vai	Cīruļu
Jaunsaukas	Sēlpils	Jaunsēres	Kalna muižas	Evaltes
Saukas	pilskunga	Jaunjelgavas	Kannenieku	Vārenbrokas
mācītājmuižas	muiža)	mācītājmuižas	Kārklū	
Saukas	Sēlpils	Talsingas vai	Taurkalna	Viesītes
mežkunga	mācītājmuižas	Talsu	Taurkalna	(Ekengrāves)
muižas	Sēlpils	Taurkalnes	mežkunga	Zalvas
Jaunsaukas	mežkunga	apakšmežkunga	muižas mājas	Lielzalvas
	muižas	muižas	(izņemot	Lielzalvas
Seces	Sēlpils sekretāra	Vecsēres	Pones, Skultes	mācītājmuižas
Brunavas	muižas		un Čuderu	
Jaunāsmuižas	Steinfeldes	Sunākstes	mājas)	Zasas
Seces	Vecsēlpils	Lielsunākstes	Valles	
Seces	Vīgantes	Mazsunākstes	Valles Pētersona	
mācītājmuižas		Sunākstes		
Seces mežkunga		mācītājmuižas		
muižas		Pikseres		

Kuldīgas apriņķa pagsti

Brocēnu	Griķu	Kurmāles	Ošenieku	Raņķu
Brocēnu	Griķu	Ekupes	Lašupes	Alašu
Kalna	Kuldīgas	Ernesta	Slukenes	Irges
Kaulices	mežkunga	Kaltikes	Skrundas	Gerres
	muižas	Kurmāles	mežkunga	Niedres
Cieceres	bij. Kuldīgas	Lauku	muižas 3 mājas	Raņķu
Lemzeres	virspilskunga	Pelču	Skrundas	Savenieku
Lielcieceres	muižas	Taurkalnes	apakšmežkunga	Skrundas
Mazcieceres			muižas 4 mājas	apakšmežkunga
Saldus	Ivandes	Kursišu		muižas (izņē-
mācītājmuižas	Dekstenes	Bruzilas	Padures	mot 4 mājas)
Ulpes	Lielivandes	Kursišu	Kimāles	Vāres
	Mazivandes	Kursišu	Krāčes	
Ezeres	Todayšu	mācītājmuižas	Mangenes	Rendas
Griezes		Slakteru	Nabes	Graudupes
mācītājmuižas	Kuldīgas		Padures	Lielkrēsles
Lielezeres	Kuldīgas Kalna	Lielrendas	Veckuldīgas	Priežu
Pampāļu	Kuldīgas	Lielrendas	Veges	Oseļu
Reņģu	mācītājmuižas	Mazrendas	Virkes	Rendas
Rubas	Sprinča			Rendas
	Tigves	Lutriņu	Planicas	mācītājmuižas
Gaiķu	Vagas	Jaunā	Jāteles	Rendas
Gaiķu		Kumbru	Kundes	mežkunga
Lielsatikes		Lutriņu	Planicas	muižas
Vikstrautes		Lutriņu	Vilgales	
		mācītājmuižas		

Saldus	Sātiņu	Skrundas	Vārmes	Zvārdes
Paures		mežkunga	Dūres	Kokas
Saldus	Skrundas	muižas (izņemot 4 mājas)	Šķēdes	Kērklīņas
Saldus	Skrundas	Vēršu	Vārmes	Satikes
mežkunga muižas	Skrundas Jaunā		Vārmes mācītājmuižas	Veczvārdes
Sesiles	Skrundas mācītājmuižas	Snēpeles		Zvārdes mežkunga muižas
Satikes		Turlavas		
Vecsatikes		Lipaiķu mācītājmuižas		
		Platgales		
		Turlavas		

Talsu apriņķa pagasti

Aizupes	Engures	Kandavas	Nurmuižas	Valgales
Aizupes	mežkunga muižas pagasts	Aizdzires	Nurmuižas	Sabiles mācītājmuižas
Jaundziras	Engures mežkunga muižas	Daigones	Oderes	Sabiles muižas
Varību	Mērsraga privātmuižas	Kandavas mežkunga muižas	Strazdes	Valgales
Ārlavas mācītājmuižas	Tukuma virspilskunga muižas 5 zemiņu mājas (Jaunpavasari, Vecpavasari, Odre Čunke, Odre Egle, Spūre)	Kandavas mācītājmuižas	Pastendes	Vandzenes
Cunces	Uguņciems	Putnenes	Kalistu	Gargeles
Īves		Rūmeņu	Pastendes	Igenes
Limbušu		Laidzes	Pūres	Oktes
Lubes – Ošu		Klānes	Spāres	Sārcenes
Pobušu		Laidzes		Vandzenes
Popervāles		Lamiņu	Stendes	Zantes
Pūņu			Kargades	Plāņu
Sasmakas			Stendes	Zantes (Liel- un Mazzantes)
Seslaukas			Stendes mācītājmuižas	
Tiņģeres			Vīcežu	Zemītes
Cēres	Jaunpagasta	Lībagu	Talsu	Kukšu
Okseles	Enģeļu	Andumu		Zemītes
Cēres	Jaunpagasta Lielvirbu	Libagu		
	Mazvirbu	Lubezeres	Vānes	Zentenes
Engures	Sknābes		Vānes	Bālgales
Engures	Stempeles	Matkules	Vānes mācītājmuižas	Bālgales mācītājmuižas
Engures mācītājmuižas	Valtera	Kalna		Dursupes
Mērsraga kroņa muižas	Veģes	Matkules	Valdgales	Galtenes
	Kabiles	Briņķu Pedvāles	Šķēdes	Jaunmuižas
	Kabiles	Firksa Pedvāles	Valdgales	Rindzeles
	Kabiles mācītājmuižas	Rinkules		Siles
	Sutenes	Nogales		Zentenes
	Višļu	Jaunciema		
		Nogales		

Tukuma apriņķa pagasti

Abavas	Irlavas	Ozolnieku	Sēmes	Tumes
Abavas	Degāles	Ozolmuižas	Brizules	Jaunmoku
Jaunsātu	Irlavas	Ošlejas	Kaives	Tukuma
Sātes	Kūku	Smārdes	Plienu	mācītājmuižas
mācītājmuižas	mācītājmuižas	Tukuma	Raudes	Tumes
		virspilskunga	Sēmes	Vilkajes
		muižas 6 mājas		
Annenieku	Jaunauces	(Bičuļu,	Slampes	Vadakstes
Annas	Jaunauces	Vanagu,	Slampes	Benkavas
Aussatuma	Jaunauces	Graudu, Svites,	Vikseles	Benkavas
Slagūnes	mācītājmuižas	Šķilteriteru,		mežkunga
	Jumpravietes	Ērcu)	Sniķeres	muižas,
Bēnes	Ozolmuižas		Benkavas	izņemot
Bēnes	(kroņa)		mežkunga	7 mājas
Ciroles		Pētertāles	muižas 5 mājas	(Bramaņu,
Krūškalna vai	Jaunpils	Snapiju	(Vanagu,	Vanagu,
Krūšes	Lauku	Pētertāles	Severu,	Severu,
	Jaunpils		Kavušu,	Kavušu,
Bikstu	Jaunpils	Praviņu	Rudeļu, Strēļu)	Rudeļu, Siletilu
Bikstu	mācītājmuižas	Praviņu	Kukires	un Strēļu)
Spriņģes		Spirgu	Sniķeres	Vadakstes
	Lestenes			
Cērkstes	Kliges	Remtes	Struteles	Vecauces
Cērkstes	Lestenes	Rāves (kroņa)	Bundžu	Ķēveles
Šlokenbekas	Lestenes	Remtes pils	Struteles	Vecauces
	mācītājmuižas	Smuku		Vitiņu
Grenču		Vīnšeņķu	Stūru	
	Lielauces	Viesātu	Dūru (privātā)	Vecmoku
Īles	Lielauces		Stūru	Svares
	Lielauces	Reņģes		Vecmoku
	mācītājmuižas	Ārišu	Tukuma	Vilkasalas
	Sirmeles	Grenču	mežkunga	
	Stirnu	Reņģes	muižas pagasts	
		Upes		

Ventspils apriņķa pagasti

Dundagas	Piltenes	Sarkanmuižas	Ugāles	Zlēku
Dundagas	Piltenes	Licenu	Ugāles	Zlēku
Dundagas	mācītājmuižas	Pasiekstes	Ugāles	Zlēku
mācītājmuižas	Piltenes mež-	Tērgales	mācītājmuižas	mācītājmuižas
Irbes	kunga muižas	Vārves		
mācītājmuižas		Ventspils	Usmas	Zūras
	Popes	mežkunga		Atlicenes jeb
Ēdoles		muiža Elšķene	Ziras	Lēču
Apuzes	Puzes	Bij. Ventspils	Sārnates	Gārzes
Ēdoles	Ameļu	pilskunga	Užavas	Zūras
Liedikas	Annahites	muižas	Venzavas	Landzes
	Puzes	Pomerlandes	Ziras	mācītājmuižas
Piltenes	Puzes	Ventspils		
Bestes	mācītājmuižas	mācītājmuižas		
Laksdīnes	Puzenieku			

Austra Mieriņa

Latvijas valsts robežas (1918–1940)

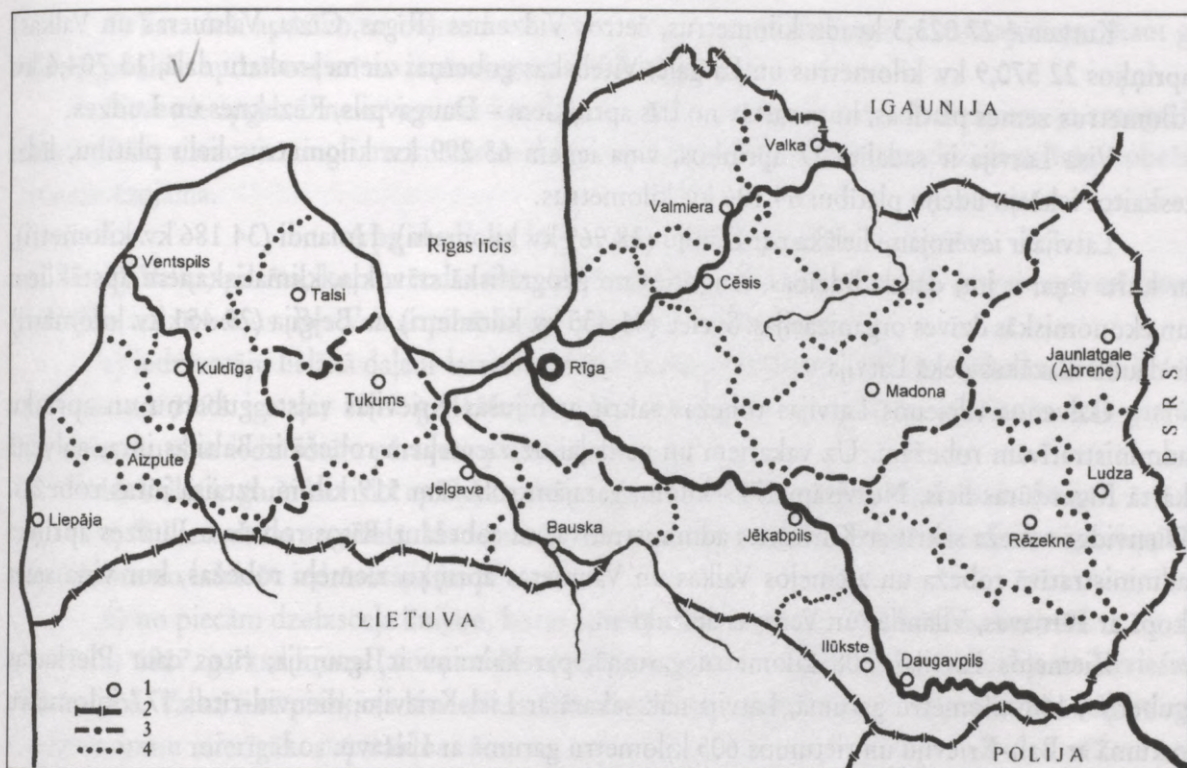
Pēc 1. pasaules kara, kas beidzās ar lielām izmaiņām Eiropas kartē un daudzu jaunu valstu iezīmēšanos tajā, radās arī neatkarīga Latvijas Demokrātiskā Republika. 1918. gada 18. novembrī Latvijas Tautas Padome, atzīdama sevi par vienīgo augstāko varas nesēju Latvijas valstī, pasludināja, ka Latvija, apvienota savās etnogrāfiskajās robežās (Kurzeme, Vidzeme un Latgale), ir patstāvīga, neatkarīga, demokrātiski republikāniska valsts.¹

Kopš tā brīža, neraugoties uz daudzām grūtībām un šķēršļiem, sākās neatlaidīgs Latvijas valsts veidošanas darbs, kurā viens no svarīgākajiem uzdevumiem bija arī valsts teritorijas noteikšana un robežu nospraušana.

Padomju perioda Latvijas vēstures literatūrā, vismaz pēckara gados līdz atmodas sākumam izdotajā, nav gadījies lasīt kaut ko par Latvijas robežām. Latvijas valsts tapšanas un pastāvēšanas laika autoru darbos, kas no specifondiem atgriezušies bibliotēku plauktos, uzmanība veltīta galvenokārt valstiskuma idejas attīstībai, Latvijas valsts izveides apstākļiem un tās cīņai par valsts atzīšanu starptautiskā mērogā. Robežu problēma tajos gandrīz nav skarta. Tikai Latviešu Konversācijas vārdnīcā valsts robežām, ņemot vērā izdevuma specifiku, ierādīta samērā liela vieta.² No latviešu autoriem emigrācijā plašāk par to ir rakstījis E. Andersons savā Latvijas vēsturē, robežu noteikšanas problēmām veltot atsevišķu nodaļu,³ kurā vispārējos vilcienos aplūkota ne vien Latvijas robežu izveidošanās, bet arī Klaipēdas jautājums, Lietuvas austrumu un dienvidu robežu jautājums un tās sadursmes ar Poliju.

Šis mazpētītais jautājums rosināja pievērsties valsts robežu tēmai, balstoties galvenokārt uz nublicētiem materiāliem, kas glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā. Ārlietu ministrijas fondos atrodas ar Latvijas valsts robežām saistītie, oriģinālie dokumenti, ar lielu pietāti glabāšanai sagatavoti, greznos ādas vākos iesieti (izņemot Igauniju), ar mākslinieciski iestrādātu valsts ģerboni rotāti, valstu karogu krāsas auklām cauršūti, parakstiem un zīmogiem (izņemot Poliju) apstiprināti. Tur ir Latvijas–Padomju Krievijas valsts robežu apraksts⁴ ar ģeodēzisko darbu shēmām pielikumā, ģeodēzisko aprēķinu grāmata,⁵ kartes,⁶ Padomju Krievijas–Latvijas robežu plāni,⁷ Latvijas–Lietuvas robežu dokumentācija,⁸ Latvijas–Igaunijas robežu apraksts un dokumentācija⁹ un Latvijas–Polijas robežzīmju izvietojuma shēma un alfabētiskais pierobežu saimniecību un vietu saraksts pa pagastiem.¹⁰ Jāpiebilst, ka Latvijas–Igaunijas un Latvijas–Lietuvas robežu apraksti pēc to parakstīšanas 1927. gadā ir arī publicēti.

Šie oficiālie dokumenti atspoguļo robežu komisiju darba rezultātus, bet ne pušu nostāju un cīņas, kas risinājās darbu sagatavošanas un robežu nospraušanas gaitā. Šo robu daļēji aizpilda Ministru kabineta sēžu protokoli, kā arī valdības oficiozs "Valdības Vēstnesis", likumu un rīkojumu krājums un Saeimas stenogrammas, bet arī šie materiāli par notikumiem stāsta lakoniski un galvenokārt oficiālā valodā. Pušu oficiālo nostāju un viedokļu maiņu atspoguļo miera sarunu protokoli un sēžu stenogrammas. To gaisotni, kāda valdīja sabiedrībā, un kaislības, kādas

23. att. Latvijas valsts robežu un administratīvā sadalījuma karte: 1 – apriņķu pilsētas; 2 – valsts robeža; 3 – apgabala robeža; 4 – apriņķa robeža (pēc P. Mantnieka kartogrāfijas institūtā iespiestās Latvijas administratīvās kartes).

bangoja ap robežu jautājumu, plaši atspoguļo tālaika prese, kuras dažus fragmentus tekstā citēsim.

Latvijas situācija valsts veidošanas sākumposmā atspoguļota Memorandā, ko Latvijas delegācija 1919. gada aprīlī iesniedza Miera konferencei Parīzē.¹¹ Memoranda I daļa, kurai dots virsraksts “No latviešiem apdzīvotas zemes”, stāsta par Latvijas esošajām un vēlāmajām robežām un iedzīvotājiem; II un III daļa veltīta Latvijas vēsturei; IV – latviešu kaimiņiem; V – attiecībām ar Krieviju; VI – saimnieciskajai dzīvei; VII – rūpniecībai; VIII – Latvijas valsts īpašumiem. Te publicējam tikai I daļu, kur runa ir par robežām.

**Memorandums par Latviju,¹²
stādīts priekšā no Latviešu Delegācijas
Miera konferencei**

I

No latviešiem apdzīvotas zemes.

Jau no tālas senatnes latvieši apdzīvo Baltijas jūras piekrasti, sākot no Ainažu ostas, gar Rīgas jūras līča rīta piekrasti līdz Palangai, galējam robežu punktam starp Prūsiju un Kurzemi.

Latvieši apdzīvo vienkopus:

Kurzemē 27 023,3 kvadr. kilometrus, četros Vidzemes (Rīgas, Cēsu, Valmieras un Valkas) apriņķos 22 570,9 kv. kilometrus un Latgalē, Vitebskas guberņas ziemeļ-vakaru daļā, 13 704,6 kv. kilometrus zemes platības, kura sastāv no trīs apriņķiem – Daugavpils, Rēzeknes un Ludzes.

Visa Latvija ir sadalīta 17 apriņķos; viņa ieņem 63 299 kv. kilometrus lielu platību, līdzī ieskaitot iekšējo ūdeņu platību: 64 196 kv. kilometrus.

Latvija ir ievērojami lielāka par Dāniju (38 969 kv. kilometri), Holandi (34 186 kv. kilometri), ar kuru viņai ir ļoti daudz līdzības, raugoties no ģeogrāfiskā stāvokļa, klimatiskajiem apstākļiem un ekonomiskās dzīves organizācijas. Šveice (41 435 kv. kilometri) un Beļģija (29 451 kv. kilometri) ir daudz mazākas nekā Latvija.

Galvenos vilcienos Latvijas robežas sakrīt ar bijušās Krievijas valsts guberņu un apriņķu administratīvām robežām. Uz vakariem un pa daļai uz ziemeļiem robežā ir Baltijas jūra, galvenā kārtā Rīgas jūras līcis. No visām 1777 kilom. garajām robežām 519 kilom. iztaisa jūras robežas. Dienvidus robeža sakrīt ar Kurzemes administratīvajām robežām. Rītos robeža ir Ludzes apriņķa administratīvā robeža un ziemeļos Valkas un Valmieras apriņķu ziemeļu robežas, kur viņa saiet kopā ar Pērnavas, Vilandes un Verovas apriņķiem.

Ziemeļos Latvijai, 308 kilometru garumā, par kaimiņu ir Igaunija; rītos caur Pleskavas guberņu, 168 kilometru garumā, Latvija nāk sakarā ar Liel-Krieviju, dienvid-rītos 177 kilometru garumā ar Balt-Krieviju un rietumos 605 kilometru garumā ar Lietuvu.

Latvijas etnogrāfiskās robežas pārsniedz administratīvās robežas sekojošās vietās:

- 1) uz ziemeļiem no Ainažiem gar Baltijas jūras piekrasti uz nelielu apgabalu;
- 2) uz ziemeļiem no Opes gar dzelzsceļu Valka–Alūksne–Stukmaņi, kur Jaun-Rozes pagasts ir apdzīvots no latviešiem;
- 3) Lucenieku pagasts Verovas apriņķī, uz rītiem no Jaun-Rozes, ir apdzīvots no latviešiem;
- 4) latvieši apdzīvo Pleskavas guberņā šauru zemes strēmeli gar Vidzemes robežu uz rītiem no Baltinovas, starp Ludzes apriņķa robežu un Petrogradas–Varšavas dzelzsceļu, starp Korsovkas un Pitalovas stacijām;
- 5) latvieši dzīvo Kauņas guberņā, Aknīšu apgabalā, kurš iespiežas Kurzemē starp Ilūkstes un Jaunjelgavas apriņķiem;
- 6) latvieši apdzīvo apgabalu uz dienvidiem no Kurzemes starp Mēmeli, Jaunjelgavas apriņķi un stūri zemes, kur Mūsa ieiet Kurzemē;
- 7) latvieši apdzīvo arī zemes strēmeli 4 līdz 9 kilometri platumā Kauņas gub., gar Kurzemes robežu starp Žagares un Piķeles miestiem;
- 8) latvieši apdzīvo Prūsijā 40 kilometru garumā Kuru jomu (Kurische Nürung).

Kaimiņu tautu etnogrāfiskās robežas iespiežas Latvijas robežās sekošās vietās:

- 1) igauņi apdzīvo Valmieras apriņķa ziemeļus ap 100 kv. kilom. uz ziemeļiem no Maizekūles.
- 2) igauņi apdzīvo apgabalu uz ziemeļ-rītiem no Valkas, Liel-Lugažu muižas apkārtnē.
- 3) Ilūkstes apriņķī lietavieši un baltkrievi apdzīvo šī apriņķa dienvidus-rīta daļu, latviešu-lietaviešu robeža mazu lietu stiepgas uz dienvidiem no Daugavpils–Poņevezas dzelzsceļa līnijas.

4) lietavieši apdzīvo uz dienvid-vakariem no Kurzemes Palangas miesta apkārtni, kaut gan šis apgabals ir apdzīvots arī no ievērojama daudzuma latviešu.

Pievēstie apgabali nevar izsaukt konfliktus starp latviešiem un viņu kaimiņiem, jo etnogrāfiskās robežas viscaur ir stingri uzzīmētas un diference starp etnogrāfiskām un administratīvām robežām ir neievērojama.

Apgabali ar jauktiem iedzīvotājiem ir:

1) Valka, pilsēta, kura atrodas tuvu pie Igaunijas robežām un dabīgi ietver sevī arī igauņu tautības iedzīvotājus. Bet Valkas pilsētai jāpieder pie Latvijas tāpēc, ka:

a) iedzīvotāju lielākā daļa ir latvieši; pēdējā ļaužu skaitīšana (1897. g.) rāda, ka Valkā ir 4453 latvieši un 3594 igauņi; 1917. g. latviešiem bija balsu pārsvars pilsētas vēlēšanās, kas pierāda latviešu tautības iedzīvotāju pārsvaru pilsētā;

b) Valka ir gluži latviskā apriņķa galvenā pilsēta (93,2 % no visa iedzīvotāju skaita);

c) Valka atrodas apgabalā, kas no nezināmiem laikiem piederējis latviešiem, un viņa visapkārt apdzīvota no latviešu iedzīvotājiem;

d) no piecām dzelzsceļa līnijām, kuras satiekas Valkā, trīs pāršķeļ latviskas zemes.

e) 1917. g., kad kņaza Ļvova valdība sadalīja provinci starp igauņiem ziemeļos un latviešiem dienvidos, Valka tika piešķirta latviešiem, bet latvieši un igauņi nolēma šo jautājumu izšķirt caur referendumu mierīgākos apstākļos.

2) gar austruma robežu, abās pusēs administratīvai robežai, atrodas apgabali, kuri apdzīvoti no jauktiem latviešu, baltkrievu un lielkrievu iedzīvotājiem.

3) Ilūkstes apriņķī, apriņķa vidū, ir pagasti, apdzīvoti no latviešiem un lietaviešiem.

Latvijas valsts ir deklarēta latviešu etnogrāfiskās robežās, bet dažos gadījumos ekonomiski apstākļi un satiksmes ērtība prasa dažu etnogrāfisku un administratīvu robežu pārlabošanu. Ņemot to vērā, Latvija prasa, lai viņai tiktu pievienota:

1) Možeiku (Muravjevo) stacija Kauņas guberņā, tāpēc ka šinī stacijā Rīgas, Jelgavas, Liepājas un Romnu dzelzsceļi satiekas. Šī līnija ir vienīgā, kura savieno Liepāju ar pārējo Latviju. Pievienojot Latvijai Možeiku staciju ar dzelzsceļa gabalu līdz Kurzemes robežai Liepājas virzienā un velkot demarkācijas līniju gar kaimiņu upēm, tiktu pievienots Latvijai apmēram 90 kv. kilometru liels apgabals, kurā dzīvo leiši un latvieši, bet kurā leišu ir vairākums.

2) Pitalova Pleskavas guberņā jāpievieno Latvijai. Tas ir 9 kilometrus no Latgales stāvošs apgabals. Tā ir veca latviešu zeme, kaut gan iedzīvotāju vairums viņā ir krievi. Šās stacijas pievienošana Latvijai ir nepieciešama tāpēc, ka latviešu Rīgas–Ramockas (Ieriķu – A. M.)–Sitas–Pitalovas un Daugavpils–Rēzeknes–Pleskavas dzelzsceļa līnijas še sastopas un ka, pievienojot Pitalovu Krievijai, satiksme starp Vidzemi un Latgali tiek pārtraukta.

3) dzelzsceļa līnija Stukmaņi–Alūksne–Valka iet starp Valku un Opi uz igauņu–latviešu robežu, un ir vēlams visu šo līniju ieslēgt Latvijas valsts robežās, lai uzturētu tiešo satiksmi starp dienvidus Vidzemi un Valku.

4) Runo salai Rīgas jūras līcī jāpievienotai pie Latvijas. Šī sala ir 9 kv. kilometrus liela, apdzīvota no 250 zviedriem. Tā kā šī sala atrodas Latvijas teritorijas ūdeņos un bezdrāts telegrāfa stacija un bāka ir nepieciešama ziemā un pavasarī Rīgas kuģniecībai, viņa jāpievieno Latvijas teritorijai. Šī sala ir pieskaitīta Arensburgas apriņķim. Senāk viņa bija daļa no Rīgas apriņķa vai atkal bija pieskaitīta Kurzemei, no kuras viņa nava tālu.

Memoranda iesniegšanas laikā par kundzību Latvijas zemē vēl pilnā sparā cīnījās dažādi sveši spēki, kuru vidū bija gan baltie, gan sarkanie, bet jau tad, kā liecina Memorands, jaunā valsts domāja un arī uzsāka cīņu gan par Latvijas atzīšanu, gan tās robežām.

Tikai 1919. g. novembrī no Rīgas tika padzīti bermontieši, tā ievadot Kurzemes atbrīvošanu no svešām varām, bet austrumdaļā cīņa par Latgales atbrīvošanu turpinājās vēl līdz 1920. g. janvāra beigām.

Robežas starp Latviju un Krieviju

Pēc pamiera līguma noslēgšanas 1920. g. 30. janvārī starp Latviju un Padomju Krieviju abas puses sāka gatavoties miera sarunām, kuru gaitā tika atrisināts arī robežu jautājums. 1920. gada 16. februārī Latvijas Ministru kabinets sakarā ar Latgales atbrīvošanu un Padomju Krievijas priekšlikumu par miera sarunām nolēma piekrist to uzsākšanai.¹³ 23. februārī Ministru kabinets iecēla ārlietu ministra biedru Aurēliju Zēbergu par Latvijas delegācijas priekšsēdētāju un uzdeva viņam veikt priekšdarbus miera sarunām. 24. martā nolēma, ka vislabāk miera sarunas vest Maskavā un uzsākt tās aprīļa sākumā. Delegāciju paredzēja piecu locekļu sastāvā un uzdeva A. Zēbergam izstrādāt miera delegācijas instrukciju.

1920. gada 9. aprīlī Ministru kabinets apstiprināja miera delegācijas sastāvu, kurā bez priekšsēdētāja A. Zēberga bija iekļauti kā locekļi tieslietu ministrs Kārlis Pauļuks, virsskolotājs Jānis Vesmanis, ekonomists Pēteris Bergis un pulkvedis Eduards Kalniņš.¹⁴ Sarunu gaitā delegācijas sastāvā notika izmaiņas. 1920. gada 19. maijā A. Zēbergs atgriezās Rīgā un lūdza viņa vietā iecelt J. Vesmani,¹⁵ kas 21. jūnijā tika izdarīts. 1920. gada 28. maijā uz Maskavu kā miera delegācijas loceklis tika komandēts tirdzniecības un rūpniecības ministrs Kārlis Bušs¹⁶ un vēlāk Ansis Buševics – Tautas Padomes loceklis, 1918.–1920. g. Liepājas pilsētas galva.

Krievijas delegāciju vadīja Ādolfs Jofe un Jakovs Haņeckis (Firstenberg). Kā viens no padomju puses ekspertiem miera sarunās piedalījās arī latviešu vēsturnieks Kārlis Landers.

16. aprīlī Maskavā uzsākot miera sarunas, A. Zēbergs uzsvēra, ka Latvijas delegācija vēlas patiešām īstu, stabilu, taisnīgu mieru, kas apmierinātu abas puses,¹⁷ un nolasiņa savus priekšlikumus, bet līdz sarunu noslēgumam pagāja četri mēneši.

Jau kopš pirmās sēdes iesākās debates robežu jautājumā, kas sarunu gaitā kļuva par vienu no galvenajiem. Tam gandrīz divu mēnešu laikā tika vēltītas 12 sēdes (neskaitot komisiju sēdes) ar diviem trim turpinājumiem un vairākiem pārtraukumiem, lai konsultētos ar valdībām. Protokoli un stenogrammas par šo jautājumu aizņēma daudzus desmitus lappušu, tāpēc to būtība te atspoguļota īsumā. Latvijas delegācijas vadītājs A. Zēbergs deklarēja, ka, izstrādājot priekšlikumus robežu jautājumā, tā vadījies pēc etnogrāfiskiem un saimnieciskiem apsvērumiem un no tā, lai robežas būtu pēc iespējas dabiskas un taisnas.¹⁸

Savā robežu projektā Latvijas delegācija bija izteikusi priekšlikumu nodot Latvijas valdījumā Ludzas apriņķa ziemeļos zināmu Pleskavas guberņas Ostravas apriņķa teritoriju ar Pitalovas dzelzceļa mezglu, vidusdaļā – nelielu Opočkas un Sebežas apriņķa daļu līdz Zeplinkas upei un dienvidu daļā – nelielu teritoriju Drisas apriņķī līdz Sarjankas upes ietekai Daugavā. A. Zēbergs šo priekšlikumu motivēja tā, ka tās ir senas latgaļu zemes, pamatojumam atsaucoties uz A. Bilenšteina darbu par latviešu valodas robežām un tam pievienoto karti¹⁹ un piebilstot, ka latgaļiem savulaik piederējusi ne vien projektā ietvertā teritorija, bet vēl tālākas zemes, un piesauca arī ekonomiskus apsvērumus, kas liedza sadalīt un pārtraukt dzelzceļa līniju Pitalova–Sita–Ieriķi–Rīga, un to, ka

Drisas apriņķa rietumu pierobežas iedzīvotāji (kuru vidū samērā daudz latviešu) izteikuši vēlēšanos pievienoties Latvijai, kā arī vēlmi, lai robežas būtu pēc iespējas taisnas un dabiskas.²⁰

Krievijas delegācijas vadītājs Ā. Jofe, kurš pirmajā un arī vairākās turpmākajās sēdēs atkārtoti deklarēja, ka atzīst visu tautu tiesības uz pašnoteikšanos un pat pilnīgu atdalīšanos no tās valsts, kuras sastāvā tās ietilpst,²¹ Latvijas delegācijas izvirzītajā robežu jautājumā ieņēma visai noraidošu pozīciju. Ā. Jofes pretargumenti bija tādi, ka robežām jāiet pa Ludzas, Rēzeknes un Daugavpils apriņķa agrākajām administratīvajām robežām, ka Latvija pieprasot Ostravas, Opočkas, Sebežas un Drisas apriņķa teritoriju, kur latviešu iedzīvotāji esot mazākumā (viņš atsaucās uz 1897. gada tautas skaitīšanas materiāliem par visu apriņķi kopumā), ka Latvijas prasības robežu jautājumā nosakot agresīvi un militāri stratēģiski mērķi, ka Latvija robežas gribot izlīdzināt savā labā, nevis lai aizsargātos, bet lai uzbruktu.²²

Latvijas delegācijas vadītājs A. Zēbergs viņam aizrādīja, ka etnogrāfiskās robežas dažādos laikos ir mainījušās, ka valoda un ticība ne vienmēr precīzi norāda tautību. Atsaucās vēlreiz uz A. Bilenšteinu, kurš 1892. gadā rakstīja, ka Pleskavas guberņas (Ostravas apriņķa) latviešu iedzīvotāji esot gan pareizticīgi, valkājot krievisku apģērbu, nesukojot bārdi, bet mājās runājot latviski un uzskatot sevi par latviešiem, un salīdzināja tos ar lībiešiem Kurzemē un setiem Igaunijā.²³ A. Zēbergs iebilda pret to, ka Krievijas delegācija izmantojusi 1897. gada skaitīšanas datus par visu apriņķi, bet robežās paredzēts ietvert tikai nelielu šā apriņķa daļu, tieši to, kur pārsvarā dzīvoja latvieši. Kā nepamatots tika noraidīts pārmetums par Latvijas militāri stratēģiskiem nolūkiem, norādot, ka Latvija ir pārāk maza valsts, lai kādu apdraudētu, ka, palikdama uzticīga paš aizsardzības principiem, tā apturējusi sava karaspēka virzīšanos uz priekšu, tiklīdz sasniegtas etniskās robežas, lai gan dažviet tās gājušas vēl tālāk aiz frontes līnijas, un ka tā ir ieinteresēta, lai robežas būtu pēc iespējas taisnas un dabiskas.²⁴

Pēc vairākām sēdēm un ilgām debatēm, kad Latvijas delegācija saņēma Ministru kabineta 1920. g. 14. V sēdē dotās pilnvaras²⁵ piekāpties, ka robežas ar Opočkas un Sebežas apriņķi ies nevis pa Zeplinkas upi, bet Ižas (Ludzas) upi līdz Pitela ezeram, kā prasīja Krievijas delegācija, un Krievijas delegācija piekāpās par robežām ar Ostravas apriņķi,²⁶ tika panākta vienošanās par robežu līdz Drisas apriņķim. Atlika vēl noteikt robežas ar Drisas apriņķi, bet par tām debates izvērās sevišķi ilgas un neatlaidīgas. Latvijas delegācija bija paredzējusi iekļaut Latvijas robežās nelielu teritoriju Drisas apriņķa dienvidos, kas robežojās ar Daugavpils apriņķi, kur dzīvoja samērā daudz latviešu. Delegācija atsaucās uz Katrīnas II laika ceļojumu aprakstu, kurā teikts, ka Opočkas un Drisas apriņķī dzīvojot latvieši un ka Drisa esot latviska pilsēta,²⁷ un uz to, ka šā apvidus vairāku pagastu iedzīvotāji (arī nelatvieši) aptaujā izteikuši vēlēšanos pievienoties Latvijai, ka robeža pa Sarjankas upi būtu taisnāka un īsāka.²⁸

Krievijas delegācija pret to izvirzīja iebildumus, ka Katrīnas II laika liecības esot pārāk senas, vēlreiz operēja ar 1897. g. skaitīšanas materiāliem par visu Drisas apriņķi, apšaubīja tā iedzīvotāju izteikto vēlēšanos pievienoties Latvijai, apgalvoja, ka aptauju nevarot ņemt vērā, jo tā notikusi okupācijas karaspēka klātbūtnē (t. i., Latvijas armijas ieņemtajā teritorijā), vēlreiz atgriezās pie sava apgalvojuma, ka Latvijas delegācijas nostāja esot izskaidrojama vienīgi ar militāri stratēģiskiem mērķiem, ar nodomu nevis aizstāvēties, bet uzbrukt.²⁹ Krievijas delegācija ierosināja robežu jautājumu izskatīt komisijā.³⁰ Bet ne komisijā, ne plenārsēdē vienošanās netika panākta.³¹ Izvirzījās jautājums par plebiscītu šajā strīdīgajā teritorijā. Tā bija Drisas apriņķa daļa starp minētā apriņķa rietumu robežu (ar Daugavpils apriņķi) un līniju no Stalmakiem līdz Pozinai, tālāk pa

Osvejas ezera līci starp salu un rietumkrastu uz Končāniem, tad uz Dobrenkiem, tālāk pa Užicas upi līdz Daugavai pie Idricas upes ietekas tajā. Tās piederība Latvijai vai Krievijai bija jānosaka vietējiem iedzīvotājiem balsošanas ceļā.³² Sākās balsošanas noteikumu izstrādāšana. Krievijas delegācija piekrita plebiscītam ar noteikumu, ka Latvijas karaspēks atstās šo teritoriju, un solīja, ka arī krievu karaspēks tur neieies un būs garantija, ka arī nekādas trešās puses karaspēks to neieņems, lai iedzīvotājiem būtu iespēja brīvi izteikt savu gribu, uzsverot, ka nevar būt pašnoteikšanās teritorijā, kurā atrodas okupācijas karaspēks.³³ Tika izvirzīta prasība, lai okupētajā teritorijā nenotiktu nekādas mākslīgi radītas izmaiņas vietējo iedzīvotāju nacionālajā un sociālajā sastāvā un okupācijas iestādes ievērotu visus noteikumus, kas ietverti 1907. g. 18. oktobra Hāgas konvencijas pielikumos par okupācijas karaspēka tiesībām un pienākumiem.³⁴

Tika noteikts, ka plebiscītā drīkst piedalīties tikai tie iedzīvotāji, kuri līdz 1914. g. 1. augustam (t.i., līdz 1. pasaules kara sākumam) bija pastāvīgi dzīvojuši šajā teritorijā, un izvirzīta prasība nodrošināt iespēju piedalīties vēlēšanās arī visiem tiem iedzīvotājiem un viņu ģimenes locekļiem, kuri līdz 1914. g. 1. augustam bijuši turienes pastāvīgie iedzīvotāji, bet plebiscīta aptaujas laikā (1920. g.) labprātīgi vai apstākļu spiesti dzīvoja citur.³⁵ Pārējiem iedzīvotājiem neatkarīgi no tā, cik ilgi viņi tur dzīvo, piedalīšanās plebiscītā netika paredzēta. Padomju puse paredzēja vēlēšanu tiesības no 18 gadu vecuma, iebilda pret vēlēšanu tiesību piešķiršanu tiem, kas ekspluatē svešu darbaspēku, bija par aģitāciju iedzīvotāju vidū, bet, lai klāt nebūtu Latvijas armija, vēlēšanu rezultātus solīja apkopot trīs mēnešu laikā pēc Latvijas armijas aiziešanas.³⁶

Latvijas delegācija nebija ar mieru atvilkt savu armiju no strīdīgās teritorijas pirms miera līguma noslēgšanas un piekrita plebiscītam pēc miera līguma ratificēšanas. Iebilda pret aģitāciju, lai neietekmētu vēlēšanu brīvu izvēli, un uzskatīja, ka vēlēšanās drīkst piedalīties no 21 gada vecuma. Sarunas nevirzījās uz priekšu. Padomju puse atteicās arī no citu jautājumu apspriešanas, pirms robežu jautājums nebūs atrisināts.³⁷

Latvijas delegācijas vadītājs J. Vesmanis, kurš jūnijā nomainīja A. Zēbergu, jūlijā ziņoja ārlietu ministram Z. Meierovicam: "Iespaidis noteikti tāds, ka katrā jautājumā, kuram kaut cik ir principiāla nokrāsa, vienošanās ir pilnīgi neiespējama. [...] Kādus argumentus arī nepievest, cik ilgi par jautājumu arī nedebatēt, tas uz pretiniekiem ne mazāko iespaidu neatstāj. Pilnīgi loģiskus slēdzienus, kas viņiem runā pretim, tāpat arī faktus, ja tie neapstiprina viņu ieņemto stāvokli, viņi atstāj bez ievēribas un gari un plaši atkārtoti neskaitāmas reizes vietā i nevietā savus ne reizi izteiktus motivējumus."³⁸

Jūlija sākumā sarunas tika pārceltas uz Rīgu.³⁹ Te tās ritēja raitāk, un 11. augustā Rīgā tika parakstīts miera līgums.⁴⁰ Tātad pārējie 22 miera līguma panti tika apspriesti nepilna mēneša laikā.

Vienā no pēdējām sēdēm, kas notika 9. augustā, tika vēl pārrunāti daži formulējumi, kuros nebija panākta galīga vienošanās, arī robežu jautājums. Abpusēji vienojoties, plebiscīts Drīsas apriņķa rietumdaļā tika atcelts. Šo jautājumu izlēma tā, ka apriņķa mazāko – rietumu daļu pievienoja Latvijai, lielākā – austrumu daļa palika Krievijai. Kā kompensāciju par šo piekāpšanos Krievija Latvijai piešķīra Ostravas apriņķa Pokrovas pagastu, ar to izlabojot tur agrāk noteikto neērto robežlīniju Latgales ziemeļos.⁴¹

Līguma parakstīšanas un zīmogu pielikšanas akts notika trešdienā, 11. augustā, Ārlietu ministrijas sēžu zālē, kur delegācijas ieradās plkst. 12.40. Līgumu parakstīja ar kāda Latvijas pilsoņa dāvinātu zelta spalvaskātu, kas bija rotāts ar dimantiem un pērli un ko pēc tam bija paredzēts nodot uzglabāšanai nacionālajā muzejā.⁴²

Reizē ar miera līgumu tika parakstīts arī protokols par kara darbības izbeigšanu, kam bija jānotiek plkst. 24.00 naktī no 13. uz 14. augustu.

Sēde beidzās ar delegāciju vadītāju īsām uzrunām, kurās tika izteikta pārliecība, ka miers būs ilgstošs un dos abām tautām to, ko tās sagaida. Tās pašas dienas vakarā Krievijas delegācija aizbrauca no Rīgas.

Latvijas Republikas Ministru kabinets 1920. g. 18. augusta sēdē akceptēja parakstīto miera līgumu un nolēma iesniegt to Satversmes sapulcei ratificēšanai.⁴³ 9. septembrī to ratificēja arī Padomju Krievijas valdība,⁴⁴ un 1920. gada 4. oktobrī Maskavā notika miera līguma ratifikācijas grāmatu apmaiņa.⁴⁵ No Krievijas puses protokolu par miera līguma apmaiņu parakstīja ārlietu komisārs G. Čičerins un viņa biedrs L. Karahans.⁴⁶ Čičerins oficiāli uzsvēra, ka Krievija ir ieinteresēta uzturēt miermīlīgas attiecības ar Latviju. Turpretī latviešu komunisti šo mieru uztver kā bēdīgu nepieciešamību, atzīmēja "Sociāldemokrāts", rakstot par ratificētā miera līguma apmaiņu.⁴⁷

Latvijas valdība savā paziņojumā to vērtēja šādi: "[..] 4. oktobrī Maskavā apmainītas Rīgā noslēgtā miera līguma ratifikācijas grāmatas; starp Latviju un Krieviju galīgi iestājies miers. Līdz ar to Latvijas valsts sev iekarojusi vispārīgu mieru un izbeigusi viņai uzspiestos karus, nodrošinot sev patstāvību, demokrātisko iekārtu un brīvību."⁴⁸ Latvijas Ārlietu ministrijas biļetenā rakstīts: "Nevar apgalvot, ka sasniegts viss, ko latvju tauta gaidīja un ko viņa ar pilnām tiesībām varēja sagaidīt no miera ar Krieviju. Briesmīgie zaudējumi, kuri mūsu zemei bija jāizcieš ilgos un asiņainos kara gados, netiks pienācīgi atlīdzināti, nemaz nerunājot par vēl svarīgākiem mūsu dzīvā spēka zaudējumiem, ko mums neviens nevar atdot.

Tomēr miers ar Krieviju dos mūsu tautai mierīga un kārtīga darba iespējamību. Simtiem tūkstošu mūsu bēgļu dota iespēja atgriezties dzimtenē. Noteikta vissvarīgākā mūsu valsts robeža, un šai ziņā mēs varam būt apmierināti.[..]"⁴⁹

Šis līgums tika dažādi vērtēts gan toreiz, gan dažkārt arī mūsdienās, un šie vērtējumi samērā plaši atspoguļojās tālaika presē. Minēsim tikai dažus no tiem. Profesors K. Balodis, ko Latvijas valdība bija aicinājusi piedalīties miera sarunās kā ekspertu, rakstā "Vai panākts taisns miers ar Padomju Krieviju?"⁵⁰ apgalvo, ka pieņēmis šo uzaicinājumu ar prieku, jo cerējis, ka miera sarunās valdīs izlīdzinoša taisnība, tautu pašnoteikšanās princips, ka tās pamatīgi atšķirsies no visām veco diplomātu skolas tieksmēm pretējo pusi apmuļķot, ja tai nevar diktēt savus noteikumus. "Šaubas, vai man kā sociālistam pienācās būt par ekspertu pilsoniskai (Latvijas) valdībai pret sociālistisku krievu valdību, izklidināju tādējādi, ka, pēc manas pārliecības, sociālisms tikai tad iekaros pasauli, ja tas būs taisns i pret ienaidnieku." Tālāk viņš raksta, ka nevis izlīdzinoša taisnība, bet acumirkīga situācija vadījusi Krievijas delegācijas vadītāju uz mata tāpat kā seno laiku diplomātus. "Krievu delegācijas priekšstāvis Joffe, ļoti veikls debatētājs, sarunas ar savu ekspertu palīdzību izveicīgi novilcinājis tik ilgi, kamēr tas varēja Latvijai miera līgumu diktēt, kamēr caur poļu sakaušanu Krievija atradās stiprākā pozīcijā.[..]

Pēc poļu sakaušanas un Lietuvas separātmiera izlikās, ka Latvijai nekas neatliek kā noslēgt mieru par katru cenu.[..]"

Kādā citā rakstā K. Balodis noslēgto mieru ar Padomju Krieviju bija nosaucis pat par imperiālistisku no Krievijas puses un saņēmis no F. Mendera par to pārmetumus.⁵¹

Savu rakstu "Vai panākts taisns miers ar Krieviju?" K. Balodis beidz ar šādiem vārdiem: "Uzstājies pret mieru ar Krieviju es neesmu, domāju tikai, ka katrā lietā vajadzīgs atklāts vārds: ar zemošanos un klanīšanos pret krievu šovinistiem, kas mums tik un tā mūžam nepiedos mūsu atdalīšanos

(K. Baloža izcēlums) no "lielās, nedalāmās Krievijas", mēs panāksim tikai nicināšanu. Bet *taisnīgs krievu sociālists* (K. Baloža izcēlums) būs pārliecināts, ka krievu tauta kā tāda caur Latvijas atdalīšanos nav vis zaudējusi, bet pelnījusi: ik uz katra Krievijas iedzīvotāja paliek vēl vairāk zemes, mežu, kalnu raktuvju bagātības. Netaisni bija tāpēc atņemt latvietim viņa sūri, grūti pelnīto tiesu no cilvēka rokām uzkrātām mantām, uzkrātā kapitāla, kas sniedzas vismaz uz simts miljoniem zelta rubļiem.

Esmu pārliecināts, ka latviešu darba rūķis, ja valdība to nenodos svešiem spekulantiem, tomēr uzbūvēs un izbūvēs Latviju bez Krievijas tranzīta peļņas. Bet, lai to panāktu, tad jāsaņem visām šķirām visi spēki, nedrīkstam nicināt rokas strādnieku, bet ne arī atnest pie malas galvas strādnieku, kā tas bija noticis no sākuma pie padomju valdības Krievijā."

Tik gari citējam prof. K. Balodi ne vien tāpēc, ka viņš kā Latvijas delegācijas eksperts labi pārzināja lietu patieso stāvokli, bet arī tāpēc, lai pie viena palīdzētu izprast situāciju tiem dažiem mūsdienu autoriem, galvenokārt Latgales patriotiem ārzemēs, kuri nebeidz gausties un apvainot šovinismā latviešu delegāciju, ka tā, nospraužot robežas, neesot ietvērusi Latvijā visus latgaļus, kas dzīvojuši Opočkas, Sebežas un Drisas apriņķī, bet, vadoties tikai no Livonijas laika robežām, tišu prātu atstājusi tos Krievijā.⁵²

Šie oponenti vai nu nezina miera sarunu patieso norisi, vai arī balstās tikai uz saviem subjektīviem spriedumiem.

Pēc miera līguma noslēgšanas viens no uzdevumiem bija robežu nospraūšana dabā atbilstoši līguma trešajam pantam, kurā robežas galvenajos vilcienos bija fiksētas. To vajadzēja veikt abu valdību ieceltai robežu komisijai.

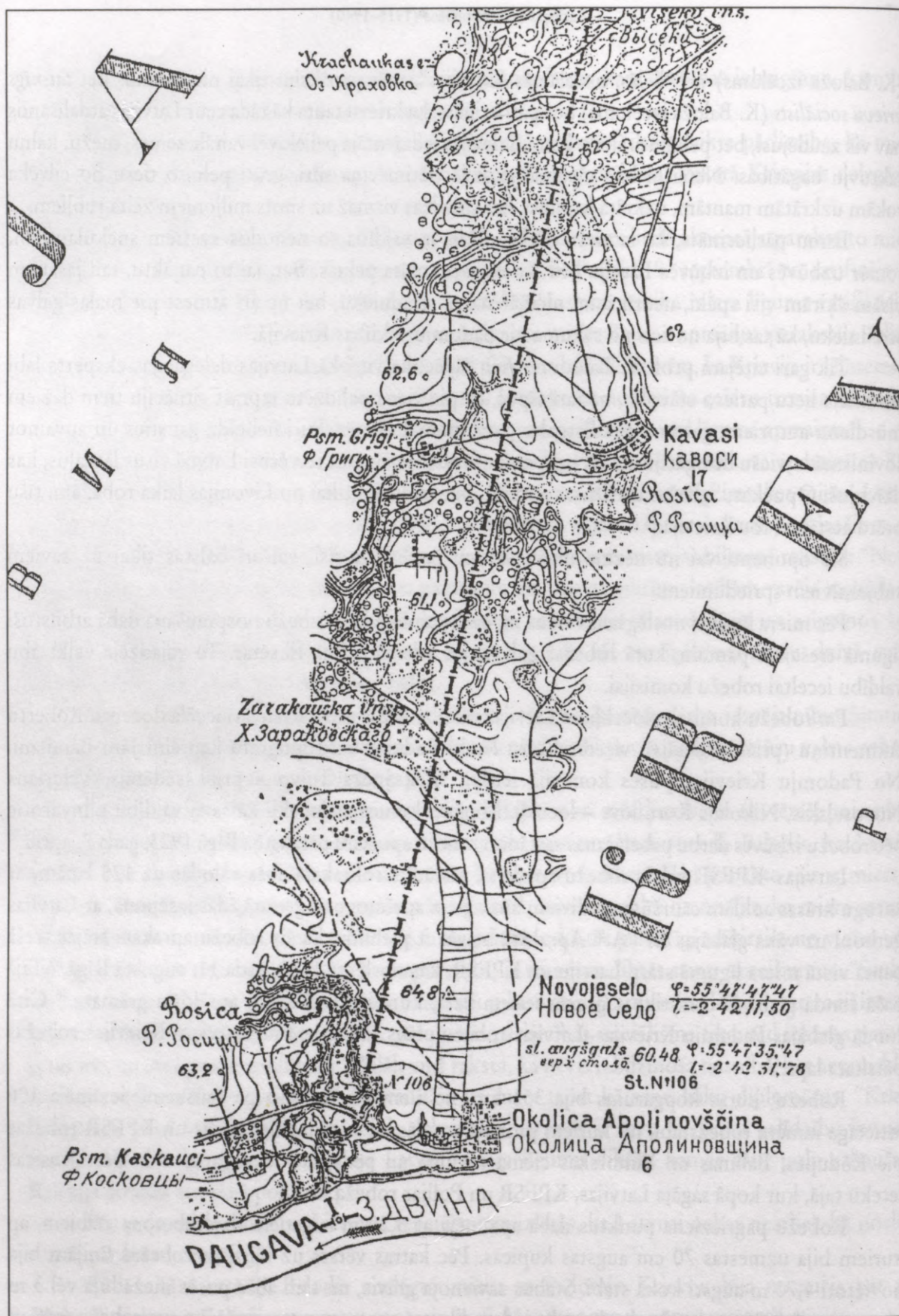
Par robežu komisijas locekļiem Latvijas valdība 1921. gada 5. janvārī iecēla docentu Robertu Akmentiņu (priekšsēdētājs), vicedirektoru Paulu Radziņu un topogrāfu kapteini Jāni Baumanī. No Padomju Krievijas puses komisijā ietilpa Aleksandrs Toivo – priekšsēdētājs, Valeriāns Novoseļskis, Nikolajs Korņilovs – locekļi. Minētās komisijas locekļi kā savu valdību pilnvarotie pēc robežu izbūves darbu pabeigšanas sastādīto robežu aprakstu parakstīja Rīgā 1923. gada 7. aprīlī.⁵³

Latvijas–KPFSR valsts robežu apraksts, sastādīts rokrakstā abās valodās uz 125 lapām, ar karogu krāsas auklām cauršūts un diviem zīmogiem apzīmogots, greznā ādas iesējumā, ar Latvijas ģerboni uz vāka glabājas LVVA.⁵⁴ Apraksta beigās ir piebilde, ka šis robežu apraksts stājas trešā panta vietā miera līgumā starp Latviju un KPFSR, kas noslēgts 1920. gada 11. augustā Rīgā.⁵⁵ Tajā pašā fondā glabājas otra tikpat grezni iesieta lieta, kurā ir ģeodēzisko aprēķinu grāmata.⁵⁶ Citā fondā glabājas Padomju Krievijas–Latvijas robežu plāns (25 lapas) un Latvijas–Krievijas robežas pārskata lapa.⁵⁷

Robežu, kuras kopgarums bija 351 km, no tiem 89 km gāja pa sauszemi, iezīmēja 106 attiecīga izmēra robežstabi, no kuriem pirmais atradās uz Latvijas, Igaunijas un KPFSR robežas pie Kūdupes, Babinas un Vimorskas ciema tuvumā un pēdējais – Daugavas vidū pret Rosicas ieteku tajā, kur kopā sagāja Latvijas, KPFSR un Polijas robeža.⁵⁸

Robežu pagriezienu punktus dabā apzīmēja ar 3,20 m augstiem dzelzsbetona stabiem, ap kuriem bija uzstātas 70 cm augstas kupicas. Pēc katras versts uz taisnām robežas līnijām bija novietoti 1,70 m augsti koka stabi. Stabus savienoja grāvis, un tam abās pusēs mežā bija vēl 3 m plata stiga.⁵⁹ 1930. gada 20. oktobrī tika izdots likums par zemes atsavināšanu gar robežu 6,40 m platai joslai, ko 1931. un 1932. gadā ierīkoja dabā.

Tā 1923. gadā līdz galam dabā tika izveidota pirmā jaunās Latvijas valsts oficiālā robeža starp divām valstīm – Latviju un KPFSR.⁶⁰

25. att. Latvijas–Krievijas robežas kartes 25. lapas fragments.

Ar šo miera līgumu un robežu izveidošanas aktu beidzot faktiski un juridiski tika atrisināts Latgales liktenis.

1920. gadā noslēgtā miera līguma rezultātā Latvijas robežās tika iekļauti Daugavpils, Ludzas un Rēzeknes apriņķi, kas līdz tam bija ietilpuši Vitebskas guberņā, šīs guberņas Drisas apriņķa Piedrujas un Pustiņas (vēlāk Robežnieku) pagasti, kuros dzīvoja samērā daudz latviešu, un trīs Pleskavas guberņas Ostravas apriņķa pagasti: Augšpils (Višgorodas), Linavas (Tolkovas) un Kacēnu (Pokrovas, vēlāk Kačanovas), ko uzskata par kādreizējām latgaļu Purnavas un Abrenes novada zemēm, kuras 15. gs. iekarojuši pleskavieši.

Robežu jautājums starp Latviju un Igauniju izvirzījās jau 1917. gadā tūlīt pēc Februāra revolūcijas reizē ar guberņu pagaidu pārvaldes organizēšanu, kad radās vajadzība agrākās administratīvās iestādes aizstāt ar jaunām. Lēmumu par Igaunijas guberņas pagaidu administratīvo pārvaldi Krievijas Pagaidu valdība izdeva 1917. gada 30. martā, un tajā bija noteiktas arī guberņas jaunās robežas. Pārvaldes un robežu jautājumus lēma jau minētā Dienvidvidzemes apriņķu sapulce, kas pēc Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrības iniciatīvas sanāca Valmierā un izstrādāja nolikuma projektu par Vidzemes guberņas pagaidu administratīvo pārvaldi.⁶¹

Tajā starp citu bija paredzēts izslēgt no Vidzemes guberņas un pievienot Igaunijas guberņai piecus igauņu apdzīvotos apriņķus (Tērbatas, Vilandes, Viru, Pērnavas un Sāmsalas), kas pilnīgi atbilda arī Igaunijas interesēm.⁶²

Robežu noteikšanai dabā starp Vidzemes un Igaunijas guberņu bija paredzēta jaukta robežu komisija 10 cilvēku sastāvā (pa pieci no katras puses). Robežas bija paredzēts noteikt pēc etnogrāfiskām pazīmēm, strīdu gadījumā pagastu vai to daļu piederību vienai vai otrai guberņai izšķirot tautas nobalsošanas ceļā. 1917. gada 12. septembrī Vidzemes guberņas komisāra A. Priedkalna uzdevumā tika izveidota robežu komisija, kurā ietilpa pieci cilvēki no Vidzemes puses.⁶³ Arī Igaunija bija izveidojusi robežu komisiju, jo Igaunijas guberņas komisārs 16. septembrī ziņoja Vietējās saimniecības galvenajai pārvaldei, ka komisija 10 cilvēku sastāvā jau izveidota un tuvākajā laikā sāks darbu.⁶⁴

Turpmākie notikumi – vācu okupācija un padomju vara – komisijas darbu pārtrauca. Kad robežu jautājuma risināšana atkal atsākās, tad robežas jau vajadzēja vilkt starp valstīm, nevis guberņām, un tas izrādījās krietni sarežģītāk. 1917. gadā robežu komisijām radās domstarpības par Ainažiem un dažiem pagastiem, bet 1920. g. par galveno robežstrīdu objektu kļuva Valka, kuras piederību Latvijai 1917. g. Igaunija neapstrīdēja. Robežu komisijai atsākot darbu, Igaunijas pirmā prasība bija, lai Valka tiktu piešķirta tai un lai šis jautājums tiktu izlemts vispirms.⁶⁵ Arī Latvija uzskatīja, ka tai ir tiesības uz Valku. Igaunī nepiekrita arī Valkas dališanai, ko ierosināja Latvijas puse.⁶⁶ Robežu strīdos Igaunijas delegācija atsaucās uz dažiem 1919. gadā noslēgtajiem līgumiem (18. II, 21. VII, 16. VIII), lai gan tie nebija domāti robežu noteikšanai.

1919. gada 18. februārī Latvijas pārstāvis Tallinā konsuls Jānis Ramans un kapteinis Jorģis Zemitāns bija noslēdzis ar Igaunijas Pagaidu valdību līgumu, ar kuru igauņi atļāva formēt latviešu karaspēku Igaunijas teritorijā, piedāvāja militāru un materiālu atbalstu, bet, motivējot savu rīcību ar stratēģiskām vajadzībām, paturēja Valku un dažus Latvijas pagastus līdz galīgai robežu nospraušanai.⁶⁷

1919. gada 21. jūlijā tika noslēgts līgums starp Latvijas un Igaunijas pagaidu valdībām – K. Ulmani un J. Tenisonu –, kurā bija noteikta demarkācijas līnija, kas jāieņem igauņu karaspēkam.⁶⁸ Tā bija: Salacas–Sedas upe–dzelzceļa tilts uz dienvidiem no Strenču stacijas–Vijciems–Gaujiena–Jaunmuiža–Ape–Apukalns–Veclaicene–Šemera–Poltanova. Tā nebija robežlīnija, bet Igaunijas

delegācija vēlākos robežu strīdos uz to atsaucās, kaut šā līguma 13. § bija teikts, ka jautājuma apspriešanai un galīgai valsts robežu noteikšanai starp Igauniju un Latviju tiek iecelta jaukta komisija pa 5 locekļi no katras valdības.⁶⁹ Tika izmantots arī 1919. gada 16. augustā noslēgtais līgums par satiksmi starp abām valstīm.

Apspriede tieši par robežām starp Latviju un Igauniju notika 1920. gada 13. janvārī Tallinā. Tajā piedalījās Latvijas ārlietu ministrs Z. Meierovics, Senāta virsprokurors V. Zamuēls, kara ministra biedrs E. Laimiņš, Latvijas pārstāvis Igaunijā M. Gailītis un H. Simsons.

No Igaunijas puses piedalījās ministru prezidents J. Tenisons, ārlietu ministrs A. Birks, iekšlietu ministrs A. Hellats, kara ministrs Hanko, satiksmes ministrs Seks. Apspriede bija nesekmīga. Vēlāk Z. Meierovics savā runā Satversmes sapulcē atzīmēja, ka janvārī, kad pēdējo reizi bijuši Rēvelē, latvieši pārliecinājušies, ka uz savstarpēju saprašanos nevarot cerēt, kaut gan šie principi likušies būt tikpat tuvi igauņiem, kā latviešiem. Tie bija demokrātisko tautu pašnoteikšanās principi un etnogrāfiskās pazīmes. Bet igauņi pastāvējuši uz to, ka Valku viņi esot iekarojuši un Valku paturot. Atlicis otrs ceļš: aicināt trešo valsti kā šķīrēju.⁷⁰

1920. gada 30. janvārī Latvijas Ministru kabinets apstiprināja latviešu un igauņu pārstāvju starpā noslēgto vienošanos par pagaidu civilpārvaldi apgabalos, uz kuriem pretendē Latvija un Igaunija.⁷¹ 1920. gada 11. februārī par civilpārvaldes locekļiem no Latvijas puses Ministru kabinets iecēla Jāni Ozoliņu, Jāni Stipro, par substitūtu (palīgu) – miertiesnesi Augustu Līci.⁷²

1920. gada 23. februārī Ministru kabinets pilnvaroja ārlietu ministru paziņot Igaunijas valdībai, ka Latvijas valdība uzskata – laiks stāties pie 1919. gada 21. jūlija līguma 7. panta (par Igaunijas karaspēka pāriešanu no demarkācijas līnijas uz Igaunijas teritoriju)⁷³ izpildīšanas.⁷⁴ 1920. gada 10. marta Ministru kabineta sēdē ārlietu ministrs nolasīja robežkomisijas ziņojumu un ierosināja: 1) izdot oficiālu diplomātisko aktu grāmatu par Latvijas un Igaunijas tiesībām vispār un robežu strīdiem sevišķi, izsniegt to Tautas Padomes locekļiem un piesūtīt sabiedrotajiem un kaimiņu tautām; 2) prasīt sabiedroto kara misijai, lai tā panāk Valkas kā stratēģiskas bāzes nodošanu Latvijas armijas virspavēlniekam; 3) lūgt angļu misiju iecelt Valkā savu politisko komisāru.⁷⁵

1920. gada 22. martā Valkā Latvijas un Igaunijas valdības pārstāvji noslēdza konvenciju, ko parakstīja angļu pilnvarotais Baltijā pulkvedis Stīvens Džordžs Talentss, Adu Birks, Johans Laidoners, Z. Meierovics, J. Balodis. Tā paredzēja robežu noteikšanu uzticēt apvienotai komisijai, kurā ietilptu pa diviem locekļiem no katras puses. Komisijas priekšsēdētājs būtu Anglijas pārstāvis, kura lēmumam domstarpību gadījumā piederētu izšķiroša nozīme. Komisija bija pilnvarota nokārtot arī visus jautājumus, kuri rastos sakarā ar 1919. g. 21. jūlijā noslēgtā līguma 7. pantu.

Izstrādājot lēmumu, komisija solījās ņemt vērā katras puses etnogrāfiskos un vēsturiskos principus un valstiski politiskās (militārās, stratēģiskās, ekonomiskās un satiksmes), kā arī vietējo iedzīvotāju intereses.

Apgabalos, kur nolemts organizēt plebiscītu, komisijai jā rūpējas, lai neitralizētu administrāciju, lai amatpersonas un iestādes neietekmētu iedzīvotājus, kuri piedalās plebiscītā.⁷⁶

Abas puses martā vienojās, ka robežas (Latvijas–Igaunijas 1920. gada 22. marta līgums par šķīrējtiesu)⁷⁷ noteiks šķīrējtiesa, par kuras priekšsēdētāju kļuva Stīvens Džordžs Talentss, par palīgiem – Henrijs Rovens-Robinsons un lords Eriks Džeimss Desmonds Kaledons.

1920. gada 22. martā parakstītajā šķīrējtiesas konvencijā bija noteikti zināmi principi, kuri jāievēro, to skaitā etnogrāfiskie, vēsturiskie, valstiski politiskie, kā arī satiksmes un vietējo iedzīvotāju intereses.⁷⁸

1920. gada 14. aprīlī par šķirējtiesas locekļiem no Latvijas puses tika iecelts senators V. Zamuēls un sūtnis Igaunijā M. Gailītis.⁷⁹ Šķirējtiesas pirmā sēde S. Talentsā vadībā notika 28. aprīlī, kurā par galveno jautājumu kļuva Valkas problēmas atrisināšana.⁸⁰

Kamēr šķirējtiesa darbojās, robežu jautājums ieguva plašu atbalsi arī presē. Bez oficiālajiem materiāliem tur parādījās arī vairāki raksti⁸¹ un petīcijas, kas tika iesniegtas arī Satversmes sapulcei. Tā, piemēram, "Latvijas Kareivī"⁸² publicētajā rakstā "Balss no ziemeļiem..." bija teikts, ka Valkas pievienošanu Igaunijai nekādā ziņā nedrīkst atzīt, jo Valka ir veca latviešu pilsēta, kur igauņi tikai pēdējā laikā ienākuši, tai apkārt atrodas latviešu pagasti, tās kultūras un saimnieciskā dzīve nesaraujami saistīta ar pārējo Latviju. Valsts visjaunākā laika vēsture ir nesaraujami saistīta ar Valku, jo tur nodibinājusies pirmā Latvijas Nacionālā Tautas padome, no turienes nākuši visi ierosinājumi un rūpes par Latvijas neatkarību un brīvības cīņām, tur sanākusi Vidzemes Zemes padome, kuras Latvijas autonomijas nodaļa izstrādājusi projektu par Latvijas Satversmes sanākšanu utt.

1920. gada 25. jūnijā Latvijas Satversmes sapulcei ienāca vairāku simtu atbalstītāju parakstīts pieprasījums, kas beidzās ar vārdiem, ka ikviens, kas piekristu Latvijas teritorijas pievienošanai Igaunijai, ir pret tautu un, kas ir pret tautu, tas ir nodevējs. Petīcijas iesniedzēji izteica cerību, ka Satversmes sapulce darīs visu, lai nepieļautu Valkas un citu Latvijas apgabalu anektēšanu un novērstu pazemojošo un latvju tautas godu aizskarošo robežlīnijas novilkšanu starp Latviju un Igauniju.⁸³

Šķirējtiesa izveidoja trīs apakškomisijas, kas sāka darbu maijā un izstrādāja trīs priekšlikumus. A priekšlikums paredzēja Valkas dalīšanu puslīdz vienādās daļās (no Pedeles upes gar elektrostaciju, dalot arī I dzelzceļa staciju). Pēc apakškomisijas priekšsēdētāja angļu pulkveža Robinsona domām, tas būtu labākais variants. Saskaņā ar B priekšlikumu gandrīz visu Valku, izņemot Lugažu laukumu un t.s. Putras kalnu, vajadzēja atdot Igaunijai. C priekšlikums paredzēja atdot Igaunijai visu Valku un tās apkārtni, par ko tā solīja atdot Latvijai visus igauņu ieņemtus Latvijas pagastus un vēl 20 miljonus marku lielu atlīdzību. Uz to Latvijas šķirējtiesas locekļi aizrādīja, ka nedomā pārdot savus tautiešus.

Kad Talents 14. jūnijā abu valstu pārstāvjus aicināja uz sēdi, lai apspriestu priekšlikumus, Igaunijas ārlietu ministrs Birks paziņoja, ka nevarēs ierasties, un pieprasīja, lai sēdi pārceļ uz 13. jūniju, bet arī tad neieradās.

23. jūnijā Latvijas šķirējtiesas locekļi, uzzinājuši, ka Igaunijas Satversmes sapulce, aizsteidzoties priekšā šķirējtiesai, jau 15. jūnijā pieņēmusi pamatlikumu (Konstitūciju), kurā Valka pieskaitīta pie Igaunijas pilsētām, ierosināja sēdi uz nedēļu pārtraukt, lai sazinātos ar savu valdību un Satversmes sapulci.

Kā atzīmēts Latvijas Ministru kabineta 1920. gada 25. jūnija sēdē, noskaidrojies, ka Igaunijas Satversmes sapulce savā Konstitūcijā jau ietvērusi Valku kā Igaunijas sastāvdaļu, tāpēc Ministru kabinets nolēmj lūgt Latvijas Republikas Satversmes sapulces prezidentu sasaukt ārkārtēju sēdi.⁸⁴ Valkas šķirējtiesas 30. jūnija sēdē V. Zamuēls iesniedza Talentsam un Igaunijas ārlietu ministram Birkam Latvijas Satversmes sapulces 29. jūnija sēdes lēmuma norakstu, kurā teikts: "Latvijas Satversmes sapulce, ratificējot konvenciju, kura noslēgta starp Latvijas un Igaunijas valdībām 22. martā 1920. g. attiecībā uz galīgu robežu noteikšanu starp abām valstīm, atzīst, ka pie Valkas jautājuma izšķiršanas šķirēju tiesa varētu stāties pie darba tikai pēc Igaunijas oficiāla paziņojuma, ka Igaunijas Satversmes sapulces lēmums no 15. jūnija š.g. par Valkas

piederību Igaunijai neatceļ un negroza konvencijas nosacījumus par Valkas jautājuma izšķiršanu pilnā apmērā caur šķīrējtiesu.”⁸⁵

Pēc ilgām debatēm Talents lūdza Igaunijai dot rakstisku atbildi sakarā ar Latvijas 29. jūnija lēmumu. 30. jūnija šķīrējtiesas sēdē Igaunijas ārlietu ministrs Birks valdības vārdā rakstiski atbildēja, ka Igaunijas Satversmes sapulces lēmums neatceļ un negroza lēmumu par Valkas jautājuma galīgo izšķiršanu šķīrējtiesā uz 22. marta konvencijas pamata,⁸⁶ kas apstiprināta arī Igaunijas Satversmes sapulcē. Talents lika priekšā abām pusēm labprātīgi vienoties Valkas jautājumā, jo tad 1) robežas novilkšana būtu vieglāk atrisināma; 2) atstātu labāku iespaidu.⁸⁷

Sarunas par izlīgumu palika bez rezultātiem. Tad šķīrējtiesas priekšsēdētājs S. Talents 1920. gada 1. jūlijā par Valkas pilsētu pieņēma rezolūciju N° 1, kurā vispirms norādīja, ka Valkas jautājums ir visas robežu lietas kardinālpunkts. Atzīmēja arī, ka atrast taisnību un apmierinošu atrisinājumu šajā jautājumā ir fiziski neiespējami. Redzēdams, ka nav izredžu panākt vienošanos starp abām delegācijām, viņš izšķir šo jautājumu uz 22. marta līguma pamata. Apsverot visus priekšlikumus, viņš nācis pie slēdziena, ka robeža, kas ietu caur pilsētas galveno daļu, traucētu tās attīstību un apdraudētu dzīves spējas, tādēļ nolēmis, ka Valkas galvenā daļa un I stacija piekrīt Igaunijai, Valkas mazākā daļa un II stacija uz Alūksnes–Valkas līnijas piekrīt Latvijai.⁸⁸ S. Talents noteica arī precīzu šo robežu līniju pilsētā un tuvākajā apkārtnē. Viņš paturēja sev tiesības pirms komisijas darbības beigšanas sīkāk noteikt apstākļus attiecībā uz divu dzelzceļu darbību un elektrības piegādi Latvijas Valkas daļai. Tas nozīmēja, ka robeža pilsētā iet pa Varžupīti. Latvijai tika piešķirta tikai Lugažu kapsēta, Lugažu laukums un Putras kalns.

3. jūlijā Talents parakstīja arī otru rezolūciju par robežām starp pagastiem.⁸⁹ Tās būtība bija šāda: viss Ainažu pagasts paliek Latvijai; starp Ainažu un Ipiķu pagastu paliek galvenokārt vecā administratīvā robeža; viss Ipiķu pagasts, izņemot mazu ziemeļu stūri, paliek Latvijai; viss Plāteres pagasts, izņemot dienvidrietumu sektoru ar dzelzceļa līniju, paliek Igaunijai; starp Plāteres un Omuļu pagastu paliek agrākā robeža; Omuļu pagasta ziemeļrietumu daļa – Igaunijai, pārējā – Latvijai; starp Omuļu un Liellugažu pagastu paliek agrākā robeža, un tas nozīmē, ka Pedeles un Ērgemes pagasts paliek Latvijai, Cores pagasts – Igaunijai. Lielas domstarpības bija par Igaunijas pieprasīto Liellugažu, Valkas un Kāģeru pagasta likteni. Šķīrējtiesnesis nolēma tos dalīt. Starp Kāģeru un Jaunrozes pagastu palika agrākā robeža, Jaunrozes ziemeļrietumu daļa un Veclaicenes pagasta divi ziemeļu sektori turpmāk piederēja Igaunijai, pārējā daļa palika Latvijai. Robežlīnija starp Veclaicenes pagastu un Šarlotenburgas (Kalnapēdēdes) muižas austrumu daļu palika vecajā vietā. Šķīrējtiesnesis noteica arī, ka Igaunijas karaspēka evakuācija no Latvijai piešķirtās teritorijas jāsāk tūlīt un jābeidz 17. jūlijā pusnaktī.

Pielikumā priekšsēdētāja 3. jūlija rezolūcijai N° 2 vēl tika pievienota robežu specifikācija un noteikts, ka pulkvedis Robinsons veiks tās pārlobošanu sīkumos.⁹⁰

Šķīrējtiesas lēmums, sevišķi Valkas lietā, neapmierināja nedz Latvijai, nedz Igaunijai. “Valdības Vēstnesis” 1920. gada 3. jūlija rakstā “Spriedums Valkas lietā” atzīmēja, ka tas ir tāds, kādu negaida ne tauta, ne valdība, jo tas neapmierina Latvijas valsti un neņem vērā vietējo iedzīvotāju intereses, runā pretī virstiesneša (superarbitra) 28. aprīlī pasludinātajiem principiem par taisnīgām robežām, apdraud nākotnē labas kaimiņattiecības u.c.⁹¹

Valkas jautājums pat izraisīja valdības krīzi Latvijā. Arī igauņi nebija mierā ar šķīrējtiesas lēmumu. Viņu laikraksts “Rajalane” uzskatīja, ka Omuļu, Veclaicenes, Ainažu, Plāteres, Ipiķu u.c. pagastos Latvijai atdota igauņu daļa. Valdība nedrīkst to parakstīt. “Postimees” rakstīja, ka Talents

pārsteidzies ar prasību, ka igauņu robežsargiem līdz 17. jūnijam jāatgriežas Igaunijā. Par šo jautājumu vēl lemšot Igaunijas Satversmes sapulce. Tā varot noraidīt 22. marta līgumu un ar to anulēt Talentsa šķirējtiesas lēmumu.⁹²

Igaunijas valdība 6. jūlijā uzdeva ārlietu ministram iesniegt pulkvedim Talentsam Valkas pilsētas valdes protestu robežu lietā, jo robežlīnija atņemot Valkas pilsētai piederošās zemes un daudzus pievedceļus, kuri savieno Valku ar Igauniju, un mežus, kur pilsēta dabū kurināmo.⁹³

Aplūkojot Valkas jautājumu Latvijas Satversmes sapulces 7. jūlija sēdē, šķirējtiesas loceklis V. Zamuēls norādīja: “Mums jārēķinās ar notikušu faktu un jāuzskata, ka Valku mēs esam zaudējuši [...] 1. jūlijā mums tika atdotas dažas vietas no Valkas – Lugaži un Putras kalns. [...] Vecā Valka bija [...] administrācijas centrs, apriņķa centrs, kur atradās pašvaldības un valdības iestādes, tad saimnieciskais centrs [...] Valka bija arī kultūras centrs – tur bija izglītības iestādes, biedrības, grāmatu apgādība un drukātava, tas viss mums jārada te no jauna [...] Mums ir jāuzbūvē jauna Valka, jāceļ ēkas, kur mēs varētu noietināt šimbrižam palikušās iestādes; mums jāgādā arī par dzelzceļa staciju, jo ne Valka II, ne Sedas stacija nevar apgādāt visu vajadzīgo [...] Tagad izvirzās priekšlikums atvēlēt 50 miljonus rubļu jaunās Valkas saimnieciskām un kulturālām vajadzībām.”⁹⁴ Vēlāk viņš ar prieku konstatēja, ka šo priekšlikumu parakstījušas visas frakcijas. Šo priekšlikumu sapulce pieņēma vienbalsīgi.⁹⁵

Latvijas Ministru kabinets 1920. gada 5. jūlija sēdē, apspriedis V. Zamuēla ziņojumu par šķirējtiesas darbību un lēmumiem, nolēma atstāt Latvijai piešķirtajā Valkas daļā visas Valkas apriņķa valdības un pašvaldības iestādes, paturēt nosaukumu “Valka” un piešķirt tai pilsētas tiesības.⁹⁶

Redzot, ka robežu lietā nekas vairs nebūs grozāms, abas puses samierinājās. 1920. gada 19. oktobrī Rīgā tika parakstīts Latvijas–Igaunijas līgums par robežu noteikšanu un nospraušanu dabā, par abu minēto valstu pilsoņu optācijas tiesībām un par robežlīnijas pārdalītu nekustamo īpašumu tālāko likteni.⁹⁷

Abas puses vienojās par robežu uzskatīt šķirējtiesneša pulkveža Talentsa noteikto robežlīniju, ko dabā nospraudīs jaukta komisija. Tai ar īpašu instrukciju tika uzdots, novelkot robežas dabā, atrast taisnu, viegli pārskatāmu un paliekošu robežlīniju, panākt sadalīto saimniecību apvienošanu un racionālāku satiksmes līdzekļu izmantošanas iespēju, kā arī noteikt muitas un robežas pārejas punktus. Robežlīnijas uzbūvi un sīkāku izstrādi veica jaukta latviešu un igauņu komisija. Darbu beidzot, tā sastādīja robežu aprakstu, kurā norādīja, ka valsts robeža noteikta un dabā izbūvēta, pamatojoties uz pulkveža Talentsa 1920. gada 1.–3. jūlijā sastādītā robežas protokola, Latvijas un Igaunijas 1920. gada 19. oktobra savstarpējās konvencijas, 1923. gada 1. novembra papildlīguma un 1927. gada protokola par robežu konvencijas un papildlīguma grozījumiem.⁹⁸

Latvijas un Igaunijas valsts robežu apraksta pirmo daļu – no 1. punkta pie Kūdupes, kur satikās Latvijas, Igaunijas un KPFSR robeža, līdz 219. punktam – veidoja Igaunijas komisija. Otro daļu – no 219. punkta līdz 442. punktam, proti, no Liellugažu pagasta robežas līdz Rīgas līcim pie Ainažiem, – sastādīja Latvijas komisija.⁹⁹

Sauszemes robežu dabā iezīmēja 1,20 m plats un 0,45 m dziļš grāvis ar slīpumu 45°. Katrā pusē grāvim bija atsavināta 2 m plata zemes josla un 4,4 m plata josla ar ierobežotām zemes lietošanas tiesībām. Mežā koki un krūmi gar robežu bija jāizcērt 12,8 m platā joslā (t.i., 6,4 m katrā pusē).

Robežzīmi veidoja zem zemes 1 m dziļumā ierakts akmens ar caurumu vidū, kas apzīmēja punkta centru. Virszemes punkti apzīmēti ar koka vai ķeta stabiem un kupicām. Robežstabu,

kupicu un grāvju izmēri bija precīzi noteikti un ietverti robežu aprakstā. Visi stabi bija balti, augšgalā – attiecīgās valsts ģerbonis un staba numurs. No 442. punkta valsts robeža gāja pa Rīgas līci četras verstis ziemeļrietumu virzienā. 217 m no 442. punkta bija uzcelts koka stabs pēc robežstabu parauga un uz tā Latvijas ģerbonis.¹⁰⁰

Jauktās komisijas sastādītie Latvijas un Igaunijas robežaprakstu oriģināli tika parakstīti 1927. gada 30. martā.¹⁰¹ No Latvijas puses robežu aprakstu parakstīja komisijas priekšsēdētājs V. Akmentiņš, locekļi M. Gailītis un J. Balodis.

Galvenos vilcienos robeža sakrita ar agrākajām Valmieras un Valkas apriņķa ziemeļu un austrumu robežām ar zināmām izmaiņām Plāteres, Liellugažu, Jaunrozes, Vecclaicenes un Ipiķu pagastā. Latvija zaudēja lielāko daļu Valkas pilsētas un latviešu apdzīvotās Lauru kolonijas. Arī Roņu sala palika Igaunijai.

Robeža starp Latviju un Lietuvu

Arī robežu novilkšana starp šīm valstīm prasīja šķērējtiesas iejaukšanos un vairāku gadu darbu. Kā liecina Miera konferencei iesniegtais memorands, Latvija pretendēja uz Mažeikū dzelzceļa iekļaušanu tās teritorijā, lai netiktu pārtraukta satiksme starp Liepāju un Rīgu. Lietuvas prasības bija krietni lielākas. Tās pārstāvji prasīja sev Palangas apgabalu, teritoriju austrumos no Bauskas, Aknīsti un visu Ilūkstes apriņķi.¹⁰²

Sevišķi kareivīgu nostāju robežu jautājumā pauda lietuviešu klerikāļu izdevums "Vienybė", Ilūkstes apriņķis esot lietuviešiem vajadzīgs, lai piekļūtu pie Daugavas, kura ar laiku kļūšot par lielu satiksmes ceļu starp Melno un Baltijas jūru. Latviešiem nebūtu nekāds zaudējums, ja tie atdotu leišiem zemes līdz Bārtas upei un pat līdz Liepājai, jo tas esot mazapdzīvots, mežiem apaudzis apvidus. Šis izdevums neiztika arī bez klajiem draudiem. Nevajagot aizmirst, ka leišiem esot karaspēks savas zemes aizstāvēšanai. Lietuvas robeža tikšot slēgta, lai ne graudiņš, ne drusciņa pārtikas netiktu pāri uz Kurzemi. Latvijas vilcieniem jāaizliedz satiksme no Reņģes līdz Lužas stacijai. Visiem latviešu nomniekiem, graudniekiem un citiem strādniekiem esot jāizvācas no Lietuvas 24 stundu laikā. Tā šā izdevuma nostāju atspoguļoja "Baltijas Vēstnesis".¹⁰³ Oficiālo aprindu nostāja bija apvaldītāka, bet brīžiem tāpat visai pretencioza.

Nopietnākas sarunas robežu jautājumā sākās 1920. gadā. 18. janvārī notika apspriede Jelgavā,¹⁰⁴ bet lietuviešu delegācija paziņoja, ka pilnvarota robežu jautājumu tikai izskatīt, nevis izlemt. Robežu komisija darbu uzsāka 26. februārī Kauņā un līdz 11. martam noturēja 8 sēdes, panākot vienošanos robežu lielākajā daļā, izņemot Palangu un Ilūksti.¹⁰⁵ Vienojās, ka, nosakot robežas, par pamatu jāņem etnogrāfiskais princips. Strīdīgos apgabalus pārbaudīs sevišķa abu pušu komisija pēc iepazīšanās ar situāciju uz vietas. Ja komisijā vienošanās netiktu panākta, jautājumu izšķirs ar nobalsošanu, t.i., plebiscītu.

Pušu nostāja, pārejot pie konkrētu jautājumu apspriešanas, bija šāda: Palangas rajonu lietuvieši pieprasīja pievienot Lietuvai bez robežu pārbaudīšanas, kam Latvijas delegācija nepiekrīta. Rucavas pagastu lietuvieši pieprasīja pārbaudīt, bet solījās atteikties no tā, ja Palangas jautājumu izšķirtu Lietuvai vēlamā veidā. No Rucavas līdz Klikoliem paredzēja agrāko administratīvo robežu. Mažeikū dzelzceļa mezgla lietā lietuvieši piekrīta dzelzceļa konvencijas noslēgšanai starp abām valstīm, kas Latvijai nodrošinātu satiksmi ar Liepāju. Posmu no Klikoliem līdz Žagarei pēc Latvijas delegācijas ierosinājuma paredzēja pārbaudīt. No Žagares līdz Svitenes upei palika agrākā robeža, izņemot Butkūnu sādžu, kuru lietuvieši pieprasīja pārbaudīt. Latvijas delegācija pieprasīja pārbaudi 7–10 verstu

platai joslai uz dienvidiem no administratīvās robežas, sākot ar Svitenes upi un beidzot ar Mēmeles muižu, kur vairums iedzīvotāju bija latvieši. Lietuvieši savukārt pieprasīja pārbaudīt apgabalu, kuru no ziemeļiem ielēdza Susējas upe un līdzšinējā administratīvā robeža, sākot ar Susējas ieteku līdz Aknīstes robežas likumam, lai gan apgabals bija pilnīgi latvisks. Aknīstes pagastā, ko Suējas upe dalīja divās daļās, lietuvieši no ziemeļu daļas atteicās un pieprasīja pārbaudīt tikai dienvidu daļu. Ilūkstes apkaimē, sākot ar Aknīstes robežas likumu un tālāk uz austrumiem, vienošanās netika panākta. Lietuvieši sākumā piekrita plebiscītam tikai Gārsenes pagastā, bet pieprasīja sev Prodes, Lašu, Staļļu muižas un Kurcuma pagastu, daļu no Bebrenes un Šlosbergas (Pilskalnes) pagasta, kā arī Kurzemes austrumu daļu uz dienvidiem no Daugavpils, savu prasību motivējot ar stratēģiskiem un ekonomiskiem apsvērumiem. Latvijas delegācija lietuviešu prasībai nepiekrita, tāpēc ka strīdīgais apgabals bija tīri latvisks, un ieteica, lai šo jautājumu izlemj vienīgi paši iedzīvotāji. Komisija sēdi pārtrauca. Pēc tam lietuvieši iesniedza ziņojumu, ka, gadījumā ja Latvijas valdība bez plebiscīta atdotu Palangu, Lietuva ietu uz kompromisu Ilūkstes apriņķī. Tā kā lietuvieši kompromisa konkrēto saturu sīkāk nevarēja formulēt, komisija darbu pārtrauca.

Aprīlī abas valstis lūdza Talentsu iecelt šķīrējtiesnesi, un 25. aprīlī par tādu tika izraudzīts skotu profesors Džeimss Jangs Simpsons.¹⁰⁶

Jūlijā un augustā, kad krievu armija atspieda poļus līdz pat Varšavai un poļi atstāja ieņemto teritoriju pie Daugavpils un Viļņas apgabalu, un tur iegāja lietuvieši, viņu prasības robežu jautājumā pieauga. Viņi pieprasīja daļu Jēkabpils un Ilūkstes apriņķa līdz līnijai Susējas upe–Dvietes upe–Daugava un gar to līdz Krievijas robežai.¹⁰⁷ Sākās pat robežincidenti un Lietuvā dzīvojošo latviešu izraidīšana, tādēļ augustā uz Augšzemi nācās nosūtīt 12. Bauskas kājnieku pulku, kurš atspieda atpakaļ tālu pāri demarkācijas līnijai pārgājušos lietuviešu karavīrus.

Pazīstamais valodnieks J. Endzelīns rakstā “Par mūsu robežām ar Lietuvu”¹⁰⁸ uzsvēra – viņš esot bijis pārliecināts, ka nospraust robežas starp Latviju un Lietuvu varēs bez kādām sadursmēm, par politisko robežu ņemot etnogrāfisko, ko viegli noteikt pēc valodas principa. “Leiši ieņēmuši Augškurzemē tīri latviskus novadus un prasa, lai tiem tur dodot pa daļai Daugavu par robežu, lai gan leišu etnogrāfiskā robeža, cik man zināms, nekur nesniedzas līdz Daugavai.” Palangas jautājumā J. Endzelīns izteicās par tās atdošanu Lietuvai, jo, kamēr Klaipēdas apgabals nav pievienots Lietuvai, Palanga tai vajadzīga kā vienīgā pieeja jūrai. “Nebūs mums arī Mažeiki (ne Možeiki!) vairs vajadzīgi, kad būs dzelzceļš starp Auci un Saldu,” secināja raksta autors.

Kad kara laime nosvērās poļu pusē un tie sāka atspiest krievu un lietuviešu karaspēku no teritorijas, ko uzskatīja par Polijai piederošu, lietuvieši kļuva pielaidīgāki.

1920. gada 28. septembrī Rīgā starp Latvijas un Lietuvas valdībām tika noslēgts līgums par galīgo robežu noteikšanu,¹⁰⁹ kuru Latvijas valdības vārdā parakstīja Z. Meierovics un J. Balodis, Lietuvas – Naruševičs un Dr. D. Zaunis un Anglijas pārstāvis S. Talentss. Noteikumi bija analogi līgumam ar Igauniju. Tajā bija noteikts, ka strīdīgajos apgabalos šos jautājumus izšķirs apvienotā komisija, kurā ietilpst pa divi pārstāvji no katras puses un priekšsēdētājs būs Anglijas pārstāvis P. Simpsons.

Par šķīrējtiesas locekļiem no Latvijas puses Ministru kabinets iecēla Andreju Bērziņu un Pēteri Berķi, par substitūtu (palīgu) – Jūliju Feldmani.¹¹⁰ Ja komisija nevarēs panākt vienošanos, tad priekšsēdētāja lēmums būs galīgs. Komisija, pieņemot lēmumu, ievēros etnogrāfiskos un vēsturiskos principus, abpusējās valstiski politiskās intereses (militārās, stratēģiskās, ekonomiskās un satiksmes), kā arī vietējo iedzīvotāju intereses. Gadījumā, ja kādā apvidū būtu nolemts rīkot plebiscītu, tam

jānotiek pēc komisijas norādījumiem un tai jādara viss, lai neitralizētu administrāciju un novērstu katru nevēlamu ietekmi uz plebiscīta dalībniekiem. Komisijas izdevumus sedz abas puses vienlīdzīgās daļās, un līgums stājas spēkā pēc ratificēšanas, kam jānotiek divu nedēļu laikā pēc parakstīšanas.

Latvijas Satversmes sapulces ārkārtējā kopsēde šo lēmumu pieņēma un apstiprināja 1920. gada 12. oktobrī.¹¹¹ Tomēr, kā redzams no ziņojuma, kuru 1921. gada 15. martā Satversmes sapulcē nolasīja latviešu delegācijas priekšsēdētājs šķīrējtiesā, tirdzniecības un rūpniecības ministrs A. Bērziņš,¹¹² šķīrējtiesas priekšsēdētāja prof. Simpsona izstrādātajā projektā ne vienmēr tikuši ievēroti iepriekšminētie principi. Palangas apkaimē Lietuvas vadība pieprasījusi visu apgabalu no Palangas līdz Papes ezeram (Rucavā), lai gan visi pašvaldības ievēlētie pārstāvji, izņemot vienu, izteikušies, ka grib palikt pie Latvijas. Pat Palangas pilsētas pārstāvji ar balsu vairākumu izteikušies par palikšanu pie Latvijas. Bet Lietuva Palangu pieprasījusi sev, prasību motivējot ar ostas būvi, kas visizdevīgākā būtu tieši pie Papes ezera. Ja par Palangu un Palangas apgabalu vēl varētu strīdēties, tad galīgi nesaprotama un valstiski un nacionāli sāpinoša ir doma, teica A. Bērziņš, ka Lietuvai varētu no Rucavas pagasta piešķirt apmēram 5,5 verstis garu un 4,5 verstis platu gabalu, kur nav neviena lietuvieša un tiem nepieder neviena pēda zemes, jo šis gabals kā aizvēsturiskos, tā vēsturiskos laikos vienmēr bijis Kurzemes īpašumā. Lietuviešu prasība jo nesaprotamāka ir tāpēc, ka šis apgabals pat ostas būvei nav nepieciešams.

Mažeīķu dzelzceļa trīsstūrī, sākot no Vaiņodes un Piķeļiem līdz Mažeīķiem, ir trīs vietas, kurās dzīvo latvieši un kuras pieder latviešiem un atrodas uz pašas robežas. To piešķiršana Latvijai nevarētu radīt grūtības, bet šķīrējtiesnesis to nav darījis.

Arī attiecībā uz Mažeīķiem latviešu delegācijas priekšlikums nebija guvis ievēribu. Tas paredzēja dzelzceļu atstāt Lietuvai, tikai dzelzceļa administrāciju no Reņģes līdz Vaiņodes stacijai nodot Latvijas rokās līdz tam laikam, kamēr Lietuvas pārvadājumi šai dzelzceļa posmā kļūs lielāki par Latvijas pārvadājumiem. Mažeīķi paliktu Lietuvai, bet jaunā jeb mazā Mažeīķu stacija tiktu Latvijai.

Žeimes jeb Seimes apkārtņē kādās trīs sādžās latvieši nebija vairākumā, arī pašā Žeimē ne, bet to iedzīvotāji visi bija iesnieguši rakstiskus lūgumus, lai viņus pievieno Latvijai, tomēr šķīrējtiesnesis šos lūgumus neatzina, lai gan aiz šķīrējtiesneša novilktais robežas bija palikusi vesela rinda latviešu ciemu.

Mūra-Panemunes apgabalu, kur latvieši vairākumā, lietuvieši bija pieprasījuši sev, jo tur esot mežs un tas esot vajadzīgs Lietuvai. Tāda pati argumentācija tika izvirzīta par vietām Radzivilišķu smailumā, kurš iestiepjas dziļi Kurzemē, pārdalot to gandrīz uz pusēm, un kurā, sākot no Kolbinas līdz Pūču kalnam, iedzīvotāju vairākums ir latvieši.

Lietuvieši bija pieprasījuši arī visu apgabalu līdz Aknīstei, par kuru agrāk ne Jelgavā, ne Kauņā prasības neizvirzīja. Tā kā minētajā apgabalā 90% iedzīvotāju bija latvieši, tad šo jautājumu šķīrējtiesnesis bija izšķīris Latvijas labā, bet Lietuvas delegācija bija nākusi ar apgalvojumu, ka Aknīste jau 1562. gadā piederējusi grāfam Pšesdeckim, turpretī latviešu delegācija savākusi pierādījumus, ka tas tā nav. Tālāk lietuvieši pieprasīja Gārsenes un Prodes pagastu līdz Subatei un Susējas upei, apgalvodami, ka vietējie iedzīvotāji esot leiši, tikai pārlatviskoti, t.i., reformācijas laikā pieņēmuši luterticību un pārgājuši latviešos. Šī prasība tika noraidīta. Bet Subati Ilūkstes apriņķī, kā arī Kazimirišķu un Kameņecas muižu, kuru īpašnieki bija lietuvieši, projekts paredzēja piešķirt Lietuvai. Tādējādi pie Subates tiktu nogriezts ceļš uz Daugavpili, kas to savienoja ar Zemgales auglīgajiem rajoniem. Tad latviešu delegācija ierosinājusi minēto trīs pusmuižu vietā Lietuvai ierādīt zemi citā vietā, bet vienošanās vēl nebija panākta.

“Ar šķīrēju tiesu taču bija domāts Latvijas–Lietuvas robežu izšķirt tā, ka starp abām radniecīgām valstīm un tautām lai nodibinātos labas, sirsnīgas attiecības uz visiem laikiem. Tagadējais sprieduma projekts var panākt tikai pretējo, jo tas latviešu tautā un sabiedrībā radītu neizdzēšamu rūgtumu,” secināja A. Bērziņš.

Satversmes sapulce minētā projekta sakarā pieņēma attiecīgu rezolūciju. Apspriežot šo projektu Satversmes sapulcē, visi 7 runātāji to vērtēja negatīvi. A. Klīve, starp citu, atzīmēja, ka šis sprieduma projekts labas kaimiņattiecības nevis stiprinās, bet gan traucēs. F. Cielēns uzsvēra, ka latviešu tautas vienprātīgo vēlēšanos nedrīkst atstāt neievērotu un robežām jābūt taisnīgām no abu tautu viedokļa. Robežas nekādā ziņā nav velkamas pēc viena vai otra muižas īpašnieka vēlēšanās un viņa interesēs. P. Ašmanis uzskatīja, ka robežu projekts stipri aizskar latviešu intereses. Cik Lietuvai vajadzīga Palanga pieejai pie jūras, tikpat Latvijai nepieciešami Mažeiki satiksmei starp Liepāju un Rīgu.

F. Trasuns savā runā atzīmēja: “Mēs esam turējušies pie patiesības principa, bet leiši, redzams, turas pie principa – jo vairāk, jo labāk! Tagad atliek vēl plebiscīts, un no tā nedrīkstam atkāpties.” M. Gailītis norādīja, ka šķīrējtiesa ir pārkāpusi savas kompetences, jo nav ņēmusi vērā iedzīvotāju pašnoteikšanās principus. J. Pabērzs latgaliešu vārdā uz visstingrāko izteicās pret šādu spriedumu. Beidzot vienbalsīgi pieņēma 12 frakciju iesniegto rezolūciju, kurā bija konstatēts, ka, nepievienojot Latvijai tādus apgabalus, kuru iedzīvotāju vairākums ir latvieši, tiek nodarīta liela netaisnība, bet šādu apgabalu atdalīšana ir galīgi nepieļaujama. Ar šo rezolūciju valdībai tika uzdots izlietot visus līdzekļus, neizslēdzot plebiscītu, lai latviešu apdzīvoti apgabali netiktu atdalīti no Latvijas.¹¹³

Pēc dažām dienām, 20. martā, šķīrējtiesa paziņoja savu spriedumu, kurā bija norādīts, ka savas darbības laikā no 1920. gada 19. decembra līdz 1921. gada 20. martam tā noturējusi 28 kārtējās un 2 ārkārtējās sēdes, šķīrējtiesas locekļi kopā ar priekšsēdētāju apmeklējuši Palangas un Mažeiku, Brunavišķu un Radzivilišķu apvidu un dažas vietas Ilūkstes apriņķī.¹¹⁴ Salīdzinājumā ar projektu dažas izmaiņas tomēr bija izdarītas. Lietuvai tās sākotnējo prasību vietā bija piešķirts Palangas apvidus un zemes gabals Sventas upes ziemeļos, lai Lietuva varētu ierīkot arī zvejas ostu. Lēmumā bija atzīmēts, ka minētā apvidus ekonomiskās izredzes nākotnē būs nesalīdzināmi lielākas, ja to piešķirs Lietuvai, kurai tas nozīmē pusi, ja ne visu piejūras joslu, turpretim Latvijai tas ir tikai garās piejūras joslas piedēklis. Arī Mažeiku dzelzceļa jautājums tika izšķirts Lietuvas labā. Šķīrējtiesa noraidīja tikai Lietuvas nepamatoto prasību visu Kalkūnu dzelzceļa trijstūrī ietilpstošo zemes gabalu piešķirt Lietuvai un ieteica Mažeiku un Kalkūnu dzelzceļa problēmu atrisināt, noslēdzot konvenciju starp abām valstīm, kas dibinātos uz tādu principu, ka dzelzceļi arī turpmāk paliek tās valsts īpašumā, kuras teritorijā tie atrodas. Lēmumā sīki uzskaitītas visas vietas, kuras šķērso robežlīnija, un beigās dota tabula, kas parāda, kādas platības pāriet no vienas valsts otrai. Latvijai no Lietuvas tika pievienota 27 451 desetīna¹¹⁵ šādos apvidos: Piķeļu apkārtnē – 200 desetīnas, Veģeru un Žagares apkaimē – 3847, Seimes pagastā – 3247, Vasku pagastā – 1258, Budbergas pagastā – 9543, Aknīstes pagastā – 8788, Vitušķu–Dorotišķu rajonā – 89 un Turmontas muižas apkaimē – 479 desetīnas. Lietuva ieguva 19 105 desetīnas no Latvijas zemes: ar Palangas apvidu un Rucavas pagasta dienvidu daļas pievienošanu – 1000 desetīnu, ar Butkūnu sādžu – 411, ar Ilzes muižas, Elkšņu muižas, Ūbeles un Valdenes – 1694, ar Steines un daļu Kurcuma muižas – 7000 desetīnu.

Platības ziņā ieguvēja it kā būtu Latvija, bet vietu nozīmīguma ziņā tā noteikti bija Lietuva.

1921. gada 14. maijā starp Latviju un Lietuvu tika noslēgta konvencija par robežu novilkšanu dabā, par pierobežas iedzīvotāju tiesībām un ar robežlīniju pārdalīto nekustamo īpašumu stāvokli,

ko parakstīja Z. Meierovics un Lietuvas ārlietu ministrs Dr. Jozs Purickis. Latvijas Satversmes sapulce to pieņēma 1921. gada 17. jūnijā. Konvencijā bija 14 pantu, kuros bija noteikts, ka šķirējtiesas priekšsēdētāja prof. Simpsona spriedumā noteikto robežu starp Latviju un Lietuvu dabā nosprauž jaukta komisija (trīs locekļi no katras puses), kura strādās pēc noteiktas instrukcijas. Robežas apzīmējamās dabā ar redzamām zīmēm. Robežas pārejai jaukta komisija noteica muitas un pārejas punktus. Ar robežu pārdalīto nekustamo īpašumu jeb imobiliju īpašniekiem, rentniekiem, viņu piederīgiem un laukstrādniekiem bija tiesības pāriet valsts robežu savu īpašumu robežās, kā arī pārvadāt saimniecībā vajadzīgos materiālus un ražojumus līdz tam laikam, kamēr otrā valstī palikusī īpašumu daļa būs likvidēta; pie tam minētajām personām vienmēr bija jātur klāt izdotās leģitimācijas kartiņas. Ja ar robežu pārdalīto imobiliju īpašnieks vai rentnieks tiktu tiesas ceļā sodīts par kontrabandu, tās atbalstīšanu vai slēpšanu, viņam 3 mēnešu laikā pēc tiesas sprieduma jālikvidē tā imobiliju daļa, kas atradās otras valsts robežās. Divu gadu laikā visiem pārdalīto imobiliju īpašniekiem bija jālikvidē ar robežu atdalītā imobiliju daļa tā, lai īpašums atrastos tikai vienas valsts robežās. Ja likvidācija netiks izdarīta noteiktā laikā, īpašumus pēc to taisnīgas novērtēšanas atsavinās tā valsts, kuras teritorijā tie ietilpst. Robežu komisija varēja nolemt, ka tās saimniecības, kuru vērtība no sadalīšanas ievērojami ciestu, drīkst paturēt savu agrāko saimniecisko vienību. Abām valstīm bija savstarpēji jāapmainās ar visiem valsts, privāto un biedrību īpašumu plāniem, aktiem, arhīviem, kā arī citiem dokumentiem. Ja dokuments svarīgs abām valstīm, otrai valstij jāizsniedz apstiprināts dokumenta noraksts.

No vienas valsts atdalīto un otrai iedalīto apgabalu iedzīvotāji uzskatāmi par tās valsts pilsoņiem, kuras teritorijā minētie apgabali ietilpst, bet uz viņiem tomēr attiecināmi noteikumi par optāciju. Lai sekmētu pierobežas iedzīvotāju pāriešanu uz to valsti, kurai viņi pieder, abas valstis apsoliņās veicināt savstarpēju īpašumu apmaiņu un divu gadu laikā no konvencijas ratificēšanas dienas atteikties no parastajiem nodokļiem, kuri tiek ņemti, pārrakstot īpašumus zemesgrāmatu nodaļās.¹¹⁶

1921. gada 14. maijā Z. Meierovics un J. Purickis parakstīja arī "Instrukciju jauktai komisijai robežu nospraušanā dabā starp Latviju un Lietuvu".¹¹⁷ Tajā bija noteikts, ka komisijā ieceļ trīs locekļus no katras puses. Kopīgās sēdes vada katra puse pēc kārtas. Komisijas sastāvu var papildināt ar ekspertiem, starp kuriem nepieciešams sapieru virsnieks, kura rīcībā būtu robežu nospraušanai un uzbūvei vajadzīgais strādnieku skaits un topogrāfu nodaļa ar nepieciešamo personālu (triangulatori, topogrāfi, zīmētāji) robežu kartes sastādīšanai. Komisija robežas nosaka saskaņā ar šķirējtiesneša spriedumu un ar abpusēju piekrišanu izdara nelielus vietēja rakstura pārgrozījumus, kuru mērķis ir robežu izlīdzināšana, dabiskās robežas noteikšana, sadalīto saimniecību apvienošana un racionālāka satiksmes līdzekļu izmantošana. Komisijai jācenšas izveidot robežu, kura būtu skaidra, viegli pārskatāma, pēc iespējas taisna. Komisija apzīmē ar pagaidu zīmēm galvenos jaunās robežas izlocījuma punktus un apraksta tos. Galīgo punktu apzināšanu izdara mērītāju nodaļa. Instrukcijā bija arī norādījumi par robežzīmēm, to izvietojumu, robežu karšu sastādīšanu, par to, ka karšu tekstam jābūt latviešu un leišu valodā, tās jāizgatavo uz vislabākā papīra divos eksemplāros, kurus paraksta komisijas locekļi.

Kad robežu apzīmēšana un pierobežas zemes joslas izmērīšana un atzīmēšana uz kartes pabeigta, robežu komisija apstaigā un pieņem robežu. Robežu plāni tiek salīdzināti ar apvidu un eventuālās neskaidrības novērstas uz vietas. Pēc robežu apstaigāšanas tiek sastādīts galīgais protokols.

Robežu komisijā no Latvijas puses ietilpa komisijas priekšsēdētājs V. Rucelis, locekļi – inženieris A. Jansons un P. Mantnieks. Lietuvas delegāciju vadīja inženieris V. Račkauskis, locekļi – inženieris Z. Pacevičs un P. Rogalskis.¹¹⁸

LATVIJAS-LIETAVAS ROBEŽKOMISIJA	
Latvijas delegācija	Priekšsēdētājs: <i>V. Rucelis</i> Locekļi: <i>A. Jansons</i> <i>P. Mantnieks</i>
Lietuvas delegācija	Priekšsēdētājs: <i>V. Račkauskis</i> Locekļi: <i>Z. Pacevičs</i> <i>P. Rogalskis</i>

X-78000

Y-29000

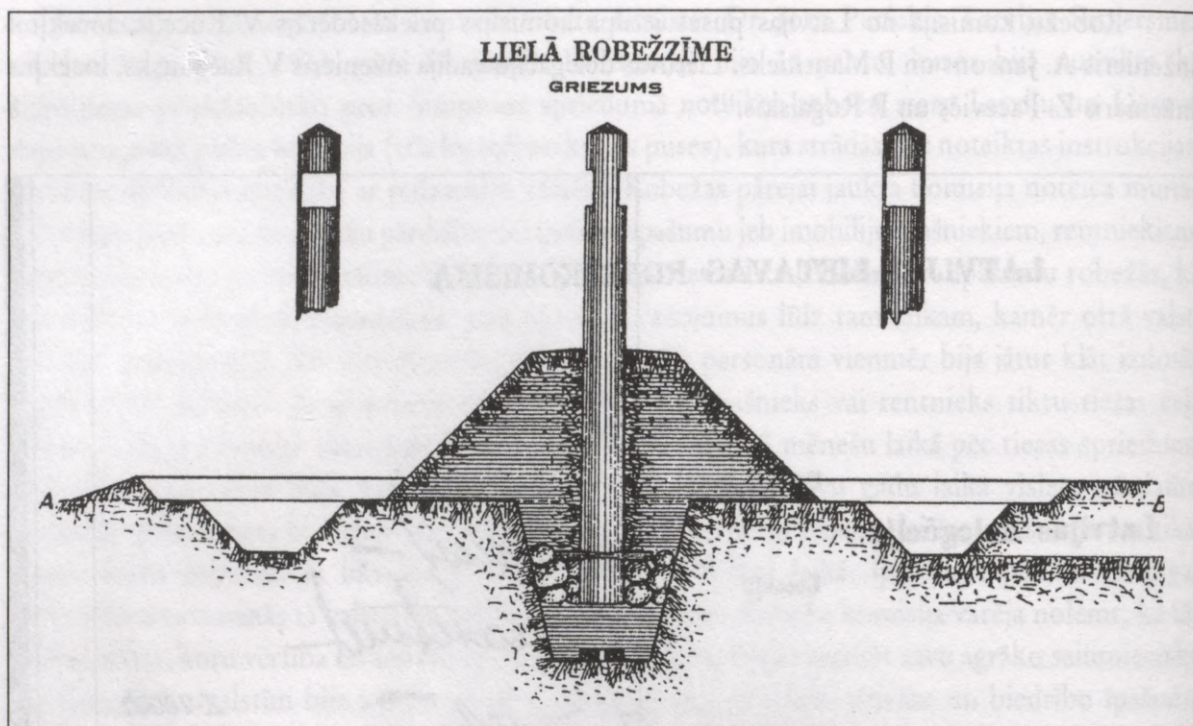
56° 16'
21' 31'

Uzmērījis Lietuvas deleg. mērnieks: **K. MARČEVIČS**

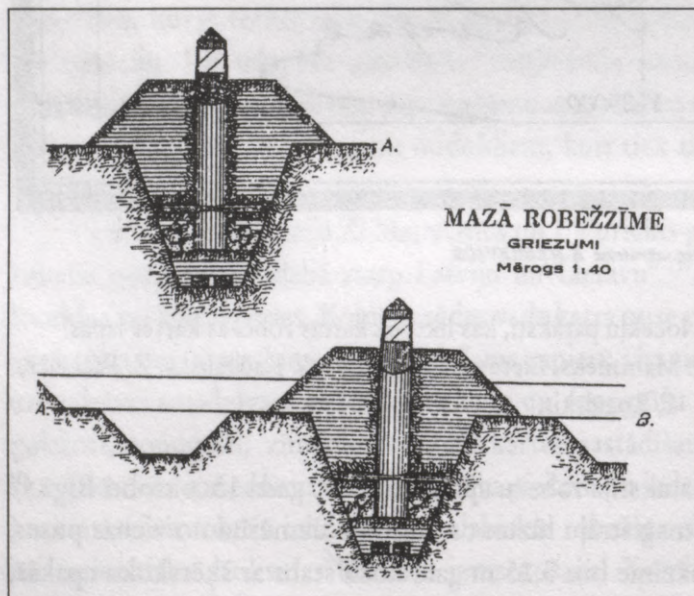
26. att. Latvijas–Lietuvas robežkomisijas locekļu paraksti, kas likti uz katras robežas kartes lapas. Latvijas delegācija – V. Rucelis, A. Jansons, P. Mantnieks. Lietuvas delegācija – V. Račkauskis, Z. Pacevičs, P. Rogalskis.

Robežu komisija beidza darbu un parakstīja robežu aprakstu 1927. gada 15. oktobrī Rīgā.¹¹⁹ Sauszemes robežas lūzumos un to maģistrāļu lūzumos, kur upe uzmērīta no vienas puses, tika uzceltas lielās robežzīmes. Lielā robežzīme bija 3,25 m garš koka stabs ar šķērsskoku apakšā, attiecīga lieluma kupicu un grāvi ap to. Staba augšgals bija konusveidīgs un zem konusa iegriezti divi 25 cm gari un attiecīgās valsts krāsās iekrāsoti ierobojumi. Stabi nokrāsoti pelēkā krāsā un numurēti, sākot no Baltijas jūras uz priekšu, ar cipariem melnā krāsā.

Mazās robežzīmes ir uzceltas maģistrāļos lūzumos, kur dabiskās robežas (upes, ezeri) izmērītas no divām pusēm. Mazā robežzīme ir 1,70 m garš, apakšā apdedzināts un virsdaļā četrkantaini notēsts koka stabs. Tā gals četrkantaini noasināts ar slīpumu 1 : 1. Ap staba kupica un grāvis, tāpat kā pie lielās robežzīmes. Uz robežlīnijas, garākas par 750 m, ik pēc katriem 500 m ierakti stabi, uzbērtas kupicas, apkārt grāvji tāpat kā mazajiem stabiem, tikai šie stabi nebija krāsoti. Robežas pārejas punktos bija īpaši koka un betona stabi. Koka staba virszemes daļa – 3 m,

27. att. Lielā robežzīme uz Latvijas–Lietuvas robežas (šeit un turpmāk pēc Latvijas–Lietuvas robežu apraksta).

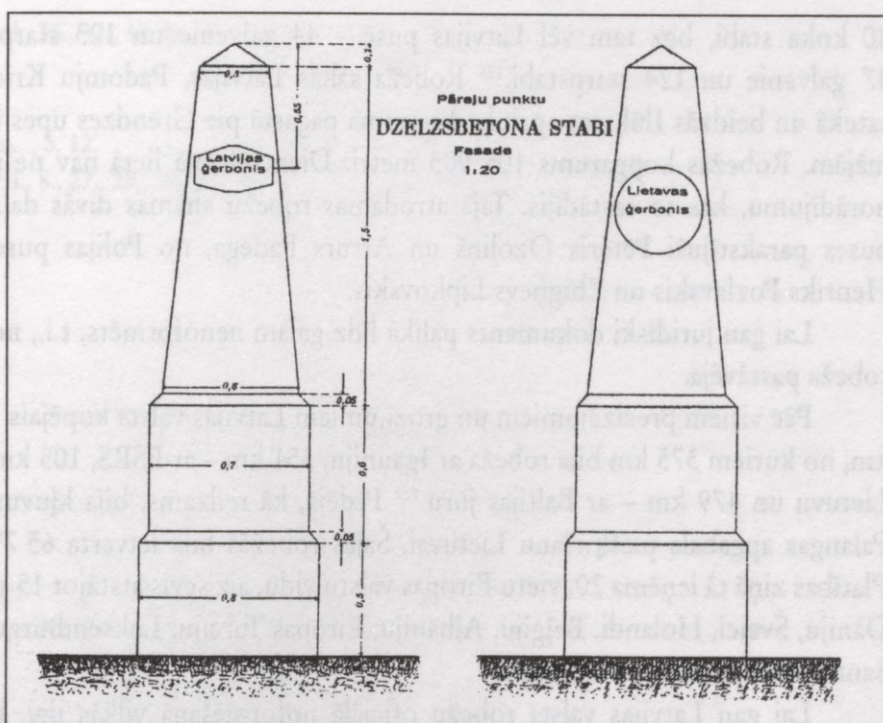
28. att. Mazā robežzīme uz Latvijas–Lietuvas robežas.

formās līdzīga lielajam robežstabam, spirālveidīgi nokrāsota valsts krāsās. Betona stabi nokrāsoti pelēki un tajos iestiprināti valsts ģerboņi (metāla). Stabi ierakti 6 m no robežlīnijas.

Latvijas–Lietuvas robežas garums bija 570, 232 km.¹²⁰

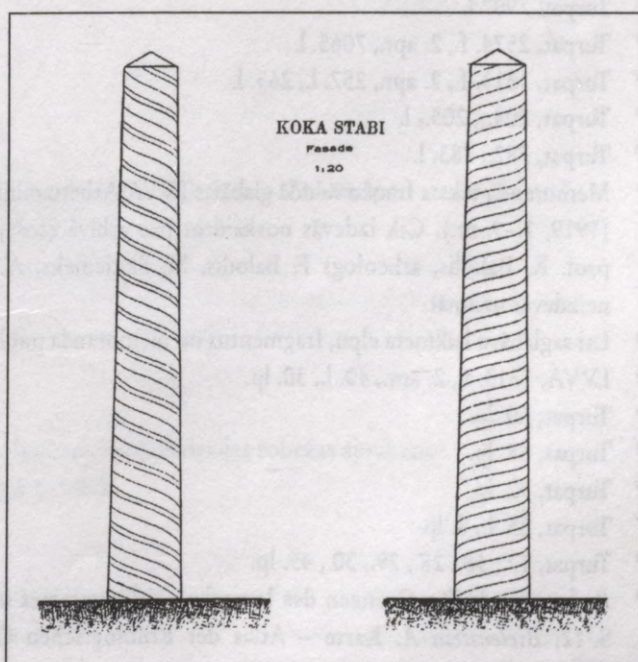
Deklarācija par Latvijas–Lietuvas robežu galīgu noteikšanu apstiprināta Latvijas Ministru kabineta sēdē 1930. gada 8. jūlijā.¹²¹

Visilgāk vilkās robežu nospraušana ar Poliju. Ņemot vērā Lietuvas un Polijas saspringtās attiecības Viļņas apgabala jautājumā (šo apgabalu Tautu Savienība 1923. gadā bija atstājusi Polijai), Latvija ar šo darbu nesteidzās. Līgums par robežu nospraušanu ar Poliju tika noslēgts tikai

29. att. Pārejas punkta dzelzsbetona stabs uz Latvijas–Lietuvas robežas.

1929. gadā, kad Polija jau sāka izvirzīt pretenzijas uz Ilūkstes apriņķa 6 apvidiem, un darbi iesākās 1933. gadā. Latvijas delegācijas vadītājs jauktajā robežkomisijā bija L. Bolšteins, loceklis – inženieris J. Ertels.¹²² Viņi piedalījās arī robežu apraksta sastādīšanā. Latvijas–Polijas robežu apraksts franču valodā, grezni iesiets liela formāta (~ 60 x 80 cm) ādas vākos ar ģerboni un uzrakstu “Latvijas–Polijas valsts robeža”, glabājas arhīva fondos.¹²³ Bet šajā lietā nav ne gada, ne datuma, acīmredzot tāpēc, ka tā palika līdz galam nenoformēta 2. pasaules kara dēļ.¹²⁴ Otrā līdzīgās ādas vākos iesietā lietā ir robežzīmju novietošanas shēma, alfabētisks pierobežu saimniecību un vietu saraksts pa pagastiem.¹²⁵ No tās redzams, ka tieši uz robežas bija uzstādīti 62 galvenie stabi, 175 starpstabi un

30. att. Pārejas punkta koka stabs uz Latvijas–Lietuvas robežas.

80 koka stabi, bez tam vēl Latvijas pusē – 44 galvenie un 123 starpstabi un Polijas pusē – 47 galvenie un 124 starpstabi.¹²⁶ Robeža sākās Latvijas, Padomju Krievijas un Polijas robežu satekā un beidzās Ilūkstes apriņķa Kurcuma pagastā pie Grendzes upes un tāda paša nosaukuma mājām. Robežas kopgarums 105 905 metri. Diemžēl šajā lietā nav ne parakstu, ne datuma, ne norādījumu, kas to sastādījis. Tajā atrodamas robežu shēmas divās daļās, un katru no latviešu puses parakstījuši Pēteris Ozoliņš un Arturs Padega, no Polijas puses – Ježijs Viganovskis, Henriks Pozlavskis un Zbigņevs Lipkovskis.

Lai gan juridiski dokuments palika līdz galam nenoformēts, t.i., neparakstīts, faktiski dabā robeža pastāvēja.

Pēc visiem precizējumiem un grozījumiem Latvijas valsts kopējais robežu garums bija 1880 km, no kuriem 375 km bija robeža ar Igauniju, 351 km – ar PSRS, 105 km – ar Poliju, 570 km – ar Lietuvu un 479 km – ar Baltijas jūru.¹²⁷ Pēdējā, kā redzams, bija kļuvusi krietni īsāka sakarā ar Palangas apgabala piešķiršanu Lietuvai. Šajās robežās bija ietverta 65 791 km² liela teritorija.¹²⁸ Platības ziņā tā ieņēma 20. vietu Eiropas valstu vidū, aiz sevis atstājot 15 valstis: Lietuvu, Igauniju, Dāniju, Šveici, Holandi, Beļģiju, Albāniju, Eiropas Turciju, Luksemburgu, Andoru, Lihtenšteinu, Sanmarino, Monako, Vatikānu.¹²⁹

Lai gan Latvijas valsts robežu oficiālā noformēšana vilkās ilgi, teritorijas administratīvā iedalījuma un pārvaldes organizēšana sākās jau tūlīt pēc valsts proklamēšanas.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Pagaidu Valdības Vēstnesis. – 1918. – 14. (1.) dec. – 1. nr.
- ² *Latviešu konversācijas vārdnīca*. – R., 1933–1934. – 10. sēj. – 20325.–20349. sl.
- ³ *Andersons E.* Latvijas vēsture 1914–1920. – Stokholma: Daugava, 1967. – 601.–619. lpp.
- ⁴ LVVA, 1313. f., 2. apr., 790. l.
- ⁵ Turpat, 789. l.
- ⁶ Turpat, 790. a l.
- ⁷ Turpat, 2574. f., 2. apr., 7065. l.
- ⁸ Turpat, 1313. f., 2. apr., 257. l., 263. l.
- ⁹ Turpat, 204. s., 205. s l.
- ¹⁰ Turpat, 782., 783. l.
- ¹¹ Memoranda teksts franču valodā glabājas LVVA Ārlietu ministrijas fondā, tulkojums publicēts “Valdības Vēstnesī” (1919, 1.–9. nr.). Cik izdevās noskaidrot pēc arhīvā esošajiem sagatavošanas materiāliem, šajā darbā piedalījās prof. K. Balodis, arheologs F. Balodis, M. Skujenieks, A. Ķeniņš un, iespējams, arī daudzi citi, kuru vārdus neizdevās uzzināt.
- ¹² Lai saglabātu laikmeta elpu, fragmentus no memoranda publicējam nerediģētus.
- ¹³ LVVA, 1313. f., 2. apr., 40. l., 30. lp.
- ¹⁴ Turpat, 60. lp.
- ¹⁵ Turpat, 88. lp.
- ¹⁶ Turpat, 92. lp.
- ¹⁷ Turpat, 35. l., 8. lp.
- ¹⁸ Turpat, 17., 18., 28., 29., 30., 45. lp.
- ¹⁹ *Bielenstein A.* Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache. – St. Petersburg, 1892. – S. 12; *Bielenstein A.* Karte – Atlas der Etnologischen Geographie des heutigen und des praehistorischen Lettenlandes. – St. Petersburg, 1892.

Latvijas valsts robežas (1918–1940)

- 20 LVVA, 1313. f., 2. apr., 35. l., 33., 42., 45. lp.
- 21 Turpat, 5., 15., 85. lp.
- 22 Turpat, 22., 23., 24., 25. lp.
- 23 *Bielenstein A.* Die Grenzen..., S. 12.
- 24 LVVA, 1313. f., 2. apr., 35. l., 8., 27., 29., 30., 45. lp.
- 25 Turpat, 40. l., 84. lp.
- 26 Turpat, 35. l., 42., 43. lp.
- 27 Turpat, 34. lp.
- 28 Turpat, 34., 45., 47., 48. lp.
- 29 Turpat, 35., 36., 37. lp.
- 30 Turpat, 38. lp.
- 31 Turpat, 42. lp.
- 32 Turpat, 85., 86. lp.
- 33 Turpat, 47., 48., 79. lp.
- 34 Turpat, 86., 125. lp.
- 35 Turpat, 86., arī 125., 126. lp.
- 36 Turpat, 81., 83. lp.
- 37 Turpat, 64. lp.
- 38 Turpat, 81. lp.
- 39 1920. VII Jofe ziņoja Latvijas delegācijas vadītājam, ka piekūrī miera sarunu pārceļšanai uz laiku uz Rīgu, bet ka sarunu noslēgumam jānotiek Maskavā. Tā kā viņš vadot miera sarunas arī ar Lietuvu, ko paredzēts noslēgt 1920. 12. VII, tad uz Rīgu izbraukšot 12. VII vakarā (LVVA, 1313. f., 2. apr., 37. l., 3., 4. lp.).
- 40 Līguma teksts ir LVVA, 2574. f., 6. apr., 8. l., 24.–31. lp., kā arī publicēts krājumā "Dokumenti stāsta". – Rīga: Zinātne, 1988. – 259.–272. lpp.
- 41 Valdības Vēstnesis. – 1920. – 10. aug. – 179. nr.
- 42 Latvijas Kareivis. – 1920. – 12. aug. – 142. nr.
- 43 LVVA, 1313. f., 2. apr., 40. l., 136. lp.
- 44 Turpat, 149. lp.
- 45 Turpat.
- 46 Sociāldemokrāts. – 1920. – 10. okt. – 231. nr.
- 47 Turpat.
- 48 Valdības Vēstnesis. – 1920. – 12. okt. – 233. nr.
- 49 Turpat, 1920. – 25. aug. – 192. nr.
- 50 Sociāldemokrāts. – 1920. – 31. aug. – 196. nr.
- 51 Turpat, 21. aug. – 188. nr.
- 52 *Batņa A.* Rūbežu tragedijas pādējais cēlīns // Acta Latgalica. – 1968. – 2. nr. – 73.–88. lpp.
- 53 LVVA, 1313. f., 2. apr., 790. l.
- 54 Turpat.
- 55 Turpat, 124. lp.
- 56 Turpat, 789. l.
- 57 Turpat, 2574. f., 2. apr., 7065. l.
- 58 Turpat, 1313. f., 2. apr., 790. l., 122. lp.
- 59 Valdības Vēstnesis. – 1923. – 29. maijs. – 111. nr. – Īss Latvijas un Krievijas robežas apraksts.
- 60 Robežas ar Igauniju, Lietuvu un Poliju tika noformētas vēlāk.
- 61 LVVA, 7233. f., 1. apr., 8. l., 16. lp.
- 62 Turpat, 23. un 27. lp.
- 63 Turpat, 29. l., 90. lp.
- 64 Turpat, 89. lp.
- 65 Valdības Vēstnesis. – 1920. – 30. jūn. – 144. nr.

- ⁶⁶ Turpat.
- ⁶⁷ Turpat.
- ⁶⁸ Dokumenti stāsta. – R.: Zinātne, 1988. – 207.–210. lpp.
- ⁶⁹ Turpat, 209. lpp.
- ⁷⁰ Valdības Vēstnesis. – 1920. – 1. jūl. – 145. nr.
- ⁷¹ LVVA, 1313. f., 2. apr., 40. l., 15. lp.
- ⁷² Turpat.
- ⁷³ Dokumenti stāsta..., 208. lpp.
- ⁷⁴ LVVA, 1313. f., 2. apr., 40. l., 33. lp.
- ⁷⁵ Turpat, 42. lp.
- ⁷⁶ Valdības Vēstnesis. – 1920. – 29. maijs. – 119. nr.
- ⁷⁷ LVVA, 1313. f., 2. apr., 40. l., 107. lp.
- ⁷⁸ Valdības Vēstnesis. – 1920. – 1. jūl. – 145. nr.
- ⁷⁹ LVVA, 1313. f., 2. apr., 40. l., 61. lp.
- ⁸⁰ Valdības Vēstnesis. – 1920. – 30. jūn. – 144. nr.
- ⁸¹ *Asars H.* Igaunī prasa Latvijas zemi // Latvijas Sargs. – 1920. – 14. nr.; Igaunju imperiālisti // Arājs. – 1920. – 6. nr.; Vēlreiz par robežām // Brīvā Zeme. – 1920. – 136. nr.; Ainažu iedzīvotāju iesniegums // Brīvā Zeme. – 1920. – 68. nr.
- ⁸² Balss no ziemeļiem Latvijas-Igaunijas robežu lietā // Latvijas Kareivis. – 1920. – 18. jūn. – 97. nr.
- ⁸³ Valdības Vēstnesis. – 1920. – 28. jūn. – 142. nr.
- ⁸⁴ LVVA, 1313. f., 2. apr., 40. l., 104. lp.
- ⁸⁵ Valdības Vēstnesis. – 1920. – 30. jūn. – 144. nr.
- ⁸⁶ Turpat, 1920. – 2. jūl. – 146. nr.; 12. jūl. – 154. nr.
- ⁸⁷ Turpat.
- ⁸⁸ Turpat, 8. jūl. – 151. nr.
- ⁸⁹ Turpat.
- ⁹⁰ Turpat.
- ⁹¹ Turpat, 3. jūl. – 147. nr.
- ⁹² Turpat, 12. jūl. – 154. nr.
- ⁹³ Turpat.
- ⁹⁴ Turpat, 8. jūl. – 151. nr.
- ⁹⁵ Turpat, 9. jūl. – 152. nr.
- ⁹⁶ LVVA, 1313. f., 2. apr., 40. l., 113. lp.; arī Valdības Vēstnesis. – 1920. – 6. jūl. – 149. nr.
- ⁹⁷ Valdības Vēstnesis. – 1920. – 28. okt. – 247. nr.
- ⁹⁸ LVVA, 1313. f., 2. apr., 205. s l., IV lp.
- ⁹⁹ Turpat, 205. s l.
- ¹⁰⁰ Turpat, 123. lp.
- ¹⁰¹ Robežapraksta oriģināls glabājas LVVA. Ir arī publikācija: Latvijas-Igaunijas robežu apraksts, izgatavots 1928. g. Zemkopības ministrijas Mērniecības daļā. – R., 1928.
- ¹⁰² *Andersons E.* Latvijas vēsture 1914–1920. – Stokholma: Daugava, 1967. – 604. lpp.
- ¹⁰³ Baltijas Vēstnesis. – 1920. – 9. febr. – 32. nr.
- ¹⁰⁴ Turpat, 20. janv. – 15. nr.
- ¹⁰⁵ Valdības Vēstnesis. – 1920. – 17. marts. – 63. nr.
- ¹⁰⁶ *Andersons E.* Latvijas vēsture, 604. lpp.
- ¹⁰⁷ Turpat, 605. lpp.
- ¹⁰⁸ Latvijas Vēstnesis. – 1920. – 31. aug. – 38. nr. Valodnieks J. Endzelīns savā rakstā lieto vārdu “leiši”, paskaidrodams, ka lietuvieši ir visi Lietuvas iedzīvotāji, leiši – tikai šī baltu tauta. Tālaika avoti un prese arī rakstīja “leiši”, tāpēc šā raksta autore seko tālaika garam un J. Endzelīna norādījumam.
- ¹⁰⁹ Valdības Vēstnesis. – 1920. – 14. okt. – 235. nr.

- 110 LVVA, 1313. f., 2. apr., 40. l., 175. lp.
- 111 Valdības Vēstnesis. – 1920. – 14. okt. – 235. nr.
- 112 Turpat, 1921. – 17. marts. – 61. nr.
- 113 Turpat, 16. marts. – 60. nr.
- 114 Turpat, 2. apr. – 71. nr.
- 115 Turpat, 5. apr. – 73. nr.
- 116 Turpat, 22. jūn. – 137. nr.
- 117 Turpat.
- 118 LVVA, 1313. f., 2. apr., 257. l., 613. lp.
- 119 Turpat. Šī lieta ir Latvijas–Lietuvas robežu apraksts, greznos ādas vākos iesieta, ar ādā iestrādātu ģerboni, cauršūta ar sarkanbaltu un dzeltensarkanāžu auklu. Teksts drukāts. Tam pievienota karte 1 : 10 000 uz 111 vatmaņa papīra planšetēm. Aprakstam pievienoti 126 zīmējumi, kuros palielinātā mērogā parādītas sarežģītākās robežu vietas.
- 120 Turpat.
- 121 Valdības Vēstnesis. – 1930. – 10. jūl. – 151. nr.
- 122 LVVA, 1313. f., 2. apr., 782. l., 117. lp.
- 123 Turpat, 782. l.
- 124 *Andersons E.* Latvijas vēsture, 606. lpp.
- 125 LVVA, 1313. f., 2. apr., 783. l.
- 126 Turpat, 33. lp.
- 127 Latvijas Statistikas gada grāmata. 1939. – R., 1939. – 1. lpp.; arī Latvijas Statistikas gada grāmata 1937./38. – R., 1938. – 1. lpp.
- 128 *Latvija* citu valstu saimē 1939. – R.: Zinātne, 1990. – 13. lpp.
- 129 Turpat.

Austra Mieriņa

Latvijas administratīvais iedalījums (1918–1940)

Viens no pirmajiem projektiem par Latvijas administratīvo iedalījumu tapa vēl pirms Latvijas neatkarības proklamēšanas, kad pēc Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrības iniciatīvas 1917. g. 12.–13. (25.–26.) martā Valmierā sanāca Dienvidvidzemes (ar to bija domāti Vidzemes guberņas četri latviešu apdzīvotie apriņķi) zemes kongress (sapulce), kas jautājumā par Latvijas iekārtu un pagaidu vietējo pašvaldību sava lēmuma pirmajā pantā ierakstīja, ka, ievērojot latviešu tautas nacionālās, vēsturiskās un ekonomiskās īpatnības, kongress uzskata par nepieciešamu apvienot visas latviešu apdzīvotās zemes Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas guberņā vienā administratīvā vienībā ar nosaukumu Latvija.¹

Lēmuma trešajā pantā bija noteikts, ka Latvija sastāv no pieciem apgabaliem: Vidzeme (Rīgas, Cēsu, Valmieras un Valkas apriņķis), Kurzeme (Grobiņas, Aizputes, Kuldīgas, Ventspils un Talsu apriņķis), Zemgale (Ilūkstes, Jaunjelgavas, Dobeles, Bauskas un Tukuma apriņķis), Latgale (Rēzeknes, Ludzas un Daugavpils apriņķis) un Rīgas pilsēta. Ceturtajā pantā bija noteikts, ka katram trešajā pantā minētajam apgabalam ir sava pašvaldība, kuras priekšgalā ir apgabala sapulce un valde.

Vidzemes pagaidu zemes padome izstrādāja arī projektu par Vidzemes guberņas pagaidu administratīvo pārvaldi un vietējo pašvaldību un par to ieviešanu.

Projekts, ko kongresā ievēlētā Vidzemes pagaidu zemes padome izstrādāja, netika realizēts turpmāko notikumu dēļ (septembrī visu Vidzemi okupēja vācu karaspēks, un neokupētajā daļā tika nodibināta padomju vara), bet tas kļuva par pamatu Latvijas administratīvajam iedalījumam pēc neatkarības iegūšanas.

Kad 1918. g. 18. novembrī tika proklamēta Latvijas Republika, Latvijas Tautas Padome, atzīdama sevi par vienīgo varas nesēju Latvijas valstī, pasludināja, ka Latvija – apvienota etnogrāfiskās robežās (Kurzeme, Vidzeme un Latgale) – ir patstāvīga, neatkarīga, demokrātiski republikāniska valsts. Latvijas Republikas Satversmi un attiecības ar ārvalstīm noteiks tuvākā nākotnē Satversmes sapulce, sasaukta uz vispārīgu, abu dzimumu, tiešu, vienlīdzīgu, aizklātu un proporcionālu vēlēšanu tiesību pamata.² Par augstāko izpildu varu Latvijā Tautas Padome pasludināja Pagaidu valdību.

Savukārt Latvijas Satversmes sapulces 1922. g. 15. februāra kopsēdē pieņemtās Latvijas Republikas Satversmes 1. daļas 3. pants noteica: “Latvijas valsts teritoriju starptautiskos līgumos noteiktās robežās sastāda Vidzeme, Latgale, Kurzeme un Zemgale.”

Valsts bija proklamēta, bet oficiālas valsts robežas vēl bija nākotnes jautājums. Pagaidu valdības darbība sākās visās jomās saskaņā ar 17. novembra sēdē pieņemto Tautas Padomes politisko platformu, kurā par vietējo pašvaldību bija teikts, ka vietējās pašvaldības iestādes ievēlamas uz vispārīgu, vienlīdzīgu, tiešu, aizklātu un proporcionālu vēlēšanu tiesību pamata, piedaloties abiem dzimumiem. Vēlēšanām jānotiek jau pirms Satversmes sapulces sanākšanas. Vēlēšanu laiku nosaka Pagaidu valdība, kura arī organizē pagaidu pārvalžu iestādes.³

Viens no pirmajiem Latvijas Pagaidu valdības pieņemtajiem likumiem bija Latvijas pagastu satversmes pagaidu likums, kas tika pieņemts Latvijas Tautas Padomes pirmās sesijas trešajā sēdē 1918. g. 4. decembrī.⁴ Tā 55 pantos bija noteikti pagasta pašvaldības pienākumi un tiesības. 1. pantā bija noteikts, ka visos Latvijas pagastos tūdaļ uzsākama jaunu pašvaldības iestāžu organizēšana. Kur okupācijas laikā agrākās pagastu robežas tikušas grozītas, tur tās atkal atjaunojamas, ar piezīmi: ja minēto robežu maiņā ieinteresēti pagasti, tās var palikt spēkā (2. p.). Likuma 3. pantā bija teikts, ka pagasts ir noteikts lauku apgabals ar savu pašvaldību, ka pagasta teritorijā ietilpst visas pagasta robežās esošās zemes un uzņēmumi.

Pagasta locekļi ir visi, kuriem pagasta robežās ir dzīvesvieta, zeme vai kāds cits nekustams īpašums, vai arī nekustams īpašums ar lietošanas tiesībām. Agrākās pagasta pašvaldības funkcijas paliek spēkā.

Iepazīstinot sēdes dalībniekus ar likuma projektu, komisijas priekšsēdis K. Kurševics atzīmēja, ka tas galvenokārt balstīts uz Vidzemes Zemes padomes 1917. g. izstrādāto projektu.⁵ Runātājs arī norādīja, ka tas nav pilnīgs, jo tuvāk aplūko tikai pagastu uzbūvi, ka trūkst vēl apriņķu, miestu un pilsētu pašvaldības likumu, tomēr komisija ieteica to pieņemt. Likums noteica, ka Latgalē turpina darbību tās pašvaldības iestādes (pagastu un apriņķu zemstes), kuras ievēlētas uz Krievijas Pagaidu valdības (t.i., Kerenska valdības) 1917. g. izdotā pašvaldības likuma pamata, līdz sevišķa rīkojuma izdošanai.

Visiem okupācijas laikā vācu pārvaldes ieceltajiem ierēdņiem un iestādēm, kam bija nodotas agrāko pašvaldības iestāžu funkcijas, bez kavēšanās jānodod attiecīgās pašvaldību nozares un darbība jaunievēlētām pagastu izpildkomitejām, kuras vajadzības gadījumā izdara atsevišķas revīzijas un sastāda attiecīgus protokolus par darbības pārņemšanu (54. p.).

Lai gan likums stājās spēkā no izsludināšanas brīža, tūlīt realizēt to visā Latvijā traucēja turpmākie notikumi: padomju varas nodibināšana 1919. g. sākumā gandrīz visā Latvijā (Latgalē noturējās līdz 1920. g. sākumam) un cīņa pret fon der Golca un Bermonta karaspēku.

Dienā, kad tika pieņemts šis likums, Austrumlatvijā jau bija ienācis lielinieku karaspēks, kas janvārī aizsniedza Rīgu.

Padomju valdības administratīvie pārkārtojumi 1919. gadā

Uzsākusi enerģiski īstenot savas ieceres, Latvijas Padomju valdība veica vairākus pārkārtojumus arī administratīvi teritoriālajā un pašvaldību jomā: likvidēja apgabalus un agrāko pilsētu pašvaldību, būtiski grozīja apriņķu un pagastu robežas, sašaurināja pašvaldību vēlēšanu tiesības. Latvijas Sociālistiskās Padomju Republikas Satversmes (konstitūcijas) 1. pantā bija norādīts, ka Apvienotā Latvija ir sociālistiska padomju republika, kura apvieno Kurzemi, Vidzemi un Latgali, un uzsvērts, ka Latvijas dalīšana Kurzemē, Vidzemē un Latgalē tiek atcelta.⁶

Padomju vara likvidēja agrāko pilsētu pašvaldību, apvienojot to ar apriņķu un pagastu pašvaldību. Konstitūcijas 11. pantā atzīmēts, ka vietējā apriņķa vara ir apriņķa strādnieku deputātu padome, uz kuru savus delegātus sūta kā pagasta, tā pilsētas strādnieki.⁷ 12. pants deklarēja, ka vietējā pagasta vara ir pagasta padome, kuru ievēl visi pagasta un tā robežās esošo miestīņu un pilsētu *strādnieki* (nevis visi iedzīvotāji), piezīmē vēlreiz uzsverot, ka apriņķa pilsētās vietējā vara ir apriņķa padome.⁸ Apriņķa izpildkomiteja ir vietējās pilsētas vara un reizē ar to augstākais vadošais orgāns pār pagastu izpildkomitejām un padomēm (14. p.).⁹

Padomju vara sašaurināja vēlēšanu tiesības, attiecinot tās tikai uz strādniekiem, un tādējādi iznīcināja demokrātijas asņus, kas 1917. gadā bija radušies Pagaidu valdības laikā.

Apvienotais Latvijas strādnieku, bezzemnieku un strēlnieku padomju 1. kongress (1919. gada 13.–15. I) atzīmēja, ka Latvijas Padomju valdība ir strādnieku šķiras valdība un tās iestāžu vēlēšanās piedalās tikai strādnieki.¹⁰

Latvijas padomju 1. kongresā izvirzījās jautājums par pagastu apvienošanu un apriņķu jauno iedalījumu.¹¹ Tika pieņemta rezolūcija, kurā Latvijas Centrālajai izpildkomitejai uzdots vistuvākajā laikā atrisināt jautājumu par apriņķu un pagastu jauno iedalījumu.¹² Uz vietām pieņemtie lēmumi un materiāli bija jāiesniedz LCIK.

Pēc šiem lēmumiem sākās izmaiņas Latvijas administratīvi teritoriālajā iedalījumā.

Viena no pirmajām uz šo ierosinājumu reaģēja LSD Malienas organizācija, 1919. g. 28. janvāra konferencē pieņemot lēmumu par divu jaunu apriņķu – Vecgulbenes un Stukmaņu – dibināšanu.¹³ Februāra sākumā Padomju Latvijas Iekšlietu komisariāts, atsaucoties uz LSD Malienas organizācijas 1919. 28. I lēmumu, paziņoja, ka apstiprina pagaidām līdz Latvijas apriņķu un pagastu robežu galīgai noteikšanai Vecgulbenes apriņķa organizēšanu ar 32 pagastiem.¹⁴ Jaunorganizētā apriņķa pirmā padomju konference 1919. g. 25. februārī nolēma nosaukt to par Malienas apriņķi.¹⁵

Vecgulbenes apriņķī bija paredzēti 22 pagasti no Valkas, 7 – no Cēsu un 3 – no Ludzas apriņķa Vitebskas guberņā. No Valkas apriņķa tie bija: Vecgulbenes, Jaungulbenes, Adulienas, Galgauskas, Tīrzas, Druvienas, Lizuma, Lejas (Lejasciema), Sinoles, Dūres, Beļavas, Stāmerienes, Litenes, Kalnmuīžas, Annas, Mārupes, Zeltiņu, Ilzenes, Alūksnes, Kolbergu, Lazbergu un Alsviķu pagasts. No Cēsu apriņķa: Dzelzavas, Bučauskas, Kraukļu, Cesvaines, Grašu, Lubānas un Meirānu. No Ludzas apriņķa – Domopoles (Bērzpils), Balvu un Kokorevas (Tilžas) pagasts. Taču turpmāk šis sastāvs mainījās. Iekšlietu komisariāta paziņojums par Stukmaņu apriņķa nodibināšanu tika publicēts 1919. g. 12. februārī,¹⁶ pamatojoties uz LSD (komunistu) Malienas organizācijas komitejas 1919. g. 5. februāra lēmumu. Tajā bija paredzēti 29 pagasti: 24 no Cēsu, 3 no Rīgas un 2 no Daugavpils apriņķa. No Cēsu apriņķa tajā bija iekļauti šādi pagasti: Sarkaņu, Patkules, Praulienas, Ļaudonas, Saikavas, Lazdonas, Ļaudonas-Odzienas, Sāvienas, Mārcienas, Kalsnavas, Vietalvas, Vietalvas-Odzienas, Sausnejas, Vestienas, Vējavas, Iršu, Iršu kolonijas, Lubejas, Kusas, Oļu-Apeltienas, Bērzones, Grostonas, Kārsdabas un Liezeres. No Rīgas apriņķa – Stukmaņu, Kokneses un Bebru pagasts un no Daugavpils apriņķa – Krustpils un Ungurpils pagasts. Bet jau pēc pāris dienām sekoja Iekšlietu komisariāta paziņojums, ka Krustpils un Ungurpils pagaidām paliek pie Daugavpils sakarā ar to, ka pēc 15. februāra Daugavpils apriņķa partijas konferences tiks sasaukts Daugavpils apriņķa padomju kongress.¹⁷ Pārējo četru jauno apriņķu – Alūksnes, Jēkabmiesta, Saldus un Viļānu – dibināšana bija paredzēta Iekšlietu komisariātā izveidotās robežu komisijas projektā. Tās paziņojumā bija teikts, ka līdz šim pastāvošais apriņķu iedalījums teritoriālajā, saimnieciskajā, satiksmes un politiskajā ziņā bieži vien ir neizdevīgs un novecojis, tāpēc nepieciešams novilkt jaunas apriņķu robežas, nosakot pat jaunus apriņķu centrus. Robežu komisija vadījies no tā, ka apriņķu centram patiešām jābūt par tajā ietilpstošo pagastu saimnieciskās, sabiedriskās un politiskās dzīves centru, tam jābūt arī ērti sasniedzamam. Robežu projekti 19. un 20. martā tika publicēti “Cīņā”.¹⁸

Projektā bija paredzēti 23 apriņķi un 503 pagasti. Rīgas apriņķī bija plānots 41 pagasts, Valkas – 24, Valmieras – 41, Malienas (Vecgulbenes) – 25, Alūksnes – 15, Cēsu – 37, Stukmaņu – 30,¹⁹

Jēkabmiesta – 20, Ilūkstes – 13, Grobiņas – 19, Aizputes – 19, Kuldīgas – 19, Ventspils – 10, Talsu – 20, Tukuma – 29, Saldus – 11, Bauskas – 15, Jelgavas – 41, Jaunjelgavas – 21, Viļānu – 8, Rēzeknes – 15, Ludzas – 12 un Daugavpils – 18 pagasti.²⁰

Robežu komisija, publicējot šo projektu, aicināja visus, bet jo sevišķi apriņķu izpildkomitejas un komunistiskās partijas organizācijas, nedēļas laikā iesūtīt savas atsauksmes, norādījumus vai papildinājumus.

4. aprīlī Iekšlietu komisariāts ziņoja visām apriņķu izpildkomitejām, ka vietējās komitejas nedēļas laikā neesot cēlušas nekādus iebildumus pret robežu komisijas izstrādāto un "Cīņā" (59. un 60. nr.) publicēto apriņķu robežu projektu, bet nedaudzie vēlāk iesūtītie pārlabojumi esotniecīgi. Iekšlietu komisariāts pasludināja šo projektu par apstiprinātu un no 1. aprīļa visām izpildkomitejām par obligātu.²¹ Taču apgalvojums neatbilda patiesībai un ne vienmēr vērā tika ņemti arī laikā izteiktie protesti.

Tā, piemēram, LKP Valkas apriņķa organizācija savā 26. marta konferencē iebilda pret Alūksnes apriņķa dibināšanu, kuram bija paredzēts pievienot arī vairākus Valkas apriņķa pagastus. Savu viedokli delegāti pamatoja ar to, ka tā tiek saskaldīti spēki, kas nav vēlams darbinieku trūkuma dēļ, ka Alūksne nav piemērots apriņķa centrs, ka daži pagasti izteikuši vēlēšanos palikt pie Valkas apriņķa.²² Viņu protests tomēr palika bez ievēribas, un Alūksnes apriņķis tika nodibināts.

Pret pagastu pārgrupēšanu protestēja Ludzas un Rēzeknes apriņķa pārstāvji, uzskatot, ka pašreizējā momentā tas nav lietderīgi. To varētu darīt tikai pēc zemes un pārtikas jautājuma atrisināšanas, ņemot vērā šo pagastu revolucionāro slāņu intereses. Par pilnīgi nepieņemamu un nepamatotu atzina Kaunatas un Vaivodu pagasta atņemšanu Rēzeknei un pievienošanu Ludzas apriņķim un Kārsavas un Zaļmuižas pagasta atņemšanu Ludzai un pievienošanu Rēzeknes apriņķim. Bez tam delegāti kategoriski iebilda pret Mihailovas (Mērdzenes) pagasta ieskaitīšanu no Ludzas apriņķa Rēzeknes apriņķī.²³ Sevišķi asi un dibināti protesti ienāca no pagastiem, kas bija atņemti vienam apgabalam un pievienoti citam. Projektu izstrādāšanas komisija, acīmredzot lai respektētu apgabalu atcelšanu, veidojot jaunus apriņķus, ignorēja apgabalu robežas.

Pret pievienošanu Jaunjelgavas apriņķim protestēja bijušie Rīgas apriņķa Jumpravas, Ķeipenes, Krapes, Lēdmanes, Lielā (Madlienas), Plāteres un Skrīveru pagasti, norādot gan uz satiksmes neērtībām, īpaši pavasaros un rudenos, gan uz to, ka pievienošana izdarīta patvarīgi no augšas, nerēķinoties ar iedzīvotāju interesēm, gan arī uz sarežģījumiem darbā, ko radīs šīs pārmaiņas, un visi lūdza atstāt tos pie Rīgas apriņķa.²⁴

Pret pievienošanu Malienas apriņķim protestēja Vitebskas guberņas Ludzas apriņķa Domopoles un Kokorevas pagasta iedzīvotāji, kuri savlaicīgi bija uzzinājuši par pakļautības maiņu un jau 2. martā iesnieguši protestu, kas tika ņemts vērā, un ar 10. marta lēmumu minētie pagasti tika pievienoti atpakaļ Ludzas apriņķim.²⁵ Domopoles pagasts vēlāk tika iekļauts jaunizveidotajā Viļānu apriņķī. Lai kompensētu Malienas apriņķim šo zaudējumu, komisijas izstrādātajā projektā tam bija paredzēts pievienot Viļakas pagastu (komisijas locekļi parādīja savu nekompetenci, publicētajā sarakstā šo vienu no Latvijas lielākajiem pagastiem nosaucot par Viļakas pusmuižas pagastu).

Kategorisku protestu pret Viļakas pagasta pievienošanu Malienas apriņķim 1919. g. 22. aprīļa mītiņā pieņemtajā rezolūcijā izteica pagasta sapulce. Pievienošana notikusi bez pagasta iedzīvotāju piekrišanas, tā saskaldot Latgales pagastus un pakļaujot piespiedu asimilācijai latgaliešu valodu, jo Malienas apriņķī dominējot latviešu valodas baltiešu izloksne, t.i., vidus dialekts, ko viļakieši nesaprotot, utt.²⁶

Malienas apriņķa Strādnieku deputātu padome 1919. g. 12. maijā griezās Iekšlietu komisariātā, lūdzot Viļakas pagastu pievienot atpakaļ Ludzas apriņķim, jo apriņķī būtu tikai viens pagasts, kura iedzīvotāji nepārvalda latviešu valodu, un visi rīkojumi un raksti būtu jātulko krievu valodā. Arī saimnieciskā iekārta minētajā pagastā esot citāda – sādžu saimniecība.²⁷

No Latgales pagastiem tikai Balvu pagasta iedzīvotāji neiebilda pret pievienošanu Malienas apriņķim, vienīgi lūdza, lai šo lielo pagastu sadalītu trīs daļās.²⁸ Pagasta platība esot ap 1000 kvadrātverstu, 18 000 iedzīvotāju, 4000 saimniecību, slikti ceļi, kas kopš 1914. gada neesot laboti, tāpēc viena pagasta padome nespējot veikt jauncelsmes darbu. Viņi ierosināja no viena izveidot trīs pagastus: Balvu ar ~ 7000 iedzīvotāju un centru Balvos, Rugāju ar ~ 7000 iedzīvotāju un centru Aleksandropolē un Purmalas pagastu ar 5000 iedzīvotāju un centru Cūkusalā-Ozolsalā. Tad šo pagastu padomēm būtu viegli pārskatīt pagastus kā administratīvi saimnieciskā, tā politiski kulturālā ziņā.

Pagasti protestēja pret atkārtotu pagastu atdalīšanu un pievienošanu citam apriņķim, kas dezorganizētot darbu,²⁹ pret pagasta sadalīšanu starp diviem apriņķiem, pret nepamatotu pievienošanu un citiem trūkumiem.

Pret kongresa lēmumu par lauku un pilsētu pašvaldības apvienošanu protestēja Limbažu pilsēta,³⁰ bet tās protests netika ievērots.

Par robežu komisijas publicēto projektu 9. aprīlī kritiski izteicās arī Rīgas Strādnieku deputātu padomes Pašvaldību nodaļa, iebilstot, ka svarīgo darbu traucē nevajadzīgi paņēmieni jaunu apriņķu organizēšanā un robežu noapaļošanā, kas šajā momentā nav pieļaujama, jo rada sajukumu, pārpratumus, liekus izdevumus, sašķeļ organizatoriskos spēkus, kas būtu nevis jāšķeļ, bet jāapvieno. Ņemot vērā šos iebildumus, Pašvaldību nodaļa ierosināja nevis radīt jaunus apriņķus, bet gan dažus no esošajiem likvidēt.³¹

Bija gadījumi, kad pagasti, realizējot jaunus lēmumus, sastapās ar objektīvām grūtībām. Tā, piemēram, Jelgavas apriņķī vairākus pagastus nācās apvienot tāpēc, ka minētajos pagastos vēlētāju strādnieku (citiem šādu tiesību nebija) skaits bija nepietiekams, lai pagasts varētu pastāvēt kā vienība ar savu padomi un izpildkomiteju, tādēļ, kur vien pagastu robežas atļāva, pagasti tika apvienoti pa diviem kopā, lai tur darbotos viena padome.³² Daži pagasti lūdza pievienot tos citam apriņķim satiksmes ērtību dēļ. Valmieras apriņķa padome 12. marta sēdē lūdza atdalīt un pievienot Cēsu apriņķim Stalbes, Unguru, Raiskuma, Rozbeķu, Lielstraupes un Mazstraupes pagastu un Rīgas apriņķim pievienot Dunties pagastu.³³ Atdalīšanu no Tukuma apriņķa un pievienošanu Dobeles (Jelgavas) apriņķim pozitīvi vērtēja Annenieku pagasts, jo Dobeles atrodas tuvāk un ir ērtāk aizsniedzama, arī dzelzceļš tuvāk.³⁴ Baldones Strādnieku deputātu padome lūdza pievienot no Bauskas apriņķa Rīgas apriņķim apvienotos Baldones, Līves, Brambergas un Mercendorfas pagastus.³⁵

Visumā apmierinājumu ar projektu izteica Daugavpils apriņķa izpildkomiteja, atzīmējot, ka Daugavpils ir Latgales lielākā pilsēta, liels centrs, kuram vajag bagātākus pagastus, kādi līdz šim bijuši tikai Varkava un Preiļi, tāpēc apsveica deviņu Ilūkstes apriņķa pagastu pievienošanu Daugavpils apriņķim.³⁶

Neiztika, protams, arī bez pārspilētiem ierosinājumiem. Tā, piemēram, Rēzeknes apriņķa Rozenmuižas pagasta iedzīvotāji sapulcē 1918. g. 27. decembrī nosprieduši dot pagastam, biedrībai, skolai un muižai Ļeņina vārdu: Ļeņina pagasts, Ļeņina biedrība, Ļeņina tautskola, Ļeņina muiža.³⁷ Šis ierosinājums tomēr nebūs guvis ievēribu, jo Rēzeknes apriņķa 1919. g. marta pagastu sarakstā šāds pagasts nav atrodams.

Jautājumu par un pret robežu komisijas projekta īstenošanu izšķīra vēstures notikumu gaita. Jau 1919. g. maijā Stučkas valdība atstāja Rīgu, meklējot patvērumu austrumos. Jūlijā Rīgā atgriezās Latvijas Pagaidu valdība un, neraugoties uz sarežģīto situāciju, stājās pie jaunās, neatkarīgās valsts tālākveidošanas darba.

Latvijas administratīvā iedalījuma turpmāka izveide

Administratīvais iedalījums neatkarīgajā Latvijas valstī bija šāds: apgabali, apriņķi, pagasti un pilsētas. 1917. gadā proponētais Latvijas iedalījums piecos apgabalos – Rīga, Vidzeme, Kurzeme, Zemgale un Latgale – saglabājās visā neatkarīgās valsts pastāvēšanas laikā, bet 1917. g. projektā paredzētā apgabala pašvaldība, kuras priekšgalā būtu apgabala sapulce un valde, netika izveidota. No 1919. g. 5. jūlija līdz 1920. g. darbojās Lejaskurzemes (faktiski Kurzemes) apgabala pārvalde kā augstākā administratīvā iestāde Grobiņas (Liepājas), Ventspils, Aizputes, Kuldīgas un Talsu apriņķī, un no 1920. g. 8. janvāra līdz 1. novembrim darbojās Latgales apgabala pārvalde, kura bija nodibināta ar 1919. g. 29. decembra lēmumu. 1919. gada 2. augustā tika izdota instrukcija, kas iekšlietu ministram pakļautajiem apgabala priekšniekiem noteica plašu pienākumu loku.³⁸

Latvijā turpmāk apgabalam bija divējāda nozīme: tas bija tiesu iedalījuma vienība un vēlēšanu apgabals. Vidzemes apgabalā darbojās Rīgas apgabaltiesa, Kurzemē – Liepājas, Latgalē – Daugavpils, Zemgalē – Jelgavas apgabaltiesa. Līdz 1934. g. apgabali bija arī vēlēšanu rajoni, kurus Saeimas vēlēšanās vadīja apgabala vēlēšanu komisija.

Apriņķi

Pēc tam kad Latvijas valdība bija atcēlusi padomju varas izdarītos administratīvos grozījumus, tika atjaunots tāds pats iedalījums apriņķos, kāds pastāvēja 1917. gada sākumā, t.i., 17 apriņķi: Kurzemē – Aizputes, Bauskas, Dobeles (1920. g. 31. maijā pārdēvēts par Jelgavas apriņķi³⁹), Grobiņas (1920. g. augustā sakarā ar saimnieciskās dzīves un apriņķa iestāžu koncentrēšanos Liepājā pārdēvēts par Liepājas apriņķi⁴⁰), Kuldīgas, Ilūkstes, Jaunjelgavas (1924. g. jūnijā pārdēvēts par Jēkabpils apriņķi⁴¹), Talsu, Tukuma un Ventspils; Vidzemē – Cēsu, Rīgas, Valkas un Valmieras; Latgalē – Daugavpils, Ludzas un Rēzeknes.

Taču jau valsts pastāvēšanas pirmajos gados tika izstrādāti un apspriesti vairāki administratīvā iedalījuma projekti, galvenokārt par iedalījumu apriņķos, līdz atrada galīgo risinājumu. Viens no pirmajiem bija 1921. g. martā Satversmes sapulces pašvaldību komisijas izstrādātais projekts, kas Kurzemei agrāko desmit apriņķu vietā paredzēja sešus (Ventspils, Tukuma, Kuldīgas, Liepājas, Jelgavas, Jēkabpils), neparedzot Zemgali kā atsevišķu apgabalu. Vidzemei – agrāko četru vietā piecus, kā piekto izveidojot Gulbenes apriņķi. Latgalei palika joprojām trīs apriņķi, bet Ludzas apriņķi bija paredzēts saukt par Kārsavas apriņķi.⁴²

1922. gada 14. jūlijā Latvijas Satversmes sapulce pieņēma Likumu par pašvaldības vienību tiesību piešķiršanu, robežu un nosaukumu noteikšanu un pārgrozīšanu.⁴³ Tas atļāva grozīt pastāvošās apriņķu robežas: pievienot pagastus vai to daļas otram apriņķim, kā arī izveidot jaunus no pastāvošo apriņķu daļām. Apriņķu robežu grozīšanu varēja ierosināt vietējie pilngadīgie iedzīvotāji un pagasta vai apriņķa pašvaldība. Ierosinājumi bija jāiesniedz Iekšlietu ministrijai.

Tādā pašā kārtībā varēja ierosināt arī jautājumu par pilsētas tiesību piešķiršanu. Likums atļāva apvienot un sadalīt arī pagastus vai atdalīt to daļas un pievienot otram pagastam.

Pilsētu tiesību piešķiršana un apriņķa robežu grozīšana bija paredzēta likumdošanas kārtībā. Miesta tiesību piešķiršana un pagasta robežu un nosaukuma grozīšana bija atstāta Iekšlietu ministrijas kompetencē.

Bez 1921. g. projekta tuvākajos gados tapa vēl daži ierosinājumi par apriņķu skaitu un robežām. 1923. gada februārī Saeimas pašvaldības komisija apriņķiem un pagastiem apspriešanai (līdz 15. martam) piedāvāja projektu, kurā bija paredzēti pavisam 15 apriņķi un 533 pagasti;⁴⁴ Kurzemei – 6 apriņķi (bez Aizputes, Bauskas, Ilūkstes un Talsu), Vidzemei – 5 apriņķi (klāt paredzēts Madonas apriņķis), Latgalei – 4 (klāt nācis Viļakas apriņķis).

Pēc ilgām debatēm Saeima 1924. g. 26. jūnijā izdeva Likumu par Latvijas teritorijas iedalīšanu apriņķos,⁴⁵ kurš bija jārealizē līdz 1925. g. 1. janvārim. Veidojot teritoriālo iedalījumu, tika ņemti vērā vēsturiskie un ekonomiskie motīvi, satiksmes ērtības un iedzīvotāju intereses. Likuma apspriešanas gaitā Saeimā par dažu apriņķu izveidošanu vai likvidēšanu izraisījās plašas diskusijas. Piemēram, nebija iebildumu pret Latgales sadalīšanu četros apriņķos līdzšinējo triju vietā, jo, kā atzīmēja vairāki deputāti, to vidū F. Trasuns, vēsturiski Latgale pirms iekļaušanas Krievijas impērijā jau bija sadalīta četrās stārstijās jeb apriņķos: Daugavpils, Ludzas, Rēzeknes un Viļakas; bet domstarpības bija par jaunā apriņķa nosaukumu un centru. Projektā bija paredzēts nosaukt to par Balvu apriņķi, un centram vajadzēja būt Balvos. Bet, tā kā Balvi atradās apriņķa nomalē un ar tiem nebija ērtas satiksmes, tad daži deputāti ierosināja par apriņķa centru izvēlēties Baltinavu. Vairāk atbalstītāju bija Viļakai tās vēsturiskās pagātnes dēļ. Lai gan pret Jaunlatgali (Pitalovu) kā apriņķa centru arī bija daudz iebildumu: ne īpaši veiksmīgs ģeogrāfiskais izvietojums, Krievijas robežas tuvums, tajā tikai dažas mājas un apriņķa iestāžu izvietojumam nav piemērotu ēku, taču dzelzceļa mezgls šo jautājumu izšķīra par labu Jaunlatgalei.⁴⁶ Mazāk domstarpību bija par otrā jaunā apriņķa izveidošanu Vidzemē. Problēma atkal bija par nosaukumu un centru: Vecgulbene vai Madona; galu galā deputāti izšķīrās par Madonu.

Iebildumi bija arī pret pašvaldības komisijas ieceri likvidēt mazākus apriņķus (Aizputes, Bauskas, Talsu), sadalot tos starp pārējiem, lai radītu saimnieciski spēcīgus apriņķus. Balsojumā tomēr šie ierosinājumi neguva pārsvaru, un minētie apriņķi turpināja pastāvēt ar dažām robežu izmaiņām.

Daudz tika debatēts par vietvārdu rakstību, īpaši attiecībā uz Latgali, bet atbalstu guva komisijas viedoklis, ka apriņķu un pagastu nosaukumi Latgalē jāraksta literārajā valodā un jāturas pie prof. J. Endzelīna pareizrakstības.

1924. gada 26. jūnija likums noteica, ka apriņķis ir atsevišķa pašvaldības un administratīva vienība un ka apriņķa pašvaldības vienībā neietilpst pilsētas. Šis likums būtiski grozīja esošo apriņķu robežas. Jaunjelgavas apriņķi pārdēvēja par Jēkabpils apriņķi, nosakot par apriņķa pilsētu Jēkabmiestu, kuru vienlaicīgi pārdēvēja par Jēkabpili, un izveidoja divus jaunus apriņķus: Jaunlatgales un Madonas.

No Ludzas apriņķa Jaunlatgales apriņķī ieskaitīja 12 pagastus: Baltinavas, Balvu, Domopoles (Bērzpils), Gauru, Kačanovas (Kacēnu), Kokarevas (Tilžas), Liepnas, Rugāju, Tolkovas (Linavas), Viļakas un Višgorodas (Augšpils). Apriņķa centrs – Jaunlatgale.

No Valkas apriņķa 8 pagastiem – Adulienas, Beļavas, Galgauskas, Jaungulbenes, Litenes, Stāmerienas, Tīrzas un Vecgulbenes – un Cēsu apriņķa 34 pagastiem – Bērzaunes, Bučauskas,

Cesvaines, Dzelzavas, Grašu, Grostonas, Iršu, Iršu kolonijas, Kalsnavas, Kārdzabas, Kraukļu, Kusas, Lautera-Viesienas, Lazdonas, Liezeres, Liepkalna-Ozolu, Lubānas, Lubejas, Ļaudonas-Odzienas, Mārcienas, Mēdzulas, Meirānu, Oļu-Apaltienas, Patkules, Praulienas, Saikavas, Sarkanu, Sausnejas, Sāvienas, Vējavas, Vestienas, Vietalvas, Vietalvas-Odzienas – nodibināja Madonas apriņķi. Tā tapa pirmais ar likumu izveidotais Latvijas sadalījums 19 apriņķos: Aizputes ar 21 pagastu, Bauskas ar 20 pagastiem, Cēsu ar 40 pagastiem, Daugavpils ar 22 pagastiem, Ilūkstes ar 19 pagastiem, Jaunlatgales ar 12 pagastiem, Jēkabpils ar 19 pagastiem, Jelgavas ar 41 pagastu, Kuldīgas ar 24 pagastiem, Liepājas ar 27 pagastiem, Ludzas ar 12 pagastiem, Madonas ar 32 pagastiem, Rēzeknes ar 19 pagastiem, Rīgas ar 58 pagastiem, Talsu ar 19 pagastiem, Tukuma ar 27 pagastiem, Valkas ar 40 pagastiem, Valmieras ar 52 un Ventspils ar 13 pagastiem. (Apriņķu un pagastu sarakstu sk. 1. pielikumā.)

Šāds apriņķu skaits palika nemainīgs visus turpmākos gadus, nemainījās arī nosaukumi, izņemot Jaunlatgali, kuru 1938. gadā pārdēvēja par Abreni,⁴⁷ bet apriņķu robežu grozījumi notika vairākkārt. Jau 1920. gada jūnijā no Aizputes apriņķa Grobiņas apriņķim bija pievienots Kalētu, Gramzdas un Pormsātu pagasts.⁴⁸ 1924. gada februārī, vēl pirms likuma par Latvijas teritorijas iedalīšanu apriņķos, valdības 81. panta kārtībā tika izdoti noteikumi par dažu apriņķu robežu grozīšanu, ko bija ierosinājuši dažu pagastu iedzīvotāji, lai novērstu neērtības satiksmē ar pagasta centru un skolu, līdz kurai bija jāmēro tāls ceļš, bet blakus pagasta iestādes atradās daudz tuvāk. Bet, tā kā šie pagasti ietilpa dažādos apriņķos, bija jāgroza arī apriņķu robežas. Tā, piemēram, Cēsu apriņķa Raunas pagastā Jaunkroga māju iedzīvotāji vēlējās pievienoties Valkas apriņķa Blomes pagastam, līdz kuram bija tikai 5 verstis, bet līdz Raunai – 12. Tā paša apriņķa Jaunbrikužu un Vecbrikužu māju iedzīvotāji arī vēlējās pāriet uz Valkas apriņķa Blomes pagastu, kas bija tuvāk. Valmieras apriņķa Rencēnu pagasta (24 mājas un Birzes skola) iedzīvotāji vēlējās pāriet uz Valkas apriņķa Ēveles pagastu. Daugavpils apriņķa Vārkavas pagasta Rožanovas iedzīvotāji, kuriem līdz centram bija jābrauc 25–30 verstis, gribēja pievienoties Rēzeknes apriņķa Rudzātu pagastam, līdz kuram bija 5–8 verstis. Ludzas apriņķa Domopoles pagasta Stružānu iedzīvotāji, kuru mājas bija 24 verstis no Domopoles, vēlējās pāriet pie Rēzeknes apriņķa Bikavas pagasta, kas bija tikai 9 verstis no centra. Saeima nobalsoja par šo iedzīvotāju vēlmju apmierināšanu un attiecīgo apriņķu robežu grozīšanu.⁴⁹

Realizējot jau minēto 1924. g. 26. jūnijā publicēto likumu par Latvijas iedalīšanu apriņķos, notika būtiski apriņķu robežu grozījumi. Liepājas apriņķim pievienoja šādus Aizputes apriņķa pagastus: Aizviķu, Asītes, Bātas, Embūtes un Vaiņodes. No Talsu apriņķa Kuldīgas apriņķim pievienoja Kables pagastu un Tukuma apriņķim – Aizupes, Dzirciema, Engures, Matkules, Pūres, Vānes, Zantes un Zemītes pagastu. Rīgas apriņķim no Bauskas apriņķa pievienoja Baldones, Līves-Brambergas un Tomes pagastu un no Jaunjelgavas – Lindes pagastu. Jelgavas apriņķim no Kuldīgas pievienoja Reņģu un no Tukuma – Bēnes, Īles, Jaunauces, Lielauces, Sniķeres, Vadakstes un Vecauces pagastu. Bauskas apriņķim no Jaunjelgavas pievienoja Kurmenes un Valles pagastu, Valmieras apriņķim no Valkas apriņķa – Jaunvāles un Vecbrenģuļu pagastu. Cēsu apriņķim no Valmieras apriņķa – Lielstraupes, Mazstraupes, Rozbeķu, Stalbes un Unguru pagastu, no Valkas apriņķa – Druvienas un Lizuma pagastu. Daugavpils apriņķim no Rēzeknes apriņķa pievienoja Rudzātu pagastu.

1924. gadā izveidotajos 19 apriņķos bija 527 pagasti. Lielākas vai mazākas robežu izmaiņas notika arī turpmāk. Jau 1924. gada rudenī iznāca likums par Rīgas, Jelgavas un Tukuma apriņķa

robežu grozīšanu,⁵⁰ ar kuru Rīgas apriņķa robežās nonāca daļa Ķemeru pagasta – sēravoti un peldvieta ar apkārtni. Tā paša gada decembrī Tukuma apriņķim tika pievienotas vairākas mājas no Saldus (10 mājas), Gaiķu (6 mājas un Vikstrautes muiža) un Brocēnu pagasta (12 mājas, krogs, smēde un Kaulaču muiža).⁵¹

1926. gada janvārī tika grozītas Cēsu, Rīgas, Jēkabpils, Talsu, Ventspils, Tukuma, Jelgavas un Bauskas apriņķa robežas, pievienojot no viena apriņķa otram atsevišķas mājas. Skaita ziņā visvairāk – 24 jaunsaimniecības no Jelgavas apriņķa Garozas pagasta tika pievienotas Bauskas apriņķa Iecavas pagastam.⁵² 1926. gada decembrī Liepājas apriņķim no Aizputes apriņķa tika pievienots Ziemupes un Nīgrandes pagasts un no Kuldīgas apriņķa – Ezeres pagasts.⁵³ Atsevišķu māju pievienošana no viena apriņķa otram un līdz ar to robežu grozīšana uz jaunā likuma pamata notika vai katru gadu: 1927.,⁵⁴ 1928.,⁵⁵ 1930.,⁵⁶ 1931.,⁵⁷ 1934.⁵⁸ un arī turpmākajos gados. 1929. gadā apriņķi tika iedalīti policijas iecirkņos.⁵⁹

1936. gada 3. decembrī Ministru kabinets pieņēma Likumu par apriņķu un pašvaldību administratīvām robežām, par pašvaldību vienību tiesību piešķiršanu ciemiem un par ciemu nosaukumiem,⁶⁰ kas stājās 1922. g. likuma vietā. Jaunus apriņķus nodibina, pastāvošos apvieno un robežas groza likumdošanas kārtībā uz iekšlietu ministra priekšlikuma pamata. Ierosinājumus drīkstēja iesniegt arī apriņķu lauku pašvaldību vecākie, pašvaldības vai vietējie iedzīvotāji (1. p.).

Pilsētas tiesības ciemiem piešķīra likumdošanas kārtībā pēc iekšlietu ministra priekšlikuma. Tiesību piešķiršanu ierosināt drīkstēja apriņķa lauku pašvaldību vecākie, pašvaldības vai vietējie iedzīvotāji (2. p.).

Pastāvošos pagastus varēja apvienot, sadalīt vai nodibināt jaunus, pamatojoties uz apriņķu lauku pašvaldību vecākā lēmuma, ko apstiprināja iekšlietu ministrs.

Apriņķu pašvaldību uzdevumus un darbību regulēja vairāki likumi. Pirmais no tiem bija 1918. g. 4. decembra pagaidu likums par pagasta pašvaldību (48.–53. p.). Tajā bija teikts, ka pagasta pašvaldības iestāžu darbības pārraudzīšana, saskaņošana un ierosināšana jāveic apriņķa vai rajona padomēm, kuras sastāv no pagasta padomes ievēlētiem delegātiem – divi delegāti no katra pagasta.

Rajoni kā pārvaldes vienība Latvijā netika ieviesti, bet apriņķu darbība pašvaldību laukā sākās no 1919. g. rudens, kad sāka darboties apriņķu padomes un valdes.

1919. gada 20. septembrī valdība izdeva Pagaidu noteikumus par apriņķu padomēm un valdēm,⁶¹ kas grozīja un papildināja 1918. g. 4. decembra pagaidu likuma 48.–52. pantu. Šis likums noteica, ka apriņķu pašvaldības iestādēm jā rūpējas par apriņķa saimnieciskās dzīves vajadzībām un labierīcībām. Apriņķa padome lemj par apriņķa nodevām naudā un graudā (tā tekstā), pārvalda apriņķa kapitālus un īpašumus, lemj pārtikas lietas, pārzina apriņķa ceļus un satiksmes līdzekļus, lemj par šķūtīm, rūpējas par ugunsgrēka novēršanas līdzekļiem, ierīko un pārvalda slimnīcas un citas labdarības iestādes, lemj par sērgu apkarošanu, par izglītības iestāžu ierīkošanu un uzturēšanu, rūpējas par lauksaimniecības, rūpniecības, kooperācijas, tirdzniecības un kredīta veicināšanu, par sabiedrisko darbu organizēšanu apriņķī, spriež par visiem citiem jautājumiem, kurus uzskata par aktuāliem un kuri nav pretrunā ar valsts likumiem, un pārrauga pašas nodibināto iestāžu un apriņķu valdes darbību.

Apriņķa padomē bija 15–24 locekļi, kurus līdz ar 3–5 revīzijas komisijas locekļiem ievēlēja pagasta padomju delegāti no sava vidus uz proporcionālu vēlēšanu pamata. Apriņķa padome no

sava vidus ievēlēja priekšsēdētāju, tā biedru, četrus apriņķa valdes locekļus un divus kandidātus. Sekretāra pienākumus apriņķa padomē pildīja apriņķa valdes darbvedis.

Apriņķa valde sastāvēja no valdības iecelta pastāvīgā locekļa, kas bija valdes priekšsēdētājs, un četriem apriņķa padomes ievēlētiem locekļiem. Apriņķa padomes darbību pārraudzīja Iekšlietu ministrija. Padomes lēmumi pagasta pašvaldības iestādēm bija saistoši.

Saeimas deputātiem turpinot apriņķa pašvaldību likuma izstrādāšanu, tika izteikti divi atšķirīgi viedokļi. Pirmā viedokļa piekritēji aizstāvēja plašu, uz demokrātiskiem pamatiem ievēlētu apriņķa pašvaldību, otrie iestājās par apriņķa pašvaldību likvidāciju, motivējot to tā, ka pirms kara apriņķi bijušas tikai administratīvās vienības bez pašvaldības, ka pēdējā laikā ieviestā apriņķu pašvaldība ar sapulci, padomi, valdi, plašām komisijām esot dārgs iestādījums utt. Šie viedokļi izskanēja Satversmes sapulces V sesijas 1922. gada 1. jūlija sēdē, kurā tika apspriests pašvaldību komisijām pārstrādāšanai nodotais likumprojekts par apriņķa pašvaldību.⁶² Turpinoties likumprojekta apspriešanai, Saeimā cīņa starp šo viedokļu aizstāvjiem nerima. Vieni bija par to, ka demokrātiskā valstī nav nepieciešamas pašvaldību iestādes ar plašām funkcijām, plašiem uzdevumiem un pienākumiem, ka demokrātiski vēlēta likumdevēja iestāde un tās pilnvarotā valdība varot veikt visus šos pienākumus un pietiktu tikai ar pagasta pašvaldību. Otrs viedoklis bija, ka, jo demokrātiskāka valsts, jo plašākas tiesības jādod pašvaldības iestādēm, neapgrūtinot centrālo varu ar darbiem, ko var veikt uz vietām.

1923. gada 21. jūlija sēdē Saeima ar 53 balsīm pret 41 nobalsoja par apriņķu pašvaldību likvidēšanu un izdeva Likumu par apriņķa pašvaldību likvidēšanu.⁶³ Tā paša gada septembrī tika ievēlētas likvidācijas valdes, kuras sastāvēja no viena iekšlietu ministra iecelta pārstāvja un diviem vēlētiem locekļiem. Likvidācijas valdēm bija jāveic apriņķa pašvaldību kārtējais darbs un likvidācijas uzdevumi. Apriņķa padome un valde līdz ar komisijām savu darbību beidza. Pretējā viedokļa aizstāvji ar to nesamierinājās, un 1924. g. februārī Saeimā sāka apspriest Likuma ierosinājumu par pašvaldības likvidēšanas apturēšanu, atjaunojās arī debates par likvidācijas valdes darbības apturēšanu. Joprojām dominēja divi pretēji viedokļi. Vieni aizstāvēja viedokli, ka apriņķa pašvaldība ir neracionāla un visus uzdevumus var veikt pagasta pašvaldība. Otri uzskatīja, ka pagasti ir par maziem, lai veiktu visus uzdevumus. Tie būtu jāapvieno pa 3–4 kopā, un arī tad būtu grūti atrisināt visus uzdevumus, tāpēc apriņķu pašvaldība saglabājama. Šoreiz ar 45 balsīm pret 40 uzvarēja pēdējo viedoklis, un 1924. gada martā Saeima izdeva jaunu likumu: Pārgrozījumi likumā par apriņķu pašvaldību likvidēšanas apturēšanu⁶⁴, kas uzdeva likvidācijas valdēm darboties kā apriņķa valdēm līdz apriņķa pašvaldības likuma izdošanai.

Jaunais Likums par apriņķa pašvaldību, kas tika publicēts 1927. g. 5. novembrī,⁶⁵ noteica, ka apriņķa pašvaldība aptver pagastu pašvaldības apriņķa robežās (1. p.). Tā rūpējās par apriņķa labierīcībām, veicot pagasta pašvaldībām uzliktos pienākumus, kurus tās katra atsevišķi nevar vai, ņemot vērā lietderību, nevēlas veikt; pārrauga un saskaņo tai padoto pašvaldību darbības likumību un lietderību; izpilda visus citus pienākumus, kuri ar likumu uzlikti apriņķa pašvaldībai.

Apriņķa pašvaldību – valdi un revīzijas komisiju (3 locekļus) – uz trim gadiem ievēlēja vispārējās, vienlīdzīgās, aizklātās un proporcionālās vēlēšanās, bet valdes priekšsēdētāju iecēla iekšlietu ministrs. Valdes locekļu skaits – 2 vai 4 – bija atkarīgs no iedzīvotāju skaita apriņķī (līdz 60 000 – divi, virs 60 000 – četri).

1934. gada 17. jūlijā iznāca Likums par apriņķu pašvaldību likvidēšanu,⁶⁶ ar kuru tika atcelti vēlētie apriņķa valžu un revīzijas komisijas locekļi un ieceltie valžu priekšsēdētāji. Viņu vietā iekšlietu ministrs iecēla apriņķiem lauku pašvaldību vecākos, kuru pārziņā pārgāja visas apriņķu

valdes kompetences un uzdevumi. Vecākajiem varēja iecelt palīgus. Vecākais un viņa palīgi saņēma algu no budžeta. Atcelti tika arī apriņķu valžu vēlētie dažādu komisiju un skolu valžu locekļi, kuru vietā iekšlietu ministrs iecēla jaunus, nosakot līdz apriņķa pašvaldību likvidēšanai atalgojumu no pašvaldību līdzekļiem. Likvidācijas kārtību noteica 1935. g. 21. februāra likums,⁶⁷ kurš paredzēja, ka apriņķa pašvaldības likvidāciju izdara attiecīgā apriņķa lauku pašvaldību vecākais iekšlietu ministra noteiktā laikā.

Apriņķis turpmāk bija tikai administratīva vienība, kur atradās vairākas pārvaldes iestādes un amatpersonas. Pagastu pašvaldības turpmāk pārraudzīja iekšlietu ministra ieceltais apriņķa lauku pašvaldību vecākais ar saviem kancelejas darbiniekiem.

Iekšlietu ministrs iecēla arī revidentus, kuru pienākumos ietilpa apriņķu vecāko darbības pārbaude. Katrā apriņķī bija arī apriņķa priekšnieks, kas pārzināja policijas lietas; kara apriņķa priekšnieks, kas pārzināja karaklausības lietas; skolu valde un inspektori, kā arī citas amatpersonas.

Pēc 1934. g. 17. jūlija likuma izdošanas Latvijā palika tikai divas pašvaldību vienības – pilsētu un pagastu. Pagasta pašvaldības teritorija aptvēra noteiktu lauku apgabalu ārpus pilsētu administratīvajām robežām, jo pilsētu teritorijā pastāvēja īpašas pašvaldības vienības un darbojās savi pašvaldības orgāni. Ciemi ietilpa pagasta robežās.

Pagasti

Pagasti bija zemākā administratīvā un lauku pašvaldības vienība. Tās darbību regulēja vairāki likumi, kuru vidū viens no pirmajiem bija jau minētais Tautas Padomes 1918. g. 4. decembrī pieņemtais Latvijas pagastu satversmes pagaidu likums. Tas noteica, ka pagasts ir noteikts lauku apgabals ar savu pašvaldību, t.i., apgabals, kas atradās ārpus miestu un pilsētu administratīvajām robežām.

Šis likums nozīmīgs tāpēc, ka likvidēja kārtu pašvaldības principu un atņēma pagastiem zemnieku korporācijas raksturu. Pagasts kļuva par teritoriālu pašvaldības vienību, jo pakļautību pagasta pašvaldībai noteica dzīvošana tā teritorijā, nevis piederība zemnieku kārtai. Likums vairs neatzina muižai nekādas priekšrocības, jo pagasta teritorijā ietilpa visas pagasta robežās esošās zemes un uzņēmumi. Ne muižas zemei, ne muižu uzņēmumiem vairs netika atstātas sevišķas tiesības; tie tika pakļauti vispārējai kārtībai.

Šis likums izbeidza muižnieku un garīdznieku īpašas tiesības, nosakot, ka pagasta locekļi ir visas personas, kam pagasta robežās ir dzīvesvieta, zeme vai cits kāds nekustamais īpašums, vai arī nekustamais īpašums ar lietošanas tiesībām. Agrākās pagasta pašvaldības funkcijas palika spēkā.

Augstākais pagasta pašvaldības orgāns – pagasta sapulce bija kļuvusi par visa pagasta pilntiesīgo pilsoņu sanāksmi, kurā drīkstēja piedalīties visi abu dzimumu pagasta iedzīvotāji (ne tikai saimnieki un bezzemnieku delegāti), kas sapulces dienā bija vismaz 20 gadus veci un pagastā nodzīvojuši vismaz divus mēnešus.⁶⁸

Agrākās vēlēšanu funkcijas vietā pagasta sapulcei bija paredzēti seši uzdevumi: vispārējās, vienlīdzīgās, tiešās, aizklātās un proporcionālās vēlēšanās ievēlēt pagasta padomi un revīzijas komisiju; apstiprināt pagasta budžetu un gada rēķinus, t.i., pārskatus un norēķinus; lemt par nekustamās mantas pirkšanu un pārdošanu, par pagasta kapitālu izlietošanu, par pagasta ierēdņu – darbveža, viņa palīga, kancelejas darbinieku un skolotāju pieņemšanu un algošanu, kā arī noteikt pagasta izpildkomitejas locekļiem algu.

Pagasta sapulce ievēlēja pagasta padomi – 15–24 locekļus atkarībā no iedzīvotāju skaita pagastā.⁶⁹ Tās bija pilnvarotas darboties līdz tam laikam, kamēr Satversmes sapulce izdos jaunu pagasta pašvaldības likumu (1919. g. ievēlētās padomes palika amatā līdz 1922. gadam, kad izdeva jaunu likumu).

Pagasta padomes uzdevumi bija līdzīgi kā agrākajam vietnieku pulkam: lemt pagasta saimniecības un pašvaldības lietas, izņemot tās, kas bija pagasta sapulces kompetencē. Padome pati ievēlēja priekšsēdētāju, tā biedru un protokolistu.

Padome no sava vidus ievēlēja izpildkomiteju – 3–7 cilvēkus atkarībā no pagasta teritorijas lieluma un iedzīvotāju skaita. Tā bija sapulces un padomes lēmumu izpildītāja.

Nosakot pagasta sapulces, padomes un izpildkomitejas darbību, Tautas Padome vadījās no demokrātijas radikālākajiem principiem – visu lemt un kārtot koleģiāli; vienpersonīgu orgānu nebija, pat atsevišķām amatpersonām nebija piešķirtas īpašas tiesības. Revīzijas komisijas locekļu skaitu – 3–5 personas – noteica un ievēlēja pagasta sapulce. Tās uzdevums bija revidēt pagasta pašvaldību un saimniecību obligāti vienu reizi gadā pēc darbības gada izbeigšanas. Par revīzijas rezultātiem komiteja ziņoja pagasta sapulcei un padomei.

1918. gada 4. decembra pagastu pašvaldības likums bija domāts tikai Vidzemei, Kurzemei un Zemgalei. Latgalē pagaidām palika tās pašvaldības iestādes (pagastu un apriņķu zemstes), kas bija ievēlētas uz Krievijas Pagaidu valdības (t.i., Kerenska valdības) 1917. g. izdotā pašvaldību likuma pamata. Faktiski 1918. g. Latgalē tādu pagasta iestāžu tikpat kā nebija, jo to vietā jau 1917. g. rudenī stājās strādnieku un bezzemnieku padomes, kas darbību izbeidza 1918. g. sākumā, kad arī Latgali okupēja vācu karaspēks. Okupācijas varas ieceltie pagastu pārstāvji darbojās pēc agrākajiem Krievijas likumiem. 1918. gada beigās vācu karaspēka okupētos apgabalus no jauna ieņēma Padomju Krievijas karaspēks. Latgalē (un ne tikai tur) atkal tika dibinātas strādnieku un bezzemnieku padomes kā pagastu pārvaldes iestādes.

Latgalē pārvaldes reorganizācija iesākās tikai 1920. gadā pēc tās atbrīvošanas. 1920. gada 30. aprīlī Ministru kabinets izdeva Latgales pagastu satversmes pagaidu noteikumus,⁷⁰ kas bija izstrādāti daļēji pēc 1917. g. Krievijas, daļēji pēc 1918. g. Latvijas likuma principiem, kaut arī ar dažām atšķirībām. Arī Latgalē bija paredzēti četri pašvaldības orgāni: pagasta sapulce; pagasta padome; pagasta valde (nevis izpildkomiteja kā 1918. g. 14. decembra likumā); revīzijas komisija. Izpildkomiteja tika pārdēvēta par valdi. Latgalē pagasta sapulcēs drīkstēja piedalīties no 21 gada vecuma (pēc 1918. g. likuma – no 20 gadu vecuma). Otra atšķirība – 1920. g. noteikumi paredzēja nevis kopīgu visa pagasta sapulci, bet gan novadu sapulces. Pagastu novados sadalīja apriņķa valde. Latgales pagasta sapulcēm bija tikai viena funkcija – vēlēšanas, kurās ievēlēja pagasta padomi un revīzijas komisiju. Pārējās lietas – budžets, nekustamās mantas un darbinieku lietas – bija pilnīgi nodotas padomei.

Pagasta padomes, ko ievēlēja sapulce, locekļu skaits bija noteikts lielāks – 15–45 atkarībā no iedzīvotāju skaita. 45 locekļi ievēlami visos pagastos, kur vairāk par 16 000 iedzīvotāju.⁷¹

Padomes ārkārtējās sēdes sasauca ne tikai pagasta orgāni, kā bija paredzēts 1918. g. likumā, bet arī apriņķa valde un Iekšlietu ministrija. Trīs jautājumu izlemšanai bija nepieciešams kvalificēts vairākums – 2/3 balsu, proti: 1) par pagasta amatpersonu saukšanu pie kriminālatbildības tiesas ceļā; 2) par nekustamā īpašuma pirkšanu, pārdošanu vai ieķīlāšanu; 3) par aizņēmumiem.

Pagasta padome no sava vidus ievēlēja pagasta valdi – priekšsēdētāju un 4–10 locekļus. Valdes priekšsēdētājam 1920. g. likums paredz izšķirēju balsi, ja sēde balso atklāti. Kā valdes, tā padomes lēmumus drīkst pārsūdzēt apriņķa padomē.

1922. gadā pagaidu likuma vietā stājās Satversmes sapulces izstrādātie pagasta pašvaldības organizācijas likumi. 1922. gada 1. martā tā pieņēma Likumu par pagasta padomes vēlēšanām⁷² un tā paša gada 21. jūnijā – Likumu par pagasta pašvaldību,⁷³ kuru papildināja 1926., 1928., 1930., 1931. un 1933. gadā. 1922. gada likumā par pagasta padomes vēlēšanām bija noteikts, ka padomi ievēl uz 3 gadiem. Tās skaitliskais sastāvs bija atkarīgs no iedzīvotāju skaita pagastā (līdz 1000 iedzīvotājiem – 12 locekļi, 1001–2000 – 15, 2001–3000 – 18, virs 3000 – 21). Vēlēšanās varēja piedalīties abu dzimumu Latvijas pilsoņi, ne jaunāki par 21 gadu (pēc pagaidu likuma – 20 gadu veci), kuri vismaz 4 mēnešus nodzīvojuši pagastā (agrākais likums prasīja 2 mēnešus).

Bija noteikts arī to personu loks, kuras vēlēšanās nedrīkstēja piedalīties. Tās bija: karaklausībā esošās personas, izņemot tās, kas pagastā dzīvojušas pirms iesaukšanas un dzīvoja arī vēlēšanu dienā; personas, kas atzītas par garīgi slimām; personas, kurām ar tiesas spriedumu atņemta vai ierobežota rīcības spēja; personas, kuras par zādzību, krāpšanu, zagtas mantas glabāšanu un svešas mantas piesavināšanos, par aizliegtu degvīna izgatavošanu un pārdošanu tiesa bija sodījusi ar cietumsodu, ja no tā nebija pagājuši pieci gadi, kā arī personas, kas par šādiem pārkāpumiem atradās izmeklēšanā.

Pēc pāris dienām iznāca arī Likums par pagasta pašvaldības vēlēšanu termiņu, kas noteikts uz 29. un 30. aprīli,⁷⁴ un Likums par pagastu pašvaldību, ko Satversmes sapulce savā kopsēdē bija pieņēmusi 1922. g. 21. jūnijā un kas tika publicēts jūlijā,⁷⁵ noteica pagasta pašvaldības jēdzienu. Tā 1. pants noteica, ka pagasta pašvaldība aptver noteiktu lauku apgabalu ārpus pilsētām un miestiem un visus iedzīvotājus, kuriem šinī lauku apgabalā ir dzīvesvieta, un ka pagasta pašvaldība pārzina pagasta saimniecību un pašvaldības lietas (2. p.). Šie likumi pagasta izpildkomiteju nosauca par pagasta valdi. Atšķirībā no 1918. gada pagaidu likuma tie vairs neparedzēja visa pagasta sapulci, bet noteica, ka pagasta pašvaldības lietas pārzina pagasta padome, valde un revīzijas komisija. Tika samazināts pagasta valdes sastāvs (2–4 locekļi agrāko 4–10 vietā) un atcelts priekšsēdētājs. Pagasta valdes locekļu skaitu noteica pagasta padome, kas ievēlēja valdi un revīzijas komisiju. Šis likums paredzēja, ka valdē var ievēlēt arī ārpus pagasta dzīvojošas personas.

1934. gada 17. jūnijā valdība pieņēma Likumu par pagasta pašvaldību darbības ierobežošanu izņēmuma stāvokļa laikā⁷⁶ ar precizējumiem 1935., 1937. un 1938. gadā. Šie likumi noteica pagasta iestāžu turpmāko darbību. 1934. gada 17. jūnija likums deva tiesības iekšlietu ministram atcelt pagasta vecākos, pagasta padomju, valžu un revīzijas komisijas locekļus, kā arī atlaist darbvežus, viņu palīgus un citus tehniskos darbiniekus un viņu vietā iecelt vai uzdot pagasta padomei ievēlēt citas personas (1. p.). Tas noteica pagasta padomes kompetences, pagasta valdes priekšsēdētāja nosaukumu aizstāja ar pagasta vecāko (5. p.).

1935. gada grozījumi un papildinājumi Likumam par pagasta pašvaldību⁷⁷ noteica, ka Iekšlietu ministrija pārrauga pagasta pašvaldības darbību likumības un lietderības ziņā (107. p.), ka katrā apriņķī darbojas iekšlietu ministra iecelts apriņķa lauku pašvaldību vecākais, kas pakļauts Iekšlietu ministrijai (108. p.). Šis likums ierobežoja arī pagasta padomes un valžu darbību, nosakot virkni lēmumu, kas izpildāmi ar apriņķa pašvaldību vecākā piekrišanu: par pagasta vecākā, valdes locekļu un to kandidātu ievēlšanu, par nekustamās mantas iegūšanu, atsavināšanu un ieķīlāšanu, par speciālo kapitālu lietošanu, par līgumiem, kuru summa pārsniedz ceturto daļu no pagasta budžeta vai 5000 latu vai kurus slēdz uz laiku, ilgāku par 3 gadiem, par nodokļu normas noteikšanu, par pagasta budžetu, pagasta amatpersonu algu (118. p.).

Ar apriņķa pašvaldību vecākā piekrišanu bija izpildāmi šādi lēmumi: par reibinošu dzērienu pārdošanu atvēršanu un slēgšanu; par tirdzniecības, rūpniecības iestādēm un tirgiem; par pagastam piederošo pagasta namu, skolu, nespējnieku patversmju būvprojektiem, par pagasta valdes darbveža un viņa palīga ievēlēšanu un kancelejas darbinieku pieņemšanu un atlaišanu; par sociālās apgādības pabalsta normām u.c. (119. p.).

Visa Latvijas lauku teritorija bija sadalīta pagastu administratīvajās robežās, kurās ietilpa arī ciemi. Pagastu skaits un vēsturiski radies izvietojums bija nevienmērīgs. Vismazākais pagastu skaits bija Latgalē, toties to platība vidēji bija 2,5 reizes lielāka nekā Vidzemē, kur daži pagasti bija pavisam nelieli. Šajos divos apgabalos pagastu skaita ziņā arī notika vislielākās izmaiņas. Vidzemē to skaits samazinājās mazo pagastu apvienošanas un Latgalē palielinājās lielo pagastu sadalīšanas rezultātā. Uz 1920. g. 1. jūniju Latvijā bija 510 pagasti (Kurzemē – 231, Vidzemē – 225, Latgalē – 54).⁷⁸

Lai gan Latvijas neatkarības gados pagastu skaits mainījās nedaudz – no 527 1924. g.⁷⁹ līdz 517 1939. gadā,⁸⁰ pagastu administratīvās robežas un to pakļautība daudzkārt tika grozīta: tie tika atjaunoti, sadalīti, apvienoti, pievienoti, no jauna veidoti un pārdēvēti. Šīs pārmaiņas iesākās jau ar valsts pastāvēšanas pirmajiem gadiem, un tām bija vairāki mērķi: izveidot lietderīgāk pārvaldāmu teritoriju, noapaļot robežas, likvidēt nevēlamus robežu grozījumus, kas notikuši iepriekšējos gados, ievērot iedzīvotāju intereses un vēlmes.

Jau pirmajos gados vairāki agrāk apvienotie pagasti tika sadalīti. 1919. gada septembrī divos pagastos tika sadalīti Rīgas apriņķa Dunties un Stienes pagasti.⁸¹ Pamatojoties uz 1918. g. 4. decembra likuma 2. pantu, vairāku pagastu pārstāvji lūdza atjaunot to patstāvību. 1920. gadā Iekšlietu ministrija, ņemot vērā Rīgas apriņķa Bierīņu pagasta iedzīvotāju lūgumu, nolēma atjaunot Bierīņu pagastu tā agrākajās robežās, ar 1920. g. 1. janvāri atdalot no Olaines pagasta.⁸² Tika ievērots arī Rīgas apriņķa Viskaļu pagasta iedzīvotāju lūgums atdalīt šo pagastu no Krapes pagasta un atjaunot agrākajās robežās.⁸³ 1920. gada februārī tika atjaunots Aizputes apriņķa Ulmāles pagasts, atdalot to no Upesmuižas pagasta, un Labraga pagasts, atdalot to no Pilsbergas pagasta, kuri pēc tam apvienojās Ulmāles-Labraga pagastā.⁸⁴ 1921. gadā no Kuldīgas apriņķa Ezeres pagasta tika atdalīts Pampāļu un Reņģu pagasts un Bauskas apriņķī no Vecsaules pagasta – Jaunsaules pagasts.⁸⁵

Notika ne vien pagastu sadalīšana, bet arī apvienošana. Tā, piemēram, 1921. g. oktobrī Talsu apriņķa Zentenes un Lamiņu pagasti tika apvienoti vienā – Zentenes pagastā.⁸⁶

Bija arī daži gadījumi, kad pagastus likvidēja, sadalot starp citiem. Tā 1924. g. Tukuma apriņķī tika likvidēts Abavas pagasts, sadalot to starp Grenču un Tumes pagastu.⁸⁷ 1935. g. Cēsu apriņķī likvidēja nelielo Līvu pagastu, kura platība bija tikai 25 km² ar 393 iedzīvotājiem, sadalot to starp Cēsu un Kārļu pagastu.⁸⁸

Pēc miera līguma noslēgšanas ar KPFSR 1920. gadā no Pleskavas guberņas Ludzas apriņķim tika pievienoti trīs pagasti: Kačanovas (Kacēnu), Tolkovas (Linavas) un Višgorodas (Augšpils), kuri turpmākos gados tika sadalīti. 1922. gadā Tolkovas pagasts tika sadalīts divās daļās: Linavas un Purvmalas pagastos. Purvmalas pagasta centru atstāja Tolkovas pagasta centra vietā⁸⁹ (tā bija Bokovas muižas zeme, agrākā Purvmalas apmetne, kas 1900. g. bija izveidojusies Tolkovas pagasta robežās un tolaik tika saukta par Nosovu, pirms tam – par Andrušenkiem). Linavas pagasta valde tika izvietota jaunā vietā – bij. Kozinas-Pļušu muižas centrā, kur 1925. g. uzcēla pagastnamu.⁹⁰ 1936. g. tika sadalīts arī Kacēnu (Kačanovas) pagasts ar platību 340,7 km² un 10 713 iedzīvotājiem. (Pagasta centrs Pokrova 1931. g. bija pārdēvēts par Kacēniem.) No tā tika nodalīts

Upmales pagasts.⁹¹ Divi pagasti – Piedrujas un Pustiņas – pēc 1920. g. miera līguma no Vitebskas guberņas Drisas apriņķa bija pievienoti Daugavpils apriņķim.

Viens no pirmajiem jaunajiem, jau 1919. g. iekšlietu ministra apstiprinātajiem pagastiem bija Liepnas pagasts, kas atradās Ludzas apriņķī un ko nodalīja no lielā Viļakas jeb toreizējā Marnauzas pagasta.⁹² 1922. gada 1. aprīlī tika nodibināts Rugāju pagasts, nodalot to no Balvu pagasta.⁹³ Pārmaiņas turpinājās arī pēc jau minētā 1922. g. 14. jūlija likuma par pašvaldības tiesību piešķiršanu, robežu un nosaukumu noteikšanu un grozīšanu. 1922. gadā Aizputes-Padures pagasts tika pievienots Lažas pagastam Aizputes apriņķī.⁹⁴ Vairāki jauni pagasti radās 1924. gadā. Valkas apriņķī no bijušā Kalnapededzes pagasta un Luru kolonijas daļām tika nodibināts Pededzes pagasts.⁹⁵ Rīgas apriņķī, no Ikšķiles pagasta nodalot Sprestiņus un no Lielvārdes pagasta – Ogresgalu, tika nodibināts Ogresgala pagasts.⁹⁶ Valkas apriņķī no Gaujienas pagasta atdalīts Grundzāles pagasts.⁹⁷

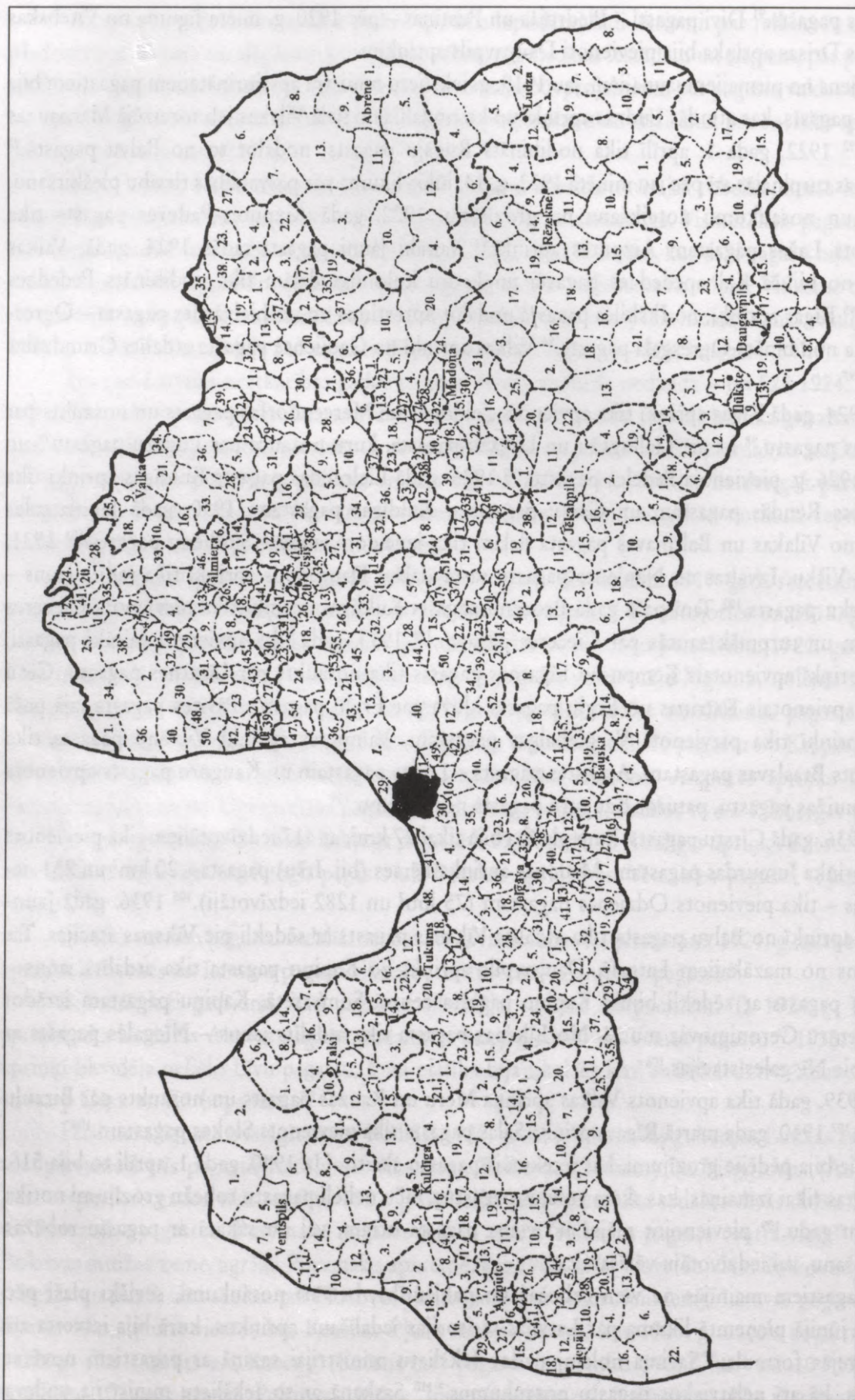
1924. gadā Rīgas apriņķī tika apvienots Baldones un Mercendorfas pagasts un nosaukts par Baldones pagastu,⁹⁸ kā arī Liellugažu un Lugažu pagasts, kuru nosauca par Lugažu pagastu⁹⁹ un kuram 1926. g. pievienoja Pedeles pagastu.¹⁰⁰ 1926. gadā Lielrendas pagasts Kuldīgas apriņķī tika pievienots Rendas pagastam un Gaiķu pagasts – Kuldīgas pagastam. 1930. gadā Jaunlatgales apriņķī no Viļakas un Baltinavas pagasta daļām tika izveidots jauns – Šķilbēnu pagasts.¹⁰¹ 1931. gadā no Višķu, Izvaltas un Naujenes pagastu sastāvdaļām Daugavpils apriņķī tika radīts jauns – Biķernieku pagasts.¹⁰² Tanī pašā gadā Brocēnu pagasts Kuldīgas apriņķī tika pievienots Cieceres pagastam un turpmāk saucās par Cieceres pagastu.¹⁰³ 1933. gadā tika apvienoti vairāki pagasti. Rīgas apriņķī apvienotais Ķempu un Līgatnes pagasts tika nosaukts par Līgatnes pagastu, Cēsu apriņķī apvienotais Katriņas un Ērgļu pagasts kļuva par Ērgļu pagastu, Pāvītes pagasts tajā pašā Cēsu apriņķī tika pievienots Vecpiebalgas pagastam, Valmieras apriņķī Vilzēnu pagasts tika pievienots Braslavas pagastam, Arakstes pagasts – Lodes pagastam un Kauguru pagasts apvienots ar Mūrmuižas pagastu, paturot Kauguru pagasta nosaukumu.¹⁰⁴

1936. gadā Cirstu pagasts, kura platība bija tikai 27 km², ar 417 iedzīvotājiem tika pievienots Cēsu apriņķa Jumurdas pagastam. Madonas apriņķa Pērses (bij. Iršu) pagasts – 20 km² un 231 iedzīvotājs – tika pievienots Odzienas pagastam (75 km² un 1282 iedzīvotāji).¹⁰⁵ 1936. gadā Jaunlatgales apriņķī no Balvu pagasta tika atdalīts Viksnas pagasts ar sēdekli pie Viksnas stacijas. Tas bija viens no mazākajiem Latgalē. Daugavpils apriņķī no Kapiņu pagasta tika atdalīts jauns – Aglonas pagasts ar sēdekli bijušā Kapiņu pagasta centrā Somersetā, Kapiņu pagastam ierādot jaunu centru Geronimovas muižā. No Liksnas pagasta tika atdalīts jauns – Nīcgales pagasts ar centru pie Nīcgales stacijas.¹⁰⁶

1939. gadā tika apvienots Valkas apriņķa Meru un Rauzas pagasts un nosaukts par Birzuļu pagastu.¹⁰⁷ 1940. gada martā Rīgas apriņķa Salas pagasts tika pievienots Slokas pagastam.¹⁰⁸

Tie bija pēdējie grozījumi, kas ietekmēja pagastu skaitu. Uz 1940. gada 1. aprīli to bija 516. Tē minētas tikai izmaiņas, kas skāra veselus pagastus, taču nelieli pagastu robežu grozījumi notika vai katru gadu,¹⁰⁹ pievienojot mājas no viena pagasta otram, vai nu sakarā ar pagastu robežas noapaļošanu, vai iedzīvotāju vēlēšanos.

Pagastiem mainījās ne vien robežas un pakļautība, bet arī nosaukumi, sevišķi plaši pēc 1924. g. jūnijā pieņemtā likuma par Latvijas teritorijas iedalīšanu apriņķos, kurā bija ietverta arī šāda pārejas formula: “Saeima nolemj uzdot Iekšlietu ministrijai saziņā ar pagastiem novērst vienādos, kā arī nelatvīskos pagastu nosaukumus.”¹¹⁰ Saskaņā ar to Iekšlietu ministrija uzdeva

32. att. Latvijas pagasti 20. gs. 30. gadu vidū (pēc: Skujenieks M. Latvijas statistikas atlases. – R., 1938. – 10. lpp.).

attiecīgo pagastu pašvaldībām apspriest jautājumu par pagastu nosaukuma grozīšanu un pieņemtos lēmumus iesūtīt ministrijai, kurai atbilstoši 1922. g. 14. jūnija likumam bija jāizšķir priekšlikumi par pašvaldību vienību nosaukumu grozīšanu. Iekšlietu ministrijas Pašvaldību departaments lūdza valodniekus, vēsturniekus un visas ieinteresētās personas un iestādes līdz 1925. g. 1. martam iesūtīt atsauksmes par pagastu pieņemtajiem jaunajiem nosaukumiem.¹¹¹ Pavisam bija publicēts 41 priekšlikums par grozījumiem.

Izpildot Saeimas 1924. g. 17. jūnija lēmumu, 1925. g. 22. jūnijā tika sastādīts un 3. augustā publicēts Latvijas pagastu saraksts, kurā bija 526 pagasti.¹¹² No tiem vairāk nekā 100 pagastiem tika mainīti nosaukumi. Nosaukumu maiņa nelielā skaitā notika arī pirms un pēc minētā likuma pieņemšanas. Mainītie pagastu nosaukumi iekļauti 2. pielikumā.

Pagastu robežu grozījumi bija saistīti arī ar pilsētām un miestiem piešķirtās teritorijas noteikšanu vai paplašināšanu.

Pilsētas

Saskaņā ar pastāvošo likumdošanu tās veidoja atsevišķas administratīvās vienības. Līdz Latvijas Republikas proklamēšanai Latvijā jau bija 30 pilsētas ar īsāku vai garāku vēsturi. Latvijas laikā radās vēl gandrīz tikpat daudz pilsētu. 1920. gada 2. janvārī Pagaidu valdība izdeva noteikumus par pilsētu tiesību piešķiršanu trim miestiem: Rūjienai, Smiltenei un Alūksnei.¹¹³

Tā paša gada 2. martā valdība apstiprināja noteikumus par pilsētas tiesību piešķiršanu Rīgas Jūrmalas peldu miestiem: Buļļiem, Bilderliņiem (Bulduriem), Edinburgai I (Avotiem) un II (Dzintariem), Majoriem, Vecdubultiem un Jaundubultiem, Karlsbādei (Mellužiem), Asariem un Valtermuižai, savienojot tos vienā pašvaldības vienībā ar nosaukumu Rīgas Jūrmala,¹¹⁴ izdalot no vietējās lauku pašvaldības vienības. Iekšlietu ministram uzdeva izstrādāt robežu projektu un apstiprināt atbilstoši likumos paredzētajiem noteikumiem un noteica Rīgas Jūrmalai domes sastāvu – 20 domniekus. 1920. gada 10. jūnijā Ministru kabinets izdeva noteikumus par pilsētas tiesību piešķiršanu Krustpils miestam Daugavpils apriņķī.¹¹⁵

1920. gada 22. novembrī tika pieņemti noteikumi par pilsētas tiesību piešķiršanu tām Valkas priekšpilsētas daļām, kuras pēc Latvijas–Igaunijas robežu komisijas priekšsēdētāja 1. jūlija lēmuma tika iedalītas Latvijai. Jauno pilsētu nosauca tāpat par Valku, uzdodot iekšlietu ministram noteikt jaunās pilsētas robežas un gādāt par plāna apstiprināšanu. (Agrākās Valkas pilsētas lielākā daļa atbilstoši starptautiskās robežu komisijas lēmumam tika piešķirta Igaunijai un kļuva par Valgu.) Tādējādi Valkai pilsētas tiesības tika piešķirtas divreiz, bet teritorija jaunajai Valkai bija cita.

1920. gada 15. novembrī tika pieņemti Pagaidu noteikumi par miestiem, kas noteica, ka miesta pašvaldība izveidojama tādās apdzīvotās vietās, kuru apbūve, zemes platība, iedzīvotāju skaits, tirdzniecības un rūpniecības attīstība, ūdensceļu pietātņu tuvums vai citi apstākļi dod apdzīvotai vietai pilsētniecisku raksturu. Mēneša laikā pēc šo noteikumu publicēšanas apriņķu valdei bija jā sastāda to apdzīvoto vietu saraksts, kuras vēlējās iegūt pilsētas tiesības, un iekšlietu ministrs ar rīkojumu noteica miesta pašvaldības nodibināšanu. Miestu pārvalde līdzinājās pilsētu pārvaldei: dome, kuru ievēlēja piemērojot likumu par pilsētas domes vēlēšanām, valde un revīzijas komisija. Pretēji pilsētām, kuras dibināja likumdošanas ceļā, miesti bija dibināmi administratīvā kārtā.

1922. gada 14. jūlija likums par pašvaldības vienību tiesību piešķiršanu, robežu un nosaukumu noteikšanu un grozīšanu¹¹⁶ atļāva piešķirt pilsētas tiesības ne vien miestiem, bet arī biezi apdzīvotām

vietām ar pilsētas raksturu, gadījumā ja miesta pašvaldība vēl nebija nodibināta un ja pagasta vai miesta pašvaldības iekārta neapmierināja iedzīvotāju vajadzības (3. p.). Jautājumu par pilsētas pašvaldības dibināšanu varēja ierosināt apdzīvotās vietas pilngadīgie iedzīvotāji, iesniedzot lūgumu Iekšlietu ministrijai. Tā pārbaudīja ierosinājumu un sazinājās ar ieinteresētajām pašvaldībām. Ja ierosinājums bija dibināts, tad ministrija izstrādāja likumprojektu.

Saskaņā ar 1922. g. likumu pilsētu teritoriju varēja paplašināt, pievienojot biezi apdzīvotas vietas, kas saskārās ar pilsētas robežām. Robežu projektu izstrādāja sevišķa komisija, kurā piedalījās ieinteresēto pašvaldību pārstāvji. Likumprojektu par pilsētas teritorijas paplašināšanu izstrādāja Iekšlietu ministrija.

Jaundibinātās pilsētas un tām pievienotās pagastu teritorijas daļas administratīvā (bet ne privāttiesiskā) ziņā izdalīja no lauku pašvaldību sastāva. Ja pastāvošās robežas paplašināja, tad uz pievienotajām daļām automātiski attiecināja pilsētā spēkā esošos likumus, bet jaundibinātās pilsētās rīkojās pēc dibināšanas likuma noteikumiem. 1922. gada likums bija spēkā līdz 1936. g., un uz tā pamata līdz 1934. g. tika nodibinātas 25 jaunas pilsētas.

1922. gada 7. septembrī Ministru kabinets izdeva noteikumus par pilsētas tiesību piešķiršanu Krāslavas miestam;¹¹⁷ noteikumus aizstāja Saeimas izdots 1923. g. likums par pilsētas tiesību piešķiršanu.¹¹⁸ Tā Krāslava kļuva par pirmo pilsētu, kurai tiesības piešķīra Latvijas likumdevējas iestādes akts. (Piecas iepriekšminētās pilsētas ieguva tiesības ar valdības, t.i., Ministru kabineta noteikumiem.) Krāslavas miestam pilsētas tiesības tika piešķirtas pastāvošajās robežās, atdalot to no apriņķa teritorijas, un domes locekļu skaits noteikts – 20.

Arī Vecauceles miestam pilsētas tiesības 1924. g. tika piešķirtas pastāvošajās robežās, atdalot no apriņķa. Pilsētu nosauca par Auci un domnieku skaitu noteica 20.¹¹⁹

Ar 1926. g. 7. jūnija Valsts prezidenta izsludināto likumu pilsētas tiesības ieguva Ainaži, Līvāni un Madona.¹²⁰ 1927. gada 26. aprīlī Ministru kabineta noteikumi pilsētas tiesības piešķīra Pļaviņu miestam, pievienojot jaunajai pilsētai biezi apdzīvoto vietu Gostiņus,¹²¹ bet 1932. g. 11. marta likums Pļaviņām apstiprināja jaunas robežas un atdalīja no tām Gostiņus, atkal pievienojot tos Aiviekstes pagastam,¹²² jo likumdevēji projektēja Gostiņiem pilsētas tiesības piešķirt patstāvīgi, kas 1933. gadā arī tika izdarīts.¹²³

1928. gada 1. februārī Saeima pieņēma un tika publicēts likums par pilsētas tiesību piešķiršanu 16 miestiem:¹²⁴ Vecgullbenei, kuru vienlaicīgi pārdēvēja par Gulbeni, Strenčiem, Kārsavai, Preiļiem, Varakļāniem, Balviem, Siguldai, Mazsalacai, Viļāniem, Priekulei, Ogresi, Viesītei (līdz 1926. g. oktobrim to sauca par Eķengrāvi), Apei, Ķemeriem, Salacgrīvai un Lejasciemam. Ar to visi miesti bija ieguvuši pilsētas tiesības. Šis 1928. g. likums atcēla 1920. g. noteikumus par miestiem un 1923. g. papildinājumu. Turpmāk pilsētas tiesības piešķīra biezi apdzīvotām vietām.

Pēc 1928. g. klāt nāca vairs tikai trīs pilsētas: 1931. g. pilsētas tiesības ieguva Zilupe,¹²⁵ 1933. g. 9. jūnijā – Jaunlatgale,¹²⁶ kuru 1938. g. 1. aprīlī pārdēvēja par Abreni,¹²⁷ un 6. jūlijā – Gostiņi.¹²⁸ Pēc tam nevienai apdzīvotai vietai pilsētas tiesības netika piešķirtas.

1936. gada 3. decembrī tika publicēts Likums par apriņķu un pašvaldību administratīvām robežām, pašvaldību tiesību piešķiršanu ciemiem un par ciemu nosaukumiem. Šis likums atcēla 1922. g. likumu, paredzot dažus citus noteikumus. Līdz 1936. g. likumdošanas akts bija vajadzīgs pilsētas tiesību piešķiršanai un robežu noteikšanai, bet pēc jaunā likuma likumdošanas kārtībā piešķīra tikai pilsētas tiesības, bet robežas noteica un grozīja administratīvā kārtībā.

1936. gadā Latvijā bija 60 pilsētu, kuras pa apgabaliem sadalījās šādi: Vidzemē – 22, Latgalē – 14, Kurzemē – 13, Zemgalē – 11. Pēc starptautiskajiem standartiem pilsētas ir apdzīvotas vietas ar ne mazāk par 2000 iedzīvotāju, un to tālākais iedalījums ir šāds: mazpilsētas – 2000–10 000 iedzīvotāju, vidējās pilsētas – 10 000–100 000 iedzīvotāju, lielpilsētas – 100 000 līdz 1 miljonom iedzīvotāju. Tātad Latvijā pēc starptautiskās nomenklatūras bija tikai viena lielpilsēta – Rīga, 5 vidējās pilsētas: Liepāja, Daugavpils, Jelgava, Ventspils un Rēzekne un 27 mazpilsētas. Atlikušo 27 pilsētu vidū, kuru iedzīvotāju skaits bija no 466 (Lejasciems) līdz 1870 (Kārsava), bija ne vien jaunās, kas pilsētas tiesības ieguvušas pēc 1918. g., bet arī tādas, kas pilsētas tiesības ieguvušas jau agrāk, kā, piemēram, Piltene, kurā 1935. g. bija tikai 737 iedzīvotāji, un Grobiņa ar 1074 iedzīvotājiem. Neizdevīgu ģeogrāfisku, saimniecisku vai citu apstākļu dēļ tās attīstījās gausi. Grobiņu, piemēram, izkonkurēja Liepāja.

Latvijas pilsētu teritoriju sauca par administratīvajām robežām. Tikai tajās varēja izpausties pilsētas pašvaldības iestāžu darbība. Pilsētu pašvaldība – dome, valde un revīzijas komisija – darbojās saskaņā ar attiecīgajiem likumiem. Jau 1919. g. Iekšlietu ministrijas Pašvaldību departaments sāka jauna pilsētu pašvaldības likuma izstrādāšanu. 1924. gada martā likumprojekts tika iesniegts Saeimā, bet to pieņēma tikai 1930. gadā.

Lēmējorgānu – pilsētas domes locekļus – ievēlēja uz vispārēju vēlēšanu tiesību pamata. Tajās piedalījās abu dzimumu Latvijas pilsoņi, kas sasnieguši 21 gada vecumu. 1919.–1923. gadā domi ievēlēja uz 2 gadiem, 1923.–1930. g. – uz trim gadiem, bet pēc 1930. g. likuma – uz četriem gadiem, un domnieku skaits bija atkarīgs no pilsētas iedzīvotāju skaita – 15–100 (pirms tam 12–90).

Pilsētas domes kompetence bija spriest un lemt par visu, kas attiecās uz pilsētas saimniecību un labierīcību, pilsētas iedzīvotāju drošību, labklājību un attīstību, kā arī pilsētas pašvaldības iestāžu un uzņēmumu pārvaldīšanu. Valde – izpildorgāns – sastāvēja vismaz no trim personām: pilsētas galva un vismaz divi valdes locekļi, kuru skaitu līdz 1934. g. noteica dome. Pēc 1930. g. likuma pilsētas galvu, viņa biedrus un valdes locekļus ievēlēja dome uz savu pilnvaru laiku. Arī revīzijas komisiju – vismaz 3 locekļus – dome ievēlēja uz savu pilnvaru laiku.

1934. gada 25. maija noteikumi apturēja pilsētas domes darbību, paplašināja pilsētas galvas funkcijas un domes kompetences nodeva pilsētas valdei. Šie noteikumi atcēla no amata visu pilsētu galvas un valdes locekļus. Atcelto vietā iekšlietu ministrs iecēla jaunus, nosakot arī valdes locekļu skaitu un atalgojumu. Rīgas pilsētas galvu iecēla Ministru kabinets pēc iekšlietu ministra priekšlikuma. Pārējām pilsētām galvu, valdes un revīzijas komisijas locekļus iecēla iekšlietu ministrs. Arī ievēlēto revīzijas komisijas locekļu vietā, kurus 1934. g. atcēla, iekšlietu ministrs iecēla jaunus. Pilsētas galvas pārdēvēja par vecākajiem, Rīgas – par lielvecāko. Pilsētu pārvaldes iestāžu darbību pārraudzīja Iekšlietu ministrija.

1940. gada 1. aprīlī Latvijā bija šāds administratīvais iedalījums: 5 apgabali (Rīga, Vidzeme, Kurzeme, Latgale, Zemgale), 19 apriņķu, 516 pagastu un 59 pilsētas.

Atsauces un piezīmes

- ¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk: LVVA), 7233. fonds, 1. apr., 8. lieta, 8. lapa.
- ² Latvijas Pagaidu valdības Likumu un rīkojumu krājums. – 1919. – 1.–15. jūlijs. – 1. lpp.
- ³ *Dunsdorfs E.* Kārļa Ulmaņa dzīve. – Stokholma: Daugava, 1978. – 121. lpp.
- ⁴ Pagaidu Valdības Vēstnesis. – 1918. – 1. nr. – 14. (1.) dec. – 2. lpp.
- ⁵ Latvijas Tautas Padome. I puse. Satversmes sapulces izdevums. – R., 1920. – 34. lpp.
- ⁶ Latvijas Komunistiskā partija (turpmāk: LKP) 1918. un 1919. gadā. Dokumenti un materiāli. – R., 1958. – 226. lpp.
- ⁷ Turpat, 227. lpp.
- ⁸ LKP 1918. un 1919. gadā, 227. lpp.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Turpat, 226. lpp.
- ¹¹ Cīņa. – 1919. – 11. nr. – 21. janv.
- ¹² Turpat.
- ¹³ LKP 1918. un 1919. gadā, 235., 236. lpp.
- ¹⁴ Latvijas Sociālistiskās Padomju Republikas Dekretu un rīkojumu krājums. – 1919. – 1. marts. – 3. nr. – 36. lpp.; Cīņa. – 1919. – 4. febr. – 22. nr.
- ¹⁵ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk: LVA), 10. f., 1. apr., 50. l., 19. lp.
- ¹⁶ Cīņa. – 1919. – 12. febr. – 29. nr.; arī LSPR Dekretu un rīkojumu krājums. – 1919. – 15. marts. – 4. nr.
- ¹⁷ Cīņa. – 1919. – 14. febr. – 31. nr.
- ¹⁸ Turpat, 19. marts. – 59. nr.; 20. marts – 60. nr.
- ¹⁹ Turpat, 19. marts. – 59. nr.
- ²⁰ Turpat, 20. marts. – 60. nr.
- ²¹ Turpat, 4. apr. – 73. nr.
- ²² LKP 1918. un 1919. gadā, 306. lpp.
- ²³ LVA, 10. f., 1. apr., 50. l., 4. lp.
- ²⁴ Turpat, 68., 74., 129. lp.
- ²⁵ Turpat, 28. lp.
- ²⁶ Turpat, 63. lp.
- ²⁷ Turpat, 59. lp.
- ²⁸ Turpat, 55. lp.
- ²⁹ Turpat, 107. lp.
- ³⁰ Turpat, 26. lp.
- ³¹ Turpat, 130. lp.
- ³² Turpat, 104. lp.
- ³³ Turpat, 9., 82. lp.
- ³⁴ Turpat, 79. lp.
- ³⁵ Turpat, 83. lp.
- ³⁶ Turpat, 97. lp.
- ³⁷ *Dižbite I.* Ļeņina pagasts // Padomju Latvijas Komunisti. – 1968. – 9. nr. – 25. lpp.
- ³⁸ Valdības Vēstnesis. – 1919. – 2. aug. – 2. nr.
- ³⁹ Turpat, 1920. – 2. jūn. – 122. nr.
- ⁴⁰ Turpat, 11. aug. – 180. nr.
- ⁴¹ Turpat, 1924. – 26. jūn. – 140. nr.
- ⁴² Turpat, 1921. – 31. marts. – 69. nr.; 1. apr. – 70. nr.
- ⁴³ Latvijas Satversmes sapulces stenogrammas. V sesijas 79. sēde. – 1922. – 14. jūl. – 2734.–2784. lpp. (Publicētas Valdības Vēstnesī. – 1922. – 21. jūl. – 159. nr.)
- ⁴⁴ Valdības Vēstnesis. – 1923. – 20. febr. – 41. nr.

- 45 Turpat, 1924. – 26. jūn. – 140. nr.
- 46 Latvijas Republikas Saeimas sēžu stenogrammas. V sesijas 30. sēde. – 1924. – 17./18. jūn. – 1139. lpp.
- 47 Valdības Vēstnesis. – 1938. – 2. apr. – 76. nr.
- 48 Turpat, 1920. – 7. jūn. – 127. nr.
- 49 Latvijas Republikas Saeimas sēžu stenogrammas. IV sesijas 13. sēde. – 1924. – 26. febr. – 435. lpp.
- 50 Valdības Vēstnesis. – 1924. – 13. okt. – 233. nr.
- 51 Turpat, 19. dec. – 289. nr.
- 52 Turpat, 1926. – 14. janv. – 10. nr.
- 53 Turpat, 21. dec. – 288. nr.
- 54 Turpat, 65., 82. nr.
- 55 Turpat, 249. nr.
- 56 Turpat, 90., 238. nr.
- 57 Turpat, 23. nr.
- 58 Turpat, 1., 70. nr.
- 59 Turpat, 1929. – 27. aug. – 192. nr.
- 60 Turpat, 1936. – 10. dec. – 281. nr.
- 61 Turpat, 1919. – 24. sept. – 45. nr.
- 62 Latvijas Satversmes sapulces stenogrammas. V sesijas 48. sēde. – 1922. – 1. jūl. – 1696.–1717. lpp.
- 63 Valdības Vēstnesis. – 1923. – 30. jūl. – 162. nr.
- 64 Turpat, 1924. – 25. marts. – 70. nr.
- 65 Turpat, 1927. – 5. nov. – 249. nr.
- 66 Turpat, 1934. – 19. jūl. – 158. nr.
- 67 Turpat, 1935. – 21. febr. – 44. nr.
- 68 Pagaidu Valdības Vēstnesis. – 1918. – 1. (14.) dec. – 1. nr.
- 69 1918. g. 1.(14.) decembra likuma 20. pantā bija noteikts šāds padomes locekļu skaits: pagastos līdz 1000 iedzīvotāju – 15; 1000–2000 – 18; 2000–4000 – 21; vairāk par 4000 – 24.
- 70 Valdības Vēstnesis. – 1920. – 8. maijs. – 104. nr.
- 71 Līdz 1000 iedzīvotājiem – 15 locekļu; 1000–2000 – 18; 2000–4000 – 21, 4000–8000 – 30; 8000–12 000 – 36; 12 000–16 000 – 42, pāri par 16 000 – 45.
- 72 Valdības Vēstnesis. – 1922. – 3. marts. – 51. nr.
- 73 Turpat, 6. jūl. – 146. nr.
- 74 Turpat, 9. marts. – 55. nr.
- 75 Turpat, 6. jūl. – 146. nr.
- 76 Turpat, 1934. – 19. jūl. – 158. nr.
- 77 Turpat, 1935. – 21. dec. – 291. nr.
- 78 *Skujenieks M.* Latvijas zeme un iedzīvotāji. – R., 1922. – 76. lpp.
- 79 Valdības Vēstnesis. – 1924. – 26. jūn. – 140. nr.
- 80 Latvijas statistikas gada grāmata 1939. – R., 1939. – 2. lpp.
- 81 Valdības Vēstnesis. – 1919. – 27. sept. – 48. nr.
- 82 Turpat, 1920. – 20. janv. – 15. nr.
- 83 Turpat.
- 84 Turpat, 1. febr. – 26. nr.
- 85 Turpat, 1921. – 22. okt. – 240. nr.
- 86 Turpat.
- 87 Turpat, 1924. – 30. okt. – 248. nr.
- 88 Turpat, 1935. – 27. jūl. – 241. nr.
- 89 *Salnais V., Maldups A.* Latvijas ciemi. – R., 1936. – 165. lpp.
- 90 Turpat, 164. lpp.
- 91 Valdības Vēstnesis. – 1936. – 16. marts. – 62. nr.

Latvijas administratīvais iedalījums (1918–1940)

- 92 Turpat, 1919. – 5. sept. – 31. nr.
- 93 *Jaunlatgales* aprīņķis. Dzīve un darbs. – R., 1937. – 53. lpp.
- 94 Valdības Vēstnesis. – 1922. – 8. aug. – 175. nr.
- 95 Turpat, 1924. – 28. maijs. – 120. nr.
- 96 Turpat, 14. maijs. – 108. nr.
- 97 Turpat.
- 98 Turpat.
- 99 Turpat, 30. okt. – 248. nr.
- 100 Turpat, 1926. – 8. marts. – 53. nr.
- 101 Turpat, 1930. – 27. febr. – 48. nr.
- 102 Turpat, 1931. – 15. janv. – 11. nr.
- 103 Turpat, 1931. – 9. jūl. – 148. nr.
- 104 Turpat, 1933. – 31. janv. – 24. nr.
- 105 Turpat, 1936. – 16. marts. – 62. nr.
- 106 Turpat.
- 107 Turpat, 1939. – 1. apr. – 76. nr.
- 108 Turpat, 1940. – 27. marts. – 68. nr.
- 109 1924., 1926., 1928.–1934. g.
- 110 Valdības Vēstnesis. – 1925. – 14. febr. – 36. nr.
- 111 Turpat.
- 112 Turpat, 3. aug. – 169. nr.
- 113 Papildinājumi pie likumu un valdības rīkojumu krājuma 1920.–1921. – R., 1921. – 24.–26. nr. – 34., 35. lpp.
- 114 Turpat, 40.–46. lpp., Valdības Vēstnesis. – 1920. – 5. marts. – 53. nr.
- 115 Papildinājumi pie likumu un valdības rīkojumu krājuma 1920.–1921. – R., 1921. – 71. nr. – 90. lpp.
- 116 Valdības Vēstnesis. – 1922. – 21. jūl. – 159. nr.
- 117 Turpat, 22. sept. – 213. nr.
- 118 Turpat, 1923. – 16. apr. – 78. nr.
- 119 Turpat, 1924. – 15. dec. – 285. nr.
- 120 Turpat, 1926. – 7. jūn. – 123. nr.
- 121 Turpat, 1927. – 28. apr. – 92. nr.
- 122 Turpat, 1932. – 19. marts. – 64. nr.
- 123 Turpat, 1933. – 14. jūl. – 153. nr.
- 124 Turpat, 1928. – 11. febr. – 34. nr.
- 125 Turpat, 1931. – 11. jūn. – 127. nr.
- 126 Turpat, 1933. – 15. jūn. – 131. nr.
- 127 Turpat, 1938. – 2. apr. – 76. nr.
- 128 Turpat, 1933. – 14. jūl. – 153. nr.

Pagastu un miestu sadalījums pa apriņķiem

(pēc: Valdības Vēstnesis. – 1924. – 140. nr.)

1. Aizputes apriņķis

1. Alšvangas	7. Cīravas	12. Lažas	17. Sieksātes
2. Aizputes-Klosteres	8. Dunalkas	13. Nīgrandas	18. Tāšu-Padures
3. Aizputes-Pils	9. Dzērves	14. Pilsberges	19. Ulmāles-Labraga
4. Apriķu	10. Gudenieku	15. Rudbāržu	20. Valtaiķu
5. Basu	11. Kazdangas	16. Sakas	21. Ziemupes pagasts
6. Briņķu			

2. Bauskas apriņķis

1. Bārbeles	6. Ceraukstes	11. Kurmenes	16. Svitenes
2. Bauskas	7. Codes	12. Mežotnes	17. Šenbergas
3. Bornsmindes	8. Grienvaldes	13. Misas	18. Vecmuižas
4. Bruknas	9. Iecavas	14. Rundāles	19. Vecsaules
5. Budbergas	10. Jaunsaules	15. Stelpes	20. Valles pagasts

3. Cēsu apriņķis

1. Baižkalna	11. Gatartas	21. Līvu	31. Raunas
2. Brantu	12. Jaunjelgavas	22. Lizuma	32. Rozbeķu
3. Briņģu	13. Jaunraunas	23. Mārsnēnu	33. Sērmukšu
4. Cēsu	14. Jumurdas	24. Mazstraupes	34. Skujenes
5. Cirstu	15. Kārļu	25. Nēķenu	35. Stalbes
6. Drabešu	16. Katrīnas	26. Ogres	36. Unguru
7. Drustu	17. Kosas	27. Priekuļu	37. Vecpiebalgas
8. Druvienas	18. Lielstraupes	28. Rāmuļu	38. Veismaņu
9. Dzērbenes	19. Liepas	29. Raiskuma	39. Veļķu
10. Ērgļu	20. Lenču	30. Rankas	40. Veselauskas pagasts

4. Daugavpils apriņķis

1. Aiviekstes	7. Jāsmuižas	13. Līvānu	19. Rudzātu
2. Asūnes	8. Kapiņu	14. Maļinovas	20. Ungurmuižas
3. Dagdas	9. Kolupes	15. Mežmuižas	21. Višķu
4. Grāveru	10. Krāslavas	16. Preiļu	22. Vārkavas pagasts
5. Izabelinas	11. Krustpils	17. Piedrujas	
6. Izvoltas	12. Liksnas	18. Pustiņas	1. Līvānu miests

5. Ilūkstes apriņķis

1. Aknīstes	5. Borovkas	9. Kalkūnes	13. Prodes	17. Susējas
2. Asares	6. Demenes	10. Kurcuma	14. Rubenes	18. Stelles
3. Bebrenes	7. Dvietas	11. Lašu	15. Salanājas	19. Sventes pagasts
4. Bornes	8. Gārsenes	12. Pilskalnes	16. Skrudalienas	

6. Jaunlatgales apriņķis

1. Baltinavas	4. Domopoles	7. Kokorevas	10. Tolkovas
2. Balvu	5. Gauru	8. Liepnas	11. Viļakas
3. Bokovas	6. Kačanovas	9. Rugāju	12. Višgorodas pagasts

7. Jēkabpils apriņķis

1. Biržu	7. Mēmeles	12. Sēlpils	17. Vārenbrokas
2. Daudzeses	8. Neretas	13. Sērenes	18. Zalvas
3. Dignājas	9. Salas	14. Slates	19. Zasas pagasts
4. Ērberģes	10. Saukas	15. Sunākstes	
5. Ēķengrāves	11. Seces	16. Susējas-Kroņa	1. Ēķengrāves miests
6. Elkšņu			

8. Jelgavas apriņķis

1. Auru	12. Jaunauces	23. Naudītes	34. Tetelmindes
2. Bēnes	13. Jaunsvirlaukas	24. Ozolnieku	35. Ukru
3. Bēzmuižas	14. Jēkabnieku	25. Penkules	36. Vadakstes
4. Brambergas	15. Kalnamuižas	26. Pēternieku	37. Valgundes
5. Bukaišu	16. Kalnciema	27. Platones	38. Vecauces
6. Dobeles	17. Kroņa-Vircavas	28. Reņģu	39. Vecsvirlaukas
7. Džūkstes-Pienavas	18. Lielaucis	29. Sesavas	40. Vilces
8. Elejas	19. Lielplatones	30. Sīpeles	41. Zaļenieku pagasts
9. Emburgas	20. Lielvircavas	31. Sniķeres	
10. Garozes	21. Līvberzes	32. Svētes	1. Vecauces miests
11. Īles	22. Mežmuižas	33. Šķības	

9. Kuldīgas apriņķis

1. Brocēnu	7. Kables	13. Padures	19. Saldus
2. Cieceres	8. Kuldīgas	14. Pampaļu	20. Skrundas
3. Ezeres	9. Kurmāles	15. Planicas	21. Snēpeles
4. Gaiķu	10. Kursišu	16. Raņķu	22. Turlavas
5. Griķu	11. Lielrendas	17. Rendas	23. Vārmes
6. Ivandes	12. Lutriņu	18. Sātiņu	24. Zvārdes pagasts

10. Liepājas apriņķis

1. Aizteres	9. Embūtes	16. Nīcas	23. Talsu
2. Aizviķu	10. Gaviezes	17. Pērkones	24. Vaiņodes
3. Asītes	11. Gramzdas	18. Priekules	25. Vērgaļu
4. Bārtas	12. Grobiņas	19. Purmsātu	26. Vecpils
5. Bātas	13. Kalētu	20. Rāvas	27. Virgas pagasts
6. Bunkas	14. Krotis	21. Rucavas	
7. Dunikas	15. Medzes	22. Tadaikšu	1. Priekules miests
8. Durbes			

11. Ludzas apriņķis

1. Eversmuižas	4. Kārsavas	7. Nirzas	10. Rundēnu
2. Istras	5. Landskoronas	8. Pildas	11. Zaļmuižas
3. Janovoles	6. Michalovas	9. Posiņes	12. Zvirgzdenes pagasts

12. Madonas apriņķis

1. Adulienas	13. Kārzdabas	25. Lubejas	36. Stāmerienas
2. Bērzaunes	14. Kalsnavas	26. Mārcienas	37. Tirzas
3. Beļavas	15. Kraukļu	27. Mēdzulas	38. Vējavas
4. Bučauskas	16. Kusas	28. Meirānu	39. Vestienas
5. Cesvaines	17. Lazdonas	29. Oļu-Apeltienas	40. Vecgulbenes
6. Dzelzavas	18. Ļaudonas	30. Patkules	41. Vietalvas
7. Galgauskas	19. Ļaudonas-Odzienas	31. Praulienas	42. Vietalvas-Odzienas pagasts
8. Grostonas	20. Lautera-Viesienas	32. Saikavas	
9. Grašu	21. Liepkalna-Ozolu	33. Sarkaņu	1. Madonas
10. Iršu	22. Liezeres	34. Sausnējas	2. Vecgulbenes miests
11. Iršu kolonijas	23. Litenes	35. Sāvienas	
12. Jaungulbenes	24. Lubānas		

13. Rēzeknes apriņķis

1. Andrupenes	7. Dricēnu	13. Ružinas	18. Vidsmuižas
2. Atašienes	8. Kaunatas	14. Sakstagala	19. Viļēnu pagasts
3. Biržgaļa	9. Makašēnu	15. Silajāņu	
4. Bikavas	10. Ozolmuižas	16. Stirnienas	1. Varakļānu
5. Borkavas	11. Rozenmuižas	17. Varakļānu	2. Viļēnu miests
6. Bukmuižas	12. Rozentavas		

14. Rīgas apriņķis

1. Aderkašu	17. Ķēču	33. Mores	48. Siguldas
2. Ādažu	18. Ķeipenes	34. Nītaures	49. Skrīveru
3. Allažu	19. Ķempju	35. Nurmižu	50. Skultes
4. Aizkraukles	20. Kokneses	36. Ogresgala	51. Slokas
5. Baldones	21. Krapes	37. Olaines	52. Stopiņu
6. Bebru	22. Krimuldas	38. Pabažu	53. Stukmaņu
7. Bieriņu	23. Lauberes-Ozolu	39. Paltmales	54. Suntažu
8. Bīriņu	24. Lēdmanes	40. Piņķu	55. Tomes
9. Doles	25. Lēdurgas	41. Plāteres	56. Turaidas
10. Dreiliņu	26. Lielais	42. Rembates	57. Vidrižu
11. Ikšķiles	27. Lielvārdes	43. Rikteres	58. Viskaļu pagasts
12. Inčukalna	28. Līves-Brambergas	44. Ropažu	
13. Jaunpils	29. Lindes	45. Salas	1. Ķemeru
14. Jumpravas	30. Mālpils	46. Salaspils	2. Ogres
15. Kastrānes	31. Mangaļu	47. Sējas	3. Pļaviņu miests
16. Katlakalna	32. Mengeles		

15. Talsu apriņķis

1. Ārlavas	5. Lībagu	9. Nurmuižas	13. Strazdes	17. Valgales
2. Cēres	6. Lubezeres	10. Pastendes	14. Talsu	18. Vandzenes
3. Jaunpagasta	7. Mērsraga	11. Spāres	15. Upesgrīvas	19. Zentenes pagasts
4. Kandavas	8. Nogales	12. Stendes	16. Valdgales	

16. Tukuma apriņķis

1. Annenieku	7. Dzirciema	13. Matkules	18. Reņģes	23. Tumes
2. Abavas	8. Engures	14. Ozolnieku	19. Sēmes	24. Vānes
3. Aizupes	9. Grenču	15. Praviņu	20. Slampes	25. Vecmoku
4. Bikstu	10. Irlavas	16. Pūres	21. Slokenbekas	26. Zantes
5. Blīdenes	11. Jaunpils	17. Remtes	22. Struteles	27. Zemītes pagasts
6. Cērkstes	12. Lestenes			

17. Valkas apriņķis

1. Alsviķa	10. Ēveles	19. Kolberģa	28. Pedeles	37. Vijciema
2. Alūksnes	11. Gaujienas	20. Karvas	29. Pededzes	38. Zeltiņu
3. Annas	12. Grundzāles	21. Lāzberģa	30. Plāņu	39. Ziemera
4. Aumeisteru	13. Ilzenes	22. Lejas	31. Rauzas	40. Zvārtavas pagasts
5. Bilskas	14. Jaunlaicenes	23. Lugažu	32. Sinoles	
6. Blomu	15. Jaunrozes	24. Mālpupes	33. Smiltenes	1. Lejasciema
7. Bormaņu	16. Jērcēnu	25. Mēra	34. Trikātas	2. Apes
8. Dūres	17. Kalnciema	26. Omuļu	35. Valkas	3. Strenču miests
9. Ērgemes	18. Kārķu	27. Palsmanes	36. Veclaicenes	

18. Valmieras apriņķis

1. Ainažu	13. Jaunburtnieku	25. Lodes	37. Sēļu	47. Valtenbergas
2. Arakstu	14. Jaunvāles	26. Mūru	38. Skulberģu	48. Vecates
3. Augstrozes	15. Jeru	27. Nabes	39. Stienes	49. Vecbrenģuļu
4. Bauņu	16. Katvaru	28. Naukšēnu	40. Svejciema	50. Vecmuižas
5. Braslavas	17. Kauguru	29. Ozolu	41. Ternejas	51. Viļķenes
6. Burtnieku	18. Ķieģeļu	30. Pāles	42. Ungurpils	52. Vilzēnu pagasts
7. Dauguļu	19. Ķirbišu	31. Pociema	43. Umurgas-	
8. Dikļu	20. Koku	32. Puiķeles	Sārumu	1. Ainažu
9. Duntēs	21. Ķoņu	33. Rencēnu	44. Vaidavas	2. Mazsalacas
10. Idus	22. Lādes	34. Rozēnu	45. Vainižu	3. Salacgrīvas miests
11. Imantas	23. Liepupes	35. Rūjienas	46. Valmieras	
12. Ipiķu	24. Limbažu	36. Salacas		

19. Ventspils apriņķis

1. Dundagas	5. Puzes	8. Usmas	11. Ziras
2. Ēdoles	6. Sarkanmuižas	9. Užavas	12. Zlēku
3. Piltenes	7. Ugāles	10. Vārves	13. Zūru pagasts
4. Popes			

Pagastu nosaukumu izmaiņas

Pārdēvēšanas gads	Jaunais nosaukums	Agrākais (vecais) nosaukums	Apriņķis	Ziņu avots	Piezīmes
1920	Imantas	Mujānu	Valmieras	Valdības Vēstnesis, Nr. 224, 1920.30.IX	1925. g. pārdēvēts atkal par Mujānu pag.
1921	Liepupes	Pernigeles	Valmieras	Valdības Vēstnesis, Nr. 197, 1921.1.IX	
1923	Sakas	Upesmuižas	Aizputes	Valdības Vēstnesis, Nr. 19, 1923.22.I	
1925	Ābeļu	Salas	Jēkabpils	Valdības Vēstnesis, Nr. 169, 1925.3.VIII	Bija ieteikts Daugavas (VV, Nr. 36, 1925.14.II)
1925	Alojas	Ungurpils	Valmieras	- " -	Bija ierosināts par Ausekļa (VV, Nr. 36, 1925.14.II)
1925	Aulejas	Grāveru	Daugavpils	- " -	
1925	Babītes	Piņķu	Rīgas	- " -	
1925	Barkavas	Borkovas	Rēzeknes	- " -	
1925	Bejas	Kolbergu	Valkas	- " -	
1925	Bērzpils	Domopoles	Ludzas	- " -	
1925	Birzgales	Lindes	Rīgas	- " -	
1925	Brenguļu	Vecbrenguļu	Valmieras	- " -	
1925	Brigu	Janovoles	Ludzas	- " -	
1925	Ciblas	Eversmuižas	Ludzas	- " -	
1925	Cirgaļu	Aumeisteru	Valkas	- " -	
1925	Daugmales	Līves-Brambergas	Rīgas	- " -	
1925	Džūkstes	Džūkstes-Pienavas	Jelgavas	- " -	
1925	Gaigalavas	Bikavas	Rēzeknes	- " -	Bija ierosināts Viļņu
1925	Glūdas	Brambergas	Jelgavas	- " -	
1925	Iršu	Iršu kolonijas	Madonas	- " -	
1925	Islīces	Bornsmindes	Bauskas	- " -	
1925	Izvaltas	Izvoltas	Daugavpils	- " -	
1925	Jūrkalnes	Pilsberģes	Aizputes	- " -	
1925	Kacēnu	Kačanovas	Jaunlatgales	- " -	
1925	Kalnecmpju	Kalnciema	Valkas	- " -	
1925	Kalupes	Kolupes	Daugavpils	- " -	
1925	Kalvenes	Tāšu-Padures	Aizputes	- " -	Ierosināts Eglaines
1925	Kaplavas	Bornes	Ilūkstes	- " -	Ierosināts Avotu
1925	Klosteres	Aizputes-Klosteres	Aizputes	- " -	
1925	Kokmuižas	Koku	Valmieras	- " -	
1925	Kūduma	Unguru	Cēsu	- " -	
1925	Labvārža	Birzgaļu	Rēzeknes	- " -	
1925	Laidzes	Valdgales	Talsu	- " -	Bija ierosināts Mežgales

Latvijas administratīvais iedalījums (1918–1940)

Pārdēvēšanas gads	Jaunais nosaukums	Agrākais (vecais) nosaukums	Apriņķis	Ziņu avots	Piezīmes
1925	Lauberes	Lauberes-Ozolu	Rīgas	Valdības Vēstnesis, Nr. 169, 1925.3.VIII	
1925	Laucesas	Kalkūnes	Ilūkstes	- " -	
1925	Launkalnes	Brantu	Cēsu	- " -	
1925	Lejasciema	Lejas	Valkas	- " -	
1925	Liepkalnes	Liepkalnes-Ozolu	Madonas	- " -	
1925	Līgatnes	Paltmales	Rīgas	- " -	
1925	Linavas	Tolkovas	Jaunlatgales	- " -	
1925	Madlienas	Lielais	Rīgas	- " -	
1925	Maltas	Rozenavas	Rēzeknes	- " -	
1925	Mārkalnes	Lāzberģu	Valkas	- " -	
1925	Mārupes	Bieriņu	Rīgas	- " -	
1925	Mazsalacas	Valtenburgas	Valmieras	- " -	
1925	Mazzalves	Erberģes	Jēkabpils	- " -	Bija ieteikts Upmales
1925	Mērdzenes	Mihailovas	Ludzas	- " -	
1925	Mētraines	Ļaudonas-Odzienas	Madonas	- " -	Bija ieteikts Odzes
1925	Milzkalnes	Slokenbekas	Tukuma	- " -	
1925	Mujānu	Imantas	Valmieras	- " -	Atjaunots Nr. 224 1920.30.IX pārdēvētais
1925	Mūrmuižas	Mūru	Valmieras	- " -	
1925	Naujenes	Maļinovas	Daugavpils	- " -	
1925	Nautrēnu	Zaļmuižas	Ludzas	- " -	
1925	Nigras	Blomu	Valmieras	- " -	1926.3.VII atkal par Blomes pag. (VV, Nr. 146, 1926.7.VII)
1925	Nikrāces	Briņķu	Aizputes	- " -	
1925	Odzias	Vietalvas-Odzias	Madonas	- " -	
1925	Oļu	Oļu-Apeltienas	Madonas	- " -	
1925	Panemunas	Budbergas	Bauskas	- " -	
1925	Pasienes	Posiņas	Ludzas	- " -	
1925	Pāvītes	Brīgu	Cēsu	- " -	
1925	Pērses	Iršu	Madonas	- " -	
1925	Pļaviņu	Stukmaņu	Rīgas	- " -	
1925	Puikules	Puiķeles	Valmieras	- " -	
1925	Purvmalas	Bokovas	Jaunlatgales	- " -	
1925	Raudas	Stelles	Ilūkstes	- " -	
1925	Rēzinas	Rozenmuižas	Rēzeknes	- " -	
1925	Rites	Susejas-Kroņa	Jēkabpils	- " -	
1925	Rubas	Reņģu	Jelgavas	- " -	
1925	Rudzētu	Rudzātu	Daugavpils	- " -	
1925	Salgales	Emburgas	Jelgavas	- " -	
1925	Salienas	Salanejas	Ilūkstes	- " -	
1925	Sidgundas	Rikteres	Rīgas	- " -	

Pārdēvēšanas gads	Jaunais nosaukums	Agrākais (vecais) nosaukums	Apriņķis	Ziņu avots	Piezīmes
1925	Silenes	Borovkas	Ilūkstes	Valdības Vēstnesis, Nr. 169, 1925.3.VIII	Bija ieteikts Sila (VV, Nr.36, 1925.14.II)
1925	Skaistas	Izabellinas	Daugavpils	- " -	
1925	Skaistkalnes	Šēnbergas	Bauskas	- " -	
1925	Skaņkalnes	Skulberģu	Valmieras	- " -	
1925	Smārdes	Ozolnieku	Tukuma	- " -	
1925	Svētciema	Svejciema	Valmieras	- " -	
1925	Šķaunes	Landskoronas	Ludzas	- " -	
1925	Tāšu	Talsu	Liepājas	- " -	
1925	Taurenes	Nēķenu	Cēsu	- " -	
1925	Taurkalnes	Valles	Bauskas	- " -	
1925	Tērvetes	Kalnmuižas	Jelgavas	- " -	
1925	Teteles	Tetelmindes	Jelgavas	- " -	
1925	Tilžas	Kokorevas	Jaunlatgales	- " -	
1925	Trapenes	Bormaņu	Valkas	- " -	
1925	Tūjas	Vecmuižas	Valmieras	- " -	Bija ierosināts Jūrmalas (VV, Nr.36, 1925.14.II)
1925	Ulmales	Ulmales-Labraga	Aizputes	- " -	
1925	Umurgas	Umurgas-Sāruma	Valmieras	- " -	
1925	Vaives	Veismaņu	Cēsu	- " -	
1925	Valgundes	Valgundes	Jelgavas	- " -	
1925	Vārnavas	Vārenbrokas	Jēkabpils	- " -	Bija ierosināts Viesturu (VV, Nr.36, 1925.14.II)
1925	Veselavas	Veselauskas	Cēsu	- " -	
1925	Viesienas	Lauteres-Viesienas	Madonas	- " -	
1925	Viesītes	Eķengrāves	Jēkabpils	- " -	Ierosināts Zemtures
1925	Vildogas	Nurmižu	Rīgas	- " -	
1925	Vīpes	Mežmuižas	Daugavpils	- " -	
1925	Virānes	Bučauskas	Madonas	- " -	
1925	Virbu	Jaunpagasta	Talsu	- " -	
1925	Vircavas	Kroņa Vircavas	Jelgavas	- " -	
1925	Vitrupes	Ķirbišu	Valmieras	- " -	
1925	Zālītes	Grienvaldes	Rīgas	- " -	
1925	Zaubes	Jaunpils	Rīgas	- " -	
1925	Zebrenes	Reņģes	Tukuma	- " -	Bija ieteikts Upes (VV, Nr. 36, 1925.14.II)
1931	Cieceres	Brocēnu	Kuldīgas	Valdības Vēstnesis, Nr. 148, 1931.9.VII	
1939	Indras	Piedrujas	Daugavpils	Valdības Vēstnesis, Nr. 161, 1939.21.VII	
1940	Ezernieku	Bukmuižas	Daugavpils	Valdības Vēstnesis, Nr. 68, 1940.27.III	

Dzintra Vīksna

Administratīvi teritoriālās izmaiņas Latvijā PSRS ietvaros (1940–1991)

Neraugoties uz skaļajiem solījumiem nemainīt Baltijas valstu politisko iekārtu un rēķināties ar tautas gribu, Padomju Savienība šīs 2. pasaules kara laikā inkorporētās teritorijas nekavējoties mēģināja pielāgot un pārkārtot atbilstoši visiem milzīgās impērijas parametriem. Uz kādu laiku tradicionālais Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums tika saglabāts, tas nemainījās arī vācu okupācijas gados, bet pirmajā pēckara posmā tajā jau sākās kardinālas izmaiņas. Pētījumi šajā jomā praktiski nav veikti, un, lai izsekotu izmaiņām, kas notika samērā bieži, par pamatavotu izmantoti LPSR Augstākās Padomes Prezidija dekrēti un LPSR Ministru Padomes lēmumi, kurus publicēja "Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājā"¹.

LPSR AP Prezidija Informācijas un statistikas daļa (no 60. gadiem – Padomju darba jautājumu daļa) periodiski gatavoja īpašu apkopojumu par Latvijas administratīvi teritoriālo iedalījumu,² kurā bija atspoguļots administratīvo vienību skaits un to pakļautība, platība, pilsētu dibināšanas gads, vēlāk arī rajonu dibināšanas laiks, rajonu centru attālums līdz Rīgai un zemes lietotāji katras ciema padomes robežās.

Padomju okupācijas pirmais posms (1940. un 1941. g.) samērā plaši atainots apjomīgā dokumentu un materiālu krājumā "Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gadā"³, kurā atlase gan izdarīta tendenciozi, lai materiāls iespējami pilnīgāk atbilstu krājuma nosaukumam.

Latvijas Republikas Ministru kabineta 1940. gada sēžu protokoli pilnā apjomā laikā no 16. jūnija līdz 19. jūlijam un šajā pašā laikposmā prezidenta izsludinātie likumi apkopoti krājumā "Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli"⁴, kas iznāca 1991. gadā. Sastādītāji un komentāru autori atzīmē, ka krājuma materiāli sniedz spilgtu liecību par to, kā vecajās valsts varas formās tika ielikts jauns, būtībā totalitārs saturs. Jaunā valdība, demagoģiski nosodot iepriekšējās valsts varas sistēmu, izmantoja tās likumdošanas un administratīvās formas, lai uzspiestu Latvijai Padomju Savienības iekārtu.⁵

Laika gaitā Latvijā bija izveidojušies samērā stabili un nemainīgi kultūretnogrāfiskie novadi un administratīvais dalījums apriņķos un pagastos. Pat 1940. g. Maskavā izdotajā M. Markova brošūrā⁶ par latviešu tautas it kā "vienprātīgo" vēlmi iekļauties PSRS, īsumā aplūkojot Latvijas valsts vēsturi, minēti arī 4 kultūretnogrāfiskie novadi – Vidzeme, Kurzeme, Zemgale un Latgale.

Tradicionālais Latvijas iedalījums tika ņemts vērā 1940. g. jūlijā izsludinātajās Tautas saeimas vēlēšanās. Rīgas vēlēšanu apgabalā ietilpa Rīgas pilsēta, Vidzemes – Rīgas apriņķis bez Rīgas pilsētas, Cēsu, Valmieras, Valkas un Madonas apriņķis, Latgales – Daugavpils, Rēzeknes, Ludzas un Abrenes apriņķis, Kurzemes – Liepājas, Aizputes, Kuldīgas, Ventpils un Talsu apriņķis, Zemgales – Tukuma, Jelgavas, Bauskas, Jēkabpils un Ilūkstes apriņķis. Rīgā bija jāievēl 21 deputāts, Vidzemē – 22, Kurzemē – 15, Zemgalē – 15 un Latgalē – 27 deputāti (kopā 100).⁷ Apgabala vēlēšanu komisijas Ministru kabinets iecēla 1940. g. 5. jūlijā, bet vēlēšanu komisijas visos apriņķos apstiprināja 6. jūlijā.⁸

Izmantojot Latvijas Saeimas vēlēšanu likumu, kā atsevišķi vēlēšanu apgabali tika izdalīti pagasti un pilsētas, lielākās pilsētās un pagastos izveidojot apakšiecirkņus, bet Rīgu sadalot atsevišķos iecirkņos. Rīgā noteica 35 iecirkņus, Latvijā kopā bija paredzēti 609 iecirkņi un 642 apakšiecirkņi, vēl papildus paredzot tādus Ķegumā, lielākajās sezonas darbu vietās un karavīru vasaras nometnēs, līdz ar to faktiskais vēlēšanu iecirkņu skaits nedaudz mainījās.⁹

LKP prasībās Latvijas Tautas valdībai 1940. g. 21. jūnijā, kas vēlāk tika izmantotas kā priekšvēlēšanu aģitācijas platforma, viens no punktiem paredzēja valsts administratīvā, tiesu, izglītības un skolu aparāta demokratizēšanu. Demokratizējamās bija pilsētu un lauku pašvaldības, piešķirot tām pašnoteikšanos un veicot pašvaldību vēlēšanas uz tādiem pašiem pamatiem kā tautas pārstāvniecības vēlēšanas.

Jaunie vēlēšanas Saeimas pirmajā sēdē 1940. g. 21. jūlijā, kurā tika pasludināta padomju vara un it kā visas tautas "dedzīgā" vēlēšanās Latvijai kļūt par PSRS 14. republiku, atsevišķi uzstājās pārstāvji no visiem vēlēšanu apgabaliem.¹⁰ Īpaši demagoģiskas runas toreiz teica LKP sekretārs Ž. Spure un iekšlietu ministrs V. Lācis.

1940. g. 24.–26. augustā Latvijas Tautas saeima 2. (ārkārtējā) sesijā pieņēma LPSR Konstitūciju, kas bija visā pilnībā norakstīta no 1936. g. PSRS Konstitūcijas. Tautas saeima pārdēvēja sevi par Augstāko Padomi ar Prezidiju 11 cilvēku sastāvā (par priekšsēdētāju kļuva A. Kirhenšteins, par viņa vietniekiem – P. Plēsums un A. Upīts). Tika atzīta par pareizu A. Kirhenšteina vadītās valdības darbība pārejas laikā, V. Lācim uzdeva sastādīt jaunu valdību, ko apstiprināja ar nosaukumu LPSR Tautas Komisāru Padome.¹¹

Ar Konstitūcijas 14. pantu atbilstoši agrākajam administratīvi teritoriālajam Latvijas valsts iedalījumam Latvijā tika noteikti 19 apriņķi – Abrenes, Aizputes, Bauskas, Cēsu, Daugavpils, Ilūkstes, Jēkabpils, Jelgavas, Kuldīgas, Liepājas, Ludzas, Madonas, Rēzeknes, Rīgas, Talsu, Tukuma, Valkas, Valmieras un Ventspils, kā arī 5 republikas pakļautības pilsētas – Rīga, Daugavpils, Liepāja, Jelgava un Ventspils.

Vietējo padomju vēlēšanas pirmajā padomju varas pastāvēšanas gadā nenotika, ar AP Prezidija 1940. g. 27. novembra dekrētu tika ieceltas pilsētu un apriņķu pagaidu izpildkomitejas, kas savukārt iecēla izpildkomitejas pagastos iepriekšējo pagastu valžu vietā. Daļa no šiem aktīvistiem, sākoties aktīvai kara darbībai Latvijas teritorijā, atkāpās līdzī Sarkanajai Armijai uz Krieviju un vēlāk iesaistījās Sarkanās Armijas latviešu kaujas formējumos. Neliela daļa nokļuva sarkano partizānu vienībās Latgalē un Kurzemē.

Kā mēģinājums vadīt pret Vāciju vērsto partizānu kustību bija īpašu partijas centru izveidošana atbilstoši Latvijas kultūretnogrāfiskajiem apgabaliem un atsevišķos apriņķos, kur partizāni jau darbojās vai bija cerības viņu darbību izvērst plašāk. Piemēram, 1943. g. aprīlī tika izveidota LK(b)P Latgales apgabala pagrīdes komiteja, 1943. g. oktobrī – LK(b)P Vidzemes apgabala pagrīdes komiteja. Tādas komitejas tika nodibinātas arī Abrenes, Madonas un Valkas apriņķī,¹² taču īpaši aktīvu darbību tās nespēja izvērst. Sarkano partizānu kustībai Latvijā nebija vajadzīgā iedzīvotāju atbalsta un pietiekoši labvēlīgu dabas apstākļu.

Pēc vācu iebrukuma 1941. g. vasarā okupētajās Baltijas valstīs un Baltkrievijas teritorijā tika izveidota vienota okupācijas varas pārstāvniecība – reihskomisariāts "Ostland" (sākumā reihskomisārs bija H. Loze, no 1944. g. rudens – E. Kohs). Šo veidojumu sadalīja ģenerālapgabalos, kas visumā atbilda kādreizējo valstu robežām. Latvijas ģenerālapgabala ģenerālkomisārs bija O. Drekslers. Latvija tālāk tika sadalīta 6 apgabalos, atsevišķi izdalot Rīgas pilsētu, Rīgas lauku apgabalu,

Jelgavas, Valmieras, Liepājas un Daugavpils apgabalu. Ar šo apgabalu civilās pārvaldes starpniecību, piedaloties arī drošības un kārtības policijas spēkiem, tika īstenota Lielvācijas ekonomiskā un nodokļu politika. Vācu okupācijas varas pasākumi detalizēti izsekojami laikrakstā "Rīkojumu Vēstnesis", kas iznāca Rīgā no 1942. g. februāra līdz 1944. g. septembrim. Tajā publicēja okupētās "Ostlandes" jeb Austrumu apgabala teritorijai kopīgus rīkojumus par algām, nodokļiem, klašu pildīšanu, sāls monopolu utt. Elektroenerģijas patēriņa tarifi attiecināti uz Latviju un Lietuvu, bet ļoti daudzi rīkojumi un paziņojumi paredzēti tikai atsevišķiem Latvijas apgabaliem un apriņķiem.

Savā apjomīgajā pētījumā par ekonomisko politiku Latvijā vācu un padomju okupācijas apstākļos G. Ķeniņš-Kings atzīmē, ka Latvijas valsts un ekonomiskās struktūras tūlīt pēc vācu okupācijas formāli tika atjaunotas pirmspadomju līmenī, atdalot civilās administrācijas funkcijas no militārajām, daudzas Latvijas institūcijas tika reorganizētas pēc Vācijas parauga.¹³ Samērā drīz pašvaldību darbā tika iesaistīti arī vietējie iedzīvotāji. "Rīkojumu Vēstnesī" 1942. g. 20. martā bija ievietots reihsministra A. Rozenberga rīkojums "Par pašvaldības tiesībām latviešu, lietuviešu un igauņu tautām". Tajā norādīts, ka vācu augstākā vara un politiskā vadība okupēto Austrumu apgabalu reihsministra virspārraudzībā atrodas Lietuvas, Latvijas un Igaunijas ģenerālkomisāru rokās. Zemes pārvaldi realizē vietējie orgāni un iestādes ar savām amatpersonām, kuras atkarībā no šo personu amata pakāpes ieceļ vai nu vācu civilliestādes tieši, vai ar viņu piekrišanu. Zemes pašvaldības pārvaldei padotās iestādes bija apriņķu, apriņķos neiekļauto pilsētu, pagastu un pagastu apvienību pašvaldības iestādes. Oficiālā valoda satiksmē ar vācu civilpārvaldēm bija vācu, bet zemes pašvaldībā – vācu un attiecīgā vietējā valoda.¹⁴

Vietējos ģenerāldirektorus Latvijā iecēla amatā 1942. g. 9. maijā – iekšlietās O. Dankeru, saimnieciskos jautājumos V. Zāgaru, finansu – J. Skujevicu u.c. O. Dankera 1942. gada jūlijā parakstītajos "Noteikumos par apriņķu pašvaldību darbību" paredzēts: "Apriņķu pašvaldības darbojas uz 1927. g. 5. novembra likuma par apriņķu pašvaldību pamata tādā redakcijā, kādā tie bija spēkā 1934. g. 16. jūlijā. Pēc 1940. g. 17. jūnija izdotie likumi un noteikumi piemērojami, ciktāl pēc 1941. g. 1. jūlija tie nav noteikti atcelti."¹⁵

Pašvaldības vadīja apriņķu vecākie ar vairākiem palīgiem – atsevišķo nozaru vadītājiem. Apriņķa vecākos iecēla un atbrīvoja no amata apgabala ģenerālkomisāri saskaņā ar iekšlietu ģenerāldirektora rīkojumiem. Apriņķa pašvaldībās darbojās arī vairāki apriņķa padomnieki, kuriem tas bija neapmaksāts goda amats.

Ar A. Rozenberga rīkojumu 1943. g. februārī visā Austrumu apgabalā atjaunoja privātīpašumu uz zemi, no jauna atverot hipotēku un zemesgrāmatas ar tālākām mantošanas tiesībām.

Atsevišķos Latvijas apgabalos izsludināja krāsaino metālu nodošanas un savākšanas kampaņas, par to piesavināšanos draudot ar nāves sodu.¹⁶ Mobilizācija vācu armijā tika izsludināta pa apriņķiem. Tāpat vairākos apriņķos, norādot vēl sīkāku iedalījumu atsevišķos pagastos vai pat to daļās, tika izsludināta vai atcelta trakumsērgas bīstamība.

Visos apriņķos izsludināja valsts aizsardzībā esošo kultūras pieminekļu sarakstus, kuru kopskaits bija gandrīz 2,5 tūkstoši, no tiem Rīgā ap 230.

Latvijas ģenerālapgabalā 1943. g. rudenī izveidoja vienotu saimniecisku apvienību "Kūdra",¹⁷ 1944. g. pavasarī izveidoja mežsaimniecību apvienību un pārtikas rūpniecības uzņēmumu apvienību. Tika reģistrētas 265 piensaimnieku sabiedrības, 300 patērētāju kooperatīvi, 390 krājaizdevumu sabiedrības un 505 savstarpējās apdrošināšanas biedrības, kas nebija piesaistītas pagastiem.¹⁸ "Rīkojumu Vēstnesī" atspoguļojas arī atsevišķas administratīvi teritoriālas izmaiņas. No Jēkabpils

apriņķa tika atdalītas Pļaviņas un pievienotas Rīgas lauku apgabalam.¹⁹ Tika precizētas robežas apriņķiem, pārdēvēta Abrene, kuras nosaukums no 1942. g. 1. februāra bija Abrehen.²⁰

Līdz ar hitleriskās okupācijas izbeigšanos un padomju karaspēka iebrukumu Latvijā sākās straujas administratīvās izmaiņas visās jomās. Tieši Abrenes apriņķis bija viens no pirmajiem, ko skāra visjūtāmākās izmaiņas arī pēc vācu armijas atkāpšanās. Jau 1944. g. 22. augustā saskaņā ar LPSR AP Prezidija ierosinājumu Abrene un 6 pagasti, kuros bija ievērojams krievu tautības iedzīvotāju pārsvars, tika pievienoti KPFSR. Latvija zaudēja prāvu teritoriju, nozīmīgu dzelzceļa mezglu, ko tagad sauc par Pitalovu, daudzi bijušie zemes īpašnieki vairs nevar atjaunot īpašuma tiesības. Bijušo Abrenes apriņķi 1945. g. 12. oktobrī pārdēvēja par Viļakas apriņķi.²¹

Saglabājot pirmskara iedalījumu apriņķos un pagastos, vēl pirms kara beigām ar 1945. g. 1. martu Latvijā pēc PSRS parauga par teritorijas iedalījuma pamatvienību noteica ciemu. 1946. g. to skaits bija 1362, un praktiski tāds pats – 1358 – tas saglabājās visā pirmajā pēckara piecgadē līdz 1950. gadam.

Vēl pirms vācu armijas kapitulācijas Kurzemē, kad līdz kara beigām bija palikušas tikai pāris nedēļas, LKP Tautas Komisāru Padome 1945. g. 25. aprīlī pieņēma lēmumu par palīdzības sniegšanu ciemu izpildkomiteju darba organizēšanā. Bija paredzēts finansiāls atbalsts katrai ciemu padomei 1000 – 1500 rbļ. apjomā, semināru organizēšana jauno darbinieku apmācīšanai, steidzama pašu nepieciešamāko likumu apkopošana un izdošana krājumā, ārpuslimitu papīra piešķiršana utt.²²

Ciemu padomes oficiāli sāka darboties 1945. g. no 1. augusta Ilūkstes, Madonas un Abrenes apriņķī, no 10. septembra Valmieras, Jēkabpils, Talsu, Tukuma, Kuldīgas, Daugavpils un Aizputes apriņķī, no 8. oktobra Liepājas un Cēsu apriņķī, no 2. novembra Ventspils, Jelgavas un Bauskas apriņķī, no 22. novembra Valkas un no 20. decembra – Rīgas apriņķī.²³ Vienlaikus notika arī pagastu robežu grozīšana Cēsu un Rēzeknes apriņķī.²⁴

Gada nogalē LPSR TKP pieņēma lēmumu par pilsētu, apriņķu un pagastu nosaukumu tulkojumu un to pareizu atveidošanu krievu valodā,²⁵ jo oficiālajos dokumentos jau tad sāka iespieties krievu valoda. Ciemu izpildkomiteju līmenī vismaz latviskajos lauku rajonos pamatvaloda bija latviešu valoda. Noteikumus par darbvedību “LPSR APP Ziņotājā” publicēja 1946. g. 5. un 6. augustā.²⁶

1946. g. 20. jūlijā apstiprināja jaunu nolikumu par ciemu izpildkomitejām tā pagaidu nolikuma vietā, kas bija pieņemts vēl piefrontes apstākļos 1945. g. 1. martā. Nolikumā bija ietvertas tādas ciemu padomju darbības jomas kā rūpniecība, lauksaimnieciskā ražošana, mežizstrāde, tirdzniecība un sagāde, sociālā nodrošināšana un izglītība, bez tam arī sociālistiskās valsts aizsardzība un revolucionārā modrība. Tas bija tipveida nolikums, kas bija veidots uz pārējo PSRS republiku administratīvā iekārtojuma pamata.²⁷ Pagastu un ciemu izpildkomitejas darbojās, balstoties uz desmitmāju pilnvarotajiem, t.s. desmitniekiem, kuri vēlāk bieži vien kļuva par vēlēto padomju deputātiem. Saskaņā ar nolikumu pilsētu, pagastu un ciemu izpildkomiteju pakļautībā tika veidotas pastāvīgi darbojošās komisijas. 1946. gada sākumā to darbā bija iesaistīti ap 29 tūkst. cilvēku, par desmitniekiem strādāja vairāk nekā 13,5 tūkstoši.²⁸

Arī vēlēšanu apgabalī pirmajā pēckara piecgadē Latvijā tika iedalīti un veidoti saskaņā ar Vissavienības vēlēšanu likumiem, un tie jau stipri atšķīrās no iepriekšējiem Tautas saeimas vēlēšanu apgabaliem. PSRS Savienības padomes vēlēšanām 1946. g. februārī Latvijā izveidoja 7 vēlēšanu apgabalus (Rīgas pilsētas, Rīgas lauku, Liepājas, Jelgavas, Madonas, Rēzeknes, Daugavpils), bet Tautību padomes vēlēšanām – 24 apgabalus (to skaitā 5 Rīgas pilsētā un pa vienam katrā apriņķī, apvienojot vienā apgabalā Kuldīgas un Aizputes apriņķi).²⁹

Latvijas PSR Augstākās Padomes vēlēšanām 1947. g. februārī tika izveidoti 120 apgabali. 1951. gada LPSR AP vēlēšanās Latvijā bija izveidoti 200 vēlēšanu apgabali, bet tautas tiesnešu vēlēšanām divreiz mazāk – 100 vēlēšanu apgabalu. Pārstāvniecības norma 1940. g. vēlēšanās bija 1 deputāts no 20 tūkst. iedzīvotājiem, 1947. g. – 1 deputāts no 15 tūkst., bet 1950. g. decembrī vietējās padomēs – 1 deputāts no 10 tūkst. iedzīvotāju.³⁰ Jāpiebilst, ka arī turpmākajos gados šai balsošanas procedūrai, kuras rezultāts faktiski bija jau iepriekš noteikts, tika veltīts milzums daudz līdzekļu un enerģijas, katru reizi paredzot teritoriālo iedalījumu, atbildīgās komisijas, gatavojot vēlētāju sarakstus utt.

Apriņķu skaits Latvijā ilgstoši bija saglabājies nemainīgs – 19, bet 1946. g. 19. aprīlī Valkas apriņķi sadalīja divos mazākos – Alūksnes un Valkas,³¹ pēc tam 1947. g., nodalot teritorijas no kaimiņu apriņķiem, izveidoja Ogres, Limbažu, Gulbenes, Krāslavas un Viļānu apriņķi.³²

Ar LPSR Augstākās Padomes Prezidija 1949. g. 31. decembra dekrētu apriņķi tika sadalīti vēl sīkāk un pārdēvēti par rajoniem, pagastus kā starpposmu starp ciemiem un rajoniem likvidēja. Uz 1950. g. 1. maiju Latvijā uzskaitītas 58 pilsētas (no tām 5 – Rīga, Liepāja, Ventspils, Jelgava un Daugavpils – republikāniskajā pakļautībā), 58 rajoni, 1358 ciemu padomes jeb ciemi un 20 strādnieku ciemati.³³

Kādreizējo pagastu teritorijas bija sadalītas vidēji 3–4 mazākās vienībās, vairāk nekā divreiz bija pieaudzis lielāko administratīvo vienību skaits, līdz ar to krietni pieauga administratīvo darbinieku loks, kā arī paplašinājās algotā partijas nomenklatūra. LPSR KP priekšsēdētāja vietnieks M. Plūdons rakstā "Latvijas PSR rajonu izpildkomiteju kārtējie uzdevumi" tieši norādīja: "Vecais iedalījums apriņķos un pagastos vairs neatbilda saimnieciskās un kultūras celtniecības prasībām, apgrūtināja kolhozu, kultūras un citu organizāciju un iestāžu tiešu vadīšanu [...] Kļuva nepieciešams nodibināt rajonizēšanas sistēmu, kāda pastāv visā Padomju Savienībā, tuvināt pārvaldes orgānus, partijas un valsts aparātu lauku iedzīvotāju masām, radīt lauku apvidos tādas administratīvi teritoriālas vienības, kas būtu visērtākās pārvaldīšanas uzdevumu veikšanai un kompakts ekonomiskajā ziņā."³⁴

Žurnālā "Padomju Latvijas Boļševiks" 1950. g. pavasarī ievadrakstā "Partijas lauku rajonu komiteja – svarīgs posms partijas darbā uz laukiem" ir tieša atsauce uz Staļina norādēm politiskajā pārskatā VK(b)P 16. kongresam: "Rajonizēšanas mērķis – tuvināt partijas–padomju un saimnieciski kooperatīvo aparātu rajonam un ciemam, lai gūtu iespēju laikus atrisināt sasāpējušos lauksaimniecības jautājumus. [...] Tagad kolhozu celtniecības smaguma centrs ir pārvietojies uz rajonu organizācijām. Šeit saplūst kolhozu celtniecības un ikkura cita saimnieciskā darba pavedieni uz laukiem tiklab pa kooperācijas līniju, kā arī pa padomju līniju, tiklab pa kredīta līniju, kā arī pa sagādes līniju."³⁵ Ievadraksta autors neslēpj, ka komunistu vairākums Latvijā šai laikā strādā nevis laukos, bet gan rajonu iestādēs un organizācijās.

Ar šo pārkārtojumu, kura tiešs mērķis bija partijas un padomju varas saplūdināšana un ietekmes pastiprināšana Latvijas laukos, arī pilnā apjomā izpaudās staļinisms, ko īsi, bet kodolīgi raksturojis U. Ģermanis: "Staļinisms – dīvains revolucionārās frazeoloģijas un dažu sociālisma elementu sakausējums ar senām Krievijas valsts pārvaldes tradīcijām un imperiālistiskām ambīcijām, ko visu vainagoja vēl nekur neredzēts izspiedzes un terora aparāts."³⁶ Par uzskatāmu piemēru šā režīma patvaļai un teroram var minēt daudzo slēgto zonu izveidošanu gan tiešā robežas tuvumā Kurzemes piekrastē, gan ap karaspēka daļu izvietošanu. Par slēgtu pilsētu gluži negaidīti 1950. g. rudenī kļuva toreiz pēc lieluma otrā lielākā Latvijas pilsēta Liepāja. Visiem pilsētniekiem pasēs iespieda īpašu zīmogu, daļai iedzīvotāju kā neuzticamiem 48 stundu laikā bija pilsēta jāatstāj. Uz

dzelzceļa un ceļiem notika stingra dokumentu kontrole, iebraukšanai vajadzēja īpašas atļaujas. Tomēr pat slēgtajā pilsētā bija vēl nepieejamāks rajons – Karosta, kurā iekļūšana nebija atļauta arī pašiem dzimtajiem liepājniekiem.³⁷ Šāda absurda situācija saglabājās līdz 50. gadu vidum, kad visā PSRS impērijā iezīmējās pirmais “atkusnis”.

Kā pozitīvs moments jauno lauku rajonu veidošanā atzīmējama to ērtāka sasniedzamība, pat visnomaļāko apvidu attālums no rajona centra nebija lielāks par 30–45 km. Zināmas iespējas straujāk attīstīties radās tām pilsētām, kas bija kļuvušas par jauno rajonu centriem – Apei, Aucei, Balviem, Dobelei, Grīvai, Jaunjelgavai, Kandavai, Kārsavai, Krustpilij, Līvāniem, Maltai, Rūjienai, Saldum, Siguldai, Smiltenei, Varakļāniem un Zilupei, kā arī lielākajām apdzīvotajām vietām bez pilsētas tiesībām, kā Aknīstei, Alojai, Alsungai, Baldonei, Cesvainei, Dundagai, Elejai, Ērgļiem, Jaunpiebalgai, Neretai, Saulkrastiem un Skrundai. Par neatliekamu uzdevumu kļuva šo mazpilsētu statusa precizēšana.

Tiešs aizguvums no Krievijas centrālajiem apgabaliem, bet Latvijai jauna parādība bija strādnieku ciematu, ko vēlāk pārdēvēja par pilsētciematiem, veidošana. Pirmās piecas apdzīvotās vietas – Kalnciems, Ķegums, Lielvārde, Stende un Līgatne – šo nosaukumu ieguva jau 1949. g. 31. decembrī. Nākamās 15 apdzīvotās vietas – Saulkrasti, Aloja, Skrunda, Ērgļi u.c. – šo nosaukumu ar APP dekrētu ieguva 1950. g. 21. februārī, vēl jauna grupa apstiprināta 1950. g. 3. augustā.³⁸ To skaits tālākajos gadu desmitos turpināja pieaugt sakarā ar rūpniecisko attīstību vai izejvielu iegūšanu republikas rajonos, kas bija saistīta ar lielu darbaspēka koncentrāciju.

Savukārt ciemu skaits nepārprotami bija pārāk liels, un jau pavisam drīz pēc to izveidošanas sākās ciemu apvienošana vai to teritorijas jauna pārdalīšana. Ar pamatojumu, ka ciemu padomes aptver pārāk maz iedzīvotāju un zemnieku saimniecību skaits ir neliels, 1950. g. 18. jūlijā tika likvidēti 19 ciemi. Starp tiem bija Krustpils rajona Līgenes ciems, ko pievienoja Sāvienai, Ventspils rajona Lībciemu pievienoja Užavai, Sīpeli pievienoja Straumes ciemam Dobeles rajonā utt.³⁹ 1950. gada 23. augustā likvidēja Acupes un Beverīnas ciemu Valkas rajonā.⁴⁰ Šis process norisa vienlaicīgi ar 1949. g. pavasarī masveidīgi noorganizēto sīko kolhozu apvienošanu, kas tāpat notika voluntāri saskaņā ar pavēlēm “no augšas”, īpaši nerēķinoties ar vietējo iedzīvotāju vēlmēm. 1951. gada 17. jūlijā jau ar norādi, ka ciemu apvienošana saistīta ar kolhozu apvienošanu, Aizputes, Aknīstes, Alojās, Alsungas, Alūksnes, Baldones un Bauskas rajonā tika likvidēti vēl 22 ciemi, bet 18. jūlijā Valmieras, Ventspils, Viļānu un vēl dažos rajonos ciemu skaits saruka par 26 vienībām.⁴¹ Alfabētiskā kārtība rajonu izvēlē liecina, ka par pamatu tika ņemts krievu alfabēts.

Dažas dienas vēlāk – 19. un 20. jūlijā – 59 ciemi tika apvienoti un pazuda no jaunizveidotā iedalījuma citos atlikušajos rajonos, bet 11. septembrī to paveica arī Abrenes rajonā, kurš ar rajona centru Viļakā atkal bija izveidots 1949. g. decembrī.⁴² 1954. gada “Latvijas PSR administratīvajā iedalījumā” uzskaitīti 708 ciemi, t.i., ciemu skaits bija samazinājies gandrīz divkārt. LPSR Ministru Padomes organizācijas daļas vadītāja H. Fiļuškina īpaši uzsvēra ciemu padomju izpildkomiteju lomu kolhozu darba plānu izpildes gaitas kontrolēšanā un kolhozu statūtu ievērošanā, kā obligātu uzdevumu minot arī citu valsts iestāžu un organizāciju darba veicināšanu.⁴³

Lai vēl vairāk pakļautu Baltijas valstu teritorijas centrālajam pārvaldes aparātam, bija mēģinājums arī te pēc lielo republiku parauga veidot apgabalus. Ar PSRS AP Prezidija dekrētu 1950. g. 20. jūnijā Lietuvu sadalīja 4 – Viļņas, Kauņas, Klaipēdas un Šauļu – apgabalos.⁴⁴ Latviju līdzīgi sadalīja 3 – Rīgas, Liepājas un Daugavpils – apgabalos 1952. g. aprīlī. Taču nelielajā Latvijā šāds iedalījums bija lieks un vēl vairāk sarežģīja jau tā izpletušos birokrātisko aparātu, 1953. g. aprīlī šo iedalījumu atcēla.⁴⁵

Latvijas PSR administratīvi teritoriālais iedalījums *

	1946. 1.10.	1950. 1.05.	1954. 1.07.	1957. 1.07.	1961. 1.08.	1964. 1.01.	1967. 1.08.	1972. 1.01.	1978. 1.01.	1984. 1.01.
Pilsētas, t.sk. republikas pakļautības	58 5	58 5	57 6	56 6	55 7	54 7	56 7	56 7	56 7	56 7
Rajoni (1946.g. – apriņķi)	20	58	58	45	32	21	26	26	26	26
Pagasti	510	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ciemi	1361	1358	708	661	607	569	546	534	481	468
Pilsētciemati (līdz 1961. g. – strādnieku ciemati)	20	27	27	34	34	34	33	35	36	37
Lauku ciemati	-	-	-	-	-	-	-	-	-	669

* Pēc: Latvijas PSR administratīvi teritoriālais iedalījums. – R., 1946.;1950.,1954.,1957., 1961.;1964.;1967.;1972.;1978.;1984.

LPSR AP publicētajos apkopojumos par Latvijas iedalījumu šīm izmaiņām gan skaitliskā ziņā, gan faktiskajās norisēs var izsekot ilgākā laikposmā.

Kā var secināt, vismazāk skaitliskās izmaiņas skārušas lielās pilsētas. Līdz 1954. g. Daugavpils pilsētā tika iekļauta tās dienvidu sastāvdaļa – Grīva, kurai pilsētas tiesības bija no 1912. g., tādējādi par 1 vienību samazinājās pilsētu kopskaits,⁴⁶ bet par republikas pakļautības pilsētu tika atzīta Rēzekne. 1957. gada 7. janvārī Pļaviņu sastāvā iekļāva Gostiņus,⁴⁷ kam pilsētas tiesības bija no 1933. gada. Pilsētu skaita izmaiņas, kas radušās līdz 1961. g., bez tam bija saistītas ar jaunas republikas pakļautības un starptautiskas nozīmes kūrortpilsētas izveidošanu: 1959. g. 11. novembrī no Rīgas tika atdalīta paprāva teritorija, un, apvienojot to ar Sloku (Jūrmalas senākā apdzīvotā vieta, pilsētas tiesības no 1785. g.) un Ķemeriem (no 1928. g.), radās jauna pilsēta divu iepriekšējo vietā.⁴⁸

Savukārt 1962. g. 17. aprīlī apvienoja Jēkabpili ar Krustpili (pilsētas tiesības no 1920. g.), nosaucot jauno pilsētu par Jēkabpili, taču saglabājot Krustpils nosaukumu dzelzceļa stacijai.⁴⁹ 1967. gada 20. februārī līdzšinējā pilsētciemata vietā, kurš 1965. g. tika izveidots sakarā ar izvērstu ķīmiskās rūpniecības kompleksa celtniecību, nodibināja vēl vienu jaunu pilsētu – Olaini. Līdzīgi 1967. gada 10. janvārī radās Stučka (tagad Aizkraukle), kuras sākums meklējams bēdīgi slavenās Pļaviņu HES celtniecības strādnieku ciematā (1961. g.).⁵⁰ 70. un 80. gados pilsētu statuss un skaits vairs mainīts netika, kas radīja zināmu stabilitāti administratīvajā un plānošanas jomā vismaz šajā ziņā.

Kā jau minēts, pilsētciematu skaits pakāpeniski pieauga, dibinot lielas ražotnes un sakarā ar to strauji palielinoties iedzīvotāju skaitam. Īpaši strauji tas notika 50. gadu nogalē un 60. gados. Sakarā ar dzelzsbetona rūpnīcas celtniecību 1961. g. radās pilsētciemats Vangaži, 1968. g. šādu nosaukumu piešķīra Skrīveriem, 1969. g. – Rojai, 1974. g. – Kupravai sakarā ar drenu cauruļu rūpniecības kompleksa būvi, 1979. g. – Ozolniekiem, jo uz Jelgavas pievārti pārcēlās un milzīgos apjomos celtniecību izvērta RAF.

Tabulas pēdējā iedaļā 1984. g. parādās jauns veidojums – lauku ciemati, kas tapis ar LPSR APP 1982. g. 30. decembra dekrētu atbilstoši LPSR MP iesniegtajam sarakstam.⁵¹ Tas bija mēģinājums kolektivizētos laukus vēl vairāk pielīdzināt pārējiem PSRS apgabaliem un turpināt

līdz šim nesekmīgo Latvijas viensētu iznīcināšanu. Arī šai problēmai ir sava visai ilgstoša un pretrunīga attīstības gaita. Jau uzsākot Latvijā piespiedu vienlaidus kolektivizāciju, tika izstrādāts īpašs "Nolikums par kolhozu centru izvēli", kurā bija paredzēta kolektīvo saimniecību centru celtniecības saskaņošana ar esošo administratīvo iedalījumu.⁵² Jau 1949. gada Jelgavas apriņķa "Nākotnē" un Daugavpils apriņķa "Dzirkstelē" sākās reāla kolhozu ciematu celtniecība. Padomju saimniecību administratīvie un saimnieciskie centri pa lielākai daļai bija izvietoti bijušajās lielsaimniecībās vai lielākās apdzīvotās vietās. Ar kolhozu apvienošanas kustību 50. gadu sākumā, kas notika visā Padomju Savienībā un sevišķi sāpīgi skāra Baltijas valstu tradicionālo saimniekošanas sistēmu, sākās viensētu vai nelielo apdzīvoto vietu piespiedu pārcelšana uz ciematiem. Lai gan šie plāni Latvijā līdz galam netika realizēti un ierastais dzīvesveids daudzviet laukos saglabājās, tos tomēr stipri izpostīja plašā un nepārdomātā meliorācija, sīko upīšu iztaisnošana, milzīgu lauku masīvu veidošana pēc Ukrainas parauga utt.

1956. gadā Priekules rajonā sāka darbu Latvijā pirmā Starpkolhozu celtniecības organizācija, kuras uzdevums bija ne tikai kolhozu saimniecisko objektu būvniecība, bet arī ciematu būve. 1958. gada beigās Latvijā 37 šādas SCO apvienoja jau gandrīz pusi no visiem kolhoziem.⁵³

70. gadu sākumā Latvijā par perspektīviem tika atzīti 988 ciemati (no tiem 672 bija paredzēti kā galvenie un 316 – kā palīgcemati). Igaunijā tika plānoti 732 ciemati (attiecīgi 352 un 380), Lietuvā – 3734 lauku ciemati.⁵⁴ 1979. gada 20. decembrī tika pieņemts īpašs LPSR Ministru Padomes lēmums "Par Latvijas PSR perspektīvo lauku apdzīvoto vietu klasifikāciju un to apbūves pamatobjektu nomenklatūru".⁵⁵ Kā pamatojums šādam lauku ciematu sadalījumam minēta perspektīvo lauku apdzīvoto vietu arhitektoniskā plānojuma uzlabošana, "lai nodrošinātu lauku iedzīvotājiem sniedzamo kultūras un sadzīves pakalpojumu līmeņa nemītīgu paaugstināšanos, kā arī lai racionāli izmantotu materiāli tehniskos un darbaspēka resursus lauku rajonos". Jau esošos un plānotos lauku ciematus iedalīja 3 kategorijās: ciemati ar starpsaimniecību nozīmi, kolhozu, padomju saimniecību, kā arī citu valsts saimniecību un lauksaimniecības uzņēmumu galvenie ciemati, palīgcemati ar ierobežotu apkalpošanas sfēru. Lēmuma pielikumā uzskaitīti katram šo kategoriju ciematam nepieciešamie uzņēmumi un iestādes. Pirmajai kategorijai kā obligātas minētas 23 dažādas vienības, to skaitā ciema padomes izpildkomiteja, saimniecības kantoris, kultūras nams, skolas, bērnudārzs, aptieka, ēdnīca, universālveikals, sporta būvju komplekss, pasts un krājkaše, pirts, viesnīca utt. Vairums no šīm iestādēm par nepieciešamām atzītas arī otrās kategorijas ciematos, trešajai kategorijai jeb palīgcematiem atvēlot saimniecības nodaļas vai brigādes kantori, sporta laukumu, ēdnīcu, pārtikas veikalu un pirti. Jaunu dzīvojamo ēku celtniecība, kā arī jaunu kultūras un sadzīves nozīmes celtniecības objektu būve trešās kategorijas ciematos bija aizliegta. 1982. gadā Latvijas laukos bija pavisam 563 dažāda profila lauksaimniecības uzņēmumi, to skaitā kolhozi un padomju saimniecības, par sovhoztehnikumiem pārdēvētās vidējās lauksaimniecības mācību iestādes, mašīnu un dārzkopības izmēģinājumu stacijas, Lauksaimniecības akadēmijas palīgsaimniecības u.c.⁵⁶

1982. gada 30. decembrī reģistrētajiem 669 ciematiem atsevišķos gadījumos atjaunoja kādreizējo pagastu nosaukumus, bet biežāk tie bija saistīti ar lielo lauku saimniecību – kolhozu un sovhozu nosaukumiem, kuriem, par laimi, jau bija nomainīti kādreiz tik populārie Ždanova, Vorošilova, Ņeņina ceļa utt. vārdi. Piemēram, Bauskas rajona Īslīces ciema teritorijā parādījās Jaunbauskas, Rītausmas un Vārpas ciemats, Gailīšu ciemā – Pāces un Uzvaras ciemats, Ceraukstes ciemā bez paša Ceraukstes ciemata – arī Beibeži un Mūsa. Īpaši sarežģītas šīs pārmaiņas bija Rīgas

rajonā, kur teritoriju dališana un pārdališana notikusi vairākkārt. No Salaspils ciema tika atdalīta Saulkalne, no Stopiņu ciema – Liči, Saurieši un armijas bāzes vieta Silzemnieki. Sējas ciems, pats savu nosaukumu zaudēdams, tika sadalīts trijās daļās – Loja, Murjāņi un Pabaži, no Mārupes atdalīja Austrumu un Tīraines ciematu utt. Šādu lauku ciematu izveidošana un apstiprināšana bija lauksaimniecības kolektivizācijas rezultāts, kas vēl vairāk sarežģīja tradicionālo Latvijas iedalījumu.

Kā uzskatāmi liecina tabula, ciemu skaits visā aplūkojamajā laikposmā turpināja samazināties. Līdz 50. gadu vidum tas desmit gadu laikā bija sarucis divkārt, vēl arī 60. gados katru gadu likvidēja vai mainīja robežas apmēram 10 ciemiem. Kā piemēru var minēt 1960. un 1961. g., kad šis process norisa īpaši aktīvi. 1960. gada 7. jūlijā tika mainītas ciemu robežas 17 rajonos, likvidēts Aiviekstes un Odzienes ciems Krustpils rajonā, Asītes ciems Liepājas rajonā, Horoševas, Koņecpoles un Vertulovas ciems Ludzas rajonā, Pundoru ciems Dagdas rajonā, Demеровas ciems Balvu rajonā, Lazdu un Mežinieku ciems Tukuma rajonā u.c.⁵⁷ 1961. g. 1. februārī no administratīvās kartes pazuda Spāre un Talsciems Talsu rajonā, Purmsāti Liepājas rajonā, Aumeisteri Valkas rajonā, Grebli un Jaunsēlpils Jēkabpils rajonā, Paņemune Bauskas rajonā. Tā paša gada 29. jūlijā likvidēja Aizkraukles ciemu Ogres rajonā, Aizviķus Liepājas rajonā, Piksāri Valmieras rajonā, Strautiņus Alūksnes rajonā, Veiguļu un Voicuļevas ciemu Krāslavas rajonā un vēl dažus citus.⁵⁸ Šīs ciemu padomes tika vai nu pilnā apjomā pievienotas kādai no kaimiņu ciemu padomēm, vai sadalītas to starpā, un cilvēkiem vajadzēja atkal mainīt pagastmāju un adresi. 1962. gada 5. jūnijā 16 rajonos likvidēja 18 ciemus un 6 rajonos izmainīja ciemu robežas, pievienojot vai atdalot no tiem kolhozu un sovhozu teritorijas,⁵⁹ t.i., administratīvo iedalījumu pakārtojot saimnieciskajām interesēm. Ciemu kopskaita samazināšanās turpinājās vēl 80. gados, kad to jau bija krietni mazāk, nekā kādreiz Latvijā bija pagastu.

Kopš 50. gadu vidus šāda pati tendence bija vērojama rajonu iedalījumā. Kā pirmais 1955. g. 12. decembrī no lielā 1949. g. beigās izveidotā rajonu pulka pēc Grīvas pilsētas pievienošanas Daugavpilij tika likvidēts Grīvas rajons, kura teritoriju pievienoja Ilūkstes rajonam.⁶⁰ 1956. gada 30. martā likvidēja Apes rajonu, tā teritoriju sadalot starp Alūksnes un Smiltenes rajoniem, gandrīz visu Dundagas rajonu pievienoja Talsu rajonam, bet Ances ciemu Ventspils rajonam. Varakļānu rajonu sadalīja starp Viļānu un Madonas rajoniem.⁶¹ 1956. gada 7. decembrī no kartes pazuda vēl 9 rajoni – Aknīstes, Saulkrastu, Alojās, Alsungas, Elejas, Gaujenas, Jaunjelgavas, Neretas un Cesvaines.⁶² Vienlaikus notika plašas izmaiņas daudzu ciemu teritorijās, palielināja Bauskas, Gulbenes, Grobiņas un citu pilsētu platību. Toreizējā LPSR Ministru Padomes priekšsēdētāja V. Lāča rakstā "Padomju Latvijas Komunistā" uzsvērts, ka PSRS AP 6. sesija 1956. g. pieņēmusi likumu, kas paredz savienotajām republikām tiesības pašām risināt administratīvi teritoriālos jautājumus. Rakstā norādīts, ka šīs izmaiņas 1955. un 1956. g. devušas iespēju ietaupīt vairāk nekā 2 milj. rubļu algu fondā, no darba birokrātiskajā aparātā atbrīvoti pāri par 500 darbiniekiem.⁶³

Nākamais apjomīgais rajonu skaita samazinājums notika 1959. g. 11. novembrī, kad likvidēja Abrenes, Auces, Baldones, Ērgļu, Kandavas, Līvānu, Maltas, Pļaviņu, Priekules, Rūjienas, Skrundas, Smiltenes un Zilupes rajonu.⁶⁴ Priekules rajonu pievienoja Liepājas rajonam, kurš tādējādi kļuva nesamērīgi liels, Rūjienas rajons tika pievienots Valmieras rajonam. Abrenes rajonu sadalīja starp Balvu, Krāslavas un pat Alūksnes rajoniem, Baldones rajonu – starp Bauskas, Ogres un Rīgas rajoniem. Pēc rajonu likvidācijas līdz kārtējām vēlēšanām likvidējamo rajonu vēlēto deputātu pilnvaras bija jāsauglabā atbilstoši vēlēšanu apgabaliem, taču neskaidrību un sarežģītumu šajā izmaiņu gaitā bija ne mazums.

1962. gada 17. aprīlī no pakļautības pilsētai tika izslēgts Rēzeknes lauku rajons, tāpat uz laiku atsevišķi atdalīja Jelgavas rajonu, bet Ventspils lauku rajona teritorija gandrīz pilnā apjomā tika pievienota Talsu rajonam, tikai Vārves, Ziras, Užavas un Jūrkalnes ciemus pievienoja Kuldīgas rajonam, līdz ar to Ventspils rajons bija likvidēts. Likvidēja arī Krustpils, Dagdas un Kārsavas rajonu.⁶⁵ 1962. gada nogalē 18. decembrī tika likvidēti vēl 7 – Aizputes, Alūksnes, Limbažu, Ilūkstes, Jelgavas, Siguldas un Viļānu – rajoni, tos pievienojot blakusesošajiem lielākajiem Liepājas, Gulbenes, Valmieras, Daugavpils, Dobeles un Rīgas rajoniem, bet Viļānu rajonu sadalīja četrās daļās un pievienoja Rēzeknes, Preiļu, Madonas un Ludzas rajoniem.⁶⁶ Kopējais rajonu skaits bija sarucis līdz 21. Izrādījās, ka arī šīs izmaiņas nav noturīgas, un jau drīz vien sākās rajonu robežu grozīšana, piemēram, 1963. g. 14. maijā tika mainītas robežas 10 rajonos, 1966. g. 27. maijā mainītas ciemu robežas vai likvidēti ciemi 9 rajonos utt.

Ar to pašu lozungu, kas parasti tika lietots rajonu skaita samazināšanā, 1967. g. 10. janvārī tika izveidoti 5 jauni rajoni. LPSR AP Prezidija dekrēts paredzēja: “Lai celtu vietējo darbaļaužu deputātu lomu saimnieciskās, kā arī kultūras un sadzīves celtniecības vadīšanā, tāpat iedzīvotāju apkalpošanas uzlabošanā [...] izveidot šādus rajonus: Alūksnes, Jelgavas, Limbažu, Ventspils, Stučkas.”⁶⁷

Ventspils rajons saņēma atpakaļ no Kuldīgas rajona Vārves, Ziras, Jūrkalnes un Užavas ciemu, no Talsu rajona – Piltenes pilsētu, Ances, Popes, Tārgales, Ugāles, Usmas un Zlēku ciemu. Jaunizveidotajā Stučkas rajonā iekļāva daļu no Ogres un daļu no Bauskas rajona.

LPSR AP 7. sasaukuma pirmā sesija 1967. g. 13. aprīlī apstiprināja grozījumu Konstitūcijas 14. pantā par 26 lauku rajoniem un 7 republikas pakļautības pilsētām. Bija radīts ilgākam laika posmam samērā noturīgs administratīvais iedalījums, kas gan krietni vien neatbilda tradicionālajam Latvijas kultūrvēsturiskajam iedalījumam. Vidzemes robežās iekļāvās Alūksnes, Valkas, Cēsu, Limbažu, Valmieras un Ogres rajons, bet tām pāri sniedzās Madonas, Gulbenes un milzīgus apmērus sasniegušais Rīgas rajons. Tāpat apvienotais Jēkabpils un Stučkas rajons nekādi neatbilda ne Zemgales, ne Vidzemes statusam. Izveidotie rajoni bija stipri neviendabīgi arī pēc iedzīvotāju skaita un teritorijas. Platības ziņā mazākie (< 2000 km²) bija Jelgavas, Dobeles un Bauskas rajoni Zemgalē. Apvienošanas un pārveidošanas gaitā nesamērīgi lieli bija kļuvuši Liepājas un Madonas rajoni (attiecīgi 3607,5 un 3349,7 km²).⁶⁸ Arī Rīgas rajons ap metropoli vēl 1982. g. bija lielāks par 3000 km², lai gan galvaspilsēta nemitīgi pievienoja sev jaunas teritorijas, realizējot 1968. g. apstiprināto pilsētas attīstības ģenerālplānu.

Būtiska Latvijas sastāvdaļa vienmēr ir bijusi tās galvaspilsēta Rīga, kurā padomju varas gados tika sablīvēta gandrīz trešdaļa no Latvijas iedzīvotājiem un izveidojās pat vēl lielāks rūpnieciskā potenciāla īpatsvars. Tas nenoliedzami sāka traucēt normālu pilsētas attīstību, kā arī bremsēja visas republikas saimniecisko dzīvi pat centralizētās saimniekošanas apstākļos.

Arī Rīgas administratīvajā iedalījumā laika gaitā notikušas būtiskas pārmaiņas.

1941. gada 9. janvārī LPSR AP pieņēma dekrētu par pilsētas sadalīšanu sešos – Ļeņina, Kirova, Maskavas, Proletāriešu, Sarkanarmijas un Staļina – rajonos. Nākamajos mēnešos katrā rajonā izveidoja atbilstošas finansu, veselības aizsardzības, tautas izglītības u.c. nodaļas. Vienīgās toreiz atļautās – komunistu – partijas darbība vēl netika sadalīta šo rajonu ietvaros, bet grupējās trijos – Centra, Pārdaugavas un Maskavas rajonos.⁶⁹

Vācu okupācijas laikā Rīga bija sadalīta trijos kvalitatīvi atšķirīgos dzīvojamos rajonos, katrā no tiem bija citāda dzīvokļu īres maksa. Pirmajā rajonā ietilpa Rīgas centrs un Mežaparks, otrajā –

pilsētas daļa Daugavas labajā krastā no stacijas līdz Ķīšezeram un Pārdaugava no dzelzceļa tilta līdz Zasulaukam, bet trešajā – visa pārējā pilsētas teritorija.⁷⁰ Pēc vācu okupantu atkāpšanās atjaunoja pirmskara sadalījumu.

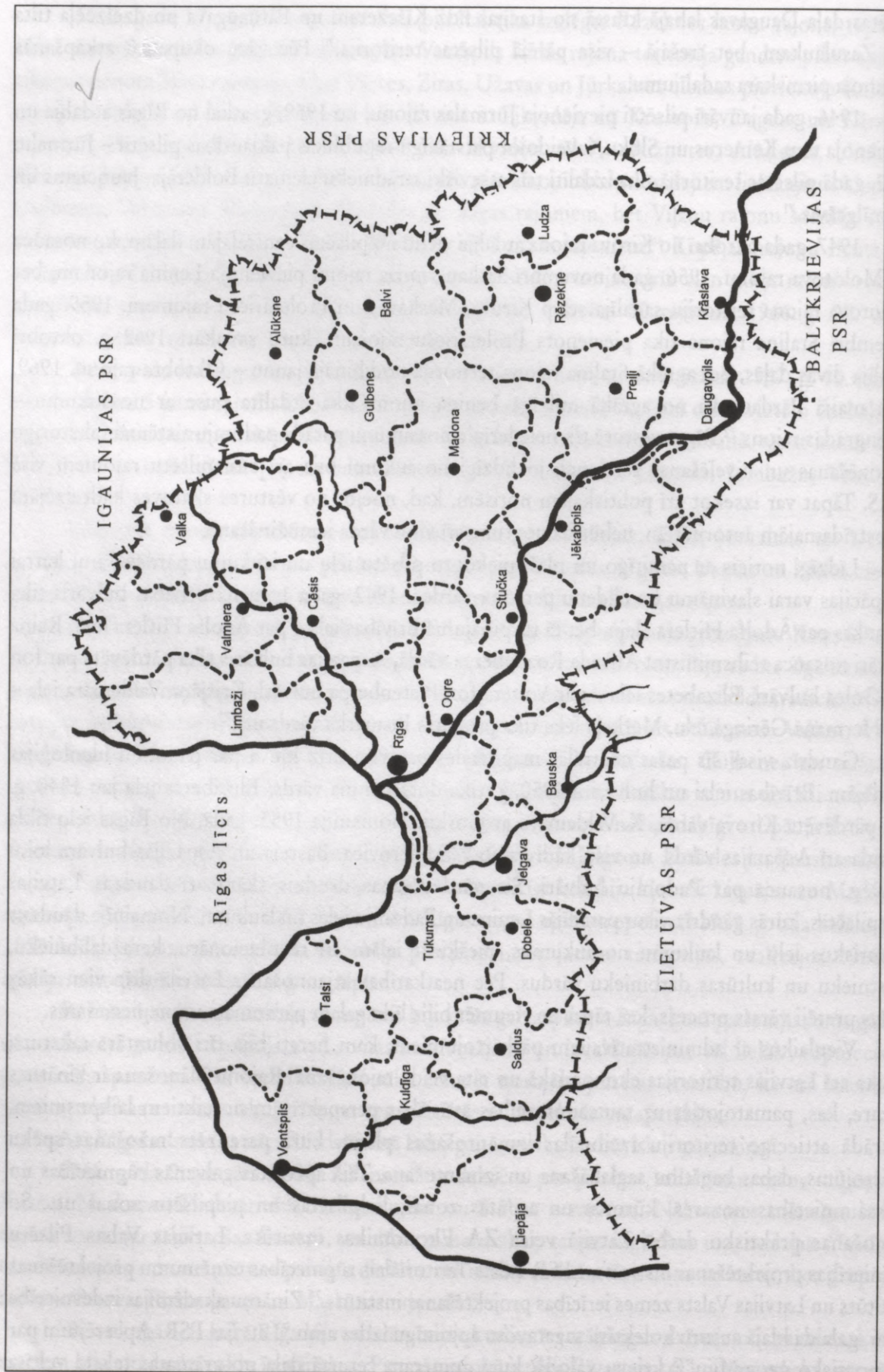
1946. gada janvārī pilsētai pievienoja Jūrmalas rajonu, ko 1959. g. atkal no Rīgas atdalīja un pievienoja tam Ķemerus un Sloku, izveidojot patstāvīgu republikas pakļautības pilsētu – Jūrmalu. 1952. gadā pilsētas teritorijā tika izdalīti trīs atsevišķi strādnieku ciemati: Bolderāja, Jaunciems un Vecmīlgrāvis.⁷¹

1947. gada oktobrī no Kirova rajona atdalīja vienu no pilsētas centrālajām daļām, ko nosauca par Molotova rajonu. 1956. gada novembrī Sarkanarmijas rajonu pievienoja Ļeņina rajonam, bet Molotova rajona teritoriju sadalīja starp Kirova, Maskavas un Proletāriešu rajoniem. 1959. gada novembrī Staļina rajons tika pievienots Proletāriešu rajonam, kuru savukārt 1962. g. oktobrī sadalīja divās daļās, bet agrākā Staļina rajona teritorijā nodibināja jaunu – Oktobra rajonu. 1969. gada maijā Pārdaugavā no agrākā milzīgā Ļeņina rajona tika atdalīta puse ar nosaukumu – Ļeņingradas rajons.⁷² Rīgas vēsturē tik neiederīgi nosaukumi parāda padomju sistēmai raksturīgo politizēšanas un nivelēšanas tendenci, jo līdzīgi nosaukumi bija arī citu pilsētu rajoniem visā PSRS. Tāpat var izsekot arī politiskajām norisēm, kad, noejot no vēstures skatuves kādreizējām neapstrīdamajām autoritātēm, nebūtībā nogrima arī viņu vārda iemūžināšana.

Līdzīgi noticis ar nemitīgo un plaši piekopto pilsētu ielu un laukumu pārdēvēšanu katrai okupācijas varai slavināmu un cildenu personu vārdos. 1942. gada 1. maijā Brīvības bulvāris tika nosaukts par Ādolfa Hitlera aleju, bet tā turpinājumā Brīvības iela – par Ādolfa Hitlera ielu, Raiņa bulvāri nosauca reihministra Alfrēda Rozenberga vārdā, Aspazijas bulvāris tika pārdēvēts par fon der Golca bulvāri, Elizabetes iela – par Voltera fon Pletenberga bulvāri, Krišjāņa Valdemāra iela – par Hermaņa Gēringa ielu, Merķeļa ielai tika piešķirts Bismarka vārds utt.⁷³

Gandrīz visas šīs pašas centrālās maģistrāles pavisam drīz kļuva par padomju ideoloģijas paudējām. Brīvības ielai un bulvārim 1950. g. tika dots Ļeņina vārds, Elizabetes iela jau 1940. g. bija pārdēvēta Kirova vārdā, K. Valdemāru ar Gorkiju nomainīja 1953. gadā. No Rīgas ielu tīkla pazuda arī Aspazijas vārds, un visu kādreizējo Z. Meierovica, Basteja un Aspazijas bulvāra loku 1950. g. nosauca par Padomju bulvāri. Šis pārdēvēšanas drudzis skāra arī daudzas Latvijas mazpilsētas, kurās gandrīz visur parādījās Ļeņina un Padomju ielas un laukumi. Nomainīja daudzus vēsturiskos ielu un laukumu nosaukumus, piešķirot ielām arī revolucionāru, kara dalībnieku, rakstnieku un kultūras darbinieku vārdus. Pēc neatkarības atjaunošanas Latvijā drīz vien sākās aktīvs pretēji vērsts process, kas tāpat ne vienmēr bijis līdz galam pārdomāts un nepieciešams.

Vienlaikus ar administratīvajiem pārkārtojumiem, kam nereti bija tīri voluntārs raksturs, notika arī Latvijas teritorijas ekonomiskā un cita veida rajonēšana. Rajonu plānošana ir zinātnes nozare, kas, pamatojoties uz tautsaimniecības attīstības perspektīvām noteiktiem laikposmiem, izstrādā attiecīgo teritoriju racionālas izmantošanas plānu, kurā paredzēts ražošanas spēku izvietojums, dabas bagātību saglabāšana un izmantošana. Tajā aptvertas galvenās rūpniecības un lauksaimniecības nozares, kūrortu un atpūtas zonas, lielpilsētas un piepilsētu zonas utt. Šo plānošanas praktisko darbu Latvijā veica ZA Ekonomikas institūts, Latvijas Valsts Pilsētu celtniecības projektēšanas institūts, LPSR Valsts Teritoriālais rūpniecības uzņēmumu projektēšanas institūts un Latvijas Valsts zemes ierīcības projektēšanas institūts.⁷⁴ Zinātņu akadēmijas izdevniecība 1956. g. laida klajā autoru kolektīva sagatavotu apjomīgu izdevumu "Latvijas PSR. Apcerējumi par ekonomisko ģeogrāfiju"⁷⁵ krievu valodā, kurā apmēram ceturtdaļa no grāmatas teksta veltīta

33. att. Latvijas PSR administratīvais iedalījums rajonos 20. gs. 70. gados.

trim ekonomisko rajonu kompleksiem. Šādu sadalījumu autori pamatojuši ar pētījumiem par saimnieciskajiem sakariem starp administratīvo rajonu grupām un to iekšienē. Šādas ekonomiski ģeogrāfiskas rajonēšanas shēmas ietvaros analizētas atsevišķu Latvijas daļu saimniecības pamatiezīmes un īpatnības.

Ekonomiskās rajonēšanas pamatojums un nosacījumi zināmā mērā analizēti G. Baltiņa un T. Ievas kopīgajos pētījumos par Latvijas ekonomikas attīstību, kas ar nelielām variācijām nosaukumā iznākuši 1971., 1976. un 1983. gadā.⁷⁶

1989. gadā iznākušajā I. Šneideres grāmatā "Sociālistiskā industrializācija Latvijā"⁷⁷ raksturota Latvijas PSR rūpnieciskās attīstības vēsture, īpaši pievēršoties tās neloģiskajai un neproduktīvajai ievirzei, kas bija saistīta ar plānveidīgu darbaspēka ievēšanu milzīgos apjomos, tālāk izraisot nopietnas sociālas un nacionālas problēmas. Tās vēl vairāk padziļināja industrializācijas ekstensīvā attīstības gaita, republikas potenciālajām iespējām neatbilstošu, milzīgo rūpniecības uzņēmumu celtniecība gan Rīgā, gan ārpus tās. Vairākos trimdas autoru sacerējumos,⁷⁸ kur pēckara posma politiskās un ekonomiskās problēmas Latvijā analizētas visai lietpratīgi, administratīvi teritoriālās izmaiņas pieminētas tikai garāmejojot vai nav skartas nemaz.

Dažādām administratīvi teritoriālajām izmaiņām un rajonu iezīmēšanai nereti ir bijis katram laikposmam atbilstošs saimniecisks pamatojums.

Galvenokārt medicīnisko faktoru ievērošanai Latvija ir iedalīta 4 klimatiskās zonās ar vairāk vai mazāk vienveidīgiem klimatiskiem apstākļiem. Ar samērā sausu un siltu klimatu, maigu ziemu dažkārt pat bez stabilas sniega segas raksturīga 1. zona – Piejūras zemene un Zemgales līdzenums. Mazliet kontinentālāks klimats un biežāka sniega sega parasti vērojama Rietumlatvijā jeb 2. zonā, vismitrākais un aukstākais laiks ar visbargāko ziemu iezīmē Ziemeļlatviju – 3. zonu, bet 4. zona – Dienvidaustrumu Latvija raksturīga ar siltāko un viskontinentālāko klimatu, kā arī noturīgu ziemu. Šie rajoni savukārt iedalīti 9 agroklimatiskajos apakšrajonos.⁷⁹

Optimālākas ekonomiskās plānošanas vajadzībām, kas birokrātiski centralizētas vadīšanas apstākļos bija īpaši svarīgi, jau 40. gadu otrajā pusē Latvija tika sadalīta 8 ekonomiski ģeogrāfiskos rajonos. Tie bija – Rietumkurzeme, Ziemeļkurzeme, Austrumkurzeme, Zemgales līdzenums, Daugavas, Ziemeļu, Vidzemes augstieņu un Austrumu rajons. Austrumu rajonu 1950. g. sadalīja divos – Dienvidaustrumu un Ziemeļaustrumu rajonos, bet Daugavas rajonu pārdēvēja par Rīgas rajonu. 50. gadu sākumā ZA Ekonomikas institūtā tika izstrādāta jauna republikas rajonēšanas shēma. Latvija tika iedalīta trijos ekonomisko rajonu kompleksos. Atsevišķi tika izdalīti Rietumlatvijas un Austrumlatvijas rajoni, bet pats lielākais, kurā dzīvoja ap trim piektdaļām no Latvijas iedzīvotājiem, ietilpa puse no teritorijas un tika saražotas apmēram četras piektdaļas no rūpniecības produkcijas, bija Viduslatvijas un Ziemeļlatvijas rajonu komplekss. Tas tālāk tika iedalīts piecās sastāvdaļās: Rīga un tās piepilsētas, Jelgavas, Krustpils–Jēkabpils, Gulbenes un Valmieras rajonu grupas.⁸⁰ Līdz ar to no Latvijas centrālās daļas ekonomiskā ziņā nosacīti tika atdalīta Kurzeme, kas saimnieciskajā attīstībā bija tendēta uz Ventpils un Liepājas ostām, ar iespējām izvērst zvejniecību, zivkopību, arī diķsaimniecību. 1956. gada sākumā tajā bija iekļauti 11 administratīvie rajoni ar 16% iedzīvotāju. Austrumu rajonu grupā (15 rajonu, 20% iedzīvotāju) kā galvenā atšķirīgā saimniecības nozare tika izvirzīta linkopība.

Ar saimniecības vadības pārkārtošanu un Tautsaimniecības padomes izveidošanu 1957. g. iepriekšējais ekonomiskais zonējums it kā atvirzījās otrajā plānā, jo par atsevišķu ekonomisku rajonu tika pasludināta visa Latvijas PSR, kas savukārt bija iekļauta Baltijas ekonomiskajā rajonā,

kurā ietilpa visas kādreizējās Baltijas valstis un Kaļiņingradas apgabals.⁸¹ Tika veidotas jauna tipa ražošanas pārvaldes struktūras, vienmērīgāk izvietoti ražošanas spēki to mērķtiecīgākai izmantošanai, tomēr administratīvi komandējošā centralizētā ražošanas plānošanas un vadības sistēma saglabājās.⁸² Turpināja pastāvēt stingri centralizācijas principi gan administratīvajā, gan politiskajā vadībā, turklāt tās bieži vien neracionāli dublēja viena otru.⁸³

No 1969. g. līdz 1973. g. tika izstrādāta jauna "LPSR ekonomiskās rajonēšanas un rajonu attīstības shēma", ko LPSR MP 1974. g. apstiprināja un ieteica ieviešanai praksē.

Šī ekonomisko reģionu shēma jau bija saskaņota ar pēdējo, samērā noturīgo administratīvo dalījumu, un to izmantoja, izstrādājot tautsaimnieciskos plānus un cenšoties tos realizēt. Lielākajā un sarežģītākajā Rīgas reģionā bija iekļauts Bauskas, Dobeles, Jelgavas, Ogres, Rīgas un Tukuma rajons, Jēkabpils reģionā – Jēkabpils, Madonas un Stučkas rajons, Daugavpils reģionā – Daugavpils, Krāslavas un Preiļu rajons, Rēzeknes reģionā – Ludzas un Rēzeknes rajons, Gulbenes reģionā – Alūksnes, Balvu un Gulbenes rajons, Valmieras reģionā – Cēsu, Limbažu, Valkas un Valmieras rajons, Ventpils reģionā – Talsu un Ventpils rajons, Liepājas reģionā – Kuldīgas, Liepājas un Saldus rajons.⁸⁴ Pēc šā iedalījuma vislielākā nesakritība ar tradicionālajiem kultūretnogrāfiskajiem novadiem izveidojusies Gulbenes un Jēkabpils reģionam.

Neatkarīgā Latvijas valsts no padomju okupācijas pusgadsimta ilgās darbošanās mantojumā saņēma arī šos administratīvās un ekonomiskās dalīšanas un pārdalīšanas rezultātus. Ar vienkāršu veco pirmskara laika nosaukumu atjaunošanu saturs un būtība neizmainās. Arī valsts robežu atjaunošana Abrenes apriņķa pirmskara robežās nav viennozīmīgi risināma, jo starptautisko tiesību ievērošanu katra no ieinteresētajām pusēm pieprasa, izejot no krasi atšķirīgiem viedokļiem.⁸⁵ Administratīvi teritoriālas izmaiņas Latvijā PSRS ietvaros tika veiktas saskaņā ar toreiz spēkā esošo Konstitūciju. Šodien mēs to varam kritizēt vai nosodīt, ņemt vai neņemt vērā aizgājušo gadu pieredzi, bet izsvītrot kā nebijušu veselās paaudzes dzīves gājumu nav mūsu spēkos.

Atsauces

- ¹ Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. – 1940. g. 31. aug. – 1959. g. janv.; vēlāk Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs.
- ² Latvijas PSR administratīvi teritoriālais iedalījums. – R., 1946.; 1950.; 1954.; 1955.; 1957.; 1961.; 1964.; 1967.; 1972.; 1978.; 1984.
- ³ Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gadā. Dokumenti un materiāli / Sast. E. Žagars. – R., 1961. – 544 lpp.
- ⁴ Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli. 1940. gada 16. jūnijs – 19. jūlijs. / Sast. I. Šneidere un A. Žvinklis. – R., 1991. – 352 lpp.
- ⁵ Turpat, 5. lpp.
- ⁶ Марков М. Латвийская ССР. – Москва, 1940. – 64 с.
- ⁷ Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gadā, 196. lpp.
- ⁸ Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli, 59.–60. lpp.
- ⁹ Turpat, 250.–255. lpp.
- ¹⁰ Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gadā, 289. lpp.
- ¹¹ Turpat, 493., 494. lpp.
- ¹² LME, 2. sēj. – R., 1968. – 405. lpp.
- ¹³ King G. Economic policies in occupied Latvia. – Tacoma, 1965. – P. 62.
- ¹⁴ Rīkojumu Vēstnesis. – 1942. – 20. marts.
- ¹⁵ Turpat, 11. jūl.

- 16 Turpat, 17. marts.
- 17 Turpat, 1943, 14. sept.
- 18 Turpat, 1943, marts–apr.; 1944, jūnijs.
- 19 Turpat, 1942, 1. febr.
- 20 Turpat.
- 21 LPSR APP Ziņotājs. – 1945. – 20. okt.
- 22 Turpat, 10. maijs.
- 23 Turpat, 17., 18., 21. aug.; 15., 18., 19., 20., 22., 28. sept.; 13., 18. okt.; 12., 17., 19., 21., 26. nov.; 31. dec.
- 24 Turpat, 22. okt.; 15. nov.
- 25 Turpat, 20. dec.
- 26 Turpat, 1946, 5.–6. aug.
- 27 Turpat, 23. jūl.
- 28 *Kļava G.* Padomju sociālistiskās demokrātijas attīstība LPSR. – R., 1952. – 47. lpp.
- 29 LPSR APP Ziņotājs. – 1945. – 19. okt.
- 30 *Kļava G.* Padomju sociālistiskās demokrātijas attīstība LPSR, 55.–59. lpp.
- 31 LPSR APP Ziņotājs. – 1946. – 23. apr.
- 32 Turpat, 1947, 17. okt.
- 33 *Latvijas PSR administratīvi teritoriālais iedalījums.* – R., 1950. – 3. lpp.
- 34 Padomju Latvijas Boļševiks. – 1950. – 2. nr. – 49. lpp.
- 35 Turpat, 10. nr., 4. lpp.
- 36 *Ģērmanis U.* Izvērtēšanai. – Stokholma, 1993. – 36. lpp.
- 37 *Strazds K.* Es nāku no dzimtenes. – Stokholma, 1953. – 137. lpp.
- 38 LPSR APP Ziņotājs. – 1950. – 2. janv.; 23.; 27. febr.; 17. aug.
- 39 Turpat, 27. jūl.
- 40 Turpat, 28. jūl.
- 41 Turpat, 1951, 23. jūl.
- 42 Turpat, 25. jūl.; 14. sept.
- 43 Padomju Latvijas Boļševiks. – 1950. – 17. nr. – 39., 40. lpp.
- 44 LPSR APP Ziņotājs. – 1951. – 27. marts.
- 45 LPE, 5.2 sēj., 32. lpp.
- 46 *Latvijas PSR administratīvi teritoriālais iedalījums.* – R., 1954. – 5. lpp.
- 47 LPSR APP Ziņotājs. – 1957. – 2. nr. – 26. janv.
- 48 Turpat, 1959. – 29. nr. – 16. nov.
- 49 Turpat, 1962. – 17. nr. – 26. apr.
- 50 Turpat, 1967. – 3. nr. – 19. janv.; 9. nr. – 2. marts.
- 51 Turpat, 1983. – 3. nr. – 20. janv.
- 52 *Krastiņš A.* No viensētām uz ciematiem. – R., 1976. – 34. lpp.
- 53 Turpat.
- 59 Turpat, 70. lpp.
- 54 Turpat, 83. lpp.
- 55 LPSR APP Ziņotājs. – 1980. – 2. nr. – 10. janv.
- 56 LPE, 5.2 sēj., 377.–381. lpp.
- 57 LPSR APP Ziņotājs. – 1960. – 24. nr. – 14. jūl.
- 58 Turpat, 1961, 6. nr., 9. febr.; 31. nr., 3. aug.
- 59 Turpat, 1962, 23. nr., 14. jūn.
- 60 Turpat, 1955, 11. dec.
- 61 Turpat, 1956, 5. nr., 15. apr.
- 62 Turpat, 15. nr., 28. dec.
- 63 Padomju Latvijas Komunisti. – 1957. – 4. nr. – 17. lpp.

- ⁶⁴ LPSR APP Ziņotājs. – 1959. – 29. nr. – 16. nov.
- ⁶⁵ Turpat, 1962, 17. nr., 26. apr.
- ⁶⁶ Turpat, 50. nr., 27. dec.
- ⁶⁷ Turpat, 3. nr., 19. janv.
- ⁶⁸ LPE, 5.₂ sēj., 15. lpp.
- ⁶⁹ Rīga sociālisma laikmetā. 1917–1975. – R., 1980. – 151., 152. lpp.
- ⁷⁰ Rīkojumu Vēstnesis. – 1942. – 8. sept.
- ⁷¹ Latvijas PSR administratīvi teritoriālais iedalījums. – 1957. – 6. lpp.
- ⁷⁸ Rīga sociālisma laikmetā, 305. lpp.
- ⁷² Rīkojumu Vēstnesis. – 1942. – 1. maijs.
- ⁷³ LME, 2. sēj., 78. lpp.
- ⁷⁴ LME, 3. sēj., 127., 128. lpp.
- ⁷⁵ Латвийская ССР. Очерки экономической географии. – Рига, 1956. – 394 с.
- ⁷⁶ Baltiņš G., Ieva T. Latvijas PSR tautas saimniecības izaugsme. – R., 1971. – 100 lpp.; Baltiņš G., Ieva T. LPSR ekonomikas sasniegumi un perspektīvas. – R., 1976. – 104 lpp.; Baltiņš G., Ieva T. LPSR ekonomikas sasniegumi un perspektīvas. – R., 1983. – 109 lpp.
- ⁷⁷ Шнейдере И. Р. Социалистическая индустриализация в Латвии: Ход, итоги, проблемы. – Рига, 1989. – 308 с.
- ⁷⁸ Ģermanis U. Izvērtēšana. – Stokholma, 1993. – 64. lpp.; Medne A. Latviešu tautas cīņa par savām tiesībām no 2. pasaules kara beigām līdz 1988. g. 1. oktobrim. – Sidneja, 1988. – 114. lpp.; Jūrmalnieks J. Latvijas iekļaušana Padomju Savienībā. Tās priekš un pēcspēle. – Stokholma, 1973. – 51 lpp.; Blāķis Ā. Medaļas otrā puse. Okupācijas varu pavadā un jūgā. 1940–1945. – Buenosaires, 1953. – 219 lpp.; Strazds K. Es nāku no dzimtenes. Latvijā 1945–1952. – Stokholma, 1953. – 219 lpp.; King G. Economic policies in occupied Latvia. A manpower management study. – Tacoma, 1965. – P. 304; Landsmanis A. Pastāvēt vai iznīkt. Baltijas tautu destrukcija Padomju Savienībā. – Stokholma, 1975. – 112. lpp.
- ⁷⁹ LME, 2. sēj., 78. lpp.
- ⁸⁰ Латвийская ССР. Очерки экономической географии, с. 262.
- ⁸¹ LME, 1. sēj., 456. lpp.
- ⁸² Шнейдере И. Р. Социалистическая индустриализация в Латвии, с. 89–92.
- ⁸³ Landsmanis A. Pastāvēt vai iznīkt, 82., 83. lpp.
- ⁸⁴ LPE, 5.₂ sēj., 443. lpp.
- ⁸⁵ Loeber D. A. The Russian - Latvian territorial disput over Abrene: A Legacy from the times of Soviet rule // The Parker School Journal of East European Law. – 1955. – Vol. 2.

Margarita Barzdeviča

Rīgas patrimoniālā apgabala robežas (13.–20. gs.)

Robežu noteikšana

Par Rīgas patrimoniālo apgabalu, marku vai arī landfogtiju¹, lauku novadu dēvēja pilsētai piederošos zemes īpašumus, kas sākās tūlīt aiz tās robežas. Pirms vācu ieceļotāju ierašanās Rīgas pussalas abu lībiešu ciemu iedzīvotāji apkārtējās teritorijas uzskatīja par visas kopienas īpašumu. Domājams, ka, ierādot bīskapam Albertam vietu pilsētas celšanai² pie Rīdziņas upes, lībieši vienlaikus bijuši spiesti atļaut vāciešiem saimniecības vajadzībām izmantot arī tuvākās apkārtnes zemes. Līdz ar Rīgas pilsētas izveidošanos, visām trim apmetnēm pakāpeniski saplūstot kopā, agrākajām ciemu pļavām, ganībām, mežiem un ūdeņiem arī vajadzēja pāriet jaunās pilsētas komunālajā īpašumā, bet bīskapi un vēlāk arī Zobenbrāļu ordenis vienlaikus centās pakļaut jauno pilsētu savai kundzībai un arī iegūt zemes īpašumus tās patrimoniālajā apgabalā. Rīga sākotnēji bija par vāju, lai aizstāvētu savas intereses, taču jau 1221. gadā pilsētnieki sacēlās pret bīskapu un ordeni un pat guva daļējus panākumus. Pilsētai nostiprinoties, savstarpējie konflikti saasinājās vēl vairāk. Pāvests Honorijs III par legātu jeb šķīrējtiesnesi iecēla vienu no saviem talantīgākajiem diplomātiem Modenas bīskapu Vilhelmu, kurš tolaik jau risināja līdzīgas problēmas Baltijas zemju iekarotāju starpā.³ Rīgā pāvesta legātam par vienu no svarīgākajiem uzdevumiem kļuva pilsētas tuvākās apkārtnes zemju piederības noteikšana. Vispirms Modenas Vilhems izšķīra Rīgas pilsētas un Zemgales bīskapa Lamberta strīdu par īpašumiem Lielupes un Babītes ezera apkaimē. Pēc abu pušu un arī vietējo iedzīvotāju liecību uzklaušanās Modenas Vilhelms 1225. g. decembrī noteica,⁴ ka no šā brīža robežlīnija starp Rīgas pilsētas un Zemgales bīskapa valdījumiem posmā no Gātes upes, kas savienoja Lielupi ar Babītes ezeru, līdz jūrai ies pa Lielupes vidu: zemes Lielupes labajā krastā paliks Rīgas pilsētas īpašumā, bet kreisā krasta teritorijas iegūs Zemgales bīskaps. Robeža bija jāievēro attiecībā uz jau iekoptajiem tīrumiem un līdumiem. Rīgas pilsoņiem arī turpmāk bija atļauts izmantot pļavas un mežus Lielupes kreisajā krastā, t.i., bīskapa daļā, bet Babītes ezerā drīkstēja zvejot kā Rīgas pilsoņi, tā Zemgales bīskapa ļaudis. Ar šo Modenas Vilhelma aktu tika noteikta Rīgas patrimoniālā apgabala un Zemgales bīskapijas robeža posmā no Gātes līdz Lielupes pirmajai ietekai * jūrā.

Visa Rīgas patrimoniālā apgabala robeža kopumā pirmo reizi tika noteikta un apstiprināta Modenas bīskapa Vilhelma 1226. gada 15. marta lēmumā⁵, kuru tā paša gada 11. decembrī izdotajā bullā apstiprināja arī pāvests.⁶ Ar šo dokumentu Rīgas pilsētai oficiāli tika piešķirtas īpašumtiesības uz zemēm abos Daugavas krastos. Upes labajā krastā pilsētas lauku novada robeža sākās pie Rumbulas krācēm Daugavā iepretim Doles salai un virzījās gandrīz taisnā

* Lielupei tolaik bija divas ietekas: viena, kas atradās aptuveni tagadējās ietekas vietā, aizsērēja 13. gs., bet otra bija kopīga ar Daugavu.

līnijā līdz Ropažu ezeram (*Rodenpois*). Tā tolaik apzīmēja gan Juglas, gan Ķīšezeru, kurus vienu no otrā šķīra pārpurvots ūdens šaurums, kam pāri veda kā žagaru un sprunguļu dambis celts tilts.⁷ Rīgas patrimoniālā apgabala robeža gāja pa Ropažu ezeru līdz Mīlgrāvim, aiz kura sākās Daugavgrīvas klostera zemes, un tālāk pa Mīlgrāvi līdz Daugavai. Pārdaugavā par robežas sākumu tika izvēlētas tās pašas Rumbulas krāces. Apejot Doles salu, par robežu tika noteikta taisna līnija no Rumbulas līdz Mīsas upes tuvākajam punktam un tālāk atkal taisne līdz Gātes ietekai Lielupē, tad, kā jau tas bija noteikts iepriekšējā līgumā ar Zemgales bīskapu, pa Lielupes vidu līdz tās ietekai jūrā, bet no turienes pa sauszemi līdz jau 1205. g. nodibinātā Cisterciešu ordeņa mūku Daugavgrīvas klostera zemēm. 17. martā vēl ar atsevišķu lēmumu⁸ tika precizētas robežas tieši starp Rīgas patrimoniālo apgabalu un Daugavgrīvas klosteri. Klosters īpašumā palika zemes Mīlgrāvja kreisajā krastā līdz strautam jeb jaunajam grāvim, kas iztecēja no Ķīsezera un beidzās netālu no Mīlgrāvja ietekas Daugavā. Tālāk klostera zemju robežu veidoja ūdens šķirtnes: Ķīsezers, Langes upīte, Gaujas grīva un tālāk Rīgas liča krasts līdz Daugavas ietekai. * Kreisajā Daugavas krastā zīmīgāku robežšķirtņu trūkuma dēļ klostera un pilsētas patrimoniālā apgabala zemju atdalīšanai posmā līdz Lielupes ietekai tika izmantoti grāvji, purvi, ceļi, upītes, koki. Modenas Vilhems, nosakot Rīgas patrimoniālā apgabala robežas, vadījās pēc principa, ka tās zemes, kuras Rīgas apkārtnē bija iegūtas pirms 1226. gada robežu noteikšanas, palika to agrākajiem īpašniekiem. Šāda rīcība būtiski ietekmēja Rīgas patrimoniālā apgabala robežlīniju, Rīgai nebija iespējams iegūt pilsētas tirdzniecības sakaru drošībai tik nepieciešamās Daugavgrīvas zemes.

Rīgai tika dotas iespējas paplašināt patrimoniālā apgabala teritoriju, kopā ar bīskapiem un ordeni kā līdztiesīgai krusta karu dalībnieci piedaloties Zemgales, Kursas un Sāmsalas iekarošanā. Taču pilsēta bija par vāju, lai ilgstoši spētu saglabāt iegūto trešdaļu. Zemes Kursā Rīga zaudēja jau 13. gs. 30. gados. Sāmsalā pilsētas daļa vispirms saruka līdz vienai sestdaļai, bet pēc sāmsaliešu sacelšanās pāvests 1336. g. to atdeva Sāmsalas bīskapam.⁹ Arī 1272. g. un 1276. g. kā dāvinājumu no bīskapa iegūtās zemes starp Iecavu, Misu un Lielupi Rīga spēja paturēt tikai līdz 1454. g., kad pilsēta bija spiesta atdot šo teritoriju Livonijas ordenim.¹⁰

Jau 13. gs. Rīga centās iegūt Daugavgrīvas zemes, kas nodrošinātu pilsētas kontroli pār kuģu ceļu Daugavas grīvā. 1263. gadā Rīga vienojās ar Daugavgrīvas klostera kapitulu, ka tas nedrīkst pārdot savas zemes bez pilsētas ziņas. Taču klosteris līgumu neievēroja un 1305. g. par 4000 Ķelnes marku pārdeva Daugavgrīvas pili Livonijas ordenim. Rīgas un Livonijas ordeņa savstarpējo konfliktu laikā pilsētas karaspēkam divas reizes, 1329. un 1483. g., izdevās īslaicīgi ieņemt un nopostīt Daugavgrīvas pili, bet ordenis vēl arvien bija pietiekami spēcīgs, lai atgūtu savus īpašumus,¹¹ un arī vairākkārtējie Rīgas piedāvājumi ieķīlāt Daugavgrīvu pilsētai tika noraidīti.¹² Tā līdz pat 16. gs. vidum Rīgas patrimoniālo apgabalu ietvēra Livonijas ordeņa zemes, izņemot robežas posmu no Mīsas upes līdz Daugavas krastam, kur pilsētas zemēm pretim atradās Rīgas arhibīskapa valdījumi.

* Līdz pat 16. gs. vidum Daugava ietecēja jūrā pie Vecāķiem. Tagadējo ieteku upe izlauza 16. gs. otrajā pusē, bet vecā ieteka pakāpeniski aizsērēja – t.s. Vecdaugava.

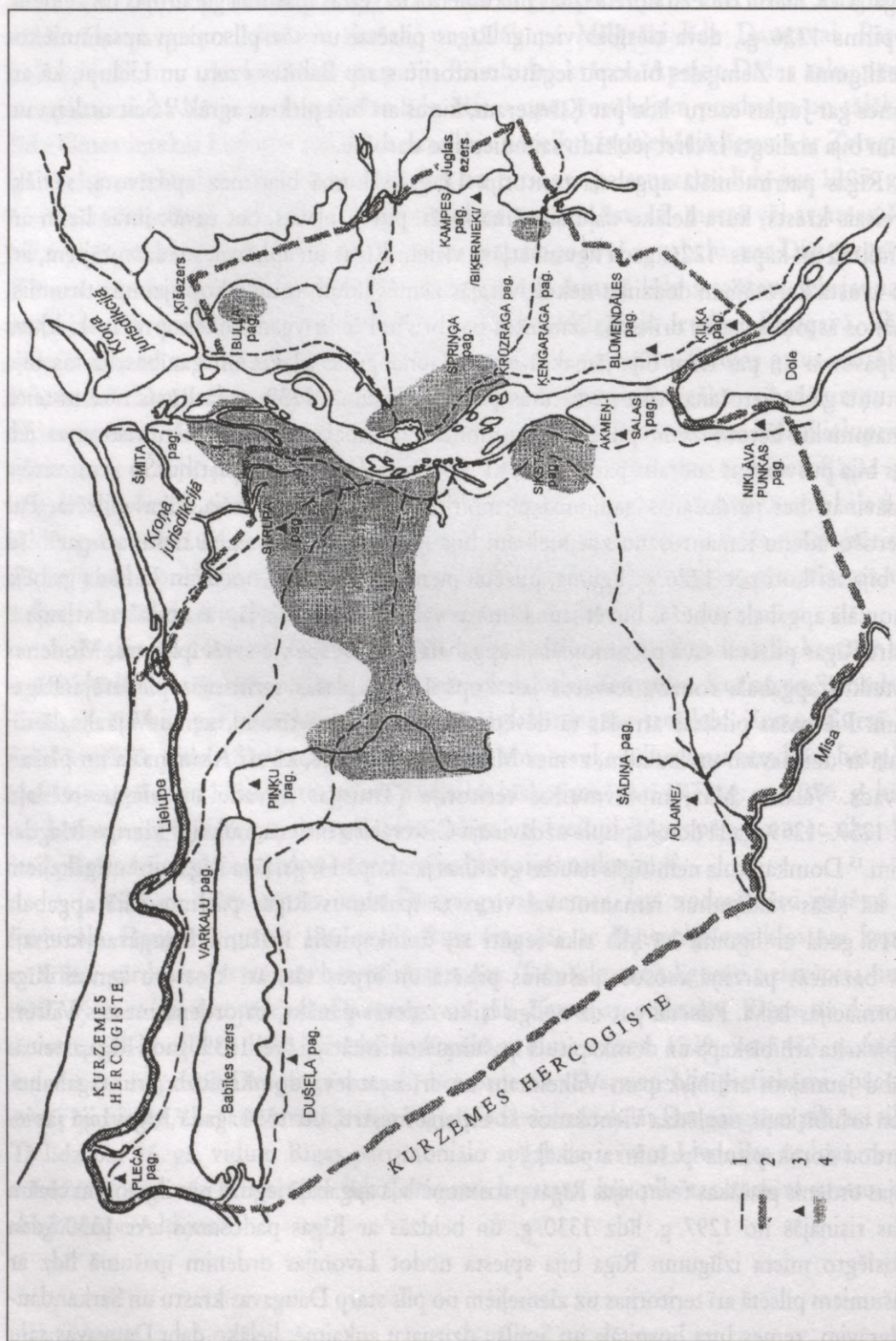
Rīgas arhibīskapijas un Livonijas ordeņa īpašumi patrimoniālajā apgabalā

1226. gada 15. marta robežu noteikšanas dokumentā ietvertās īpašuma garantijas uz zemēm, kas iegūtas pirms 1226. g., deva tiesības vienīgi Rīgas pilsētai un tās pilsoņiem apsaimniekot 1225. g. robežlīgumā ar Zemgales bīskapu iegūto teritoriju starp Babītes ezeru un Lielupi, kā arī izmantot zemes gar Juglas ezeru līdz pat Ķīšezeram, kuras arī bija pirktas agrāk.¹³ Šeit ordeņa un bīskapa ļaudīm bija aizliegts izvērst jebkādu saimniecisko darbību.

Pārējā Rīgas patrimoniālā apgabala teritorija 13. gs. sākumā bija maz apdzīvota, sevišķi Daugavas kreisais krasts, kura lielāko daļu aizņēma meži, purvi, pļavas, bet tuvāk jūras līcim arī mazauglīgi smiltāji un kāpas. 1226. gada līgumi atļāva visiem Rīgas un apkārtnes iedzīvotājiem, arī bīskapam un krusta karotājiem dedzināt nekultivētajās zemēs līdumus un iekopt jaunus tīrumus, kurus turpmākos astoņus gadus drīkstēja izmantot par brīvu. Pēc brīvgadiem iekoptie lauki kļuva par pilsētas īpašumu un par tiem bija jāmaksā rente. Jaunapgūtās pļavas un ganības, ja tās bija labas, pēc astoņu gadu lietošanas tika pārņemtas pilsētas īpašumā. 1232. gadā Rīgas rāte noteica maksu par namnieku lietoto zemi pilsētas patrimoniālā apgabala teritorijā. Gruntnomas jeb cenza lielums bija pusvērdiņš sudrabā par 1 hufu, t.i., aptuveni 21,6 ha lielu platību. Šo zemi varēja mantot un dāvināt, bet pārdošanas gadījumā pirmpirkuma tiesības saglabāja Rīgas pilsēta. Par pilsētai piederošo ūdeņu izmantošanu zvejniekiem bija jānodod pilsētai desmitā tiesa, arī par bišu kokiem, kas bija ierīkoti pēc 1226. g. līguma, pilsētai pienācās noteiktas nodevas. Ja kāds gribēja Rīgas patrimoniālā apgabala robežās būvēt jaunas mājas vai dzirnavas, bija jāprasa pilsētas atļauja.¹⁴

Savukārt Rīgas pilsētai savā patrimoniālajā apgabalā bija jārespektē sveši īpašumi. Modenas Vilhelma noteikto apgabala robežu ietvaros jau kopš 13. gs. plašas teritorijas piederēja Rīgas domkapitulam. Pie pašas pilsētas atradās tā dēvētie Pagraabmeistara tīrumi, zeme Vējažsalā un Tamagaras salā ar dzirnavām un laukiem, zemes Māras diķa apkaimē, kā arī Akmeņsala un plašais Titurgas novads. Vēlākās Mazjumpravmuižas teritoriju (Titurgas novadu un vienu trešdaļu Akmeņsalas) 1257.–1259. gadā domkapituls uzdāvināja Cisterciešu ordeņa mūķeņu Marijas Magdalēnas klosterim.¹⁵ Domkapitula nemitīgās naudas grūtības jau kopš 14. gs. ļāva Rīgai un turīgākajiem namniekiem kā ķīlas valdījumus izmantot vai visus tā īpašumus Rīgas patrimoniālā apgabala teritorijā. 1518. gadā ar līgumu kā ķīla tika iegūti arī domkapitula īpašumi Daugavas kreisajā krastā. Visus baznīcas pārziņā esošos īpašumus pilsētā un ārpus tās, arī klosteru zemes Rīga pārņēma reformācijas laikā. Pilsētai pat uz neilgu laiku izdevās panākt, ka ordeņa mestrs Valters Pletenbergs piekrita arhibīskapa un domkapitula īpašumu konfiskācijai. Vēl 1539. gadā Rīga atteicās zvērēt uzticību jaunajam arhibīskapam Vilhelmam un arī neatdeva domkapitula gruntsgabalus. Taču drīz vien arhibīskaps noslēdza vienošanos ar ordeņa mestru, un 1551. gadā Rīgai bija jāpiekāpjas un jāatdod domkapitula īpašumi atpakaļ.¹⁶

Livonijas ordenis plašākas teritorijas Rīgas patrimoniālajā apgabalā ieguva pēc ilgstošām cīņām ar pilsētu, kas risinājās no 1297. g. līdz 1330. g. un beidzās ar Rīgas padošanos. Ar 1330. gada 30. martā noslēgto miera līgumu Rīga bija spiesta nodot Livonijas ordenim īpašumā līdz ar vairākiem īpašumiem pilsētā arī teritorijas uz ziemeļiem no pils starp Daugavas krastu un Sarkandaugavu līdz Mīlgrāvim, zemes Jura hospitāļa un Smilšu dzirnavu apkaimē, lielāko daļu Daugavas salu un citas zemes.¹⁷ Tāpat kā arhibīskapijas, arī ordeņa zemes Rīgai Livonijas pastāvēšanas laikā atgūt neizdevās un bija jāsamierinās ar pilsētai nepiederošu īpašumu klātbūtni tās patrimoniālajā apgabalā, kas savukārt ietekmēja turpmāko Rīgas pilsētas un minētā apgabala robežu noteikšanas gaitu.

34. att. Rīgas patrimoniālais apgabals 16. gs. beigās – 17. gs. (kartoshēma sagatavota pēc LVVA, 2009. f., 1. apr., 2., 7., 28., 116. l.; Liepiņa Dz. Par Rīgas markas muižām un to attīstību līdz XVII gs. sākumam // Vēstures problēmas. – R.: 1958. – 2. nr. – 85. lpp.). 1 – ceļi; 2 – Rīgas patrimoniālā apgabala robeža (pēc 1630. g.); 3 – pilsētas muižas; 4 – Rīgas namnieku muižu rajoni.

Teritoriālie ieguvumi poļu un zviedru laikā

Livonijas konfederācijai sabrūkot, Polijas karalis Sigismunds II Augusts un ordeņa pēdējais mestrs Gothards Ketlers 1561. gadā noslēdza "padošanās līgumu", kurā tika noteiktas robežas starp Livonijas teritorijā jaunizveidotajām valstīm – Kurzemes un Zemgales un Pārdaugavas hercogistēm. Lai gan Rīga atteicās zvērēt uzticību Sigismundam II Augustam un saglabāja neatkarību, bijušās Livonijas ordeņa zemes pilsētas patrimoniālā apgabala robežās un, protams, arī Daugavgrīvas teritorija tika pievienota Rīgas pils zemēm, un tās turpmāk apsaimniekoja poļu karaļa pārstāvji.¹⁸ Daļu šo zemju 16. gs. otrajā pusē pakāpeniski izlēņoja. Tās bija vēlākās Hermeļņa muižas zemes, Vējzaķsala, Kaķa sēklis, Koju sala, agrākās ordeņa mestra zirgu ganības Vībera salā, Lucavsala, Parca sala un vēl citi īpašumi,¹⁹ kas pakāpeniski izveidojās par bruņinieku muižinām.

1563. gadā pēc Rīgas pēdējā arhibīskapa Vilhelma nāves Sigismunds II Augusts pārņēma visus viņa un baznīcas īpašumus, jo arī arhibīskaps bija zvērējis uzticību Polijai.

Jau Livonijas kara laikā (1558–1583) Rīgai ar dažādiem noteikumiem izdevās iegūt daļu no bīskapa un ordeņa īpašumiem. Naudas trūkuma dēļ Gothards Ketlers par 300 markām atdeva rātei zemnieku ciemus ap Biķerniekiem, līdzīgi pilsēta atguva Smilšu (1566. g.) un Māras (1573. g.) dzirnavas. Bet laikā no 1572. g. līdz 1593. g. Rīga pavisam atpirka kara laikā par 10 000 guldeņu kā ķīlu iegūtās zemes Akmeņsalā, kā arī ieguva vairākus gruntsgabalus priekšpils teritorijā. Līdzīgi pilsētai, arī turīgākie Rīgas namnieki kā ķīlas valdījumus izmantoja Pagrabmeistara tīrumus un Vējzaķsalu.²⁰

Kad pēc ilgstošām sarunām Stefans Batorijs 1582. g. apstiprināja Rīgas prasītās privilēģijas, pilsēta saglabāja tiesības paturēt tās agrākos īpašumus patrimoniālajā apgabalā un ieguva lietošanā Daugavas lejteci no pilsētas līdz pat upes grīvai, lai veicinātu tirdzniecību.²¹ Bijušās Rīgas domkapitula zemes, kuras sekularizēja 1566. g., pavisam likvidējot Rīgas arhibīskapiju, tika nodotas Jezuītu kolēģijai. Rīgas patrimoniālā apgabala robežās jezuīti ieguva agrākos Rīgas domkapitulam piederošos Pagrabmeistara tīrumus. Šos laukus pilsēta jau ilgstoši kā ķīlas valdījumus izmantoja dārziem, tādēļ, uzklusot rīdzinieku sūdzības, arī jezuīti minētās zemes par 200 poļu zlotiem gadā iznomāja pilsētai. Vēl jezuīti ieguva Velna jeb Mūku salu un vēlākās Mazjumpravas muižas zemes.²²

Salaspils un Ikšķiles muižas, kuras pēc Rīgas pēdējā arhibīskapa nāves bija nonākušas Polijas īpašumā, Rīga centās iegūt jau agrāk, bet tikai 1586. g. pilsētai izdevās pārņemt abas muižas kā ķīlas valdījumus uz pieciem gadiem. Taču jau pēc trim gadiem līgums ar pilsētu tika laužts un abas muižas kā lēņi nodoti poļu muižniekiem. Necerot uz labvēlīgu iznākumu Varšavas Seimā, Rīgas pilsēta par 10 000 guldeņu atpirka abu muižu lietošanas tiesības no toreizējā īpašnieka un panāca, ka Sigismunds III 1621. g. apstiprināja pilsētas pirkumu un garantēja tiesības 20 gadus lietot abas muižas.²³

1621. gadā pēc Rīgas kapitulācijas Zviedrijai karalis Gustavs II Ādolfs arī apstiprināja visas iepriekšējās pilsētas tiesības un privilēģijas un, lai iegūtu sev pilsētnieku labvēlību, ļāva namniekiem saglabāt savā valdījumā jau viņiem piederošās muižiņas, kā arī iegūt jaunas. Pēc jezuītu padzišanas no Rīgas pilsētai īpašumā tika piešķirti Pagrabmeistara tīrumi un Mestra sala, bet 1636. g. apstiprinātas tiesības uz Blūmendāles muižu. Jau tūlīt pēc Rīgas padošanās pilsētai tika saglabātas lietošanas tiesības uz Salaspils un Ikšķiles muižu, bet 1630. g. karalis vēl ar īpašu rakstu nodeva abas minētās muižas pilsētas lietošanā uz mūžīgiem laikiem. Kā lēņi 1621. gadā Rīgai piešķīra arī Limbažu pilsētu ar muižu, bet Bukultu muižu 1658. gadā pilsētai uzdāvināja Kārlis X, ar noteikumu,

ka muižas ienākumi tiks dalīti uz pusēm starp pilsētu un abām ģildēm. 1681. gadā pilsētas īpašumtiesības uz šo muižu gan tika atceltas.²⁴ Muižu teritorijas, kuras Rīga ieguva kā lēni, arī turpmāk bija pakļautas kroņa jurisdikcijai un pilsētas patrimoniālā apgabala robežās neietilpa. Šādā statusā bija Ikšķiles un Salaspils muiža, kā arī Limbaži.

Zviedru valdība saglabāja Rīgai poļu laikā piešķirtās tiesības izmantot Daugavas lejteci, lai gan oficiāli agrākās Daugavgrīvas klostera zemes bija pakļautas kroņa jurisdikcijai. Tas atspoguļots arī Rīgas pilsētas mērnika E. Tolka 1693. g. zīmētajā un 1699. g. papildinātajā Rīgas patrimoniālā apgabala kartē, kurā līdzās šai apgabala robežām bez konkrētas robežu norādes iezīmētas agrākās Daugavgrīvas zemes abos upes krastos, taču ar piezīmi, ka tās pakļautas kroņa jurisdikcijai.²⁵

Robežu pārbaude un regulēšana 16.–18. gs.

Modenas Vilhelms 1226. gadā, nodalot pilsētas, Zemgales bīskapa un Zobenbrāļu ordeņa īpašumus, minēja arī zīmīgākos robežpunktus: upes, ezerus, pakalnus. Ar laiku pilsētas patrimoniālā apgabala robežas precizēja un ar konkrētām zīmēm nosprauda dabā un sastādīja detalizētus robežlīnijas aprakstus, kurus vēlāk izmantoja robežu kontrolei un regulēšanai. Šķiet, ka Livonijas laikā Rīgas patrimoniālā apgabala un ordeņa zemju strīdīgā robeža Daugavas kreisajā krastā pēdējo reizi tika regulēta 1533. g., kad pilsēta vienojās ar Livonijas ordeni un noteica robežlīniju starp strīdīgajām teritorijām pirms Gātes ietekas Lielupē, un iezīmēja dabā ar atbilstošām robežzīmēm. Pēc 60 gadiem, 90. gadu sākumā, tieši tā pati robežas daļa radīja jaunas problēmas. 1591. gadā Rīgas pilsēta un Kurzemes hercogiste nosūtīja savus mērniekus pārbaudīt un precizēt šo nelielo robežas daļiņu ar jaunāko ģeometrijas metožu un kompasa palīdzību. No jauna noregulēto robežu tā paša gada 23. aprīlī pasludināja par nemainīgu uz mūžīgiem laikiem. Vienlaikus tika aizliegts pilsētas zemniekiem hercogistes teritorijā un kurzemniekiem pilsētas patrimoniālajā apgabalā iegūt jaunus laukus un pļavas, kā arī no jauna ierīkot bišu kokus.²⁶

Līdzīgi apsekotas un aprakstītas Rīgas patrimoniālā apgabala un Kurzemes hercogistes robežas tika arī 17. gadsimtā. Tā, piemēram, lai izšķirtu zemnieku izraisīto robežstrīdu 1650. gadā, no pilsētas un hercogistes tika nosūtīti pārstāvji, kuru vidū bija arī pilsētas inženieris F. Murers, ar uzdevumu jāšus apsekot strīdīgo joslu un pēc agrāk sastādītajiem robežu aprakstiem un kartēm uzmeklēt vecās robežzīmes.²⁷ Tuvākas ziņas par izmantotajām Rīgas patrimoniālā apgabala un hercogistes robežu kartēm nav saglabājušās, taču maz ticams, ka šajā robežu pārbaudē būtu izmantotas G. Švengelnā 1628. g. Rīgas novada karte, kur mazliet ieskicēta arī pilsētas patrimoniālā apgabala un hercogistes robeža, vai arī 1634. g. Kurzemes karte, kas atspoguļo arī Rīgas patrimoniālā apgabala robežas.²⁸ Tās gan ir vienīgās mūsdienās zināmās 17. gs. pirmās puses kartes, kurās attēlota minētā robeža. Taču pārāk lielā mēroga dēļ tās nevarēja izmantot tik neliela robežas posma pārbaudei. Ticamāk, ka ir bijuši citi daudz mazākā mērogā sastādīti plāni vai kartes, kas līdz mūsdienām nav saglabājušās.

1650. gadā sagatavoja jaunus robežu dokumentus, kurus izmantoja citās pārbaudēs. Jau 1670. g. Rīgas un Kurzemes pārstāvjus, to vidū arī Rīgas inženieri F. Mureru, atkal norīkoja apsekot robežu Babītes ezera apkaimē, lai atrisinātu strīdus, kuru iemesls bija neatļauta saimnieciskā darbība svešā teritorijā, un atjaunotu ļaunprātīgi iznīcinātās, plūdos izskalošanās vai vēl citādi izzudušās robežzīmes. Robežlīnijas atjaunošanai izmantoja 1591. g. un arī 1650. g. sastādītos robežaprakstus un kartes.²⁹

Taču, neraugoties uz tolaik pastāvošajiem robežu aprakstiem un pat kartēm, vēl 17. gs. pēdējā ceturksnī bieži vien tikai daži pierobežas iedzīvotāji zināja atrast robežlīniju dabā. Tā, piemēram, kad 1690. gadā nomira vienīgais vīrs, kas pārzināja robežu starp Rīgai piederošās Piņķu muižas un Kurzemes hercogistes zemēm, rātes sūtnim, lai veiktu paredzēto robežas pārbaudi, vajadzēja aicināt talkā 20 Piņķu muižas un 6 Salas muižas zemniekus. Kopīgiem spēkiem gan izdevās sameklēt lielāko daļu robežzīmju, taču ne visas. Pilsētas pārstāvis ziņojumā par robežkontroles norises gaitu atzīmēja, ka citreiz, veicot šo darbu, ļoti noderētu kompass, kā arī ieteica skaidrāk nospraust pašu robežlīniju dabā, lai turpmāk nerastos domstarpības par pierobežas zemju piederību.³⁰

18. gs. līdz pat 80. gadiem Rīgas patrimoniālā apgabala robežu jautājumam īpaša uzmanība netika veltīta. Tāpat kā Polijas un Zviedrijas karaļi, arī Krievijas cars Pēteris I pēc Rīgas ieņemšanas 1710. gadā apstiprināja pilsētai tiesības paturēt tās patrimoniālo apgabalu un visas 17. gs. lietošanā iegūtās zemes, pēdējās tāpat paturot kroņa jurisdikcijā.³¹ Pilsēta pat atguva, taču īslaicīgi, zviedru dāvināto un 1681. gadā atņemto Bukultu muižu.³² Līdzīgi Rīgas tiesības uz patrimoniālā novada zemēm un vēl zviedru laikos iegūtajām Ikšķiles un Salaspils muižām, kā arī Limbažu novadu tika apstiprinātas ik reizi, kad Krievijas tronim mainījās saimnieks.³³

Robeža starp Rīgas apriņķa Daugavgrīvas draudzi un pilsētas patrimoniālo apgabalu līdz 18. gs. 80. gadiem palika tāda pati kā zviedru laikos. Vēl 1763. gadā Pēterburgā Krievijas Zinātņu akadēmijai iesniegtajā kartē³⁴ netika norādīta konkrēta robežlīnija starp Rīgas patrimoniālo apgabalu un kroņa jurisdikcijai pakļautajām Daugavgrīvas zemēm.

1783. gadā Rīgā stājās spēkā 1775. gadā izdotie jaunie Krievijas guberņas pārvaldes likumi. Lai izbeigtu nemitīgos robežstrīdus, Katrīna II pavēlēja savest kārtībā valsts, guberņu, apriņķu, pilsētu un muižu robežu lietas. Līdz ar citām teritorijām pārmērītas un no jauna noregulētas tika arī Rīgas patrimoniālā apgabala robežas.³⁵ Jaunas kartes izgatavoja pierobežas muižu zemēm, kā, piemēram, 1783. gada Rīgas pilsētas Mazjumpravas un Olaines muižas un Kurzemes hercogistes Ķekavas un Pētermuižas zemju robežu karte, kurā norādītas arī kupicu atrašanās vietas.³⁶ Visa Rīgas patrimoniālā apgabala robeža tika ietverta 1785. gadā Rīgas apriņķa revidenta K. Bronserta sastādītajā kartē.³⁷ 1785. gada kartē ir konkrēti iezīmēta šā apgabala un Daugavgrīvas draudzes robeža. Tā precīzi parāda, ka Pārdaugavā ārpus pilsētas patrimoniālā apgabala palika Daugavgrīvas pussala ar cietoksni, Spilves kroņa pļavas, vēlākā Bolderājas teritorija un arī Podrags. Daugavas labajā krastā pilsētas zemes Milgrāvja virzienā sniedzās tikai līdz Ilķēna un Aploka ciemam (t.i., aptuveni līdz tagadējai Jaunmilgrāvja teritorijai).

1783. gadā Krievijas un Kurzemes hercogistes noslēgtā konvencija par tirdzniecību un robežām lika hercogistei atteikties par labu Krievijai no Slokas draudzes zemēm, sākot no Lielupes jaunās ietekas līdz Klapkalnciemam, kas tika pievienotas Rīgas apriņķim.³⁸ Līdz ar to īsāka kļuva Rīgas patrimoniālā apgabala un Kurzemes hercogistes robeža, kas tagad aprāvās jau pie Gātes un Lielupes satekas.

Lai kontrolētu preču eksportu un importu valstī, Katrīna II 1782. g. 27. septembrī izdeva likumu,³⁹ kas atļāva Rīgas guberņas un Kurzemes hercogistes robežu šķērsot tikai pa noteiktiem ceļiem, pie kuriem bija ierīkoti muitas punkti. No sešiem atļautajiem ceļiem divi veda pāri Rīgas patrimoniālajam apgabalam. Līdz ar to viens robežuzraugu postenis atradās pie Olaines muižas Šulca kroga lielā Jelgavas ceļa malā, bet otrs pie Lāčupes.⁴⁰ Pēdējais, domājams, zaudēja savu nozīmi pēc Slokas draudzes pievienošanas Rīgas guberņai.

Visas Rīgas patrimoniālā apgabala un Kurzemes hercogistes robežas statuss mainījās 1795. g., kad Kurzemes un Zemgales hercoga valsts tika likvidēta un pievienota Krievijai. Agrākā starpvalstu robeža kļuva tikai par divu guberņu šķirtni, bet pati Rīgas patrimoniālā apgabala ārējā robežlīnija palika tā pati. 1848. gadā Rīgas pilsētas revidents G. Cīgenhirts (*Ziegenhirt*) jaunajā patrimoniālā apgabala kartē atzīmēja, ka tā ārējās robežas regulētas pēc 1783. un 1785. g. karšu datiem.⁴¹

Patrimoniālā apgabala pagasti un draudzes

Jau 14. un 15. gs. Rīgas patrimoniālajā apgabalā bija izveidojušās nelielas muižiņas, kas piederēja vai nu namniekiem, vai pilsētai. Namnieku muižiņas atradās tuvāk pilsētai abos Daugavas krastos, bet visvairāk koncentrējās Pārdaugavā tieši iepretim Rīgai, kā arī pie nelielajām upītēm, ezeriem un gar ceļiem. Savukārt pilsētas īpašumā palika patrimoniālā apgabala attālākās zemes, kā, piemēram, teritorijas gar apgabala un Kurzemes hercogistes robežu.⁴² Namnieku un pilsētas muižu lokalizācija ietekmēja zemnieku pagastu izplatības areālu, jo namnieku muižiņās dzīvojošie zemnieki palika ārpus pagastiem.

Pirmie pagasti Rīgas patrimoniālajā apgabalā izveidojušies jau 13. gs. otrajā pusē, jo arī tā ciemos dzīvojošie zemnieki bija pakļauti tādām pašām administratīvajām iedalījumiem pagastos kā visā Livonijā. Ir ziņas, ka 16. gs. otrajā pusē Rīgas patrimoniālajā apgabalā bijuši šādi pagasti: Sprinģa, Buļļa, Kampes, Ķilķa, Niklāva, Siksta, Šmita, Strumpa, Piņķa, Dušeļa, Pleča un Varkaļu, kuri tā bija nosaukti katra pagasta vecākā vārdā. Minētajiem pagastiem 1607. g. pievienojās arī pilsētas iegūtās Akmeņsalas pagasts. Tieši Rīgas pilsētai šajā laikā bija pakļauti 17 pagasti, bet vēl trīs – Blūmendāles, Ķengaraga un Krūzraga – zemnieku pagasti līdz pat 1621. gadam atradās jezuītu kolēģijas pārvaldē.⁴³

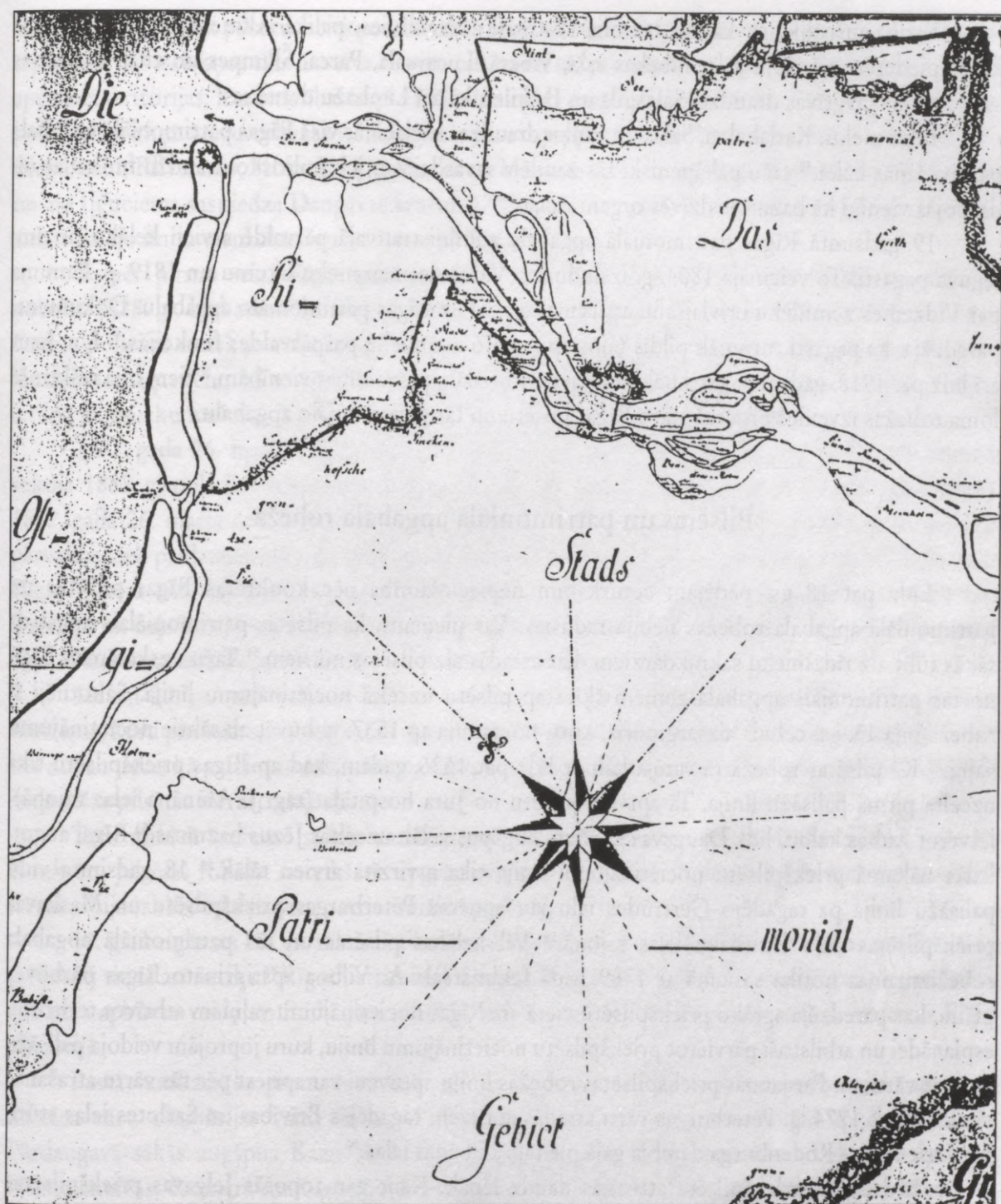
16. gs. otrajā pusē un 17. gs. vairāku Rīgas patrimoniālā apgabala pagastu teritorijās izveidojās jaunas muižiņas, kuras bieži vien pārņēma bijušo pagastu vārdus. Tā, piemēram, bija radušies Sprinģa, Piņķa, Godeļa un citu muižiņu nosaukumi.⁴⁴

1604. gadā patrimoniālā apgabala pagastus sadalīja trīs daļās. Vienā no tām apvienoja Kampes, Ķulķa, Sprinģa un Buļļa pagastus. Otrā grupā iedalīja Niklāva, Akmeņsalas, Siksta, Šādiņa un Strupa pagastus, bet trešajā iekļāva Piņķa, Dušeļa, Pleča un Varkaļu pagastus. 17. gadsimta 30. gados zemnieku pagasti tika pārdalīti vēlreiz, lai labāk nodrošinātu darbaspēku pilsētas muižām. Līdz ar to Salas muižas teritorijā tika iekļauti Pleča un Varkaļu pagasti, Piņķu muižai piešķīra Piņķa, Dušeļa un Strupa pagastus, bet Godeļa muižai – Godeļa, Akmeņsalas un Šādiņa pagastus. Zviedru laikā, kad pilsēta pavisam ieguva īpašumā Blūmendāli ar Buļļa, Sprinģa, Kampes, Blūmendāles, Krūzraga un Ķengaraga pagastiem. 17. gadsimta 50. gados apvienoja Godeļu un Blūmendāles muižu, izveidojot Mazjumpravas muižu.⁴⁵ Līdz ar to arī abu muižu pagasti tika pakļauti vienai muižai. Šajā apvienošanās procesā daudzos pagasta nosaukumus pakāpeniski aizstāja ar tās muižas vārdu, kurai pagasti piederēja.

Domājams, ka, tāpat kā visā zviedru Vidzemē, arī Rīgas patrimoniālajā apgabalā 17. gs. 80. gados par noteicošo administratīvo iedalījumu kļuva draudzes.⁴⁶ Rīgas jurisdikcijai bija pakļautas četras patrimoniālā apgabala draudzes: Biķernieku, Katlakalna, Salas muižas un Piņķu muižas, kuras tika nošķirtas no Rīgas apriņķa draudzēm.⁴⁷

Biķernieku draudze aptvēra teritoriju pie Juglas un Ķīšezera ar namnieku izprieču muižiņām – Franka, Grāvenheides, Dreiliņu un citām, kā arī 40 Mazjumpravas muižas zemnieku sētām Daugavas labajā krastā.

Katlakalna draudzes teritoriju veidoja Mazjumpravas muižas zemes Daugavas kreisajā krastā, gar Olektes upīti uzceltās muižiņas, kā arī Olaines ciems.

35. att. Fragments no 1785. g. Rīgas patrimoniālā apgabala robežu kartes. (LVVA, 2909. f., 1. apr., 31. l.), kur precīzi parādīta robeža starp pilsētas zemēm un Vidzemes guberņu.

Salas muižas draudze 17. gs. 80. gados tika atdalīta no Piņķu muižas draudzes un tās teritorija pletās starp Babītes ezeru un Lielupi.

Piņķu draudzē ietilpa: Piņķu muižas zemes līdz Zundam, Marijas dzirnavas, Beberbeķu muiža, kuru Rīga ieguva 1776. gadā, Švarca, Šampētera, Solitūdes, Lamberta, Fēgezaka (Vējaža), Bieriņu un citas šīs apkaimes muižiņas.

Kroņa jurisdikcijā, kā jau tas bija vēsturiski izveidojies, palika Akmeņsalas draudze, pie kuras piederēja arī Koju sala, Libekas sala, Vībera, Lucavsala, Parca, Šlumpes un citas Daugavas saliņas; Daugavgrīvas draudze, Salaspils un Ikšķīles, kā arī Limbažu draudzes.

Biķernieku, Katlakalna, Salas un Piņķu draudzes saglabājās visā Rīgas patrimoniālā apgabala pastāvēšanas laikā,⁴⁸ taču pakāpeniski tās zaudēja savas laicīgo jeb politisko draudžu funkcijas un darbojās vienīgi kā baznīcas dzīves organizācijas.*

19. gadsimtā Rīgas patrimoniālā apgabala administratīvajā pārvaldē arvien lielāku nozīmi ieguva pagasti. To veicināja 1804. g. izsludināto Vidzemes zemnieku likumu un 1819. g. lēmuma par Vidzemes zemnieku brīvīšanu attiecināšana arī uz Rīgas patrimoniālo apgabalu. Dokumenti paredzēja, ka pagasti turpmāk pildīs tajos apvienoto zemnieku pašpārvaldes funkcijas.⁴⁹ Un, kaut arī līdz pat 1918. gadam pagasti nekļuva par teritoriālām pašvaldības vienībām,⁵⁰ tiem bija izšķirošā loma robežas izveides procesā starp Rīgas pilsētu un tās patrimoniālo apgabalu.

Pilsētas un patrimoniālā apgabala robeža

Līdz pat 18. gs. pēdējam ceturksnim nepieciešamība pēc konkrētas Rīgas pilsētas un patrimoniālā apgabala robežas nebija radusies. Var pieņemt, ka pilsētas patrimoniālais apgabals sākās tūlīt aiz rīdzinieku sakņu dārziem, kas atradās aiz pilsētas mūriem.⁵¹ Taču uzskatāmāk Rīgu no tās patrimoniālā apgabala zemēm šķīra ap pilsētu uzceltā nocietinājumu līnija. Sākotnēji šī robeža bija 13. gs. celtais aizsargmūris, kuru nomainīja ap 1537. g. būvēt aizsāktie nocietinājumu vaļņi.⁵² Kā pilsētas robeža tā varēja kalpot līdz pat 1626. gadam, kad ap Rīgas priekšpilsētu tika uzcelta pirmā palisāžu līnija. Tā aptvēra pilsētu no Jura hospitāļa (tag. J. Alunāna ielas rajonā), ietverot Kubes kalnu, līdz Daugavas krastam augšpus vēlāk uzceltās Jēzus baznīcas.⁵³ Rīgai augot, katra nākamā priekšpilsētu nocietinājumu līnija tika atvirzīta arvien tālāk.⁵⁴ 18. gadsimta vidū palisāžu līnija pa tagadējo Ģertrūdes ielu jau apņēma Pēterburgas priekšpilsētu un Maskavas priekšpilsētas daļu Dzirnavu ielas rajonā.⁵⁵ Vēl lielākas pilsētas un tās patrimoniālā apgabala robežizmaiņas notika saskaņā ar 1769. gadā feldmaršala A. Vilboa apstiprināto Rīgas pārbūves plānu, kas paredzēja agrāko priekšpilsētu vietā aiz Rīgas nocietinājumu vaļņiem atbrīvot teritoriju esplanādei un atbilstoši pārvietot priekšpilsētu nocietinājumu līniju, kuru joprojām veidoja palisāžu žogs ar vārtiem. Par jaunās priekšpilsētas robežas līniju aptuveni var spriest pēc tās vārtu atrašanās vietas. Kopš 1774. g. Pēterburgas vārti atradās aptuveni tagadējās Brīvības un Šarlotes ielas stūrī, bet Jāņa vārti – Rodenburga dambja galā pie tag. Lubānas ielas.⁵⁶

Pārdaugavā priekšpilsēta attīstījās daudz lēnāk. Kaut gan topošās Jelgavas priekšpilsētas kodols izveidojās jau 17. gs., tās teritorija līdz pat 18. gs. pēdējam ceturksnim tika uzskatīta par patrimoniālā apgabala sastāvdaļu.⁵⁷ Pēc laikabiedru domām, Daugavas kreisajā krastā priekšpilsētai līdzinājusies vienīgi Lielā Klīversala, kuru no pārējās teritorijas atdalīja tās dabiskā šķirtne – Mazā Daugava, ko vienlaikus varēja uzskatīt arī par robežu.⁵⁸

Pirmo reizi nepieciešamība precizēt Rīgas un tās patrimoniālā apgabala robežas radās pēc 1787. g., kad Rīgā tika izsludināta Katrīnas II jau 1782. g. izdoto policijas nolikumu ieviešana.⁵⁹

* Sk. A. Mieriņas rakstu "Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums Latvijas teritorijā (19. gs. – 1918. g. novembris)".

Tie paredzēja sadalīt pilsētu iecirkņos, lai labāk varētu organizēt policijas uzraudzību. Jaunizveidotajos policijas iecirkņos tika ietverta ne vien pilsēta un tās priekšpilsētas, bet vietām arī patrimoniālā apgabala teritorijas, kas attīstības ziņā vairāk līdzinājās priekšpilsētām. Līdz ar to atsevišķu pilsētas policijas iecirkņu ārējās robežas vietām pletās jau aiz palisādēm, bet Pārdaugavā ietvēra Torņakalnu, Bieķēnsalu, Klīversalu, Mūksalu, Ķīpsalu, kā arī Marijas dzirnavu apkaimi, Āgenskalnu, Zasulauku un aiz Ilģuciema sasniedza Daugavas krastu. 1787. gadā noteikto Rīgas policijas iecirkņu darbības zonas galējo līniju vienlaikus var pieņemt kā Rīgas pilsētas robežu.

Tomēr pirmo reizi Rīgas pilsētas un patrimoniālā apgabala robeža oficiāli ir mēģināta noteikt 1828. g., kad atsevišķi tika nodalītas pilsētas un lauku policijas iecirkņu darbības zonas. Lauku policijas iecirkņa robežās palika Dreiliņu, Mazjumpravas, Olaines, Beberbeķu un Salas muižas ar pagastiem, kā arī privātā Bierīņu muiža un viss tā dēvētais numuru iecirknis,⁶⁰ kurā ietilpa namnieku īpašumi, kas tika sanumurēti policijas vajadzībām, lai atvieglotu to atrašanu.

1877. gada 26. martā Rīgā stājās spēkā 1870. g. izdotie Krievijas pilsētu nolikumi, kuriem sekoja 1888. g. policijas reforma.⁶¹ Rīgas patrimoniālā apgabala teritorija vēl vairāk samazinājās. 1877. gada 26. marta noteikumi, kā ieviest jauno pilsētu nolikumu Baltijā, paredzēja, ka pilsētas pārvaldei tiek pakļautas visas tās teritorijas, kurās nav izveidojušies zemnieku pagasti.⁶² Līdz ar to Rīgas pilsētā tika iekļauts viss "numuru iecirknis", bet patrimoniālā apgabala zemes veidoja Dreiliņu un daļa Mazjumpravas muižas Daugavas labajā krastā, bet Pārdaugavā – tās Mazjumpravas daļa, Olaines muiža, Beberbeķu, Piņķu un arī privātā Bierīņu muiža.

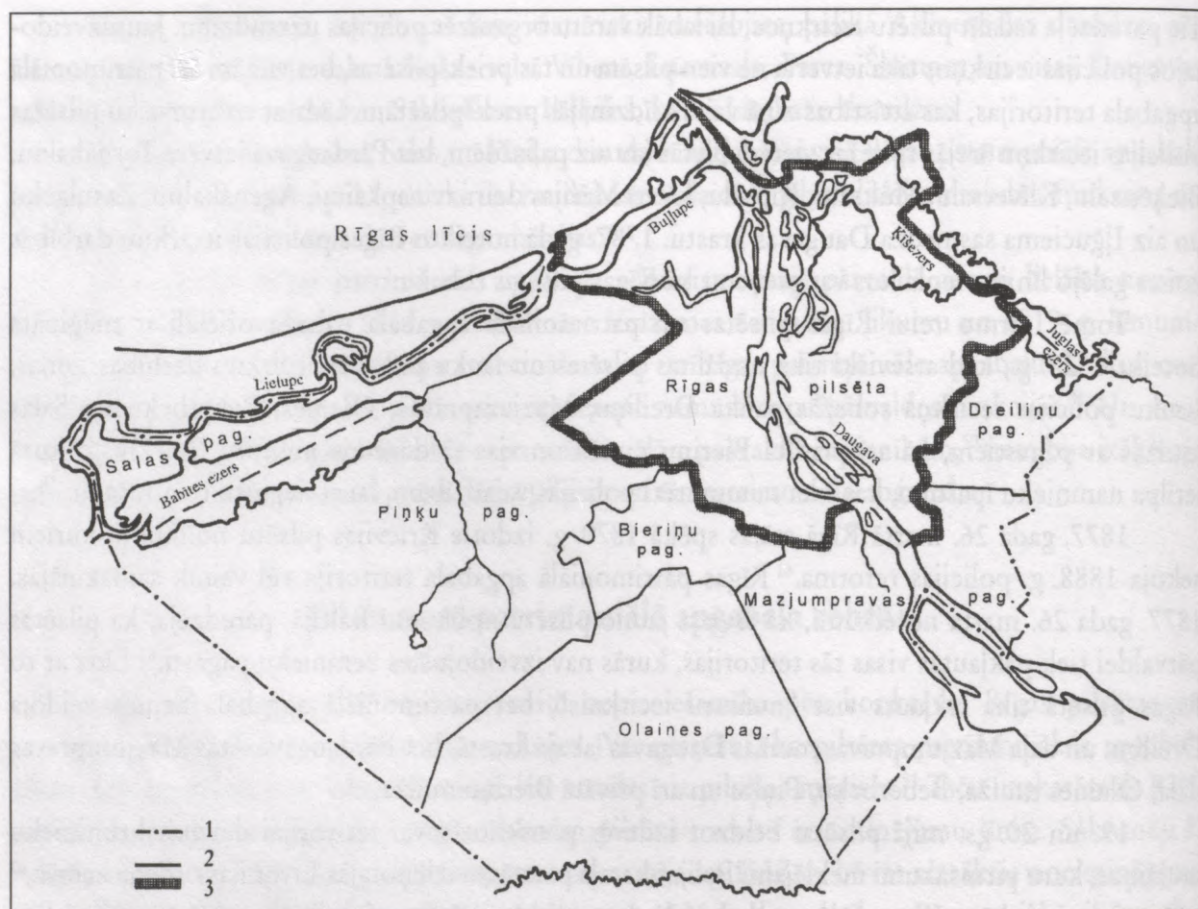
19. un 20. gs. mijā pilsētai beidzot izdevās pievienot savai teritorijai deviņas bruņinieku muižiņas, kuru pirmsākumi meklējami Polijas karaļa pārstāvju izlēņotajās Livonijas ordeņa zemēs,⁶³ bet nu jau nevis kā patrimoniālā apgabala daļu, bet gan kā pilsētas teritoriju, jo arī šīs muižiņas bija iekļāvušās pilsētas infrastruktūrā.

Taču minētā īpašumu sadale vienlaikus nenoregulēja pilsētas un tās lauku novada robežu. Konkrētu pilsētas robežu noteikšanu apgrūtināja tas, ka daļa tā dēvētā numuru iecirkņa muižiņu kā salas bija izkļiedētas pa visu patrimoniālo apgabalu.

19. gs. beigās un 20. gs. sākumā tika izstrādāti vairāki projekti pilsētas jaunajai robežai, taču pieņemti tie tā arī netika.⁶⁴ Rīgas patrimoniālā apgabala ietvaros joprojām atradās teritorijas, kuras pēc sava apbūves veida un funkcijām pilnībā atbilda pilsētas prasībām, taču nebija ietvertas Rīgas teritorijā.

Pastāv uzskats, ka pirmo reizi konkrētu robežu starp pilsētu un tās patrimoniālo apgabalu noteica vācu okupācijas varas iestādes 1917. gadā.⁶⁵ Pilsētas un patrimoniālā apgabala robeža Pārdaugavā sākās augšpus Kazu sēkļa un virzījās pa šādu muižu robežām: Foka (*Fockenhof*), Numurmuižas, Reimera muižas, Ebela, Atgāzenes, Pleskodāles, Šampētera, Solitūdes, Mazās un Lielās Dammes muižu robežām, tālāk apejot Spilves pļavas un ietverot pilsētas teritorijā Cementfabrikas zemes Podragā, tad tālāk pāri Daugavai augšpus Mazās Vējaķsalas, bet neietverot pašu Vējaķsalu, gar Daugavas malu, iekļaujot Sarkandaugavas apkaimi pilsētā, līdz Milgrāvim un tad tālāk pa Ķīšezeru un Juglas ezeru, kur pilsētas un tās patrimoniālā apgabala robeža pilnībā sakrita, līdz Grāvenheides muižai pie Juglas ezera. No tās tālāk robeža gāja, ietverot pilsētā Velnezera apkārtni, Purvciemu, līdz Ķengaragam, kur beidzās Daugavas krastā pretim Olektes ietekai.

1920. gada 30. septembrī izsludinātais Agrārās reformas likums,⁶⁶ kas paredzēja valsts zemes fondā iekļaut muižu zemes, tomēr saglabāja agrākās pilsētu tiesības uz tām piederošajām zemēm un muižām. Tas ļāva Rīgas pilsētai paturēt virsīpašumā atlikušās vēl pilsētai nepievienotās patrimoniālā

36. att. Rīgas pilsētas un patrimonālā apgabala robežas 1927. g. 1 – Rīgas patrimonālā apgabala robeža; 2 – pagastu robeža; 3 – Rīgas pilsētas robeža.

apgabala zemes. 1922. gadā, nosakot Rīgas pilsētas administratīvās robežas,⁶⁷ pilsētas teritorijai tika pievienotas gan Rīgas apriņķa, gan agrākās patrimonālā apgabala zemes. Daugavas lejtecē jaunā pilsētas robeža sākās pie Hapaka grāvja ietekas Daugavā, tālāk gāja pa Daugavas vidu uz DA līdz robežai ar Rīnūžu ciemu un Kalnciemu Mangaļu pagastā, tad pa šo ciemu un Mīlgrāvja muižas robežu, pievienojot pilsētai Kalnciemu, Mīlgrāvi un Daugavu ar salām starp Hapaka grāvi un Mīlgrāvi, tālāk pa Mīlgrāvja muižas robežu līdz tās ZA punktam Ķīšezērā un jau tradicionāli pa līniju Ķīšezers–Lielā Jugla–Juglas ezers līdz robežai starp Strazdu muižu un Grāvenheidi, Garausku muižu, tālāk uz rietumiem pa šīs muižas un Burharda muižas robežu cauri Dreiliņu mežam un tālāk līdz Rumpmuižas ielai, tad līdz dzelzceļa pārbrauktuvei pie Šķirotavas stacijas, pāri dzelzceļam līdz Mazjumpravas muižas zemēm, iekļaujot Rīgas robežās visas Ķengaraga mājas. Pārdaugavā jau esošās pilsētas robežas tika paplašinātas ar daļu no Bierīņu muižas zemēm un visu Bolderājas pagastu. 1927. gada 11. jūnijā Rīgai pievienoja vēl Ādažu pagasta Joku un Beltes mājas un biezi apdzīvotu vietu – Jaunciemu, kā arī Ķīšezera daļu starp abām minētajām vietām un līdzšinējo Rīgas administratīvo robežu.⁶⁸ 1934. gada 5. aprīlī ar jaunu valdības lēmumu Rīgai tika pievienota Dreiliņu pagasta Burharda muižas zeme, attiecinot uz šo teritoriju visus pilsētas pašvaldības likumus.⁶⁹

Rīgas patrimonālā apgabala zemes, kas kopš 18. gs. kalpoja galvenokārt pilsētas teritoriālās izaugsmes vajadzībām, no pārējiem Rīgas apriņķa pagastiem vairs atšķīrās tikai ar to, ka to teritorijā joprojām palika spēkā pilsētas virsīpašuma tiesības, kas, tāpat kā 13. gs., ļāva iekasēt

gruntsnomu par šo zemju lietošanu. 30. gados Rīgas patrimoniālā apgabalā ietilpa šādi pagasti: Salas pagasts, kas atradās starp Slokas un Jūrmalas pilsētām; Babītes pagasts, kurš aptvēra agrākās Piņķu muižas un Piņķu mācītājmuižas, Beberbeķu un Švarcmuižas zemes; Olaines pagasts; Katlakalna pagasts, kura zemes joprojām pletās abos Daugavas krastos; Dreiliņu pagasts un daļā Bierīņu muižas teritorijas izveidotais Mārupes pagasts, kas vienīgais atradās uz valsts fonda zemes.⁷⁰ Rīgas patrimoniālais apgabals galīgi tika likvidēts līdz ar zemes nacionalizāciju 1940. gadā.⁷¹

Atsauces un piezīmes

- ¹ *Patrimonium* (lat. val) - privātīpašums, *die Mark* (vācu val) – kādas teritorijas vai lauku kopienas robeža. Ap 1380. gadu patrimoniālā apgabala jeb markas pārvaldi nošķīra no pilsētas pārvaldes un uzdeva to diviem rātskungiem, kurus dēvēja par landfogtiem. Kopš tā laika Rīgas patrimoniālo apgabalu sauca arī par Rīgas landfogtiju.
- ² *Indriķa hronika*. – R., 1993. – 61. lpp.
- ³ *Feodālā Rīga* / Atb. red. T. Zeids. – R., 1978. – 38.–40. lpp.
- ⁴ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch* / Hrgb. Bunge F. – Bd. I. – Reval, 1853. – N LXXVI.
- ⁵ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, N LXXVIII; *Straubergs J.* Rīgas vēsture. – R., [1936–1938]. – 58., 59. lpp.; *Caune A.* Rīgas lībieši // *Latvijas ZA Vēstis A.* – 1998. – 52. sēj. – 3. (596). nr. – 7., 8. lpp.
- ⁶ *Gutzeit W.* Das Stadtgebiet Riga's // *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland.* – R., 1868. – S. 206
- ⁷ *Feodālā Rīga*, 17. lpp.
- ⁸ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, N LXXIX; LXXX; *Straubergs J.* Rīgas vēsture, 60. lpp.
- ⁹ *Feodālā Rīga*, 42. lpp.
- ¹⁰ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, N CDXXXI.
- ¹¹ *Latviešu konversācijas vārdnīca* (turpmāk: LVK). – R., 1935–1936. – 18. sēj. – 36147. sl.; R., 1928–1929. – 3. sēj. – 4778.–4780. sl.
- ¹² *Feodālā Rīga*, 109. lpp.
- ¹³ *Straubergs J.* Rīgas vēsture. – 59. lpp.
- ¹⁴ *Liepiņa Dz.* Par Rīgas markas muižām un to attīstību līdz XVII gs. sākumam // *Vēstures Problēmas.* – R., 1958. – 2. nr. – 57. lpp.
- ¹⁵ *Gutzeit W.* Das Stadtgebiet Riga's, S. 209, 210.
- ¹⁶ *Feodālā Rīga*, 125. lpp.
- ¹⁷ *Gutzeit W.* Das Stadtgebiet Riga's, S. 209, 210.
- ¹⁸ *Liepiņa Dz.* Par Rīgas markas muižām..., 66. lpp.
- ¹⁹ *Gutzeit W.* Das Landgebiet in den Vorstädten Riga's // *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland.* – R., 1868. – S. 225–228.
- ²⁰ *Gutzeit W.* Das Stadtgebiet Riga's, S. 211.
- ²¹ LKV. – 18. sēj. – 36169. sl.
- ²² *Дорошенко В.* Мыза и рынок. Хозяйство рижской иезуитской коллегии на рубеже XVI и XVII вв. – Р., 1973. – С. 27–32.
- ²³ *Gutzeit W.* Das Stadtgebiet Riga's, S. 211.
- ²⁴ *Hupel A.* Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. – R., 1782. – Bd. 3. – S. 34, 35.
- ²⁵ LVVA, 2909. f., 1. apr., 2. l.
- ²⁶ *Ibid.*, 673. f., 940. l., 25., 26. lp.
- ²⁷ *Ibid.*, 34.–36. lp.
- ²⁸ *Zviedru laikmets Latvijā.* – R., 1934. – 34., 35. nr.; *Dunsdorfs E.* Kurzemes karakartes (17. un 18. gadsimtenī). – Melburna, 1984. – 29., 32. lp.
- ²⁹ LVVA, 673. f., 1. apr., 980. l., 4., 5. lp.
- ³⁰ *Ibid.*, 34. – 36. lp.
- ³¹ *Bulmerincq A.* Aktenstücke und Urkunden zur Geschichte der Stadt Riga 1710-1740. – R., 1902. – Bd. 1. – S. 48.

- ³² *Hupel A.* Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, S. 34–36.
- ³³ *Bunge F.* Cronologische Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland. – Dorpat, 1822. – Bd. 1. – S. 11, 78; Bd. 2. – S. 24.
- ³⁴ LVVA, 2909. f., 1. apr., 7. l.
- ³⁵ *Hupel A.* Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. – R., 1789. – S. 124–128.
- ³⁶ LVVA, 2909. f., 1. apr., 235. l.
- ³⁷ *Ibid.*, 31. l.
- ³⁸ LVVA, 673. f., 1. apr., 1415. l., 6., 7. lp.
- ³⁹ *Bunge F.* Cronologische Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland, Bd. 2, S. 225.
- ⁴⁰ LVVA, 673. f., 1. apr., 866. l., 23., 24. lpp.
- ⁴¹ *Ibid.*, 2909. f., 1. apr., 30., 32. l.
- ⁴² *Liepiņa Dz.* Par Rīgas muižas markām..., 59.–63. lpp.; LVVA, 2909. f., 1. apr., 2. l.
- ⁴³ *Liepiņa Dz.* Par Rīgas muižas markām..., 60. lpp.
- ⁴⁴ *Liepiņa Dz.* Agrārās attiecības Rīgas lauku novadā 17.–18. gs. – R., 1962. – 64. lpp.
- ⁴⁵ *Ibid.*, 65. lpp.
- ⁴⁶ *Dunsdorfs E.* Lielvidzemes kartes (17. un 18. gadsimtenī). – Melburna, 1986. – 10. lpp.
- ⁴⁷ *Adresbuch* für das Gouvernement Livland. / Hrsg. A. Klingenberg. – R., 1871. – S. 1–26; *Livländische Verkehrs* und Adresbuch für 1892/93 / Hrsg. A. Kröger. – R., 1892. – Bd. 2. – S. 10–22.
- ⁴⁸ *Hupel A.* Über der Aufbau der Städte in hinsicht auf das Russische Reich besonders auf Lievland // *Der nordische Miscellaneen.* – R., 1784. – Bd. 8. – S. 220.
- ⁴⁹ Полное собрание законов. – Т. XXVIII. – № 21162.
- ⁵⁰ LVK. – R., 1937. – 15. sēj. – 30326.–30329. sl.
- ⁵¹ *Šterns I.* Latvijas vēsture 1290–1500. – R., 1997. – 153. lpp.
- ⁵² *Caune A.* Rīga zem Rīgas. – R., 1985. – 82.–84. lpp.
- ⁵³ LVK. – R., 1935–1936. – 18. sēj. – 36046. sl.; *Brambe R.* Rīgas iedzīvotāji feodālisma perioda beigās. 18. gs. beigās – 19. gs. pirmā puse. – R., 1982. – 59. lpp.
- ⁵⁴ *Stegmann R.* Die Ausdehnung und Topographie Rigas im XVII und XVIII Jahrhundert // *Rigasche Industrie-Zeitung.* – 1889. – N 22. – Tafel N XVI, XXI.
- ⁵⁵ *Brambe R.* Rīgas iedzīvotāji feodālisma perioda beigās, 59., 60. lpp.
- ⁵⁶ *Ibid.*, 60.–62. lpp.
- ⁵⁷ *Jakovļeva M.* Rīgas un tās tuvākās apkārtnes kartes un plāni kā vēstures avots (17.–19. gs. pirmā puse) // *Latvijas ZA Vēstis.* – R., 1990. – 8. nr. – 131. lpp.
- ⁵⁸ *Seuberlich E.* Die Entstehung und Entwicklung der Mitauer Vorstadt, S. 247–249.
- ⁵⁹ LVVA, 2909. f., 1. apr., 846. l.; *Brambe R.* Rīgas iedzīvotāji feodālisma perioda beigās, 66., 67. lpp.
- ⁶⁰ LVVA, 2909. f., 1. apr., 846. l.
- ⁶¹ *Kalniņš V.* Latvijas PSR valsts tiesību vēsture. – R., 1972. – 1. d. – 291.–294. lpp.
- ⁶² *Adres-Fürer* von Riga und Umgebung und der Badeorte am Rigaschen Strande / Hrsg. S. Klein. – R., 1892. – S. 32, 33.
- ⁶³ *Rīga 1860–1917* / Atb. red. J. Krastiņš. – R., 1976. – 10. lpp.
- ⁶⁴ *Ozoliņa Dz.* Rīgas pilsētas tēvi un viņu komunālā politika 1877–1913. – R., 1976.
- ⁶⁵ LVVA, 2909. f., 1. apr., 791. l.
- ⁶⁶ *Likumu* un valdības rīkojumu krājums. 1920. gada 30. septembris. – 213. nr.
- ⁶⁷ *Valdības Vēstnesis.* – 1922. – 243. nr.; 1924. – 42. nr.
- ⁶⁸ *Ibid.*, 1927., 127. nr.
- ⁶⁹ *Ibid.*, 1934., 74. nr.
- ⁷⁰ LVK. – 1. sēj. – 1523.–1525. sl.; 3. sēj. – 5918.–5919. sl.; 8. sēj. – 16184.–16187. sl.; 13. sēj. – 25946., 25947. sl.; 15. sēj. – 29732. sl.; 16. sēj. – 32409. sl.; 19. sēj. – 37328., 37329. sl.
- ⁷¹ *Rīgas patrimoniālais apgabals* / LPE. – R., 1986. – 8. sēj. – 398. lpp.

Jānis Stradiņš

Sēlijas problēma laikmetu skatījumā*

Sēlijas definīcija

Trīs zvaigznes Latvijas Republikas ģerbonī un Brīvības pieminekļa vainagojumā simbolizē trīs vēsturiskās administratīvās sastāvdaļas (Kurzemes guberņa, Vidzemes guberņas latviešu apriņķi, Vitebskas guberņas latviešu apriņķi), no kurām 1918. gadā izveidojās Latvijas Republika. Šis skaitlis nesaskan ar republikas Satversmē minētajiem četriem apgabaliem – Vidzemi, Kurzemi, Zemgali un Latgali, kuri būtībā simbolizē četras senās Latvijas ciltis (ja Vidzemi traktē kā Līvzemi, vāciski – *Livland*), kaut arī lielos vilcienos tie atbilst šo cilšu apdzīvotajām teritorijām. Šis dalījums vēsturiski un kultūrģeogrāfiski lielā mērā ir ne gluži precīzi nosacīts, un tajā nefigurē piektā prāvākā senā cilts – sēļi, nav Sēlijas [3–8].

Trešās Atmosdas gados daži ģeogrāfi ieteica Latviju dalīt sešos novados, pievienojot iepriekšminētajiem vēl Rīgas aglomerāciju ("Rīgavu") un Sēliju. Šis dalījums, ko popularizēja toreizējais Latvijas Republikas Augstākās Padomes deputāts V. Šteins, pat parādījās vairākās shēmās (arī Latvijas autoceļu atlantā, 1993) [9] un cituviet. Kopš 1989. gada sāka raisīties diskusijas par Sēlijas un sēļu kultūrvēsturisko identitāti. 1989. gadā darbību sāka Rīgas Sēļu klubs (Dabas muzejā, Viļa Krūmiņa vadībā), kura darbība gan drīz apsika, bet Sēlijas problēma atkal aktualizējās sakarā ar Sēļu gada (1995./96. g.) pasākumiem.

Rodas jautājums, ko apzīmēt par Sēliju, kāds ir šā termina saturs un pamatojums. Etnogrāfi (piem., S. Cimermanis) uzskata, ka pareizāk būtu runāt par Augšzemi (Augškurzemi, vāc. *Oberland*). Vai patiešām Sēlija ir nacionālromantisma ietekmē radusies modernizācija? Daļēji varbūt tā ir, taču šī problēma tomēr jāpaanalizē.

Ierasti Sēliju identificē ar tagadējo Augšzemi – kādreizējās Kurzemes guberņas (Latvijas Republikā – Zemgales apgabala) teritoriju starp Daugavas kreiso krastu un Lietuvu, tomēr Sēlija var tikt definēta dažādi: gan kā senās sēļu cilts izplatības areāls, gan kā etnogrāfisks novads ar mīkstajām, sēliskajām izloksnēm, gan kā kultūrvēsturisks novads ar īpatnēju mentalitāti, ar savām kultūrvēsturiskām īpatnībām. Taču tas ir arī potenciāls administratīvi teritoriāls veidojums – apgabals (?), apriņķis, novads. Teritorijas ziņā minētie jēdzieni var sakrist un var arī nesakrist.

Ja runājam par Sēliju kā seno sēļu zemi, tad liecības par to dod arheologi un senvēsturnieki, kurus papildina valodnieki, folkloristi un etnogrāfi. Sēļi ir viena no četrām baltu ciltīm (latgaļi,

* Publikācijas pamatā ir krājumam "Pašvaldību reforma – lielu pārmaiņu laiks" sagatavotais raksts par Sēlijas problēmu Latvijas administratīvi teritoriālās reformas skatījumā (tā īsināta versija publicēta arī laikrakstā "Latvijas Vēstnesis" 1998. gada 26. februārī, 51./52. nr. [1], sakarā ar 4. Sēlijas dienām Gārsenē). Ņemot vērā šā izdevuma specifiku, raksts papildināts ar datiem par vēsturiskās Sēlijas iespējamām robežām (g. k. pēc V. Ekerta habilitācijas darba datiem [2]) un cituviet īsināts.

zemgaļi, kurši un sēļi), kuras, asimilējot arī somugriem piederīgos libiešus, ir veidojušas latviešu nāciju. Sēļi ir vismazāk izpētītā senlatviešu cilts, par kuru vismazāk ziņu hronikās un senajos dokumentos. Par sēļu izplatību un etnoģenēzi ir izteicies jau valodnieks un etnogrāfs Augusts Bilenšteins [10], lietuvju valodnieks Kazimirs Būga [11], arheologs Eduards Šturms [3, 4], vācu vēsturnieks Valters Ekerts [2], vēlākos laikos – arī valodnieki Marta Rudzīte [12], Maija Poiša [13] un Krišjānis Ancītis, arheologi Elvīra Šnore, Anna Zariņa [14], Jānis Urtāns [15], vēsturnieki Vilis Biļķins [16] un Jānis Kalniņš, etnogrāfs Saulvedis Cimermanis [8], arheoloģe Rita Grāvere [17] un vairāki citi pētnieki; sintētisku skatījumu uz Sēlijas problēmu mēģinājis dot šo rindiņu autors. Jaunākās atziņas kopumā ietvertas žurnāla "Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis" 1996. gada 4./5. numurā (sk. arī Jāņa Stradiņa rakstam pievienoto literatūras atsauču sarakstu [7]), tāpat arī Vaidas Villerušas sastādītajā grāmatā "Sēļu zeme" (1995) [5]. Top Valdemāra Ancīša grāmata par Sēliju.

Sēļi un vēsturiskās Sēļu zemes (Sēlijas) robežas

Sēļi ir arhaiska baltu cilts, kura savus ziedu laikus pieredzēja 2.–4. gs. pēc Kristus dzimšanas. Latvijas teritoriju sēļi varētu būt sasnieguši ap mūsu ēras sākumu, varbūt pat ejot citu ceļu nekā pārējās baltu ciltis. Sākotnēji tie ieņēmuši prāvāku Latvijas un arī Lietuvas teritorijas daļu nekā tagadējo Augšzemi vien, apmetušies visgarām Aiviekstei (līdz pat Alūksnei). Krietni vēlāk, 6. gs., Latvijas teritorijā ienāca cita, lielāka austrumbaltu cilts – letgaļi, kuras ekspansijas gaitā sēļi no Daugavas labā krasta izspiesti vai asimilēti. Turpmāk abas ciltis dzīvoja kaimiņos, gūstot daudzas kopīgas kultūras un sadzīves iezīmes, kuru dēļ senos sēļus un letgaļus dažkārt (īpaši pēc 2. pasaules kara, sākot ar H. Mooras darbiem) aplūko kopīgi. Taču jaunākie arheologu, valodnieku un tautas mūzikas speciālistu pētījumi liecina par visai būtiskām atšķirībām abu etnisko grupu starpā. Attīstot lietuvju valodnieka K. Būgas [11] kādreiz izteikto hipotēzi par kuršu un sēļu valodas tuvību (savukārt tuvas bijušas letgaļu un zemgaļu valodas), valodnieki uzskata, ka sēļu valoda bijusi tuvāka senajām rietumbaltu, bet letgaļu valoda – austrumbaltu valodām [12]. Arī antropoloģiskie dati (šaursejainais tips, zobu sistēmas rādītāji) ļauj sēļus pietiekami pamatoti pieskaitīt pie rietumbaltu grupējumiem [17] (A. Vaska un līdzautoru grāmatā "Latvijas aizvēsture" [18] sēļi identificēti kā agrā dzelzs laikmeta uzkalniņkapu kultūras austrumu grupai piederīgi).

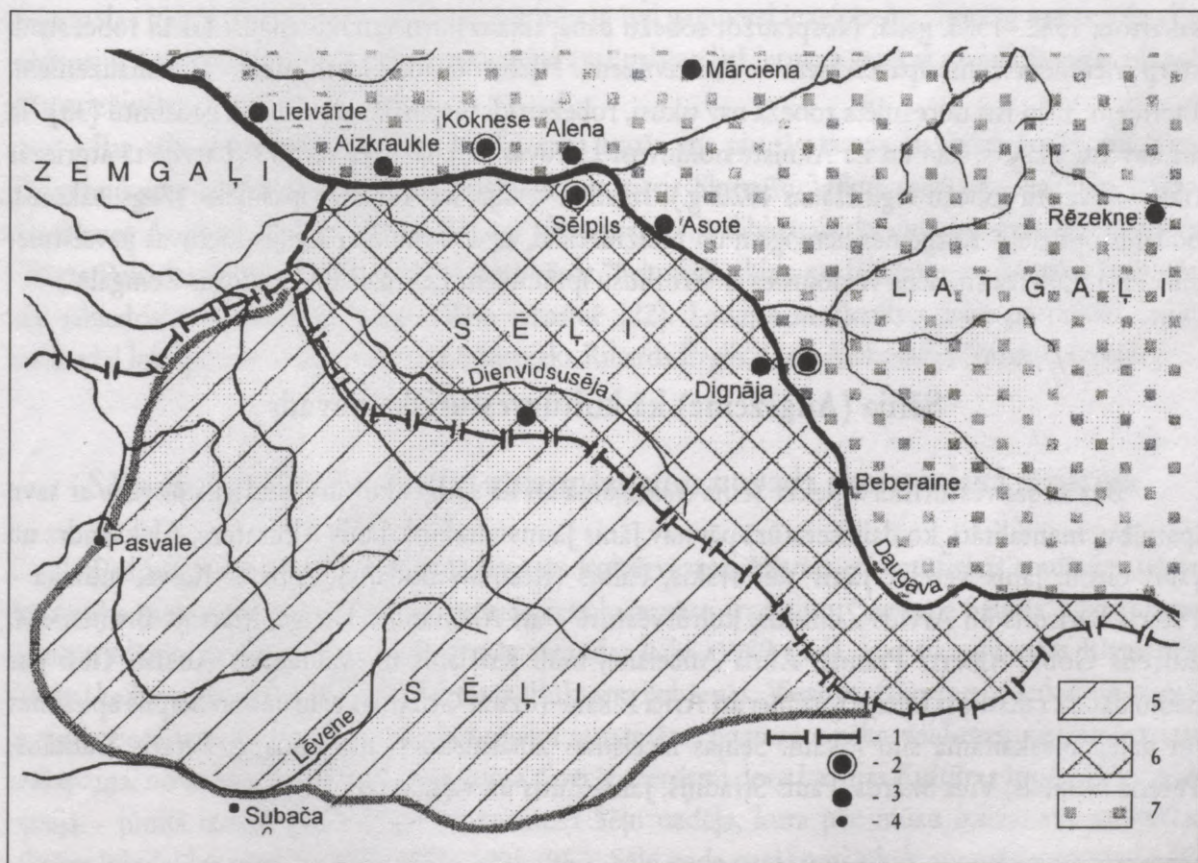
Valodnieki sēļu nosaukumu saista ar ūdens tecēšanu (*selēti, salti* – lēni tecēt), tiek minēta kādā senā romiešu kartē (Poitingera tabulās, 2. vai 4. gs., mūsdienās figurē 12.–13. gs. noraksts) iezīmēta upe – "*Fluvius Selianus*", kas varētu būt bijusi Daugava [18]. K. Karulis [19] Sēlijas vārdu saista ar pirmindoeiropiešu *selos* – ezers, purvs (grieķu *helos*), tātad sēlis būtu ezeriem bagāta un purvainā apvidus iedzīvotājs, un tas itin kā atbilstu novada topogrāfijai.

Sēļu apdzīvotā teritorija, kāda tā izskatījās vācu krustnešu invāzijas un Livonijas hronikas sacerēšanas laikā, t.i., 13. gs. sākumā, Daugavas labo krastu vairs neaptver, toties jo dziļi iesniedzas Lietuvā. Kazimirs Būga sakās identificējis sēļu dienvidu robežu (sk. tālāk). Latvijas daļā Sēlija ir Daugavas kreisā krasta novads, kas, pēc pētnieku vairuma domām, aptver teritoriju līdz Vallei. Lietuvā Sēlija iesniedzas dziļāk – no Zarasiem līdz Biržiem, ietverot Rokišķus un Dusetas. Īpatnēji, ka vietvārdi bieži atkārtojas Latvijā un Lietuvā: Birži – *Biržai*, Viesīte – *Viešintos*, Subate – *Subačiūs*. Gandrīz vai veidojas Maķedonijas situācija – prāva Sēlijas daļa ir Lietuvā, mazāka – Latvijā, taču Latvijas Sēlija neapšaubāmi ir tas novads, kur Latvija savās saknēs visciešāk saskaras

ar Lietuvu. Sēlija ir pārejas josla no letgaļu uz lietuvju zemēm, tur krustojas šo tautu ietekmes zonas, un tas varbūt daļēji izskaidro novada savdabību.

Livonijas Indriķa hronikā minētā Sēļu pils (*Castrum Selonorum*) – tagadējā Sēlpils – bijusi lietuvju sirotāju patvēruma vieta, tādēļ bīskaps Alberts ar kristītiem lībiešiem un latgaļiem 1208. gadā to ieņēmis, licis sēļiem kristīties un atteikties no biedrošanās ar lietuvjiem. Īsu laiku (1218–1226) pastāvējusi Sēlijas bīskapija. Ar 1255.–1261. gadu datēti t.s. Mindauga dāvinājuma akti, ar kuriem Lietuva atsakās no šīm sēļu zemēm. Kaut arī vismaz 1261. gada aktu vēsturnieki uzskata par viltojumu teokrātiskās Livonijas valdītāju savstarpējo strīdu regulēšanai, tomēr šie dokumenti neapšaubāmi apliecina Sēlijas seno saistību ar Lietuvu [5].

Šajos 13. gs. vidū tapušajos dokumentos, proti, pāvesta Innocentija IV apstiprinātajās Livonijas ordeņa īpašumtiesībās uz vairākām Sēlijas apdzīvotajām vietām (1254, 1257), lietuvju valdnieka Mindauga dāvinājuma aktos (1255, 1259, 1261), fiksēta Sēlijas vai senās Sēļu zemes teritorija un iespējamās robežas. Šos dokumentus no vēsturiskā un kultūrvēsturiskā viedokļa vissīkāk analizējis Kēnigsbergas Universitātes docents Dr. V. Ekerts savā 1937. gadā iesniegtajā habilitācijas disertācijā (tā tikusi iespiesta tikai 1984. gadā, jau pēc autora nāves, izmantojot nepilnīgi saglabājušos disertācijas eksemplāru, kurā nav Sēlijas ģeogrāfisko karšu, bet ir sniegts sīks teritoriju apraksts un seno nosaukumu hipotētiska identifikācija); šī problēma iztirzāta arī E. Šturma rakstos Latviešu konversācijas vārdnīcā (1939) [3, 4].

37. att. Sēļu apdzīvotības karte 13. gs.: 1 – Latvijas tagadējā dienvidu robeža; 2 – galvenais pilskalns; 3 – pilskalns; 4 – ciems; 5 – sēļi 13. gs.; 6 – sēļi tagadējās Latvijas teritorijā; 7 – latgaļi.

Minētajos dokumentos nosaukti šādi sēļu vietvārdi (pilis un ciemi): 1254. gadā – *Allecten, Calve, Selen, Medene (Meddene), Nitczegale* (pēdējā – ārpus Sēlijas), 1257. gadā – *Medene, Pelone, Maleysine (Maleisine), Tovraxe (Theuraxe)*. Dažādi autori mēģinājuši šos vietvārdus identificēt dažādi, ne visi identificējumi ir pārlicinoši, taču pēc tiem var droši noteikt Sēļu zemes ziemeļu robežu (pa Daugavu līdz Naujenei), kā arī iespējamo robežu ar Zemgales novadu Upmali (no Mēmeles upes likuma starp Kurmeni un Krastiem līdz Jaunjelgavai pie Daugavas).^{*} Pēc Būgas domām [10], Sēlijas dienvidu robeža gājusi caur tagadējās Lietuvas Republikas apdzīvotajām vietām: Tauragniem, Utenai, Svēdasiem, Subačai, Palēveni, Pasvalei, Saločiem. Šajā teritorijā 13. gs. līdzās dzīvojuši sēļiem arī lietuvji, taču viņi vēl nebija paguvuši sēļus lituanizēt. Ekarts šo 1259. gada dāvinājumā iezīmēto dienvidu robežu sāk ar Naujeni (Vecdaugavpili), tad pa vecu tirdzniecības ceļu līdz Lodes ezeram, pa Lodes un Dusetas upi līdz Sartu ezeram, tad pa Šventoju līdz Latavas upītei, uz Ošakas un Viešintas upīti līdz Lēvenes upei un tālāk pa tās gultni līdz ietekai Mūsā. Redzam, ka šī teritorija ietver tādas tagadējās Lietuvas pilsētas kā Zarasus, Kupiškus, Biržus, Rokiškus, Dusetas un iet pavisam tuvu gar Panevėžu, taču teritorija jau kopš ordeņa laikiem neapšaubāmi ir lituanizēta.

Tālāko gadsimtu gaitā Sēlija kā sevišķs novads no vēstures aprites pamazām izzūd, tomēr saglabā savdabību un zināmu mežonību, kā to lasām Aleksandra Grīna vēsturiskajā romānā “Zemes atjaunotāji” (1939).

Sēlijas dienvidu robeža kā robeža starp Kurzemes hercogisti un Lietuvas lielkņazisti tika sakārtota 1582.–1583. gadā. Nospraužot robežu dabā, tika izšķirti vairāki ieilguši lokāli robežstrīdi starp vietējiem zemesīpašniekiem – Radzivilliem, Hļebovičiem, Grothusiem, Tīzenhauzeniem, Eferniem. Taču īsti noregulēta robeža nav tikusi, robežstrīdi turpinājās arī visu 17. gadsimtu [33]. Tā arī nav īsti skaidrs, kad un kā Aknīste nokļuvusi Lietuvas lielkņazistes sastāvā (Latvijā tā atgriezās tikai pēc valstu robežu regulēšanas 1920. g.). Izteikta versija, ka Aknīstes īpašnieks 17. gs. sākumā, būdams opozīcijā Kurzemes hercogam un muižniecībai, ar visu muižu pārgājis Lietuvas pavalstniecībā [34]. Līdzīga situācija veidojusies ar Grothusu īpašumiem Leišmalē un “Lietuvas Zemgalē”.

Sēlija (Augšzeme) kā kultūrvēsturisks novads

Bez šā senvēsturiskā aspekta Sēlija traktējama arī kā spilgts kultūrvēsturisks novads ar savu īpatnību, mentalitāti, ko daiļliteratūrā pārstāv Jānis Jaunsudrabiņš, Jānis Akuraters, Aleksandrs un Jānis Grīni, Jānis Veselis, Jānis Vainovskis, Fallijs (Konrāds Bullāns), Alberts Kalve, mūzikā – Pēteris Barisons un Arvīds Žilinskis, kultūrvēsturē – arī Aleksandrs Dauge, Mārtiņš Bruņenieks, Alfreds Goba, Alberts Prande, Alma Ancelāne, brāļi Krišjānis un Valdemārs Ancīši. Tieši par Sēliju daudz rakstījusi Lūcija Ķuzāne; arī Ārija Elksne (dzim. Grietiņa) cēlusies no Sēlpils apkaimes un daļēji pieskaitāma šim lokam. Sēlijas izcelsmes zinātnieku skaitā minams Pēteris Kulitāns, Pēteris Nomals, Vilis Skārds, Pauls Stradiņš, Jānis Zutis un vairāki citi.

^{*} Pēc A. Bilenšteina domām [10], Medene ir Sēlijas teritorija starp tagadējo Iecavu un Jaunjelgavu, uz ziemeļiem no Valles. 13. gs. sākuma senrakstos minēti sēļi arī pie Doles salas, pie Daugavas Rumbas un pat Rīgas teritorijā, taču liekas loģisks A. Bilenšteina atzinums, ka šajā gadījumā runa ir par atsevišķu cilvēku apmešanos minētajās vietās, nevis par cilts vienlaidus apdzīvoto teritoriju.

Cilvēku mentalitāti Sēlijā ir veidojusi tāda lēnīga, zaļa, taču pauguraina, piemilīga ainava, arī samērā daudzās hercoga, vēlāk kroņa teritorijas, tātad mazāka pakļautība muižniekiem, arī divas līdzās pastāvošas konfesijas – luterisms un katolicisms, kurām vēl pievienojas Jēkabpils un Jaunjelgavas pareizticīgie un vecticībnieki, visai aktīvas žīdu kopienas miestīņos (Jaunjelgavā, Subatē, Jēkabpilī, Neretā, Viesītē), Daugavas plostnieki no Baltkrievijas. Novadā izteikts ir multikultūru elements. Nav noliedzama arī vācu mācītāju Kristofora Firekera (Neretā) un Georga Manceļa (Vallē), bet it īpaši Stenderu dzimtas tiešā ietekme, viņi te dzimuši un darbojušies paaudzēm. Sunākstē tapusi “Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas” (1774, 1796) un daudzi citi latviešu laicīgās literatūras sacerējumi, kuru autors ir Sēlpils prāvests G. F. Stenders.

“Dabiskā savdabība ar šekspīriskām drāmām un traģēdijām,” – tā Sēliju raksturo Zalvē dzimušais dzejnieks Imants Auziņš [20].

Šiem momentiem jāpievieno zināma nošķirtība, atstumtība, “Sēlijas elēģija” (Imants Auziņš). Mežos izaugušais novads 20. gs. atradies itin kā atstatus no modernizācijas tendencēm Latvijā, infrastruktūra, ceļi te veidojušies gausi, arī 1. pasaules kara laikā izveidotā “mazā bānīša” satiksme nav bijusi pārāk efektīva. Novada vidienē nav lielāku centru – Ilūkste un arī Jaunjelgava kā aprīnķa centri vai nu pēc 1., vai pēc 2. pasaules kara pārstājuši funkcionēt. Gan Daugavpils, gan Jēkabpils savā ziņā vilkusi novadu uz Latgales pusi, darbojusies centrifugāli. Padomju iekārtas pēdējos gados kultūrvēsturiskais Sēlijas novads sadalīts starp četriem administratīvi jaunveidotiem rajoniem: Daugavpils, Jēkabpils, Aizkraukles un pat Ogres rajonu (Birzgales pagasts), tādēļ zudusi kopības, reģionālās identitātes sajūta, ja tāda vispār bija tā īsti paguvusi izveidoties. Turklāt senās sēļu cilts teritoriju lielākā daļa jau bija agrāk nonākusi (vai palikusi) Lietuvas sastāvā un bijušo sēļu pēcteči lituanizējušies.

Par sēļu reģionālo identitāti Latvijā sāka runāt jau pirmās tautas atmodas laikā, kad Rīgas Politehnikuma ķīmijas students un etnogrāfs amatieris Skruzīšu Mikus publicēja aprakstu “Sēļi – Kurzemes Augšgala senči” (1889) [21] un pirmajai Latvijā dibinātajai latviešu studentu korporācijai (Rīgas Politehnikumā) 1880. gadā tika dots vārds “Selonija”, šķiet, no Jēkabpils skolas nākušā literāta un sabiedriskā darbinieka Puriņu Klāva ierosmē [22]. Latvijas neatkarības laikā par Sēliju runāja nedaudzi lokālpatrioti – inženieris un rakstnieks Rihards Ērglis, Jānis Aleksandrs (Jēkabs) Grīns.

Sēļu reģionālās identitātes atdzimšana un novada ekonomiskā attīstība

Padomju režīma gados novada bagātās kultūrvēsturiskās un etnogrāfiskās tradīcijas tikpat kā netika pieminētas, ja nu vienīgi novada revolucionāro tradīciju (“Sarkanā Sēlpils”) kontekstā. Seno tradīciju atdzīvināšana sākās Trešās atmodas laikā, 1989. gadā, kad tika dibināts Rīgas Sēļu klubs, kad, pateicoties Jēkabpils, Neretas, Ilūkstes, Bebreņu, Viesītes, Gārsenes, Saukas un citu šā novada centru vadītāju un kultūrdarbinieku ierosmēm, pamazām sāka veidoties vietējo latviešu pašapziņa, novadnieciskās piederības izjūta. Spēcīgu ierosmi deva Latvijas Kultūras fonda 1995. gada maijā – jūnijā izsludinātā krāšņā un rosinošā Sēļu nedēļa, kura pēc mūsu iniciatīvas ar vietējo aktīvu līdzdalību pārtapa Sēļu gadā (1995./96.). Sēļu gada pasākumi sīkāk apcerēti rakstos [6–8]. Šā gada ietvaros notika vairāki sēļu saieti Ilūkstē, Bebreņē, Viesītē, plaši tika atzīmētas izcilo novadnieku atceres dienas (Jāņa Akuratera 120., Aleksandra Grīna 100., Paula Stradiņa 100., Jāņa Veseļa 100., Pētera Nomala 120. dzimšanas diena, kas visas iekrita Sēļu gada laikā!). 1995. gada

15. decembrī Ilūkstē tika dibināta Sēlijas asociācija (sk. tālāk). Sācis darboties Sēļu kultūras nams Viesītē, kura vērienīgā izveidošanā enerģiskais Viesītes pilsētas (ar lauku teritoriju) domes priekšsēdētājs Jānis Dimitrijevs ielicis milzu darbu. Nobeigumam tuvojas Krustpils skaistā pils kompleksa izveidošana Jēkabpils novada muzejam.

1997. gadā aizvadīta Jāņa Jaunsudrabiņa 120. jubileja, ar novadnieka O. Šabanska gādību īstenota dižākā sēļu rakstnieka mirstīgo atlieku pārvešana dzimtenē uz Ķišku kapiem pie Neretas, tiek domāts par viņa memoriāla izveidošanu. Sēlijas atdzimšanas idejas gūst atbalsi pat Austrālijā, īpaši studentu korporācijas "Selonija" aprindās, kurai dots Sēlijas vārds un kura 1997. gada nogalē nosvinēja savu krāsu atsegšanas 100 gadu jubileju Austrālijā (ar priekšlasījumu ciklu piedaloties doc. S. Timšānam) [23]. Dedzīgs Sēlijas lokālpatriots Austrālijā gūts G. Saivas personā, kas kārtojis ziedojumus Sēlijas izcelsmes nozīmīgo personu bibliogrāfiskam rādītājam.

Vēl pacilājošāks ir apstākļi, ka Sēlijas jēdziens arvien dziļāk iespiežas vietējo cilvēku – novadpētnieku, skolēnu apziņā (par ko liecina arī LZA izbraukuma sēde Jaunjelgavā 1997. gada aprīlī [24]), šie centieni atainojas Latvijas presē ("Latvijas Vēstnesī", "Lauku Avīzē", "Neatkarīgajā Rīta Avīzē"), radio, televīzijā.

1996. gada 25. maijā Viesītes kultūras namā notika Sēļu gada noslēguma pasākums (līdz ar novadnieka P. Stradiņa 100. jubilejas atzīmēšanu, LZA sēdes noslēgumu un II Sēlijas sarunām). Tur pieņēma Sēļu gada noslēguma dokumentu – kā rīcības programmu nākotnei [6]. Tajā, piemēram, ierakstīts, ka jāuzšuj Sēlijas zaļibaltisarkanais karogs, jāizveido novada ģerbonis (par to tiek runāts jau 10 gadus!), jāaktivizē Sēlijas kā vienota kultūrvēsturiska novada apzināšana, atdzīvināšana un popularizēšana, jāveic priekšdarbi I Sēlijas kongresa organizēšanai 1999. gadā. Sadarbībā ar Latvijas Zinātņu akadēmiju un Latvijas Kultūras fondu tiek domāts par īpašas kultūrvēsturiski ekonomiskas "Sēlijas programmas" iedibināšanu, kas savā ziņā varētu būt radniecīga "Lībiešu krasta" programmai. Sēlija ir visai īpatnējs, nepelnīti novārtā pamests un piemirsts Latvijas novads, kurā vēl daudz neizpētīta un neizkopta, kuru samērā maz skārusi pēckara gadu industrializācija un svešautiešu imigrācija, kurā tikpat kā nav bijušas PSRS militārās bāzes un vide lielākoties ir ekoloģiski tīra. Te varētu veidoties jauna "Latvijas Piebalga", jauks kultūrvēstures un tūrisma reģions [29].

Tieši Sēļu gadā izvērās diskusija arī par lieljaudas celulozes kombināta celtniecību Salā (pie Jēkabpils) vai Līvānos, kaut gan vēl nav īsti skaidrs, vai to vispār cels šajā reģionā vai arī Kurzemes piekrastē pie Liepājas. Kultūras fonda apspriedē vienprātīgi akceptēja viedokli, ka vairāk vēribas jāveltī kultūrvēstures un kultūras tradīciju izpētei [26]. Par administratīvi teritoriālo reformu arī pašu sēļu vidū nav vienprātības – Ilūkstē daudzi izsakās par pievienošanu Jēkabpilij, Bebrenē pret to iebilst. Diskutētas arī nodarbinātības problēmas, kas šajā novadā ir īpaši akūtas. 1995. gadā sākta veidot Sēlijas tūrisma asociācija ar centru Jēkabpilī. Izpaužas ziemeļvalstu – Dānijas, Norvēģijas, Zviedrijas – zināma ieinteresētība par šo novadu. Ziemeļvalstu draudzes devušas ziedojumus Neretas baznīcai, no šīm valstīm nākuši ziedojumi Rites pieaugušo izglītības centram, slimnīcām, iepazīšanās nolūkos šurp braukušas ekskursijas. Ja novadā būtu sakopti ceļi, viesnīcas, radīti elementāri uzturēšanās priekšnoteikumi, interesanti nodarbību piedāvājumi, varētu veikt vairāk. Novadā būtu ko redzēt – Jaunsudrabiņa Mūsmājas, Stenderu dzīves un darbības vietas, senie pilskalni, ezeri, brīnišķīga, neskarta daba, Kuces sils, jaunais vīnkalns pie Vārnavas, ko iekopis Ēvalds Pūpols, Raiņa Tadenava, Daugavas gultne pie Dignājas un Dunavas, Ilūkstes un Pilskalnes apkaime, vēl saglabājušās etnogrāfiski interesantas celtnes. Jānožēlo, ka iznīcināts 1. pasaules kara

gados celtais "mazais bānītis", kas būtu varējis kļūt par tūristu pievilksmes objektu. Katrā ziņā tūrismam Sēlijā ir nākotne.

1995. gadā dibinātās Sēlijas asociācijas (pagaidu prezidents – J. Stradiņš, viceprezidents koordinators – doc. S. Tīmšāns) galvenie mērķi ir:

- rūpēties par senās sēļu cilts dzīvestelpas izpēti, sēļu vēstures, tradīciju, etnogrāfisko iezīmju un valodas īpatnību apzināšanu un dokumentēšanu,
- apzināt Sēlijā dzimušo un tur strādājušo devumu Latvijai,
- veicināt šā novada ekonomisko attīstību,
- rūpēties, lai administratīvie pārkārtojumi nelabvēlīgi neietekmētu novada ekonomiskās, izglītības un kultūras dzīves tālāko attīstību.

Asociācijas mērķis *nav* jauna administratīvi autonoma novada radīšana atbilstoši senās sēļu dzīvestelpas robežām.

1998. gada 26.–27. februārī rīkotās Sēlijas dienas Gārsenē un Aknīstē liecināja par reģionālās apziņas mošanos. Tika uzsvērts, ka pēc Latvijas neatkarības atgūšanas novadu raksturo galvenokārt sabrukums, nav skaidru attīstības perspektīvu. Lai veidotu noteiktu perspektīvu, vispirms jāsakārto kaut vai elementārā līmenī ceļi (Ķegums–Jaunjelgava–Jēkabpils, Nereta–Aknīste, Zasa–Dunava–Dviete), taču toreizējā satiksmes ministra V. Krištopana atbilde Sēlijas asociācijai (akad. J. Stradiņam) šajā jautājumā 1997. g. vasarā bijusi noraidoša, tādēļ aicināts dibināt īpašu ziedojumu kontu "Sēlijas ceļi" un attiecīgs iesniegums ar lūgumu – veicināt novada atdzimšanu – adresēts Sēlijas novadā ievēlētajiem Saeimas deputātiem [32].

Sēļu gada gaitā arheologs Juris Urtāns uzsācis vērienīgu Sēlijas pilskalnu izpēti [15], turpinās valodnieces Maijas Poišas pētījumi par sēliskajām izloksnēm (diemžēl pagaidām to publicēšanai trūkst līdzekļu), plašu grāmatu par Sēliju sacerējis Valdemārs Ancītis. Nākotnē Sēlijas problēmu apzināšanā būtu plašāk jāiesaista zinātnieki un arī studenti, kas varētu sagatavot bakalaura un maģistra darbus par Sēlijas vēsturi, sēliskiem elementiem latviešu valodā, par dažādiem Sēlijas kultūrvēstures un etnogrāfijas aspektiem. Brīvdabas muzejā ierosināts izveidot Sēlijas sētu. Pamazām būtu jāizstrādā vienota Sēlijas izpētes programma, veidojot to kā reģionālu daļu vispārējā Latvijas problēmu izpētē, kur tā varētu funkcionēt letonikas programmas ietvaros.

Tieši te svarīga būtu sadarbība ar attiecīga profila speciālistiem Lietuvā, jo Lietuvas Sēlija, šķiet, ir vēl mazāk pētīta nekā Latvijas Sēlija, bet salīdzinājumi varētu būt interesanti (kaut vai vilcēju daudz balsīgās dziesmas – "sutartines" lietuvju tautas mūzikā, kas līdzīgas sēļu dziedātajām, un savā laikā Saukā 10 šādas sutartines pierakstījis pazīstamais fotogrāfs Mārtiņš Buclers, bet Vārnāvā Jurjānu Andrejs [37]). Kā pozitīvs piemērs minams 1996. gadā noslēgtais līgums starp Jēkabpils un Rokišķu rajonu, saskaņā ar kuru izveidots arī izcilā lietuvju tēlnieka Joza Mikena memoriālmuzejs Aknīstē. Tiesa, ciešāki sakari ar Lietuvā dzīvojošiem sēļu pēctečiem veidojas palēni, kaut gan šādu ierosmi atbalsta arī Lietuvas Zinātņu akadēmija.

Arī 1998. gadā novadā aizvadīti vairāki kultūrvēsturiskā ziņā nozīmīgi pasākumi – Aknīstē (maijā) atzīmēti 700 gadi kopš tās vārda pirmā pieminējuma senrakstos, Neretā (augustā) – 600 gadi kopš tās vārda pieminējuma, bet Viesītē 1998. gada 5.–6. septembrī – 70 gadu kopš pilsētas tiesību piešķiršanas Eķengrāvei (bijušam Āžumiestam, tag. Viesītei) [35]. Pēdējā pasākumā, kurā piedalījās pašvaldību valsts ministrs J. Bunkšs un daudzi sabiedrības pārstāvji, panākta principiāla vienošanās noturēt I Sēlijas kongresu Viesītes kultūras namā – "Sēļu pili" 1999. gada maija nogalē, kamēr kongresa pirmā daļa, ieskaņa varētu notikt Aknīstē un citos

nozīmīgos Sēlijas centros. Šos pasākumus koordinēt un pa daļai organizēt apņēmies S. Timšāns, Sēlijas asociācijas viceprezidents. Pēc viņa ieceres, Aknīstē varētu tikt izveidots Sēlijas novada metodiskā darba centrs ar mazmuzeju (kurā krātos novada literātu, sabiedrisko darbinieku un zinātnieku publikācijas un pazīstamāko novada cilvēku kartotēka), bet Viesītē – Sēlijas kultūras centrs, kur notiktu lielas novada mākslinieku izstādes, dzejnieku, aktieru, dziedoņu koncerti, izstādes par pagastos un apdzīvotās vietās paveikto [35]. Aknīste pēdējā laikā sākusi aktīvi sekmēt sadarbību starp Latvijas sēļiem un sēļu pēctečiem, kas dzīvo Lietuvā, un šim darbam ir jāturpinās.

Novada kultūrvēsturiskā atdzimšana nav šķirama no novada ekonomiskās attīstības. Sēlija pieskaitāma pie Latvijas “depresīvajiem” rajoniem ar augstu bezdarba līmeni, samērā vāji attīstītu ražošanu (situāciju varētu mainīt minētais celulozes kombināts, ja tādu izlemtu būvēt), nepietiekamu infrastruktūru, viesnīcu, modernu satiksmes ceļu tīklu. Situācija ietekmē daudzu vietējo cilvēku domāšanu, attieksmi pret vietējām tradīcijām, kultūrvēsturi, dara viņus apātiskus, inertus. Tomēr jāatzīmē vairāku enerģisku pašvaldību ierosmes, pēc kurām Viesīte un Jaunjelgava 1997. gadā guvušas īpaši atbalstāmu mazpilsētu statusu.

Minētie faktori jāņem vērā, izvērtējot Sēlijas nākotni, Sēlijas reģionālo identitāti iecerētās teritoriālās reformas kontekstā. Šai reformai, kas, principā runājot, varētu būt pozitīvs faktors Latvijas valsts reorganizācijā un eiropeizācijā, ir daudz un dažādu pušu, par to 1997. gadā izraisījušās plašas diskusijas.

Sēlija Latvijas administratīvi teritoriālās reformas skatījumā. Sēlijas apriņķa veidošana un tā robežas

Nav šaubu, ka administratīvi teritoriālais iedalījums jāsaista ne tikai ar saimniecību, pašreizējām realitātēm un nākotnes vīzijām, bet arī ar vēsturisko ģeogrāfiju, kultūrvēsturiskajām tradīcijām. Šajā ziņā apstrīdams ir nodoms Sēliju iekļaut Latgales apgabala sastāvā, resp., sadalīt to tādā kārtā, ka šis teritorijas lielākā daļa nonāktu Latgales pakļautībā. Šāda nostādne bija paredzēta 1997. gada Latvijas Republikas Ministru kabineta sākotnēji akceptētajā teritoriālās reformas projektā un pat attēlota “Latvijas Vēstnesī” (1997. g. marts) [28] publicētajās shematiskajās kartēs; tā izraisīja asas iebildes (sk., piem., [29]). Reāli tomēr šis princips kopš 1997. gada tiek īstenots, piemēram, Jēkabpils rajonu un Daugavpils rajona “sēlisko daļu” tiesvedībā pakļaujot Latgales apgabaltiesai, pārceļot īpašuma, autotransporta u.c. lietu kārtošanu uz Rēzekni.

Viesītes vai Rites iedzīvotājiem jābrauc tiesāties vai meklēt īpašuma dokumentus Rēzeknē, jo voluntāri tiek jauktas konfesijas, reliģisko draudžu un diecēžu robežas, turklāt jāpārraksta cilvēku dzimšanas vieta, jārevidē dokumenti un tūrisma ceļveži u. tml. Nemaz nerunājot par to, ka iedzīvotāju vairums provincē ir trūcīgs, ka Latvijā maz labu ceļu un trūcīgiem cilvēkiem kaut cik pieņemamas satiksmes, ka ne visiem lauku iedzīvotājiem (īpaši gados vecākiem) ir savas automašīnas. Šāda radikāla reforma būtu iespējama (un arī tad tās lietderīgums un kultūrvēsturiskais pamatojums būtu rūpīgi jāapsver) valsts saimnieciska pacēluma, nevis depresijas apstākļos, plaukstošā zemē ar labiem ceļiem, sakārtotu satiksmi un pārtikušiem iedzīvotājiem. Diemžēl Latvija pagaidām vēl nav labklājības valsts. Vai šāda teritoriālā reforma pati par sevi vien veicinās labklājību, ir diskutējams jautājums.

Valsts pārstrukturēšana pārāk lielās vienībās (apgabalos) vieš bažas arī tajā ziņā, ka varētu panīkt pašreizējie rajonu (apriņķu) centri un prāvākas pilsētiņas. Tas izraisītu skolotāju, ārstu, citu inteligentu profesiju vēl nevienmērīgāku sadalījumu, mazo skolu un slimnīcu slēgšanu un mazpilsētu intelektuālu noplicināšanu.

Šāds autora viedoklis, kas tika pausts Latvijas ZA izbraukuma sēdē Jaunjelgavā 1997. gada 16. aprīlī [24], gūst apstiprinājumu arī ANO Attīstības programmas pārskatā par tautas attīstību Latvijā 1997. gadā, kur sacīts:

“Lai gan reformu motivācijas pamatā ir racionalizācija, reformu process saduras ar ļoti lielu pretestību. Šī problēma jāaplūko caur 1968.–1978. gadā Rietumeiropā veikto teritoriālo reformu prizmu. Toreizējo teritoriālo reformu priekšvakarā Rietumeiropā bija notikusi strauja transporta un komunikāciju attīstība, kas nodrošināja ģimenēm iespējas darba vai izglītības nolūkā pārvietoties lielos attālumos. Turklāt lielais vairums iedzīvotāju bija nodarbināts pakalpojumu sfērā vai rūpniecībā. Būtiski bija mainījusies lauku iedzīvotāju nodarbinātības struktūra, liela daļa no lauku teritorijā dzīvojošiem strādāja pilsētā.

Latvijā 1997. gadā nepastāv neviens no minētajiem nosacījumiem: komunikācijas un transports uzlabojas ļoti lēnām, un iedzīvotāju mobilitāte ir zema, cilvēki vairāk izkļiedējušies lauku teritorijās, daudzās mazpilsētās pieaug bezdarbs, bet nodarbinātības strukturālās pārmaiņas daudzās teritorijās ir nebūtiskas. Jaunie uzņēmējdarbības teritoriālie centri un komunikācijas vēl tikai veidojas, un šāda veida plānošanai nav paredzēti nekādi resursi. [...] veicot teritoriālus grozījumus, būtu jāņem vērā ar attīstību saistītās iedzīvotāju vajadzības. Jāpastāv iespējam saņemt izglītību, dabūt darbu, izmantot veselības aprūpi, kā arī jābūt tādai infrastruktūrai, lai būtu iespējama uzņēmējdarbības pastāvēšana un attīstība. Tātad nepieciešama lielāka iedzīvotāju iesaistīšanās un līdzdalība jautājuma izlemšanā. Diemžēl [...] strauji par normu kļūst plānošana no augšas” [30]. Sacītais īpaši attiecināms uz Sēliju, kur pašreizējie administratīvi teritoriālie risinājumu projekti liekas pretrunā ar novada kultūrvēsturiskajām tradīcijām un vēl saglabājušos pamatiedzīvotāju mentalitāti, kā arī ar novada harmoniskas nākotnes skatījumu.

Sēļu gada pasākumu gaitā plašā diskusijā par Sēlijas nākotni 1996. gada 29. februāra apspriedē ar toreizējo ministru, pašvaldību vadītāju, zinātnieku un Kultūras fonda pārstāvju līdzdalību radās doma par *Sēlijas apriņķa* izveidošanu, kas aptvertu kultūrvēsturisko Sēliju, t.i., Jēkabpils, Aizkraukles, daļēji arī Daugavpils rajonu, un varētu iesniegties arī Daugavas labajā krastā. Šī ideja toreiz netika konkretizēta, kaut arī izskanēja argumenti tai par labu, īpaši uzsverot apstākli, ka trūcīgākais Daugavas kreisais krasts (piem., Aizkraukles rajonā) pašreiz dzīvojot uz labā krasta teritoriju rēķina un Sēlijas apriņķim Daugavas kreisajā krastā vien būtu grūti, pat neiespējami pastāvēt.

Šāds risinājums no kultūrvēsturiskā viedokļa liktos pieņemams, jo sēlisko izlokšņu lingvistiskais areāls kādreiz gar Aivieksti iesniedzies līdz pat Gulbenei. Sēlijas apriņķī varētu iekļaut arī visu Aizkraukles un visu Jēkabpils rajonu, pat lielāko daļu Madonas rajona (izņemot tam mākslīgi pievienoto Latgales daļu – Varakļānus, Barkavu u.tml.). Sēlijas apriņķa dienvidu robeža varētu būt Laucesas upe, kur jau 18. gadsimtā bija latviešu etniskā robeža, jo t.s. Varnaviču stūris, teritorija aiz Grīvas, iepretī Daugavpilij un Krāslavai, Daugavas kreisajā krastā, izsenis ir rusificēts un kultūrvēsturiski pieder Latgalei (kaut arī formāli atradies Kurzemes hercogistes resp. Kurzemes guberņas sastāvā, taču nekad nav piederējis senajām sēļu zemēm). Tātad Sēlijas dienvidu (katoliskajā) daļā varētu ietilpt Ilūkstes, Rubenes, Bebrenes, Gārsenes, Eglaines, Lašu, Dvietes, Pilskalnes,

Asares un daži citi pagasti. Saprotams, šī Sēlijas daļa (tag. Daugavpils rajonā) jau tagad vairāk tiecas uz Latgali, Daugavpili, un tās likteņa izšķiršanā nozīmīgs varētu būt vietējo iedzīvotāju viedoklis, komunikāciju, satiksmes ceļu uzlabošana u.tml.

Sēlijas apriņķa varbūtējākais centrs ir Jēkabpils, turklāt Jēkabpili Daugavas kreisajā krastā nedrīkstētu šķirt no Krustpils (abas kādreiz patstāvīgās pilsētas paguvušas jau saaugt, un šajā veidojumā būtu atstājama arī Jēkabpils pašreizējā teritorija Daugavas labajā krastā). Varētu domāt arī par citu apriņķa centru, piem., Viesīti, Aizkraukli, Madonu vai Ilūksti, taču tas būtu problemātiski un pašreizējā vēstures situācijā diez vai racionāli īstenojams.

Šīs mazās pilsētas ir itin kā lielu laikmeta strāvojumu apietas, dzīvo trūcīgi, bet samērā mierīgi, kamēr tur neielaužas kaut kas neparedzēts, kā, piemēram, policijas mobilais pulks ar savām skandalozajām izdarībām Viesītē – “klusajā pilsētiņā” (lietojot Annas Brodeles apzīmējumu) 1998. gada februāra beigās. Taču plašākā skatījumā jāatzīst Jēkabpils īpatnējais, duālistiskais “robežpilsētas” stāvoklis (“dubultpilsēta” starp Sēliju un Latgali, “bordertown”), tās kosmopolitiskais raksturs. Tieši šajā potenciālajā Sēlijas centrā reģionālās identitātes apziņa izteikta vājāk nekā Sēlijas iekšienē – mazpilsētās un pagastos, turklāt Jēkabpilij pašai ir virkne specifisku problēmu (piem., plūdu problēma), kas kavē tai uzņemties novada centra funkcijas. Savukārt Aizkraukles–Madonas–Ērgļu novads, kaut arī lingvistiski iekļaujas sēlisko izlokšņu areālā, būtībā ir izteikti vidzemniecisks, un Madonai tieši ar Jēkabpili varētu būt zināma nesaderība. Tas sarežģī izvirzīto Sēlijas apriņķa koncepciju.

Pašā pēdējā laikā sāk veidoties Vidusdaugavas reģiona koncepcija; šis reģions varētu iekļaut tagadējos Aizkraukles, Madonas un Jēkabpils rajonus. Šīs koncepcijas izstrādi finansiāli atbalsta Bavārijas federālā zeme, taču pagaidām tā ir iecerēs līmenī. Šī iecere tomēr ir visai tuva mūsu iepriekšminētajai Sēlijas apriņķa idejai.

Sarežģīts ir jautājums, pie kāda Latvijas apgabala pieskaitīt potenciālo Sēlijas apriņķi. Katrā ziņā Sēlija (arī šādā paplašinātā variantā) diez vai pati var pretendēt uz piektā Latvijas apgabala statusu. Iespējams risinājums būtu četru apgabalu atstāšana Satversmē un vēsturē tīri *kultūrvēsturiska* veidojuma, *simbolu* rangā, sadalot Latviju saskaņā ar pašreizējām realitātēm 6–9 jaunos plašākos apriņķos, kuri nesakrīt ar Satversmē paredzētajiem apgabaliem un “vecajiem rajoniem”.

Šo apriņķu apveidi un robežas būtu nosakāmas pamazām, ar apdomu un pietāti, būtu precizējamas, ņemot vērā reālo situāciju un vietējo iedzīvotāju (zemāka līmeņa pašvaldību) vēlmes un viedokli, taču pamatos saglabājot tradicionālo dalījumu, cik vien tas iespējams.

Administratīvi teritoriālā reforma, mūsaprāt, būtu jāsāk “no apakšas”, no pagastiem, nevis no augšas, vietējās sabiedrības viedokļu saskaņošanas, nevis uztiptu lēmumu ceļā. Vispirms jāļauj konstruēties lielajiem pagastiem (“novadiem” jeb vietavām), tad jāskatās, kā tie vēlas tālāk strukturēties, kādi apvidū ir ceļi, kādi tradicionālie (vai jaunizveidojušies) sakari, kādas novadu īpatnības, kāds kultūrvēsturiskais fons. Ja šo pagastu vēlmes izrādās “nemodernas”, neracionālas vai ekonomiski nepamatotas, tad tie ir jāpārlicina ar skaitļiem un argumentiem. Šāds viedoklis izskanējis arī pēdējās Saeimas debatēs par administratīvi teritoriālās reformas likumprojektu.

Mūsaprāt, Sēlijas sadalīšana un tās lielākās daļas pievienošana Latgalei darītu šo novadu tikai atpalikušāku un trūcīgāku, jo Latgalei pašai ir daudz savu neātrisinātu reģionālu problēmu. Un, ja līdz šim Sēlija ir bijusi “Latvijas pameita”, tad pēc šāda lēmuma tā kļūtu par “Latgales pameitu” un Imanta Auziņa daudzzinātā “Sēlijas elēģija” tikai turpinātos vēl lielākā pakāpē. No kultūrvēsturiskā un zinātniskā viedokļa pievienot vēsturisko Sēliju citas vēstures, mentalitātes un attīstības

novadam – Latgalei – šķiet nepamatoti, taču zinātnieku un Sēlijas asociācijas viedoklis šajā jautājumā varētu arī nebūt izšķirīgs. Ja vietējie iedzīvotāji aptaujā paustu citu viedokli, tas būtu jārespektē.

Reformai jāveidojas dialogā starp varas orgāniem un tautu, tai jānotiek harmoniskas Latvijas nākotnes vārdā. Latvija nav tikai Rīga vien, Latvija ir arī tās novadi. Valsts var būt rosīga, ja rosīgi un pārdomāti veidoti ir tās reģioni. Tādēļ to veidošana (vai nosargāšana?) prasa atbildību un arī apdomību gan no tautas, gan no varas struktūrām: nedz sastindzis konservatīvisms un savtīgs lokālisms, nedz arī pārsteidzīga reforma “uz brokastlaiku”. Un daudzo argumentu skaitā jāieklausās arī kultūrvēsturiskajos.

Jebkurā gadījumā, arī ja teritoriālās reformas gaitā neizšķirtos par vienota Sēlijas aprinča izveidošanu, bet saglabātu līdzšinējo kultūrvēsturiskā novada sadalījumu starp vairākām administratīvi teritoriālām struktūrām, kultūrvēsturiski, Sēliju vienojoši pasākumi būtu jāturpina un reģionālā lokālpatriotisma, sēliskās izjūtas izkopšana būtu veicināma.

Latvijas Zinātņu akadēmija sadarbībā ar vietējiem pašvaldības, kultūras un saimnieciskajiem darbiniekiem, Latvijas Lauksaimniecības un Meža zinātņu akadēmiju iecerējusi piedalīties šajos pasākumos, arī Sēlijas kongresā. Līdztekus novada vēsturei un kultūrvēsturei tur paredzēts apspriest arī demogrāfisko situāciju, administratīvi teritoriālus jautājumus (Viesītes pilsētas ar lauku teritoriju funkcionēšanas pieredzi) un netradicionālās lauksaimniecības pieredzi, lai Sēlijai dotu arī saimnieciskās nākotnes vīziju, vienlaikus saglabājot novada savdabību.

Literatūras vēres

1. *Stradiņš J.* Sēlija kā problēma Latvijas administratīvi teritoriālās reformas skatījumā // *Latvijas Vēstnesis*. – 1998. – 28. febr. 51./52. nr.
2. *Eckert W.* Altlettische Siedlung in Kurland. Siedlungsformen und -grenzen der Kuren, Semgaller und Selen. Eberhausen /Isar/. 1984. – 178 S.
3. *Šturms E.* Sēlija // *Latviešu konversācijas vārdnīca*. – R.: A. Gulbja apgāds, 1939. – 19. sēj. – 38053.–38055. sl.
4. Turpat, 38062.–38065. sl.
5. *Sēļu zeme* / Sast. V. Villeruša. – R.: Latvijas Kultūras fonds, 1995. – 191. lpp.
6. Par sēļu valodu un kultūru [LZA sēdes “Letonika un Sēļu gads” atreferējums] // *Latvijas ZA Vēstis*. A daļa. – 1996. – 50. sēj. – 4./5. nr. – 158.–164. lpp. (ar Sēļu gada noslēguma dokumenta tekstu, kas akceptēts 1996. gada 25. maijā Viesītē).
7. *Stradiņš J.* Sēļu gads un Sēlijas problēmas Latvijas kultūrvēsturē // *Latvijas ZA Vēstis*. A daļa. – 1996. – 50. sēj. – 4./5. nr. – 71.–74. lpp. (ar literatūras vērēm par Sēliju un sēļiem).
8. *Cimermanis S.* Sēļu gada vēsturiski etnogrāfiskās ierosmes // *Latvijas ZA Vēstis*. A daļa. – 1996. – 50. sēj. – 4./5. nr. – 109.–117. lpp. (ar literatūras vērēm).
9. *Latvijas autoceļu atlants*. – R.: Vade Mecum, 1993. – 3. lpp.
10. *Bielenstein A.* Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. – St. Petersburg: Kais. Akad. d. Wissensch, 1892. – XVI + 548 S. (Die Wohnsorte der Selen: S. 168–174).
11. *Būga K.* Rinktinai raštai. – Vilnius, 1961. – T. 3. – P. 274–282.
12. *Rudzīte M.* Latviešu valodas sēliskās izloksnes // *Latvijas ZA Vēstis*. A daļa. – 1996. – 50. sēj. – 4./5. nr. – 45.–50. lpp.
13. *Poiša M.* Vidzemes sēliskās izloksnes (apraksts un teksti). – R., 1985. – I. d. – 295 lpp.

14. Šnore E., Zariņa A. Senā Sēlpils. – R.: Zinātne, 1980. – 236 lpp.
15. Urtāns J. Augšzemes arheoloģijas pieminekļi // Latvijas ZA Vēstis. A daļa. –1996. – 50. sēj. – 4./5. nr. – 129.–132. lpp.
16. Biļķins V. Sēlija un Dienvidkurša. – Mineapolisa: Sēļzemnieka apgāds, 1992. – 221 lpp.
17. Grāvere R. Sēļu problēma antropoloģijā // Latvijas ZA Vēstis. A daļa. – 1995. – 3./4. nr. – 1.–13. lpp.
18. Vasks A., Vaska B., Grāvere R. Latvijas aizvēsture, 8500. g. pr Kr. – 1200. g. pēc Kr. – R.: Zvaigzne ABC, 1997. – 224 lpp.
19. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – R.: Avots, 1992. – 2. sēj. – 168., 169. lpp.
20. Auziņš I. Sēlijas elēģijas. – R.: Solvita, 1994. – 111 lpp.
21. Skerūziņu Mikus. Sēļi – Kurzemes augšgala senči. – R.: RLB DGA, 1889. – 25 lpp.
22. Selonijas albums, 1880–1905 / Sast. K. Graudiņš. – R., 1906. – 424 lpp.
23. Timšāns S. Ir Latvijas daļa Sidnejā // Latvijas Vēstnesis. – 1997. – 26. nov. (308. nr.)
24. Stradiņš J. Sēlijas zeme un Sēlijas ļaudis. Kāpēc mēs šodien runājam par Sēliju? [Referāts LZA izbraukuma sēdē Jaunjelgavā] // Latvijas Vēstnesis. – 1997. – 15. apr.
25. Stradiņš J. Sēlijas pagātne, tagadne un nākotnes meti. Par Latvijas zemi Daugavas kreisajā pusē – “Sēlijas sarunas” uzsākot // Latvijas Vēstnesis. – 1995. – 15. jūn.; Lauku Avīze. – 1995. – 7. jūl.
26. Stradiņš J. Sēlijas pagātne, tagadne un novada nākotnes meti (referāts LKF 1996. g. 29. februāra apspriedē “Reģionālā attīstība Latvijā: Sēlijas novads”) // Latvijas Vēstnesis. – 1996. – 1. marts.
27. Boiko M. Sutartiņu pēdas Latvijā // Latviešu mūzika'87. – R.: Liesma, 1987. – 64.–110. lpp.
28. Latvijas Vēstnesis. – 1997. – 17. marts – 76. nr.
29. Par Sēlijas kultūrvēsturisko identitāti un Latvijas administratīvi teritoriālās reformas projektu (LZA Senāta 1997. g. 22. aprīļa sēdes lēmums) // Zinātnes Vēstnesis. – 1997. – 28. apr. – 8. (132.) nr.
30. Latvija. Pārskats par tautas attīstību 1997. – R.: UNDP, 1997. – 76., 77. lpp.
31. Butkus A. Latviai. – Kaunas: Aesti, 1995. – 224 p.
32. Timšāns S. Sēlija – šūpulis, sētuve, mūžība vienuviet // Latvijas Vēstnesis. – 1998. – 6. marts.
33. Jakovļeva M. Kurzemes hercogistes teritorija un robežas 16. gs. otrajā pusē un 17. gs. // LVIŽ. – 1998. – 2. (27) nr. – 33.–58. lpp.
34. Baltisches Historisches Ortslexikon. Hrsg. von H. Feldmann und H. von zur Mühlen. Teil II, Lettland. – Köln; Wien: Böhlau Verlag, 1990. – S. 437.
35. Stradiņš J. Viesīte kā Sēlijas sirds. Vērojumi un pārdomas pilsētas jubilejā // Latvijas Vēstnesis. – 1998. – 18. septembris.

Saturs

Ievads. <i>Andris Caune</i>	7
<i>Raisa Denisova</i> . Latviešu antropoloģija kultūrvēsturisko teritoriju atspulgā	9
<i>Antons Breidaks</i> . Latviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu cilme un teritoriālā izplatība	26
<i>Saulvedis Cimermanis</i> . Par Latvijas vēsturiski etnogrāfiskajiem apgabaliem	34
<i>Ēvalds Mugurēvičs</i> . Novadu veidošanās un to robežas Latvijas teritorijā (12. gs. – 16. gs. vidus)	54
<i>Mārīte Jakovļeva</i> . Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā 16. gs. otrajā pusē un 17. gs.	91
<i>Mārīte Jakovļeva, Austra Mieriņa</i> . Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā 18. gs.	131
<i>Austra Mieriņa</i> . Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums Latvijas teritorijā (19. gs. – 1918. g. novembris)	147
<i>Austra Mieriņa</i> . Latvijas valsts robežas (1918–1940)	182
<i>Austra Mieriņa</i> . Latvijas administratīvais iedalījums (1918–1940)	210
<i>Dzintra Vīksna</i> . Administratīvi teritoriālās izmaiņas Latvijā PSRS ietvaros (1940–1991)	241
<i>Margarita Barzdeviča</i> . Rīgas patrimoniālā apgabala robežas (13.–20. gs.)	257
<i>Jānis Stradiņš</i> . Sēlijas problēma laikmetu skatījumā	271

Borders of Latvian Lands
in 1000 Years

Compiled by Andris Caune

Institute of History of Latvia Publishers

Riga 1999

In Latvian

LU Latvijas vēstures institūta apgāds,

Akadēmijas laukumā 1, Rīgā, LV-1050.

Reģistrācijas apliecība Nr. 2-1095

Iespiests r/a "Latvijas karte", O. Vācieša ielā 43, LV-1004.

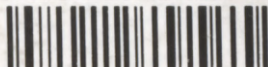
Latvijas zemju robežas 1000 gados / Sast. A. Caune. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999. –

La 811 283 lpp., il.

ISBN 9984-601-61-7

UDK 908(474.3) + 947.43(082)

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0300013324

OBLIGĀTAIS
EKSEMPĻĀRS

3,50

Latvijas zemju robežas 1000 gados

Andris Caune
Ievads

Raisa Denisova
Latviešu antropoloģija kultūrvēsturisko teritoriju atspulgā

Antons Breidaks
Latviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu cilme un
teritoriālā izplatība

Saulvedis Cimermanis
Par Latvijas vēsturiski etnogrāfiskajiem apgabaliem

Ēvalds Mugurēvičs
Novadu veidošanās un to robežas Latvijas teritorijā
(12. gs. – 16. gs. vidus)

Mārīte Jakovļeva
Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā
16. gs. otrajā pusē un 17. gs.

Mārīte Jakovļeva, Austra Mieriņa
Robežas un administratīvais iedalījums
Latvijas teritorijā 18. gs.

Austra Mieriņa
Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums
Latvijas teritorijā
(19. gs. – 1918. g. novembris)

Austra Mieriņa
Latvijas valsts robežas (1918 – 1940)
Austra Mieriņa
Latvijas administratīvais iedalījums (1918 – 1940)

Dzintra Viksna
Administratīvi teritoriālās izmaiņas Latvijā
PSRS ietvaros (1940 – 1991)

Margarita Barzdeviča
Rīgas patrimoniālā apgabala robežas (13. – 20. gs.)

Jānis Stradiņš
Sēlijas problēma laikmetu skatījumā

